

KONINKLIJK

LGOG

PUBLICATIONS

de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2021

KONINKLIJK LIMBURGS GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIG GENOOTSCHAP (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

K O N I N K L I J K

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications

de la Société Historique et Archéologique
dans le Limbourg

Jaarboek 2021 | deel 157

K O N I N K L I J K

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Bureau LGOG, Brusselsestraat 10^D
Postbus 83, 6200 AB Maastricht
Tel. 0031 (0)43-321 25 86
info@lgog.nl – www.lgog.nl

Publications de la Société Historique
et Archéologique dans le Limbourg,
Jaarboek 2021, deel 157

provincie limburg

Het werk van het Koninklijk Limburgs
Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
wordt in belangrijke mate financieel
ondersteund door de Provincie Limburg.

© 2022, (Theo Brok, Harry van der
Bruggen, Jac Lemmens, Johan Oosterman,
Jos Perry, Hans Renes, Jacques van Rensch,
Jeroen Reyniers-Mathieu Boudin-Katrien
Houbey-Ina Vanden Berghe, Gerard
Tichelman).

This open-access work is licensed under
a Creative Commons Attribution 4.0
International License, which permits use,
reproduction & distribution in any medium
for non-commercial purposes, provided the
original author(s) and source are given credit.
See <http://creativecommons.org/licenses>

Ontwerp

Crasborn Communicatie Vormgevers
Valkenburg aan de Geul
crasborn.nl

Redactie

dr. Chris Dols, voorzitter, dr. Monique Dickhaut,
secretaris, dr. Peter Bakker, dr. Pieter Caljé (tot
1 november 2021), prof. dr. Bram Van Hofstraeten,
prof. dr. Ernst Homburg, dr. Annemieke Klijn,
Maaïke Napolitano-Rietrae MA, dr. Paul
Puschmann, Hilde Vanneste Lic.

Redactieadres

Bureau LGOG, info@lgog.nl
t.a.v. dr. Monique Dickhaut, redactiesecretaris

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die op
enigerlei wijze in betrekking staan tot de ge-
schiedenis of archeologie van Limburg. Artikelen
in elektronische vorm zenden naar de redactie-
secretaris (zie ook redactieadres). Bijdragen
dienen conform de huisregels te worden aan-
geleverd. Richtlijnen voor auteurs zijn via de
redactiesecretaris te verkrijgen, of op de website
van het Genootschap: www.lgog.nl.

© Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap, 2022
issn 0167-6652

Inhoud

7 Voorwoord

Chris Dols, redactievoorzitter

9 Midden in Coriovallum

Nieuwe informatie over de laat-Romeinse verdediging en een monumentaal gebouw in Romeins Heerlen

Gerard Tichelman

57 Een onverwachte vondst

Een schedelrelik in de Sint-Pantaleonkerk van Kerniel

Jeroen Reyniers - Mathieu Boudin - Katrien Houbey - Ina Vanden Berghe

85 Het gebedenboek van Catharina Bonen (Nijmegen, UB, Hs 610)

De rijke gebedscultuur in Limburgse vrouwenkloosters

Johan Oosterman

135 Gillis van Aken (ca. 1500-1557)

Rondtrekkend dopers bisschop uit het Maasdal en sleutel-figuur in een dopers netwerk in Amsterdam (1549-1555)

Theo Brok

175 Jos Russel (1829-1888)

Letterkundige en geëngageerd krantenman

Harry van der Bruggen

231 Limburgse landschappen en identiteiten

Habetslezing

Hans Renes

265 Boekrecensies

Jaques van Rensch - Jac Lemmens - Jos Perry

287 Over de auteurs

291 Verslag over 2021 van het LGOG

Justine Camps

317 Register van eigennamen, plaatsen en zaken

Voorwoord

Geachte lezer,

Ook in 2021 heeft het coronavirus een zwaar stempel gedrukt op onze dagelijkse levens. Naast en bekenden werden ziek. Van het ene pakket van maatregelen leefden we haast vanzelfsprekend toe naar het andere. Culturele instellingen – archieven en musea maar tevens popzalen en festivals, ze zijn zo belangrijk omdat ze fungeren als tempels van verdieping en verwondering – moesten noodgedwongen tot op het allerlaatste moment de deuren gesloten houden. Op het moment van schrijven is er van coronamaatregelen geen sprake meer. Toch duiken met het oog op het najaar nu alweer de nodige doemscenario's op. Laten we hopen dat het allemaal meevalt, mocht het virus opnieuw toeslaan.

Inhoud en omvang van de *Publications* zijn altijd in sterke mate afhankelijk van de ingestuurde kopij. Dit keer zijn de contemporanisten, zij die de eigentijdse geschiedenis bestuderen, duidelijk in de minderheid. Hierdoor is er in deze editie nadruk komen te liggen op de oudheid en de middeleeuwen. Terwijl archeoloog Gerard Tichelman op basis van recente bodemvondsten nieuw licht werpt op het Romeinse Heerlen, behandelen kunsthistoricus Jeroen

Reyniers, toegepast bioloog Mathieu Boudin, kunsthistorica Katrien Houbey en textielingenieur Ina Vanden Berghe een schedelrelik die berust in de Sint-Panteleonenkerk in het Belgische Kerniel nabij Tongeren. Historisch letterkundige Johan Oosterman neemt op zijn beurt het onlangs door de Radboud Universiteit verworven gebedenboek – omstreeks 1500 kwam het tot stand in het Maastrichtse klooster Maagdendries – als vertrekpunt om te schrijven over boekproductie in en rondom Maastricht. Historicus, jurist en theoloog Theo Brok vraagt hierna onze aandacht voor de uit het Maasdal afkomstige doperse bisschop Gilles van Aken (ca. 1500-1557), gevolgd door een biografisch portret dat archivaris Harry van der Bruggen maakte van de letterkundige Jos Russel (1829-1888). Vooraf aan de boekbesprekingen gaat tenslotte de door historisch geograaf en agrarisch planoloog Hans Renes uitgesproken Habetslezing over de discursieve relaties tussen Limburgse identiteiten en landschappen.

Van harte wens ik u veel leesgenoege toe.

Nijmegen, Hemelvaartsdag 2022
dr. Chris Dols, redactievoorzitter

Midden in *Coriovallum*

Nieuwe informatie
over de laat-Romeinse
verdediging en een
monumentaal gebouw
in Romeins Heerlen

Gerard Tichelman

Romeins Heerlen (*Coriovallum*) is ontstaan op de kruising van twee belangrijke hoofdwegen uit de Romeinse tijd: de weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen (*Via Belgica*) en die van Trier naar Xanten (*Via Traiana*). Al sinds de vroege twintigste eeuw worden hier bij graafwerkzaamheden regelmatig resten uit de Romeinse tijd aangetroffen, zodat al heel wat over deze Romeinse nederzetting bekend is. Naast het voor Nederland unieke Romeinse badgebouw (het huidige Thermenmuseum) gaat het daarbij om resten van bewoning, begraving, verschillende wegen, pottenbakkersovens en een laat-Romeinse versterking in de vorm van een spitsgracht.¹ Juist omdat het veelal om kleine puzzelstukjes gaat, is er ook nog veel onbekend.

Malta-onderzoek biedt de mogelijkheid om nader onderzoek uit te voeren en draagt bij tot de beantwoording van die vragen. Sinds het Verdrag van Malta (1992) zijn ontwikkelaars verantwoordelijk voor een zorgvuldige omgang met het nationaal erfgoed. Indien belangrijke archeologische resten verloren dreigen te gaan, worden zij verplicht deze te laten onderzoeken. Dit gebeurde ook in 2016 in het kader van een riool- en wegrenovatie op het Templesplein, slechts vijftig meter van het Romeinse badgebouw vandaan. Tijdens dit onderzoek bleek het gebied enorm rijk te zijn aan goed bewaarde archeologische resten en kwam er verrassend veel nieuwe informatie over Romeins Heerlen tevoorschijn.² Naast de algemene standaardvragen naar de aard, conservering, interpretatie en datering van archeologische resten golden de centrale vragen van het onderzoek vooral de laat-Romeinse spitsgracht en enkele Romeinse wegen. Hoe verliepen zij precies, hoe zagen zij er (door de tijd) uit, en welke begin- en eind-

datering hebben zij? Het onderzoek heeft deze vragen ten dele beantwoord en bovendien geleid tot nieuwe vragen.

1. De archeologische verwachting voorafgaand aan het onderzoek

Algemeen wordt aangenomen dat Romeins Heerlen een zogenaamde *vici* is. *Vici* vormen in feite de eerste urbane structuren (dorpen) en kenmerken zich door de ligging aan minstens één doorgaande weg, met typische lange huizen of *Streifenhäuser* haaks op die weg. Het ontstaan van *vici* is waarschijnlijk gerelateerd aan Romeinse militairen. Deze eerste dorpjes ontstonden bij legerkampen of langs wegen die de militairen aanlegden. De bewoners dreven handel met soldaten, waarbij met name voedsel, huisraad en kleding werden aangeboden. *Vici* kunnen een verschillende structuur en omvang hebben, maar zij bezaten geen Romeinse stadsrechten en speelden waarschijnlijk geen rol binnen het Romeinse regeringsapparaat. Romeinse stadsrechten hebben in Nederland alleen *Ulpia Noviomagus* (Nijmegen) en *Forum Hadriani* (Voorburg) verkregen. Welke status en (boven) regionale functies overige *vici* dan wel hadden, is onbekend. Een rustplaats in de vorm van een herberg of een militaire wachtpost in de vorm van een *statio* behoren tot de mogelijkheden.

Een bepaalde lokale handel zal ook zeker wel bestaan hebben. Vondsten uit Heerlen wijzen niet alleen op een grote productie van aardewerk, maar ook op het werk van leerlooiers, smeden, slaggers, steenmetselaars en molenaars.³ Naast ambacht, handel en transport zal – gezien de aanwezigheid van een badhuis – het gezondheidswezen een rol in Romeins Heerlen hebben gespeeld. Verder zullen de meeste

1 Zie onder andere Jamar, 1977

2 Het onderzoek is reeds in rapportvorm gepubliceerd: Tichelman, 2020.

3 Jeneson & Vos, 2020, paragraaf 10.3.2.

Afb. 1 Topografische kaart van het huidige Heerlen met de locatie van het Thermenmuseum (oranje) en de het onderzoeksgebied Tempsplein (rood omkaderd). Inzet: locatie in Nederland.

Afb. 2 Het onderzoeksgebied Tepsplein (zwarte stippellijn) met het ongeveer verloop van Romeinse muren (grijs), straten (lichtgrijs) en de laat-Romeinse spitsgracht (donkergrijs). In rood meldingen uit ARCHIS. Op circa vijftig meter ten westen van het Tepsplein ligt het badhuis (Thermenmuseum). Bron: Thermenmuseum, bewerkt door RAAP.

bewoners echter, net als in middeleeuwse dorpen, het land bewerkt hebben. Onderzoek uit 2007 toonde aan dat minstens enkele bewoners van *Corriovallum* zelf dieren hielden en gerst en spelt verbouwden.⁴

Uit het plangebied zelf en zijn directe omgeving waren reeds vele archeologische meldingen bekend vanuit de archieven van het Thermenmuseum en ARCHIS, het nationale archeologische informatiesysteem. Vrijwel al deze gegevens hebben betrekking op vondsten uit de Romeinse tijd (afbeelding 2). Bekend is in de eerste plaats vooral het iets ten westen liggende Romeinse badhuis dat in de jaren 1940 is opgegraven. De opgraving werd begonnen onder leiding van arts en amateurarcheoloog

J.H. Beckers en werd daarna afgerond door professor Albert van Giffen van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden.⁵ Laatstgenoemde legde direct daarna enkele proefsleuven aan rondom het badhuis, waaronder één op het Tepsplein.⁶ Op basis van deze proefsleuven reconstrueerde hij het verloop van een laat-Romeinse spitsgracht rondom een klein deel van de *vicus* (afbeelding 2). Tussen 1950 en 2000 werden in het kader van bouwwerkzaamheden in het centrum van Heerlen steeds opnieuw archeologische resten onderzocht, maar nooit uitgewerkt. Een deel hiervan is recentelijk gepubliceerd in het kader van een algemene restauratie van het badhuis. In de vorm van een interdisciplinair onderzoek zijn hierbij oude

4 Tichelman & Janssens, 2012, paragraaf 7.7 (dierlijk bot) en paragraaf 7.8 (macro botanische resten).

5 ARCHIS: zaakidentificaties 2921649100 en 3272857100.

6 ARCHIS: zaakidentificatie 3272857100.

opgravingen uit de jaren 1940 en 1950, van het badhuis en zijn directe omgeving, opnieuw bekeken en geanalyseerd.⁷ Dit onderzoek heeft niet alleen geleid tot resultaten zoals afbeelding 2, maar ook een goede chronologie opgeleverd van het badgebouw en de direct daaromheen liggende bebouwing, inclusief de materiële cultuur. Van de overige archeologische waarnemingen bestaan alleen vermeldingen in ARCHIS of in het archief van het Thermenmuseum. Het zijn korte beschrijvingen van archeologische sporen en/of vondsten, soms aangevuld met foto's of tekeningen.

Op basis van de diverse gegevens werden voor het Templesplein resten van muurwerk van gebouwen, pottenbakkersovens, de laat-Romeinse spitsgracht en wegen verwacht. Met betrekking tot deze wegen gaat het in het noorden van het plein om resten van een schuin vanaf het badhuis komende weg, mogelijk de hoofdweg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen (Via Belgica), of een weg die zich hiervan afsplitste. Aan de westzijde van het plein werden resten verwacht van de weg van Xanten naar Trier (Via Traiana), terwijl centraal of in het zuidoosten van het plein een weg naar het zuidoost zou moeten lopen.

2. Het archeologisch onderzoek

Bij de riool- en wegwerkzaamheden op het Templesplein werd eerst het wegdek verwijderd, waarna rioolbuizen in reeds bestaande rioolsleuven werden vervangen óf in nieuwe rioolsleuven aangelegd. In archeologisch-methodisch opzicht betekende dit dat in sommige delen een archeologische begeleiding is uitgevoerd (verwijdering van het wegdek en rioolvervanging in oude sleuven), terwijl in andere zones is opgegraven (aanleg van nieuwe rioolsleuven), zoals in afbeelding 3 te zien is. Met de verwijdering van het wegdek kon weinig archeologische informatie worden verzameld, omdat het

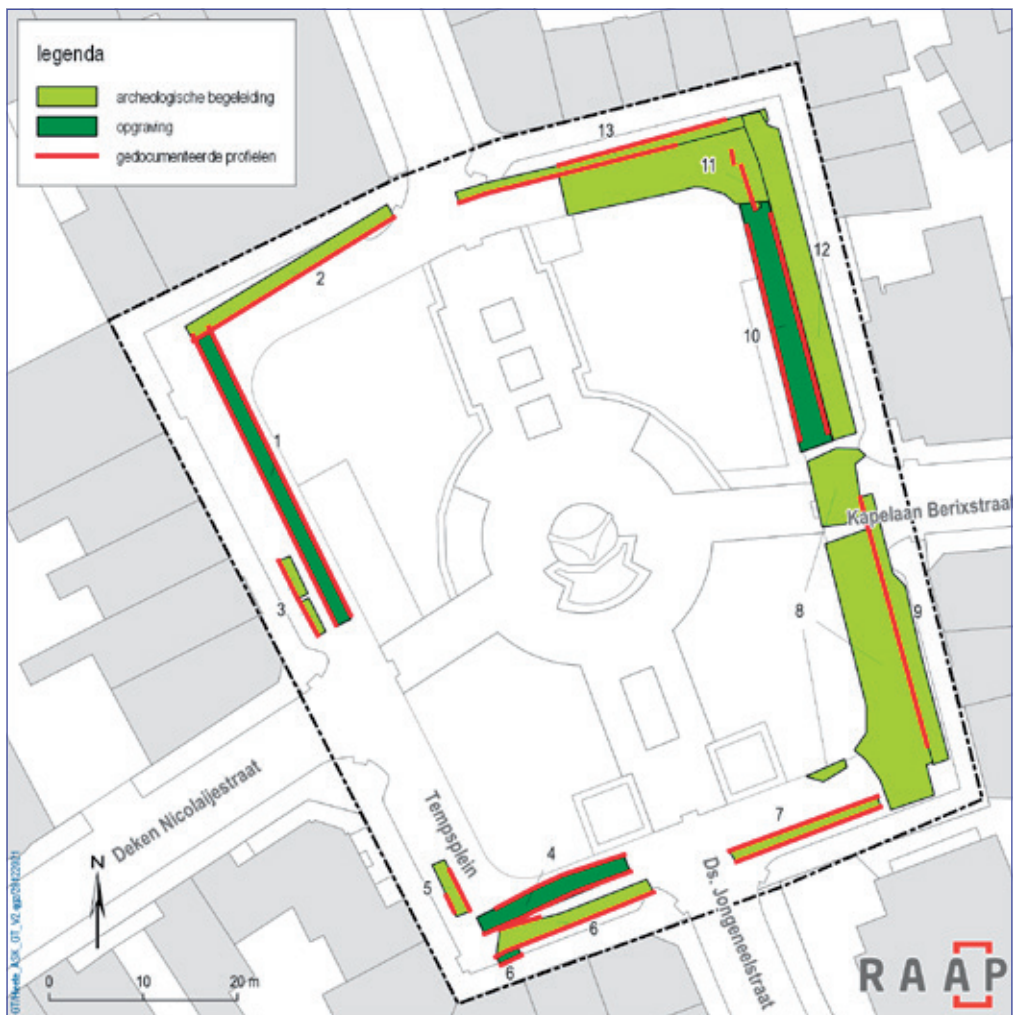
niveau zich over het algemeen te hoog bevond. Een archeologisch interessanter niveau werd meestal niet bereikt. Bij het vervangen van de oude riolen in bestaande sleuven kon meer informatie worden verzameld. In deze sleuven waren de meeste archeologische resten vernietigd tijdens de aanleg ervan, maar in de profielen en de bodem van de sleuven was desondanks verrassend veel archeologische informatie aanwezig. Het meest waardevol waren echter de nieuwe rioolsleuven die in de nog onverstoorde grond werden aangebracht. Deze stukken konden volledig worden opgegraven, wat wil zeggen dat meerdere vlakken en putprofielen konden worden gedocumenteerd.

In deze bijdrage worden de belangrijkste inzichten van het onderzoek gepresenteerd. Eerst worden enkele bijzondere vondsten van het zuidelijke deel van het plein beschreven, waar onder andere resten van een goed bewaarde pottenbakkersoven en een Romeinse weg zijn aangetroffen. De voornaamste resultaten komen echter van het noordelijke deel van het plein. Naast de verwachte Romeinse spitsgracht zijn hier resten gevonden van een verdedigingswerk aan de binnenzijde van de gracht én van een groot monumentaal gebouw. Hier zal de laat-Romeinse spitsgracht worden besproken, of beter gezegd de laat-Romeinse grachten. Er bestaan namelijk niet alleen meerdere fases, de grachten uit deze fases kennen ten dele ook een ander verloop. Ronduit verrassend was de ontdekking van een zogenaamde *clavicula*, waarmee indirect een ingang tot de versterking is gevonden. Een *clavicula* is een typische militaire structuur die het mogelijk maakte de toegang tot een fort beter te verdedigen. Daarna komen de zones direct binnen en buiten de gracht aan bod. Aan de buitenzijde gaat het waarschijnlijk om resten van een oost-west verlopende weg. Aan de binnenzijde wijzen de sporen op een hout-aarden

7 Jeneson & Vos, 2020.

wal- of muurconstructie, die samen met de gracht het verdedigingswerk uitmaakte. Ook deze vondst kan zeer verrassend worden genoemd. Tenslotte worden de extreem zware funderingen besproken die ten noorden van het verdedigingswerk werden aangetroffen. De

vondsten wijzen op een openbaar en monumentaal gebouw dat enige betekenis moet hebben gehad. Het artikel zal worden afgesloten met een antwoord op de vraag wat de resultaten voor (dit deel van) *Coriovallum* inhouden en welke nieuwe onderzoeksvragen zij opwerpen.

Afb. 3 Overzicht van werkputten en toegepaste methoden, met in rood de gedocumenteerde profielen. Bron: Tichelman, 2020, afb. 4.

3. Het zuidelijke Templesplein: pottenbakkersovens en een weg

In het zuidelijk deel van het Templesplein (afbeelding 3, putten 4-6 en 7-9) zijn naast enkele paalsporen en muurfunderingen van niet reconstrueerbare gebouwen vooral pottenbakkersovens en bijbehorende werkkuilen gevonden. Een werkkuil is een ingegraven grotere kuil, circa een halve meter tot een meter diep, van waaruit de bediening van één of meerdere pottenbakkersovens plaatsvond. Dergelijke resten van ambachtelijke werkzaamheden bevinden zich normaal gesproken aan de rand van een nederzetting óf op de achtererven van huispercelen, op enige afstand achter de huizen. In totaal zijn tijdens het onderzoek zes pottenbakkersovens gedocumenteerd en minstens drie werkkuilen, die zich allemaal in het zuidelijke deel van het Templesplein bevinden.⁸

In het zuidwesten van het plein werden in werkputten 4, 5 en 6 delen van één werkkuil opgegraven, die circa acht bij zes meter groot was. Minstens twee pottenbakkersovens kunnen met deze werkkuil worden gerelateerd. De eerste oven was geheel ontmanteld, zodat alleen een diepe kuil met afval resteerde. Een tweede oven (S75) werd ontdekt in de profielwand van een reeds in het verleden uitgegraven rioolsleuf (put 6) en bleek spectaculair goed bewaard. Deze bijzondere conservering deed de gemeente Heerlen besluiten de oven verder op te laten graven. Daarna is zij compleet geborgen. Anno 2022 kan zij in het Thermenmuseum worden bezichtigd.

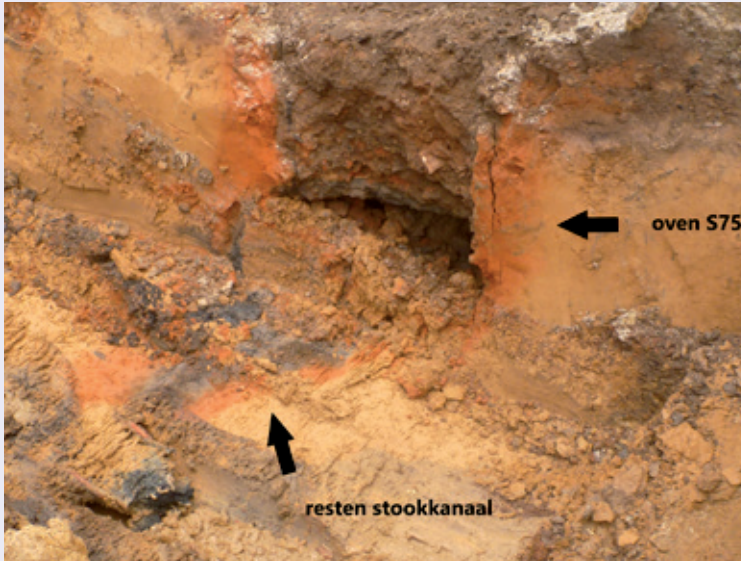
Met het weghalen van de oude rioolbuis in put 6 werd op de bodem van de rioolsleuf een circa vijftig centimeter brede, zogenaamde stooktunnel herkend, die de verbinding vormt tussen de werkkuil van waaruit de oven bediend werd en de oven (pijl afbeelding 4, boven). Dit maakte meteen duidelijk dat de volledige oven zich nog direct achter het profiel van de riool-

sleuf moest bevinden. In het schoongemaakte profiel is geheel onderaan de holle stookkamer zichtbaar, met daarboven de ovenvloer en de opgevlude bakkamer (afbeelding 4, onder).

De verdere opgraving van de oven leverde enkele opmerkelijke bouwtechnische details op. De eerste verrassing betrof de vondst van een deel van de koepel van de oven (afbeelding 5, boven). Dit is uitzonderlijk, omdat de koepel (met schoorsteen) normaal gesproken boven het maaiveld uitsteekt en het antieke maaiveld in de allermeeeste gevallen niet meer bewaard is gebleven. Dat dit hier wel het geval is, komt door een ophoging van het gebied die nog in de Romeinse tijd heeft plaatsgevonden. De koepel blijkt met behulp van leem en kalksteen te zijn opgebouwd, boven op de eerder uitgegraven oven (afbeeldingen 5 en 6).

De oven zelf bestaat uit een bak- of ovenkamer boven een stook- of vuurkamer en werd waarschijnlijk vanaf het maaiveld tot op de bodem van de stookkamer in de natuurlijke löss uitgegraven. Daarna werd een stooktunnel gemaakt, die de verbinding vormde tussen de werkkuil en de stookkamer. Tussen de bak- en de stookkamer moest vervolgens een geperforeerde ovenvloer worden geconstrueerd. Een belangrijk aandachtspunt daarbij was de zogenaamde vuurtong (afbeelding 6 en pijl in afbeelding 4, onder) die voor de stabiliteit en draagkracht van de ovenvloer moest zorgen. Dit is in feite een steunmuur in de lengte van de oven, waarop de ovenvloer (ook wel: het ovenrooster) kon rusten. Aan het begin van de oven is zij slechts twintig centimeter breed, maar iets verder de oven in, zo'n veertig centimeter. De vuurtong is evenals de ovenvloer zelf gemaakt van gemagerde klei-leem waarin enkele grote scherven aardewerk werden verwerkt. Het was gebruikelijk om verse klei of leem te vermengen (mageren) met zand, grind of keramisch materiaal om krimp-scheuren tijdens het bak-

8 Tichelman, 2020, paragraaf 4.3 en paragraaf 4.4.

Afb. 4 Boven: ontdekking van oven S75 tijdens de begeleiding, met resten van een stookkanaal onder de zojuist verwijderde rioolbuis.

Onder: oven ná de schoonmaak van het profiel. Geheel onderaan de holle stookkamer met vuurtong (pijl). Zie ook afb. 6. Bron: Tichelman, 2020, afbeeldingen 22 en 23.

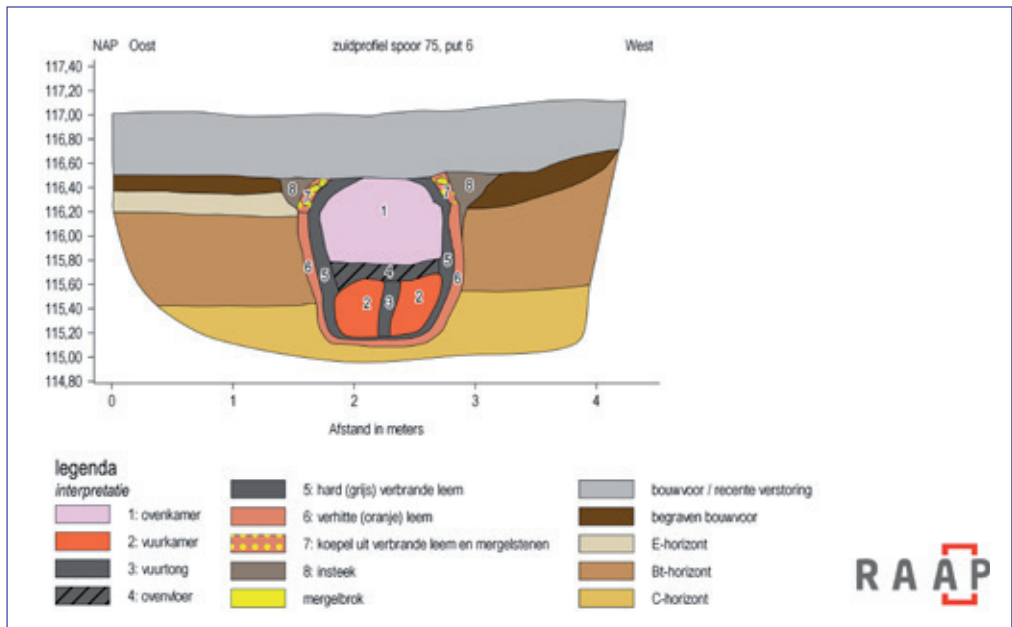
Afb. 5 Oven S75 tijdens de opgraving.

Boven: vlak 1, met in vlak en profiel mergelstenen in de koepel van (oranje) leem, en – in het vlak – een uitstulping naar rechts.

Midden: vlak 2, met rechts een detail met (van rechts naar links) de ovenvulling, de hard verbrande leem (eerst grijs, dan oranje) en de natuurlijke (zachte) leem die door hittewerking oranje is gekleurd.

Onder: vlak 5 met de bodem van de ovenvloer met ronde gaten om de hitte vanuit de stookkamer in de bakkamer te leiden. Bron: Tichelman, 2020, afbeeldingen 24 en 26.

Afb. 6 Reconstructie van het dwarsprofiel door de oven, gebaseerd op de profieltekeningen.

Bron: Tichelman, 2020, afb. 27.

proces te voorkomen. De ovenvloer, circa vijftien tot twintig centimeter dik, is aan de onderkant onregelmatig, alsof de brokken klei er tegenaan zijn gesmeten, maar aan de bovenkant is zij glad afgewerkt (afbeelding 5, onder). In de vloer zijn ronde gaten (diameter circa vijftien centimeter) geboord om de hitte vanuit de stookkamer de bakkamer in te kunnen leiden. Met het eerste verhitten van de oven werden de vuurtong, de vloer en de koepel hard gebakken en stabiel. Door de hitte in de oven is ook de natuurlijke löss, ofwel de wanden van beide kamers, voor circa zeven centimeter hard gebakken (zwarte lijn in detailfoto, afbeelding 6, midden rechts). De natuurlijke löss daarbuiten is niet hard gebakken, maar door de hittewerking wel oranje gekleurd.

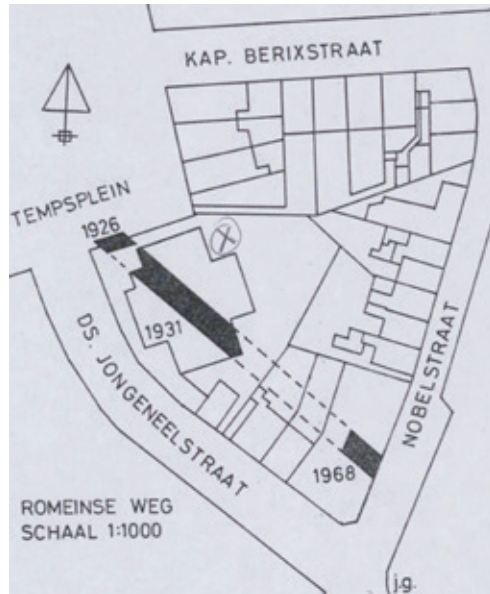
Een tweede verrassing bij deze oven betreft een waarneming in het eerste en tweede vlak

(afbeelding 5). Zoals zichtbaar is op de opgravingsfoto's, maakt de ovaal-ronde vorm van de oven een uitstulping naar het westen (naar rechts in afbeelding 5). Dit betekent dat zich hier – vanaf vijftig centimeter boven het niveau van de ovenvloer – een opening of toegang tot de bakkamer moet hebben bevonden. Mogelijk gaat het om een afsluitbare toegang om bijvoorbeeld aardewerk in en uit de oven te kunnen halen.

De overige aangetroffen pottenbakkersovens lijken in principe allemaal op dezelfde wijze geconstrueerd te zijn. Het gaat hierbij steeds om ovens van het zogenaamde staande of verticale type (*updraught kiln*), waarbij de hete lucht verticaal door de oven wordt geleid. Anders zijn de ovens van het zogenaamde liggende type (*down-draught kiln*), waarbij de hitte in meer of mindere mate een horizontale weg

door de oven vervolgt.⁹ De op het Templesplein gevonden ovens dateren uit de eerste en tweede eeuw. Opmerkelijk waren twee naast elkaar gelegen ovens in put 9. Naast twee, vrijwel complete kruikjes (afbeelding 8) leverden deze ovens verschillende aardewerkvormen op die getuigen van de tot nu toe vroegste aardewerkproductie van Romeins Heerlen. De ovens zijn blijkbaar reeds rond het jaar 40 of 50 in gebruik geweest, terwijl tot nu toe werd aangenomen dat de aardewerkproductie in Heerlen pas ná de Bataafse revolutie was begonnen, vanaf circa 70 na Christus.¹⁰

Een laatste opmerkelijke vondst in het zuidelijk deel van het Templesplein betreft een Romeinse weg in put 7. In deze put werd een oude rioolbuis vervangen, zodat alleen de profielen en de bodem van de rioolsleuf konden worden bestudeerd. Naast nog een pottenbakkersoven en een werkkuil werd in beide putprofielen het typische bolvormige weglichaam van een Romeinse weg vastgesteld. Het weglichaam bestaat uit diverse lagen van grind of mengsels van grind met zand of leem, en is maximaal tachtig centimeter dik en circa 4,5 meter breed. Het wegdek was niet homogeen en symmetrisch gevormd. Het westelijke deel van de weg bleek veel zandiger en minder grind te bevatten dan het oostelijke. De weg moet oorspronkelijk boven op het antieke maaiveld zijn aangelegd, want aan de onderzijde bevond zich een restant van de humusrijke bovenlaag (het antieke maaiveld). Grind van de weg was in deze humuslaag gedrukt. Enkele karresporen aan de onderzijde van de weg wijzen op een gebruik van zware wagens in de beginfase van de weg, toen er nog geen of niet genoeg verharding bestond. Gezien de diverse lagen is de weg langere tijd in gebruik geweest, maar een precieze datering is onbekend.¹¹ Een datering

Afb. 7 Topografie ten zuidoosten van het Templesplein, met intekening van het verloop van een Romeinse weg (zwarte baan). Bron: Archief Thermenmuseum, dossier 744.0002.

vanaf de eerste eeuw is waarschijnlijk. Ligging en oriëntatie van de weg waren reeds bekend op basis van meldingen uit de jaren 1920, 1930 en 1960 (afbeeldingen 2 en 7).¹² Delen van de weg zijn toen aangetroffen bij de aanleg van een gasleiding, de bouw van een kerk en bij woningbouw ten zuiden van de kerk.

4. Het verdedigingswerk onder het noordelijke Templesplein

Het noordelijke deel van het Templesplein blijkt nauwelijks sporen van 'normale' bewoning of ambachten te bevatten en staat vooral in het teken van een groot verdedigingswerk: de laat-Romeinse versterking. Deze versterking bestaat, zoals hieronder zal worden beargu-

9 Zie ook Swan, 1984; Verbeeck & Lauwers, 1993.

10 Van Kerckhove & Boreel, 2014; Van Kerckhove, 2020b.

11 De A-horizont direct onder de Romeinse weg dateert op basis van een ¹⁴C-analyse tussen 70 en 230 na Christus.

12 Archief Thermenmuseum, dossier 744.0002.

Afb. 8 Foto van twee versinterde kruikjes uit oven S118. Bron: Tichelman, 2020, afb. 78.

menteerd, uit een grote omgrachting met aan de binnenzijde een aarden wal- of muurconstructie. In put 10 kon een volledige dwarsdoorsnede van het verdedigingswerk worden onderzocht middels negen opgravingsvlakken en twee lange putprofielen (afbeelding 3). De ligging van deze opgravingsput was zorgvuldig gepland, omdat het oost-west verloop van de laat-Romeinse gracht vooraf bekend was (afbeelding 2).¹³ De gracht was reeds in de jaren 1940 aangetroffen in proefsleuven en opgravingsputten ten zuiden van het Thermenmuseum én in een proefsleuf op het Tempsplein zelf. Gezien de ligging van put 1 werd verwacht dat ook daar delen van het verdedigingswerk konden worden opgetekend. Verrassenderwijze bleek hier echter een gracht met een compleet andere oriëntatie aanwezig: een noord-zuid uitgerichte gracht, vrijwel haaks op de oost-west gracht uit put 10. Vervolgens werd hier een tweede, oudere gracht ontdekt, die wel oost-west verloopt en door de noord-zuid gracht wordt oversneden. In deze grachten heeft geen water gestaan. In alle gevallen zijn namelijk onderin geen kleihoudende bodems vastgesteld, zoals dit bij watervoerende grachten kan worden verwacht. Onder in de grachten werden wel spoellaagjes aangetroffen van relatief schone kleiloze löss, die typisch is voor droge grachten. In het vervolg van deze paragraaf worden eerst de verschillende grachten uit putten 10 en 1 besproken, en daarna de zones met grind die ten zuiden en ten noorden van de gracht in put 10 zijn gevonden en aan het verdedigingswerk gerelateerd zijn.

4.1 De oost-west gracht in put 10

De gracht in put 10 was in het eerste opgravingsvlak circa elf meter breed en zowel aan de zuidzijde (lees: buiten de omgrachting) als aan de noordzijde (binnen de omgrachting) omgeven door zones met grind (afbeelding 9).¹⁴ De gracht was maximaal 3,5 meter diep, gerekend vanaf het huidige maaiveld (onder maaiveld). Op basis van beide putprofielen kunnen met behulp van de drie spitse onderzijden drie fasen worden gereconstrueerd (afbeeldingen 10 en 11). De jongste gracht wordt gevormd door de middelste spitse onderzijde en de vullingen daarboven.¹⁵ De bovenste vullingen van deze jongste grachtfase bestaan uit donkergrijsbruine leempakketten met insluitsels van aardewerk, natuursteen, keramisch bouw materiaal en houtskool. De onderste, iets spitsvormige vulling is geheel onderin opgevuld met witte kleiloze löss, nagenoeg zonder insluitsels zoals houtskool of grind. Het gaat om vrijwel schone, verspoelde löss, die wijst op een geleidelijke opvulling als gevolg van hellingerosie gedurende een fase dat de gracht gegraven en (regelmatig) werd schoongehouden, ofwel openlag.¹⁶ Deze onderste vulling wordt daarom geïnterpreteerd als de aanleg- en beginfase van de jongste gracht. De vullingen daarboven geven de demping aan, het uit gebruik raken van de gracht.

Aan de zuidzijde oversnijdt de jongste gracht een oudere gracht (links in afbeeldingen 10 en 11).¹⁷ Deze oudere gracht reikte zo'n 75 centimeter dieper dan de jongste. De onderste vulling van de oudere gracht heeft een komvorm en, evenals de onderste spitse vulling van de jongste gracht, een nagenoeg schone vulling

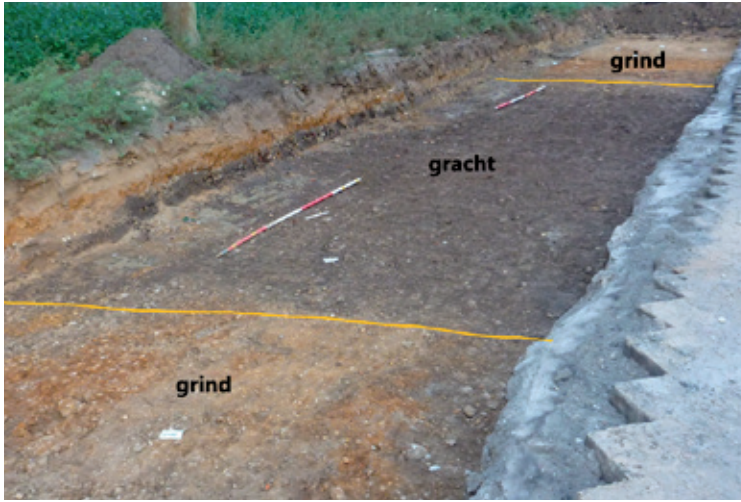
13 Vanneste, 2016. In het Programma van Eisen (PvE) voor het onderzoek op het Tempsplein werd put 10 over de vermoedelijke ligging gepland.

14 Tichelman, 2020, paragraaf 4.4. De oost-west gracht in put 10 heeft het spoornummer S144.

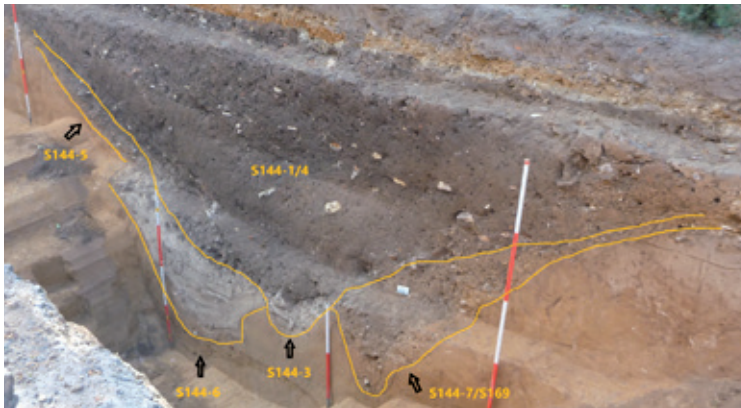
15 Ibid. Het gaat om vullingsnummers 1, 2 en 3 en eventueel 4 van S144. Vulling 4 kan tot de oudste fase van deze jongste gracht behoren óf tot de jongere fase van een oudere gracht op deze locatie: de gracht met vullingen 5 en 6.

16 Ibid. Het gaat om het onderste deel van vulling van S144-3, ofwel vulling 3a.

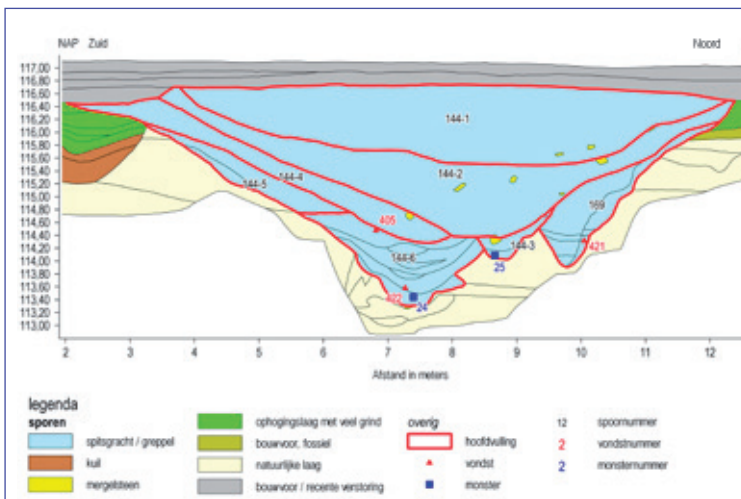
17 Ibid. S144, vullingen 5 en 6, en eventueel ook vulling 4.

Afb. 9 Overzicht vlak 1, put 10 vanuit het zuiden, met de brede oost-west gracht en zones van grind ten noorden en ten zuiden daarvan. Bron: RAAP.

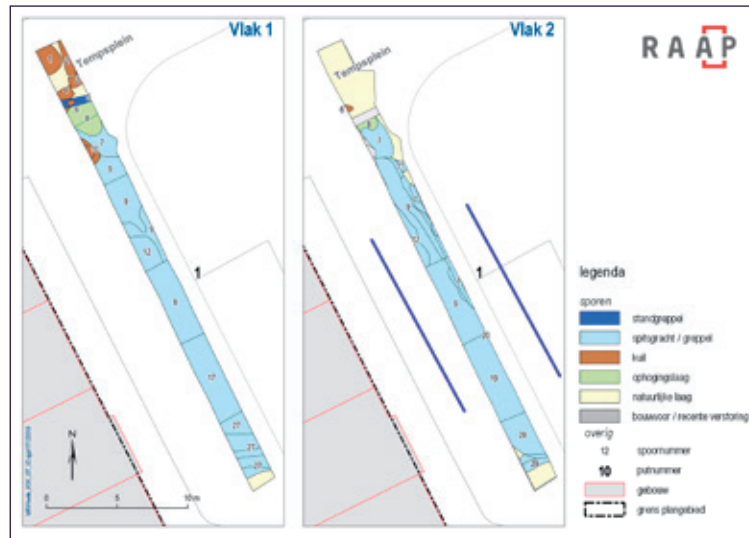

Afb. 10 Foto van de oost-west gracht in het west-profiel van de put, met drie spitse onderzijden die corresponderen met drie grachtfases. Bron: Tichelman, 2020, afb. 44.

Afb. 11 Tekening van oost-west gracht in het west-profiel van put 10, met drie spitse onderzijden. Van links naar rechts: vulling 144-6, 144-3 en 169. Bron: Tichelman, 2020, afb. 45.

Afb. 12 Overzicht noord-zuid gracht in put 1, opgravingsvlak 1 (links) en 2 (rechts).¹⁸ Rechts is in donkerblauw het mogelijk verloop van de gracht ingetekend. Bron: Tichelman, 2020, afb. 11.

met bandjes licht grijsbruine en witte, verspoelde löss. Ook deze vulling wordt geïnterpreteerd als de aanleg- en vroegste gebruiksfase van de gracht, in een tijd dat deze open lag. Aan de noordkant oversnijdt de jongste gracht een tweede, oudere gracht (rechts in afbeeldingen 10 en 11).¹⁹ Ook bij deze oudere gracht bestaat de onderste laag alleen uit verspoelde, nagevoeg schone witbruine löss zonder insluitsels, hetgeen weer op de aanvangsfase en een geopende gracht wijst.

Het oostelijke profiel van de oost-west gracht in put 10 was precies hetzelfde als het zojuist besproken westelijke profiel. Ook hier oversnijdt de jongste gracht in het midden, oudere grachten in het zuiden en noorden. Welke van de twee oudere grachten nu dé oudste is, kan op basis van de vondsten en monsters

uit put 10 niet worden bepaald en zal later worden beargumenteerd. In de proefsleuf ten zuiden van het Thermenmuseum – zoals gezegd gegraven door Van Giffen in de jaren 1940 – werden twee fasen in de gracht vastgesteld. De diepere en oudere gracht werd toen eveneens aan de zuidzijde aangetroffen.²⁰ Een tweede, oudere fase aan de noordzijde is destijds niet herkend. Waarschijnlijk bevond deze zich daar op dezelfde lijn als één van de andere fasen.

De in put 10 in vlak 1 vastgestelde breedte van elf meter is veel groter dan de in het verleden opgemeten zes en acht meter, respectievelijk ten noorden en ten zuiden van het badhuis.²¹ Ook in de jaren 1940 was al snel duidelijk dat dit te maken had met de fasering van de grachten, waarbij de verschillende fasen in het zuiden meer naast elkaar lagen en in het noor-

¹⁸ Omdat put 1 slechts twee meter breed was, kon de kraan niet door de put rijden. De put moest daarom in deelstukjes van circa 6 meter worden opgegraven. Voor de diverse lagen van de gracht zijn steeds afzonderlijke spoornummers vergeven. Uiteindelijk zijn met behulp van de putprofielen zeven hoofdvullingen gereconstrueerd en is één algemeen spoornummer vergeven: S31.

¹⁹ Ibid. S144-7 of S169. Deze grachtfase werd in het negende opgravingsvlak pas 'ontdekt'. In alle hogere opgravingsvlakken werd steeds (naar aangenomen) één oost-west gracht met verscheidene vullingslagen vastgesteld (S144), maar in het negende vlak bleek aan de noordzijde, onder S144, een restant van een oudere, afzonderlijke gracht aanwezig te zijn: S169. In de profieltekening van S144 werd dit spoor als vulling 7 (S144-7) beschreven.

²⁰ Vos, 2020.

²¹ Vos, 2020.

den precies op elkaar. In put 10 liggen drie fases ten dele naast elkaar. Als reëlere breedte voor de gracht in één bepaalde fase kan waarschijnlijk beter uitgegaan worden van een breedte tussen de zes en acht meter.

4.2 De noord-zuid gracht in put 1

Opvallend genoeg bleek in put 1 geen oost-west uitgerichte gracht aanwezig te zijn, maar een ongeveer noord-zuid verlopende gracht (afbeelding 12).²² Aangezien de smalle, twee meter brede put zich nagenoeg geheel binnen de gracht bevindt, is een precieze uitrichting van de gracht niet goed te bepalen.

Over een afstand van circa 28 meter werden tot op de bodem van de put (vlak 4, circa 250 centimeter onder maaiveld) louter donkere lagen met puin en vondsten uit de Romeinse tijd aangetroffen. De ongeroerde natuurlijke ongeroerde grond werd alleen vastgesteld in het uiterste noorden en zuiden van de put. Op basis van de vlakken en de putprofielen kan worden afgeleid dat de noord-zuid gracht in het noorden naar het westen afbuigt en in het zuiden naar het oosten.

De bocht naar het oosten was ook goed zichtbaar in vlak 2, waar de gracht een oudere gracht oversnijdt die wel oost-west is uitgericht (afbeeldingen 12 en 13 en paragraaf 4.3). In een extra verdieping of coupe tegen het westelijke putprofiel (afbeelding 14) zijn zes hoofdvullingen in de gracht onderscheiden, waarvan de onderste (vulling 31-6 in afbeelding 14) weer vergelijkbaar is met de onderste vulling van de drie grachtfasen in put 10. Ook hier gaat het om schone, verspoelde löss die is ontstaan tijdens het graven van de gracht en de tijd dat de gracht nog geregeld werd schoongehouden.

4.3 Een oudere oost-west gracht in put 1

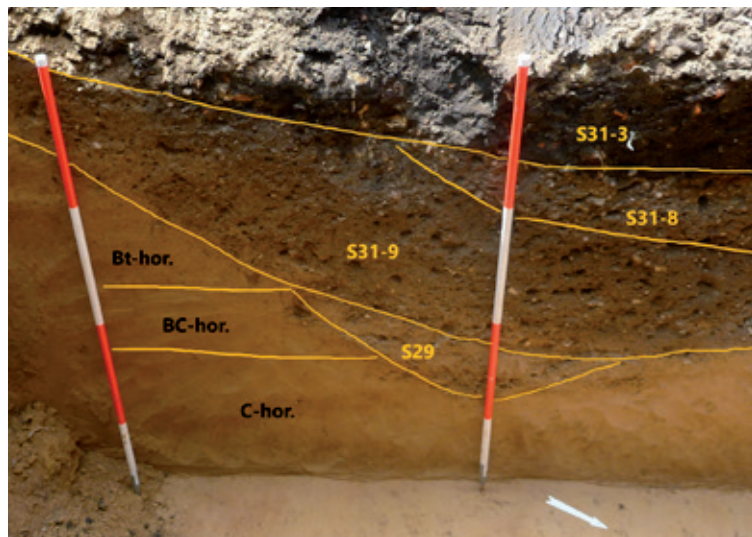
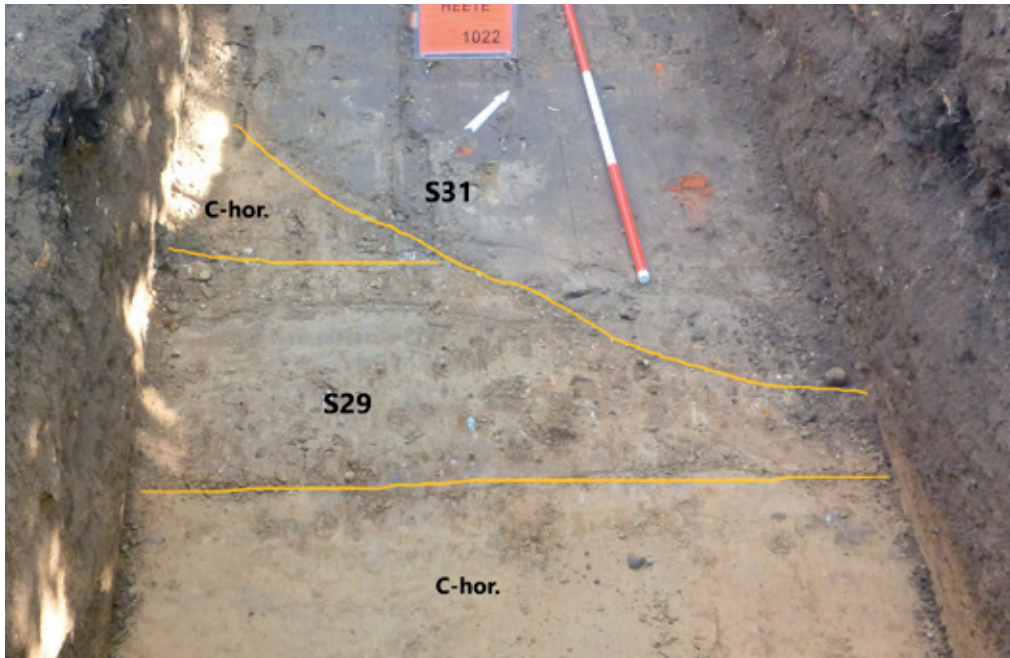
Helemaal in het zuiden van put 1 oversneed de noord-zuid gracht in de bocht naar het oosten een oudere gracht die oost-west is uitgericht (S29 in afbeeldingen 12 en 13).²³ Door de oversnijding van de noord-zuid gracht was in put 1 vrijwel niets bewaard van deze oudere gracht, maar dezelfde gracht werd ook vastgesteld in put 3, iets ten westen van put 1 (afbeelding 3). In het westprofiel van put 3, op circa 2,30 meter achter het westprofiel van put 1, was deze oudere gracht nog redelijk goed bewaard gebleven (afbeelding 15).

De oost-west gracht in put 3 had een breedte van circa 3,5 meter en was circa 1,65 meter diep, gerekend vanaf het huidige maaiveld (onder maaiveld). In het dwarsprofiel kunnen twee fases worden onderscheiden (afbeelding 15). De oudste fase (fase 1) bestaat uit enkele laagjes lichtbruine tot lichtgrijze leem, met wat insluitsels van grind. Dit betreft niet de vrijwel schone uitgespoelde löss, zoals in de beginfasen van de hierboven besproken grachten, maar het wijst wel op het schoonhouden van een geopende gracht. De jongste fase (fase 2) bestaat uit donkere bruingrijze leem met opvallend veel grind. Deze oudere oost-west gracht ligt op dezelfde lijn als de latere oost-west gracht, zoals deze achter het Thermenmuseum (afbeelding 2) en in put 10 is aangetroffen, en lijkt dezelfde oost-westelijke uitrichting te hebben gehad. Hoogstwaarschijnlijk vormt de noordelijke oudere oost-west gracht uit put 10 de voortzetting van deze gracht uit putten 1 en 3, want de zuidelijke oudere gracht in put 10 ligt duidelijk dieper.²⁴

22 Tichelman, 2020, paragraaf 4.1 (gracht S31).

23 Tichelman, 2020, paragraaf 4.1. De gracht is eerst in put 1 vastgesteld (S29). Later werd in het profiel van put 3 gracht S40 gedocumenteerd. Tijdens de uitwerking werd vastgesteld dat het bij beide sporen om dezelfde gracht moet gaan (S29/40).

24 De zuidelijke oudere oost-west gracht in put 10 is circa 75 centimeter dieper dan de noordelijke; zie ook afbeelding 11.

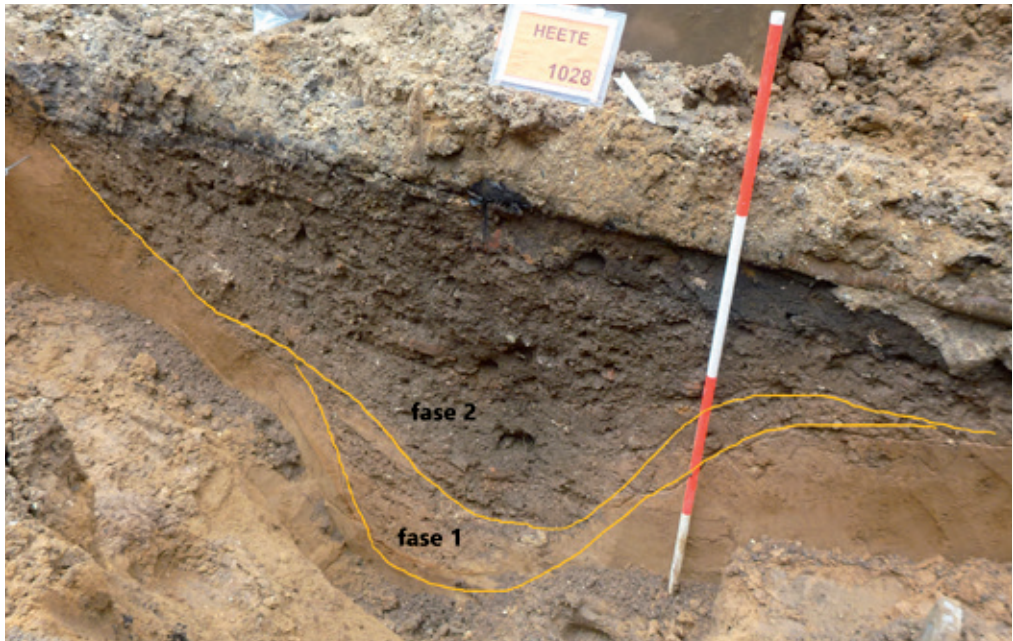

Afb. 13 Boven: afbuiging van de noord-zuid gracht (S31) naar het oosten in vlak 2, waarbij een oudere oost-west gracht (S29) wordt oversneden. **Onder:** het westprofiel in put 1 op deze hoogte, met geheel onderop S29. Bron: Tichelman, 2020, afb. 16.²⁵

25 De Bt-, BC en C-horizonten vormen de ongeroerde natuurlijke ondergrond. Zij vormen de voor lössbodems typische opeenvolging van lagen onder het maaiveld, als gevolg van natuurlijke bodemprocessen. Zie hiervoor ook Berendsen 2000.

Afb. 14 Links: het extra verdiepte westprofiel van put 1 met de lagen in de noord-zuid gracht (S31). Rechts: het noordprofiel van deze verdieping, met de onderste grachtvullingen (S31-4 en -5) en de spoel- en humusbandjes (S31-6). Bron: Tichelman, 2020, afb. 14.

Afb. 15 De oudere gracht in het westprofiel van put 3, circa twee meter achter het westprofiel van put 1. Bron: Tichelman, 2020, afb. 17.

In eerste instantie leek ook die noordelijke gracht uit put 10 aanzienlijk dieper (circa 3 meter onder maaiveld) en daarom een andere gracht te betreffen, maar dat is niet zo. Het verschil wordt namelijk veroorzaakt door een aftopping van het bodemprofiel aan de westzijde van het Templesplein. Aan de oostzijde van het plein ligt het antieke maaiveld uit de Romeinse tijd op circa tachtig centimeter onder het huidige maaiveld (zie ook paragraaf 5.2), terwijl dit oude maaiveld aan de westzijde van het plein niet behouden is.²⁶ De bodem van de oude oost-west gracht in putten 1 en 3 ligt dan ook op nagenoeg dezelfde NAP-hoogte (Normaal Amsterdams Peil) als de bodem van de noordelijke oude oost-west gracht in put 10.²⁷

4.4 De datering en interpretatie van de grachten

De noord-zuid gracht uit put 1 en de oost-west gracht uit put 10 liggen, zoals vermeld, vrijwel haaks op elkaar en lijken daardoor tot twee verschillende grachten te behoren. De grachten hebben echter niet alleen vergelijkbare opvullingslagen, maar blijken op basis van het dateerbare vondstmateriaal ook dezelfde einddatering te hebben. Daarnaast bestaan in put 1 één oudere oost-west gracht en in put 10 twee oudere grachten, waarbij hoogstwaarschijnlijk de meest noordelijke uit put 10 dezelfde is als de oude gracht in put 1.

Met betrekking tot de datering van de grachtfases stonden diverse vondsten en ¹⁴C-analyses ter beschikking, maar de monsters en een groot deel van de vondsten hebben te ruime dateringen. Goed gedateerd is eigenlijk alleen de uiteindelijke opvulling ofwel het definitieve uit gebruik raken van de jongste grach-

ten. Die einddatering blijkt op basis van de gevonden munten zowel voor de oost-west gracht in put 10 als voor de noord-zuid gracht in put 1 in het laatste kwart van de vierde eeuw te liggen.²⁸ Aangezien vanaf deze periode de munt distributie in onze contreien stokte, kan een datering in de vroege vijfde eeuw niet worden uitgesloten.²⁹ De aanleg van de jongste grachten kan pas zijn gebeurd nadat de oudere grachtfases uit gebruik waren geraakt. Wanneer dit heeft plaatsvonden, kan niet precies gezegd worden, net zoals de aanlegdatering van de oudere grachten niet nauwkeurig bepaald kan worden. Zeker is alleen dat de meest zuidelijke, oudere oost-west gracht in put 10 op zijn vroegst vanaf de late tweede eeuw is aangelegd. Deze meest zuidelijke grachtfase is namelijk gerelateerd aan het grindpakket direct ten zuiden van de gracht (lichtgroen, links in afbeelding 11). Grind uit dat pakket is ook in deze oudere gracht terecht gekomen, hetgeen betekent dat het pakket niet is aangebracht nádat de oude gracht was opgevuld. De gracht is dus niet ouder, maar even oud óf jonger dan de grindlaag. Dit grindpakket aan de zuidzijde van de gracht kan op basis van aardewerk worden gedateerd tussen het einde van de tweede eeuw en de vierde eeuw (zie paragraaf 4.6). Voor de noordelijke oudere gracht is een begin-datering onduidelijk. Zeker is alleen dat de gracht ná 160 is opgevuld.

Ten behoeve van een interpretatie van het verloop van de diverse grachten wordt eerst de situatie bekeken zoals deze voorafgaand aan het onderzoek werd verwacht (afbeelding 16).

Op basis van de gevonden gracht ten zuiden van het Thermenmuseum (afbeelding 2) en de situatie in put 10 moest de zuidpunt van put 1

26 Hoeveel precies ontbreekt, kan niet gereconstrueerd worden, maar het moet om minstens één meter gaan. Zie ook Tichelman, 2020, paragraaf 3.3 en appendici 7 en 10.

27 Tichelman, 2020, appendici 7 en 10: 114,40 meter +NAP voor de oude oost-west gracht (S29/40) in putten 1 en 3, en 114,20 meter voor de noordelijke oudere gracht in put 10 (S169).

28 Beliën, 2020b.

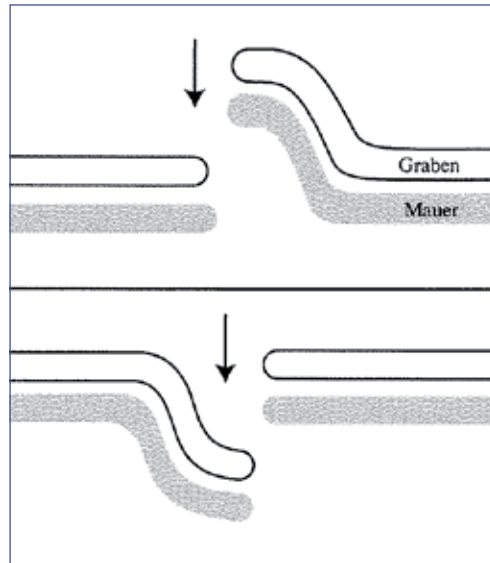
29 Ibid.; Peter, 2001, 173-174.

Afb. 16 Overzicht vlak 2 in putten 1 en 10, met in donkerblauw het vooraf vermoede verloop van de laat-Romeinse gracht (acht meter breed) op basis van de opgraving ten zuiden van het badhuis en de gegevens uit put 10. De rode pijl wijst op het voorkomen van de ongeroerde ondergrond vanaf circa negentig centimeter onder maaiveld. In donkergroen de ligging en uitrichting van greppel S29, ten westen van put 1. Bron: RAAP.

zich eigenlijk in het midden ofwel het diepste gedeelte van de oost-west verlopende gracht bevinden. De diepte van de gracht zou op dat punt ruim twee meter moeten zijn³⁰, maar in het uiterste zuiden van put 1 werd de ongevoerde natuurlijke ondergrond reeds vanaf negentig centimeter onder maaiveld bereikt (rode pijl in afbeelding 16). Aangezien in de gehele zuid-oostelijke helft van het Templesplein geen voortzetting van de noord-zuid gracht is gevonden, en de noord-zuid gracht uit put 1 en de oost-west gracht uit put 10 vergelijkbaar zijn opgevuld én dezelfde einddatering hebben, wordt ervan uitgegaan dat beide (jonge) grachten één gracht vormden. De bocht van de gracht in put 1, zoals zichtbaar in het tweede vlak (afbeelding 13), wijst op een typische militaire constructie ter hoogte van een toegang tot een versterking: een zogenaamde *clavicula* (afbeelding 17). In het geval van Heerlen gaat het om een *clavicula* met een bocht naar binnen (afbeelding 17, onder). De werkelijk toegang tot de versterking zal zich direct ten westen van het Templesplein moeten bevinden, precies waar het verloop van de weg van Xanten naar Trier (Via Traiana) wordt verwacht (afbeelding 2). Resten van deze weg zijn in het verleden en ook recentelijk nog direct ten noordwesten van het Templesplein aangetroffen.³¹

De oudere oost-west gracht uit putten 1 en 3 is alleen gevonden, omdat hier vanwege de *clavicula* over een korte afstand geen grote gracht is gegraven. Een *clavicula* verklaart tevens waarom een verder vervolg van de noord-zuid gracht in de opgravingen van het thermenterrein uit de jaren 1940 en 1950, op circa dertig meter ten noordwesten van put 1,

Afb. 17 Voorbeelden van een zogenaamde *clavicula* in een Romeins verdedigingswerk. **Boven:** een naar buiten gebogen gracht. **Onder:** een naar binnen gebogen gracht, zoals op het Templesplein. Naar Johnson, 1987. Bron: Fischer, 2012, afb. 38o.

ontbreekt.³² Een noordwestelijk vervolg van de gracht is vermoedelijk wel al een keer eerder vastgesteld. Dit gebeurde bij de bouw van huisnummer 31 aan het Templesplein, het meest noordelijke huis langs de westzijde van het plein. Hier moet sprake zijn geweest van een zuidwest-noordoost gerichte, grote wigvormige kuil of greppel die circa vier meter diep was en twaalf tot vijftien meter breed.³³ Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om de bocht naar het westen, kort voor het uiteinde van de *clavicula*-gracht, zoals deze op dit punt kan worden verwacht. Gezien de beschrijving van de vulling – ‘die beneden bestond uit een ½ M kie-

30 In put 10 tussen 2,8 en 3,5 meter onder maaiveld, maar in put 1 tussen 1,65 en 2,40 meter. Het profiel aan de westzijde van het plein is namelijk flink afgetopt. Zie ook hierboven, bij de bespreking van de oudere oost-west gracht in put 1.

31 In het verleden op ‘het zwarte veldje’ (Verburg, 2008) en in 2020 tijdens een archeologische begeleiding aan de *Coriovallum*straat (Tichelman, in voorbereiding).

32 Voor een overzicht van de opgravingstekeningen van het thermenterrein, zie Vos, 2020.

33 Peeters, 1934.

zel...'³⁴ – had de gracht hier mogelijk de weg van Xanten naar Trier oversneden. Dit was ook nodig voor de aanleg van de *clavicula*, zoals de reconstructie in afbeelding 32 duidelijk maakt.

Samenvattend wordt een bestaande oost-west gracht op een gegeven moment vervangen door een grote gracht met een *clavicula*. Dit kan niet voor de late tweede eeuw zijn gebeurd, hetgeen echter ook de derde of vierde eeuw kan betekenen. Duidelijk is wel dat deze gracht min of meer continu gefunctioneerd heeft tot aan het einde van de vierde eeuw. De in de profielen van put 10 vastgestelde fase-ring wijst op nog minstens één aanpassing in uitrichting en diepte. Het begin van de tweede fase van deze gracht met *clavicula* – de jongste gracht in put 10 – kan niet precies worden gegeven; alleen de datering van de uiteindelijke opvulling aan het einde van de vierde eeuw is zeker. Voor een datering van de gebruiksfase van deze jongste gracht verschaft het numismatisch onderzoek een interessant perspectief. Het is namelijk opvallend dat de meeste munten uit de noord-zuid gracht uit put 1 en de oost-west gracht uit put 10 van ná 330 dateren, terwijl zogenaamde Antoniniani-muntjes en imitaties daarvan, die tot circa 330 in omloop waren, ontbreken.³⁵ De munten uit deze jongste gracht komen voornamelijk uit de tijd van keizer Constantinus I en zonen (330-348) en keizer Valentinianus I (364-378). Van de dertien dateerbare munten uit de noord-zuid gracht in put 1 vallen er zeven in de periode 330-348 en vier in de periode 364-378. Twee oudere munten zijn geslagen onder keizer Marcus Aurelius (161-180) en betreffen mogelijk ouder opspit. Van de vijftien dateerbare munten

uit de oost-west gracht in put 10 dateren er zes uit de periode 330-348 en vijf uit de periode 364-378.³⁶ De oudere munten uit de tweede en derde eeuw zijn wellicht terug te voeren op de oversnijding met de oudere oost-west gracht.

Het vondstmateriaal uit de noord-zuid gracht in put 1 heeft niet alleen belangrijke dateringen opgeleverd, maar ook waardevolle informatie met betrekking tot de materiële cultuur. Opvallend was vooral het natuurstenen bouwmetaal, met fragmenten van verscheidene zuilen.³⁷ Aan de hand van de diameter van de zuiltrommels kan bij benadering de lengte van de zuilen worden berekend. De bekende Romeinse architect Vitruvius geeft aan dat de lengte van een zuil gelijk is aan acht tot tien keer de diameter van de basis van de zuil (de modulus).³⁸ Uit de berekeningen blijkt dat de complete zuilen waartoe deze fragmenten hebben behoord tussen 2,8 en 5,2 meter lang kunnen zijn geweest.³⁹ Ondanks een onbepaalde onnauwkeurigheid is duidelijk dat het hier minstens ten dele om monumentale bouwwerken moet gaan. Ter vergelijking: zuilen van tempel II in Elst waren 4,95 tot 5,5 meter lang en zuilen in de tempel van Empel 3,15 tot 4,2 meter.⁴⁰ Tot welk soort gebouwen de fragmenten hebben behoord, blijft onbekend. Gezien de afstand tot het thermenterrein (circa vijftig meter) en de hogere ligging van het Tempusplein (minstens één meter) is het onwaarschijnlijk dat het om fragmenten van het badhuis gaat en moet in de nabijheid van put 1 nog minstens één monumentaal gebouw hebben gestaan. Een tweede zeer opmerkelijke vondst betreft enkele metaalslakken die wijzen op een professionele

34 Peters, 1934, 19.

35 Beliën, 2020b, paragraaf 8.3.

36 Beliën, 2020b, paragraaf 8.3, tabellen 38 en 40.

37 In het algemeen bestaat het natuurstenen bouwmetaal uit tufsteen, Nivelsteiner zandsteen, diverse kalkstenen (onder andere Kunrader en Norroy kalksteen) en zandsteen. Zie Gaazebek, 2020.

38 Zie ook Gaazebek, 2020 en Vitruvius, *De Architectura* III,3,7 en III,3,10

39 Bij het bepalen van de mogelijke lengtes is geen rekening gehouden met de entasis of de verjonging van de zuil, zodat het om de minimale lengtes gaat.

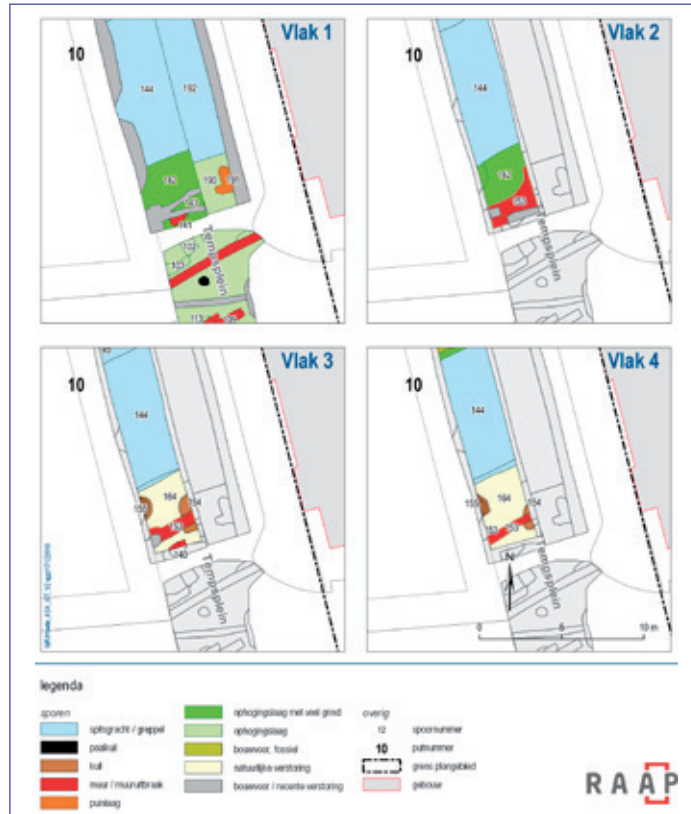
40 Zie Gazenbeek, 2020, paragraaf 6.4.3. Bogaers, 1955, 163; Roymans & Derks, 1994, 51.

bewerking van ijzer. Ze getuigen van gestandaardiseerde werkprocessen met een langdurige en aaneengesloten smeedactiviteit en met een sterke, continue luchttoevoer in de smeedhaard. Hoogstwaarschijnlijk gaat het om afval uit een zogenaamde *fabrica*.⁴¹ *Fabricae* waren professionele werkplaatsen die veelvuldig voorkwamen in met name laat-Romeinse *castella* om onder andere wapens te vervaardigen.⁴²

4.5 Een weg ten zuiden van de oost-west gracht in put 10

Een zone met grind direct ten zuiden van de oost-west gracht in put 10, ofwel buiten de

omgrachting, bestond uit een homogeen pakket van matig fijn grind (afbeeldingen 9 en 18, vlakken 1 en 2). Het pakket grind is circa veertig centimeter dik (afbeelding 11) en zet zich voort ten westen, zuiden en oosten buiten put 10. Een interpretatie als oost-west verlopende weg voor dit pakket grind lijkt waarschijnlijk, aangezien de strook precies overeenkomt met een lijn van waarnemingen van een Romeinse weg verder naar het oosten.⁴³ Uit de grindlaag zelf zijn geen vondsten tevoorschijn gekomen, maar omdat het pakket enkele oudere sporen had afgedekt (afbeelding 18, vlak 2-4), kan worden gesteld dat het grind niet voor het einde van de

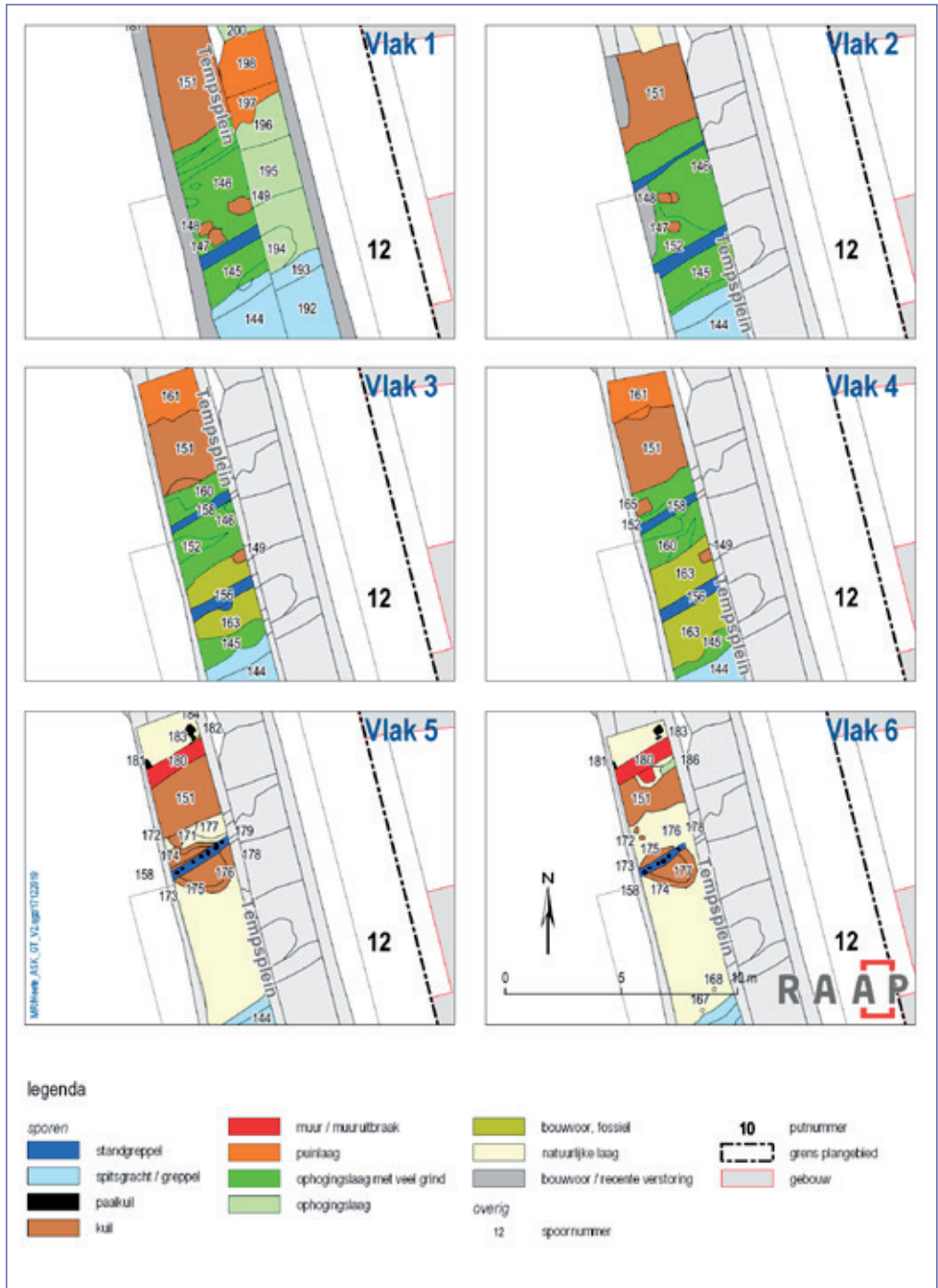

Afb. 18 Vlakken 1-4 put 10, ten zuiden van gracht S144. Bron: Tichelman, 2020, afb. 46.

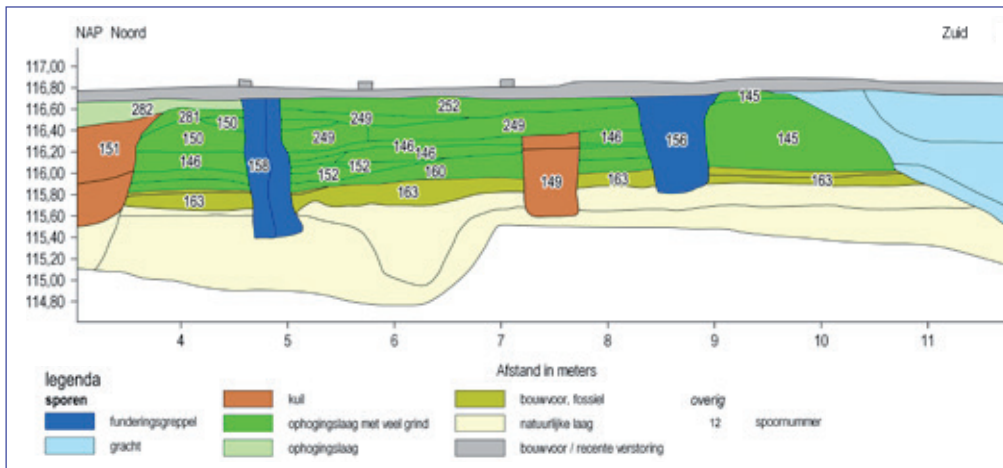
41 Boreel, 2020.

42 Johnson, 1987, 204-209, Fischer, 2012, 79-82.

43 Archis: zaakidentiteitsnummer 2921608100 (direct ten oosten van het Tempsplein) en Gielen, 1970, voor vondsten van de weg op 4 locaties aan de Putgraaf, op circa 200 tot 400 meter ten oosten van het Tempsplein.

Afb. 19 Put 10 ten noorden van gracht S144, vlakken 1-6. Bron: Tichelman, 2020, afb. 48.

Afb. 20 Oostprofiel put 10 met ophogingen en funderingsleuven ten noorden van de oost-west gracht.

tweede eeuw is aangebracht. Direct onder de grindlaag werden twee scherven van zogenaamde Eifelwaar gevonden die dateren tussen de late tweede en de vierde eeuw.

4.6 Een hout-aarden wal of muurconstructie ten noorden van de oost-west gracht in put 10

Beschrijving

Aan de noordzijde van de gracht betreft de zone met grind niet een met het zuiden vergelijkbaar, homogeen grindpakket. Ten noorden van de gracht gaat het om verscheidene lagen met verschillende mengsels van grind, zand en leem (afbeelding 19 en 20), die naar later bleek bovenop het oorspronkelijke (Romeinse) maai-veld waren aangebracht. Het gaat hier om een zeven meter brede zone met een in totaal circa zeventig tot tachtig centimeter dik pakket. In de putprofielen waren de diverse lagen niet altijd goed van elkaar te onderscheiden, maar een horizontale gelaagdheid was wel herkenbaar. De zone met ophogingen wordt door twee parallel verloopende greppels oversneden, die circa 3,20 meter uit elkaar liggen (S156 en S158 in afbeeldingen 19 en 20). De greppels lopen

parallel aan de oost-west gracht, hetgeen een relatie met de gracht suggereert.

Uit de putprofielen blijkt dat beide greppels alle ophogingslagen doorsnijden en voorts rechte wanden en een vlakke bodem hebben. De noordelijke greppel (S158, links in afbeelding 20) is echter smaller en reikt dieper dan de andere. Opvallend in de profielen is ook een scherpe verticale opdeling van deze noordelijke greppel, met een lichte en een donkere vulling (afbeeldingen 20 en 22). Dit werd uiteindelijk verklaard door de ontdekking van een rij paal-sporen met dezelfde donkere vulling binnen de greppel, vanaf het vijfde opgravingsvlak (afbeelding 19). Hoogstwaarschijnlijk is hier een rij palen uit de grond getrokken, waarna de gaten zich met donkere bovengrond hebben opgevuld. De zuidelijke, iets bredere greppel (S156, rechts in afbeelding 20) is typisch voor een funderingsgreppel van een bouwwerk. Aangezien een compacte laag met stenen of grind ontbreekt, gaat het hoogstwaarschijnlijk om een fundament met zware liggers van hout.

Er is een duidelijk onderscheid tussen het meest zuidelijk gelegen grindpakket tussen de zuidelijke greppel (S156) en de gracht enerzijds en de lagen ten noorden van deze greppel

(afbeeldingen 20-22) anderzijds. Tussen greppel en gracht (S145, rechts in afbeelding 21) gaat het om één homogeen grindpakket dat bovenop het oude, antieke maaiveld (S163) is aangebracht. De lagen ten noorden van de greppel (links in afbeelding 21) bevatten minder grind en bestaan uit een opeenstapeling van onderling iets verschillende lagen. Zoals de horizontale geleding al suggereert, zijn de ophogingen ten noorden van de greppel niet in één keer aangebracht, terwijl dit ten zuiden ervan wél het geval is. Een gefaseerde aanleg van het noordelijke pakket wordt bevestigd door enkele kuilen die door de onderste ophogingslagen heen zijn gegraven, maar door volgende ophogingslagen zijn afgedekt (bijvoorbeeld S149 in afbeelding 20).⁴⁴ Voorts blijkt dat vanaf een bepaald niveau verschillende ophogingslagen aanwezig zijn ten zuiden en ten noorden van de noordelijke funderingsgreppel (S158). De onderste lagen bestonden reeds toen deze funderingsgreppel werd aangelegd, zoals blijkt uit de identieke gelaagdheid ten zuiden en ten noorden van de greppel (afbeeldingen 20 en 22). De bovenste ophogingslagen verschillen echter. Zij zijn pas aangebracht op een moment dat de rij met palen uit deze funderingsgreppel werd aangelegd of reeds bestond.

Interpretatie en reconstructie

Hoewel lagen met grind in Zuid-Limburg veelal met Romeinse wegen in verband worden gebracht, is dat hier, ten noorden van de oost-west gracht in put 10, niet het geval. In vergelijking met andere in Zuid-Limburg gevonden Romeinse wegen valt in de eerste plaats de zeer horizontale geleding op, in tegenstelling tot het typische bolvormige weglichaam, zoals aangetroffen in put 7 en elders in de regio.⁴⁵ Daarnaast vallen de diverse kuilen en greppels op. Het

aanleggen van kuilen of greppels door een hard en compact wegdek vergt namelijk een behoorlijke inspanning. Slechts zelden worden sporen vastgesteld die zijn gegraven ná het uit gebruik raken van de weg.⁴⁶ Des te opvallender is het dan dat hier ná het graven van enkele kuilen verdere ophogingen plaatsvonden.

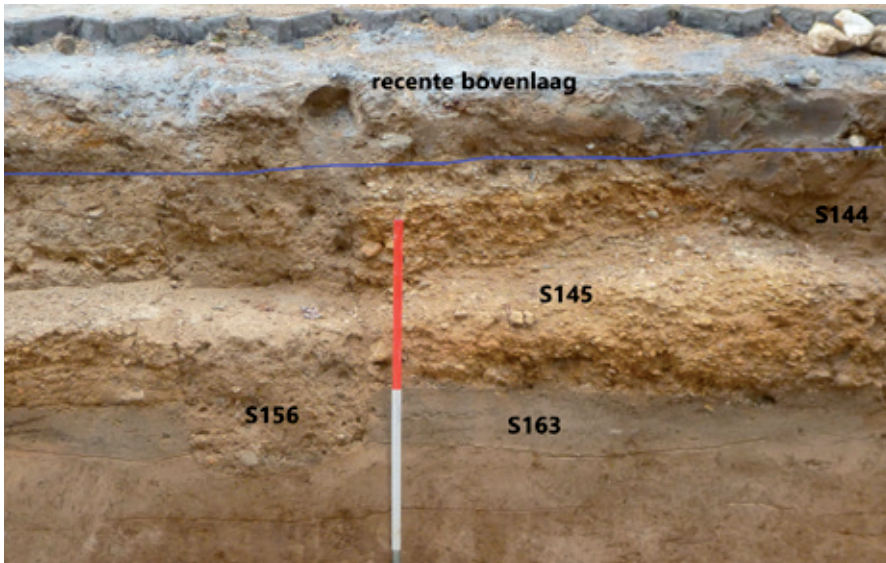
Op basis van vergelijking met andere vindplaatsen is een militaire functie de meest waarschijnlijke interpretatie voor de spoor situatie in put 10. Romeinse verdedigingswerken zijn in verscheidene vormen en maten bekend, maar in de allermeeeste gevallen gaat het om grachten, soms meerdere, met aan de binnenzijde een muur- of walconstructie. In Heerlen is niet sprake van een stenen ommuring, maar van een hout-aarden wal- of muurconstructie. Verschillende samenstellingen van ophogingslagen en ingegraven kuilen die door volgende ophogingen zijn afgedekt, wijzen op een gefaseerde aanleg. Waarschijnlijk zag de wal- of muurconstructie er anders uit gedurende de verschillende fasen. Het verschil tussen het grindpakket ten zuiden van funderingsgreppel S156 enerzijds en de grindophogingen ten noorden van S156 anderzijds (afbeeldingen 21 en 22) kan op een gefaseerde aanleg van het verdedigingswerk wijzen. Het verschil kan echter ook te maken hebben met een oorspronkelijk andere functie van het deel ten zuiden van S156. Daarmee is bedoeld dat dit meest zuidelijke deel mogelijk een restant is van de schuine oost-west weg, zoals deze in het verleden voor het Tempusplein is voorgesteld (afbeelding 2). Een groot zuidelijk deel van die weg zou dan als gevolg van de gracht verdwenen zijn.

Mogelijk heeft eerst een eenvoudige hout-aarden wal bestaan, waarbij alleen de houten voorzijde in de grond werd verankerd (enigszins vergelijkbaar met afbeelding 23,

44 Tichelman, 2020. Behoudens S149 uit het oostprofiel gaat het om kuilen S165 en 250 uit het westprofiel en waarschijnlijk ook om S146 en 147 uit vlakken 1 en 2.

45 Vergelijk bijvoorbeeld de *Via Belgica* in Janssens, 2009, Tichelman & Janssens, 2012 en de *Via Traiana* in Meurkens, 2015.

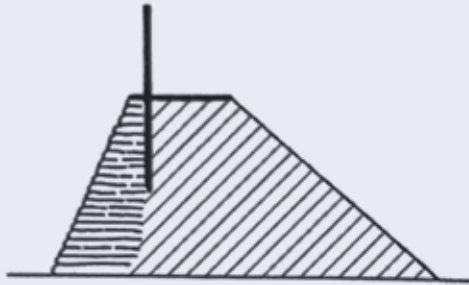
46 Tichelman & Janssens, 2012.

Afb. 21 Ophogingspakketten direct ten noorden van de oost-west gracht (S144) in het oostprofiel van put 10. Rechts van greppel S156 één homogeen en grover grindpakket (S145) en links enkele diverse eerder zandige lagen met minder grind (zie ook profieltekening, afb. 22 en appendix 1). Alle pakketten zijn boven op het oude maaiveld aangelegd: de oude humusrijke bovenlaag (S163).

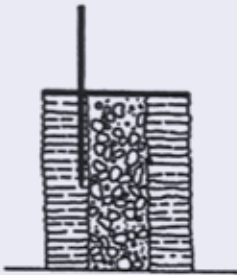
Afb. 22 Oostprofiel put 10, ten noorden van de oost-west gracht, met de ophogingspakketten boven op het oude maaiveld (humusrijke bovenlaag S163). Linksonder een grote kuil met puin (S151) en vervolgens de noordelijke funderingsgreppel (S158) en kuil S149 die door de ophogingslagen en de oude humusrijke bovenlaag snijden. Geheel rechts nog funderingssleuf S156 (zwarte pijl). Onder S163 de ongeroerde natuurlijke ondergrond.

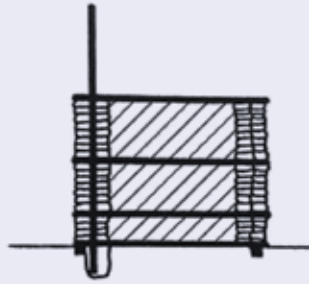
Einseitige Rasensodenschale
(Frontseite)

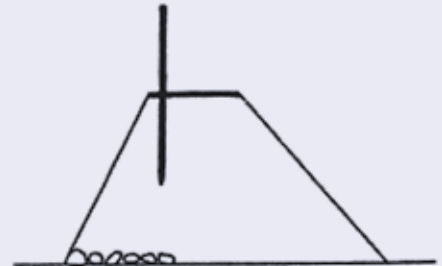
Zweiseitige Rasensodenschale

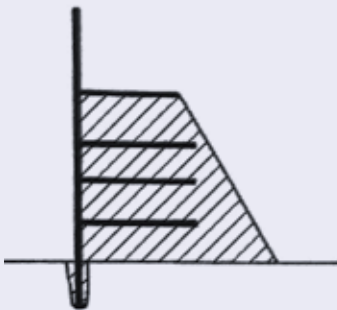
Rasensodenmauer mit
senkrechten Fronten
und Steinfüllung
(Hod Hill)

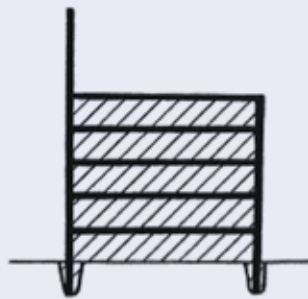
Rasensodenmauer mit
senkrechten Fronten
und Holzverstärkung
(Rottweil)

Lehmwall auf einem Steinfundament

Holz-Erdemauer mit
vorderer Holzverstärkung

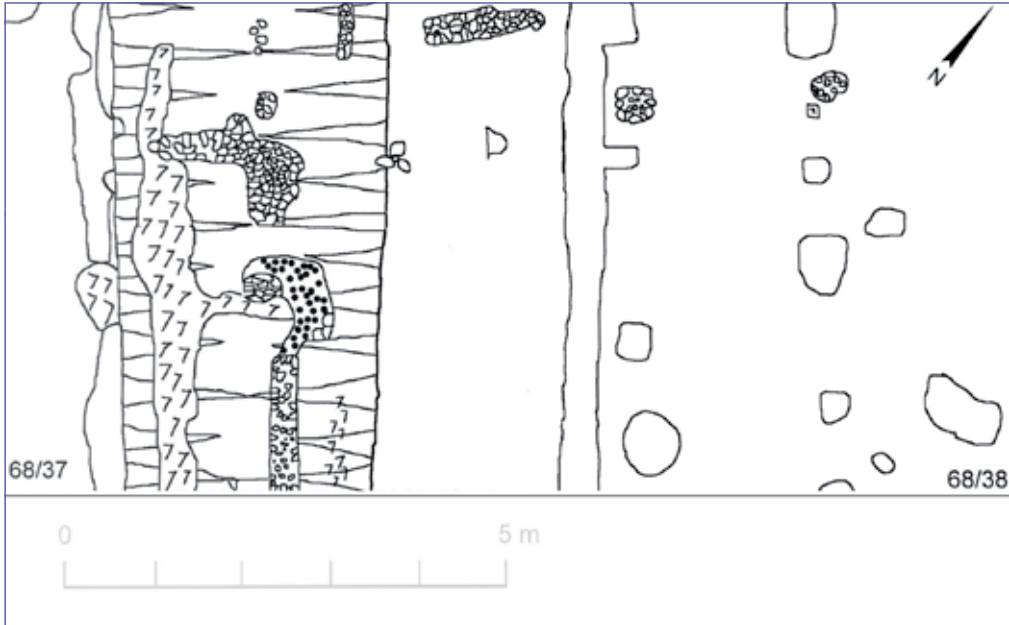

Holz-Erdemauer mit senkrechter Vorder-
und Rückfront (Holzkastenwerk)

- Rasensoden
- Holz
- Erde
- Steine
- Lehm
- Steinfundament

0 5m

Afb. 23 Verscheidene vormen van Romeinse verdedigingswallen. Naar Johnson, 1987. Bron: Fischer, 2012.

Afb. 24 Opgravings-tekening Xanten met gracht (links) en funderingsleuf met rechts daarvan (onder andere) een palenrij. Bron: Müller et al., 2008, afbeelding 85.

linksonder). In de zuidelijke funderingsgreppel (S156) zullen zware liggers met een breedte van circa vijftig centimeter, op circa 1,50 meter van de gracht, de frontzijde van de verdedigingsmuur hebben gefundeerd. Daarachter kwam met behulp van een houten raamwerk een wallichaam van aarde en/of zoden, die in zijn vroegste fase nog geen achterzijde met een wand van palen had. Hierop wijzen de kuilen van ná de vroegste maar vóór de jongste ophogingen, die met een vroegere versie van de verdedigingswal te maken zullen hebben.

Bij deze sporen kan het gaan om palen van de houtconstructie binnen de hout-aarden wal, palen van een toren in de wal of ondersteunende palen voor een borstwering. Een vergelijkbare situatie voor deze vroege fase is bijvoorbeeld bekend uit Xanten (afbeelding 24).

Hier werden onder het later gebouwde *Colonia Ulpia Traiana* resten van een verdedigingswerk uit de eerste eeuw gevonden, bestaande uit een spitsgracht (breedte circa vier meter), een middenberm (drie meter), een funderingsleuf (vijftig centimeter breed) en na nog eens 3,5 meter een rij palen voor de borstwering.⁴⁷ In de laatste fase van het verdedigingswerk in put 10 vormde de rij palen in de noordelijke funderingsgreppel (S158) waarschijnlijk de achterzijde van de wal. De rij palen kan als keermuur en/of fundering voor de borstwering hebben gediend (enigszins vergelijkbaar met afbeelding 23, rechtsonder).

Hoe de hout-aarden wal- of muurconstructie er in de verschillende fasen precies heeft uitgezien, blijft onbekend. Aangezien de funderingsgreppels 3,20 meter uit elkaar liggen, zal

⁴⁷ Leih, 2008, 109-110. Ook hier zijn naast de palenrij op 3,5 meter van de funderingsleuf ook palen dichterbij de funderingsleuf (binnen het wallichaam) gevonden.

Afb. 25 Boven: een detail van de opgravingsplattegrond van het legerkamp van Oberraden (D), met twee funderingsgreppels aan de binnenzijde van de gracht. Bron: Müller et al., 2008, afb. 59).

Onder: een reconstructie van de gracht en de hout-aarden muurconstructie van Oberraden. Bron: Peterse, 2010, afbeelding 1 (reconstructie Kees Peterse, computerstill Gerard Jonker © Pansa BV).

gedurende de jongste fase boven op een weergang met ongeveer deze breedte hebben bestaan. Voor de hoogte van de wal zal voornamelijk het uitgegraven materiaal van de gracht zijn gebruikt en kan een hoogte van twee tot drie meter boven het maaiveld zijn bereikt.⁴⁸ Waarschijnlijk is misschien een circa twee tot 2,5 meter hoge wal die aan de basis breder was. De ophogingslagen met zand en grind vormden een stevige fundering en basis voor de gehele constructie. Aangezien deze basis minstens zeven meter breed was, kan ook nog een drie tot vier meter breed weggetje langs de bin-

nenzijde van de wal hebben gelopen. Enigszins vergelijkbare hout-aarden wal- of muurconstructies met twee funderingsgreppels zijn onder andere bekend uit de legerkampen van Oberaden en Haltern, uit respectievelijk kort voor en kort na het jaar 0 (afbeelding 25).⁴⁹

Datering

Uit de ophogingspakketten zelf zijn nauwelijks vondsten verzameld. Alleen uit één van de onderste lagen komen negen aardewerkscherven en twee fragmenten bot.⁵⁰ Het aardewerk dateert relatief vroeg, namelijk tussen

48 Uitgaande van een gracht die zes meter breed en 3,5 meter diep is, kan het uitgegraven materiaal bij een breedte van 3,5 meter een maximale hoogte van circa drie meter halen.

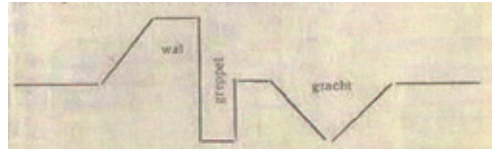
49 Kühlborn, 2008.

50 Laag S152, V344 en 349.

50 tot 70 en 100 tot 120 na Christus, maar is als ouder opspit te interpreteren. Eén van de twee stukjes bot blijkt namelijk middels een ¹⁴C-analyse tussen 130 en 330 na Christus te dateren. Binnen deze periode zullen de eerste ophogingen ten noorden van de zuidelijke funderingsgreppel S156 en dus ook het eerste verdedigingswerk zijn aangelegd. Uit de noordelijke greppel (S158) komen vijf aardewerscherven en vier stukjes bot.⁵¹ Het best dateerbaar zijn enkele fragmenten van een terra sigillata kom van het type Dragendorff 37, die tussen 150 en 300 na Christus kan worden gedateerd. Uit één van de zeven paalsporen uit de noordelijke funderingsgreppel S158 komt echter ook een botfragment dat middels een ¹⁴C-analyse tussen 390 en 540 gedateerd moet worden.⁵² Deze late datering betreft het uit de grond trekken van de palen ofwel de ontmanteling van de structuur.

Samenvattend zijn de eerste ophogingslagen van de hout-aarden wal- of muurconstructie op zijn vroegst aangebracht tussen 130 en 330 na Christus, terwijl de sloop ervan niet vóór 390 na Christus heeft plaatsgevonden. Veel later kan dit niet geweest zijn, want op het Templesplein en ook op het goed onderzochte thermenterrein ontbreken verdere vondsten uit de vijfde en zesde eeuw.⁵³ Uit te gaan is daarom van dezelfde datering als de uiteindelijke opvulling van de gracht: het einde van de vierde of eventueel het begin van de vijfde eeuw.

Ondanks de verrassende vondst van de hout-aarden wal- of muurconstructie is een dergelijke constructie al eens eerder vermoed. Piet Peters⁵⁴ reconstrueerde in 1919 een gracht met een wal aan de binnenzijde naar aanleiding van waarnemingen direct ten oosten van het Templesplein.⁵⁵ Het ging hierbij om de bouw van de nieuwe Openbare Leeszaal ofwel het huidige noordelijke hoekpand op de kruising van het Templesplein met de Kapelaan Berixstraat, circa tien meter ten oosten van put 10. Opvallend is dat de beschrijvingen van Peters op sommige punten duidelijk verschillen met de waarnemingen in put 10.⁵⁶ Peters beschreef in het westprofiel van de bouwput een V-vormige gracht die zes meter breed was en 2,40 meter diep. Op ruim één meter ten noorden van de gracht bevond zich een greppel die 1,5 meter breed was en twee meter diep. Peters vroeg zich af of het ging om een 'fondeering van een dan wel zeer diep gaanden muur vóór de omwalling' (afbeelding 26).⁵⁷

Afb. 26 Schets van Peters, naar waarnemingen in 1919 ter hoogte van de openbare leeszaal direct ten oosten van het Templesplein. Bron: Peters, 1936, 90.

51 V338, 413 en 414.

52 Tichelman, 2020, V411: 1610 ± 30BP; 400-440 cal AD (29,4 procent); 390-540 cal AD (95,4 procent)

53 Jenson & Vos, 2020, hoofdstuk 8. Alleen bij het vondstspectrum van fibulae is mogelijk sprake van één exemplaar uit de vroege vijfde eeuw. Het overige vondstmateriaal dateert niet jonger dan de vierde eeuw.

54 Pieter Jozef Martin Peters (1865-1940) was archivaris van Heerlen tussen 1924 en 1940, maar was voordien al bekend als amateur-historicus en archeoloog. Hij was vaak als archeoloog aanwezig als ergens in de stad civiele graafwerkzaamheden plaatsvonden.

55 Peters, 1919.

56 Peters, 1919. Behoudens verschillen ten aanzien van de gracht en de walmuurfundering vermeldt Peters onder andere ook dat twee (!) Romeinse wegen aanwezig zijn, die beide haaks op de gracht zouden staan (noord-zuid dus). Eén daarvan was slechts 1,5 meter breed (?) en zou misschien beter als muurfundering geïnterpreteerd kunnen worden. De andere lag maar voor circa twee meter binnen de put. Vanwege het 'tonvormige' profiel was Peters echter wel zeker van een interpretatie als weg.

57 Peters, 1919, 90.

In 1936 schreef Peters tevens over een waarneming ten westen van het Tempsplein, op de noordelijke hoek van de Kruisstraat en de Nieuwe Lindestraat, de tegenwoordige Deken Nicolayestraat.⁵⁸ Dit betreft het hoekperceel direct ten zuiden van het Thermenmuseum, circa honderd meter ten westen van het Tempsplein. Hier zag Peters een gracht met een breedte van zeven meter en een diepte van twee meter. ‘Flauwe sporen van den walmuur aan de noordzijzj...’ waren nog zichtbaar. Dit keer sprak hij dus niet over een greppel aan de noordzijde van de gracht, maar over restanten van een walmuur. In beide gevallen lijkt een fundering of funderingsgreppel op ruim een meter ten noorden van de gracht te zijn vastgesteld, vergelijkbaar met de zuidelijke funderingsgreppel (S156) in sleuf 10. Een tweede, noordelijke funderingsgreppel (S158 uit put 10) is beide malen niet genoemd. Opvallend zijn enkele verschillen in de dimensies van de sporen. De grachten die Peters identificeerde in 1919 en 1936 waren namelijk beduidend kleiner dan de oost-west gracht in put 10 (elf meter breed en 3,5 meter diep), terwijl de funderingsgreppel uit 1919 juist aanzienlijk breder en dieper was dan de funderingsgreppel in put 10 (S156, zestig centimeter breed en 120 centimeter diep). Directe verklaringen kunnen zonder beschikbare foto’s of tekeningen niet worden gegeven. Met betrekking tot de diepte van de gracht kan het zo zijn dat de bovenkant van de profielen van Peters’ waarnemingen niet meer goed bewaard was. Ook is het mogelijk dat Peters het diepste, lichtgekleurde deel van de oudere zuidelijke gracht in put 10 niet als grachtvulling interpreteerde. Met betrekking tot de breedte kunnen verschillende grachtfases meer over elkaar hebben gelopen, zodat een smallere gracht overblijft. Verder behoort het tot de mogelijkheden dat de noordelijke oude oost-west gracht uit put 10 (S169, afbeelding

11) vlak vóór het profiel van Peters reeds is afgebogen naar het noorden. De opvallend bredere en diepere greppel op de lijn van de zuidelijke funderingsgreppel in put 10 (S156) lijkt op een verandering in de structuur van de hout-aarden wal- of muurconstructie te wijzen, op Peters’ locatie. Mogelijk bevond zich hier een wachttorens die boven de wal- of muurconstructie uitstak en daarom een zwaardere fundering had.

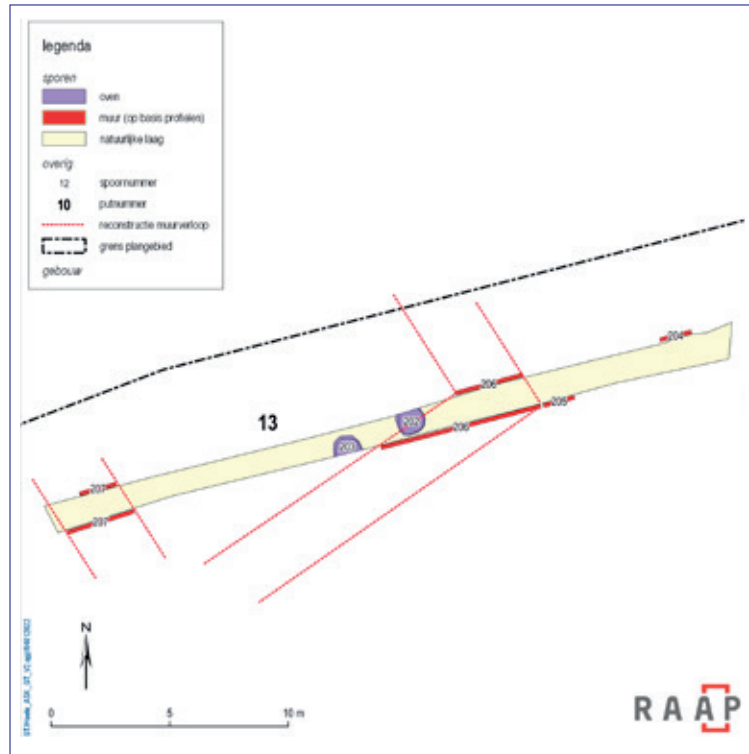
5. Een bijzonder monumentaal gebouw

De laatste opmerkelijke vondsten komen uit put 13, in het uiterste noordoosten van het Tempsplein (afbeelding 3, put 13), een locatie binnen de laat-Romeinse versterking. In put 13 werd een oude rioolbuis vervangen, zodat alleen de profielen en de bodem van de rioolsleuf konden worden bestudeerd. In het uiterste westen en oosten van de put bleken bovendien delen van de profielen zwaar verstoord, in tegenstelling tot het centrum van de sleuf.

Centraal in de put werden resten van twee ovens gevonden (S202 en S203, afbeelding 27) die ten dele onder de oude riolering en in de putprofielen bewaard waren gebleven. De twee ovens waren circa honderd centimeter diep bewaard gebleven en hebben een overeenkomstig, trechtervormig profiel. Bovenaan, onder de recente bovenlagen, hebben de ovens een diameter van circa 240 centimeter, terwijl een meter lager aan de onderkant nog slechts een diameter van circa tachtig centimeter bestaat. Anders dan bij de pottenbakkersovens is er geen sprake van een stook- en bakkamer, maar gaat het om één ruimte. Vermoedelijk gaat het om kalkbrandovens om kalkmortel aan te maken. In dergelijke ovens werden kalkstenen en brandhout gestapeld en verbrand om de benodigde ongebluste kalk te winnen. Op een interpretatie als kalkbrandoven wijst niet alleen het pakket kalk uit één van de ovens (S203),

58 Peters, 1936.

Afb. 27 Geregistreeerde sporen in het vlak onder de oude riolering en in beide putprofielen van put 13. Bron: Tichelman, 2020, afb. 59.

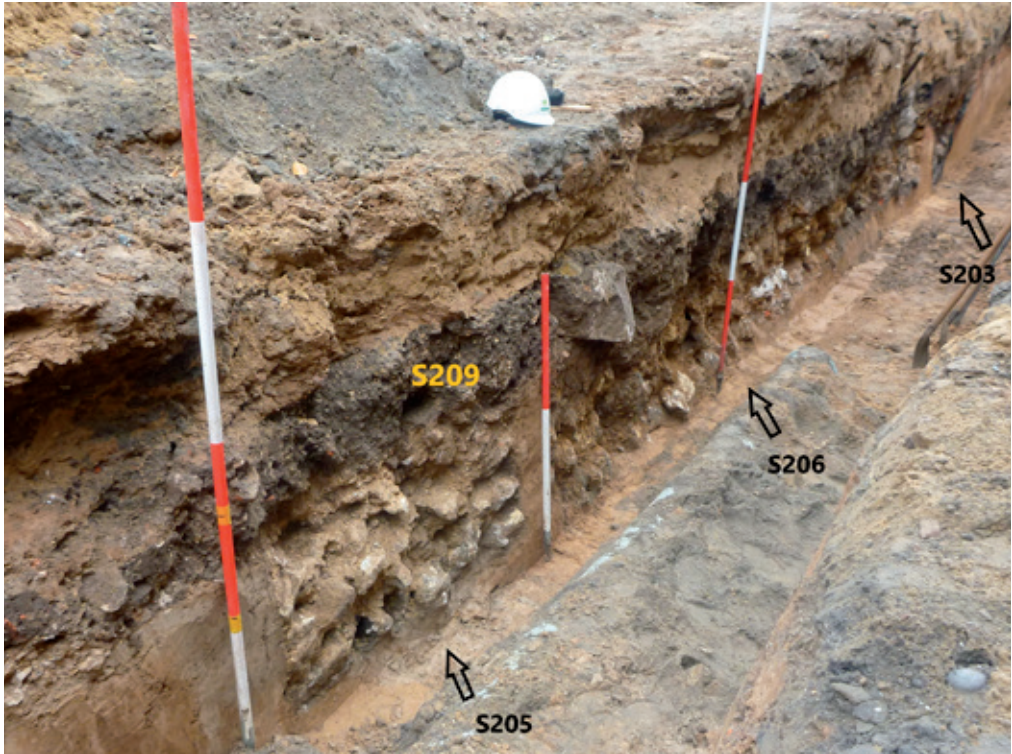

maar ook het ontbreken van sterke hitesporen aan de onderzijde van de ovens. De stookingang bevindt zich bij Romeinse kalkbrandovens namelijk ruim boven de bodem van de oven. Ter hoogte van de stooktunnel bevond zich een ring van steen (of hardgebakken leem) waarop een stutwerk van hout werd geconstrueerd. Daarbovenop werden de stenen en het brandhout gestapeld en verbrand. Na het branden en weghalen van het stutwerk kon de ongebluste kalk worden verzameld.⁵⁹

Direct ten oosten van de ovens werden in beide putprofielen resten van een zware muurfundering (S206) aangetroffen (afbeeldingen 27 en 28). Aangezien de rioolsleuf circa 1,20 meter breed was en het spoor in beide profielen voor meerdere meters zichtbaar, werd al snel duidelij-

lijk dat het om een erg zware fundering gaat die diagonaal door de put loopt. Het fundament is nog voor een diepte van circa zestig centimeter behouden, tot op circa 1,60 meter onder maaiveld, en bestaat uit Kunrader kalkstenen met een sterk grindige leem en hier en daar kleine fragmenten Romeinse dakpan, zonder mortel. Boven op de fundering bevindt zich een donkergrijze matig grindige leemlaag met puin (afbeelding 28, S209), die als uitbraakspoor van de muur of slooplaag van het gebouw kan worden geïnterpreteerd. In het uiterste westen van put 13 werden in beide profielen vergelijkbare zware fundamentresten aangetroffen (afbeelding 27, S207). Ondanks het feit dat met name het noordprofiel hier dieper verstoord is, is duidelijk dat de funderingen precies overeenko-

59 Sölter, 1983.

Afb. 28 Stiep S205 (op de voorgrond) en het zware muurfundament S206 in het zuidprofiel van put 13, afgedekt door uitbraakspoor/slooplaag S209. Op de voorgrond links de vloerresten (S257) die tot aan stiep S205 lopen, maar niet tussen S205 en S206. Geheel achteraan is oven S203 zichtbaar. Bron: Tichelman, 2020, afb. 61.

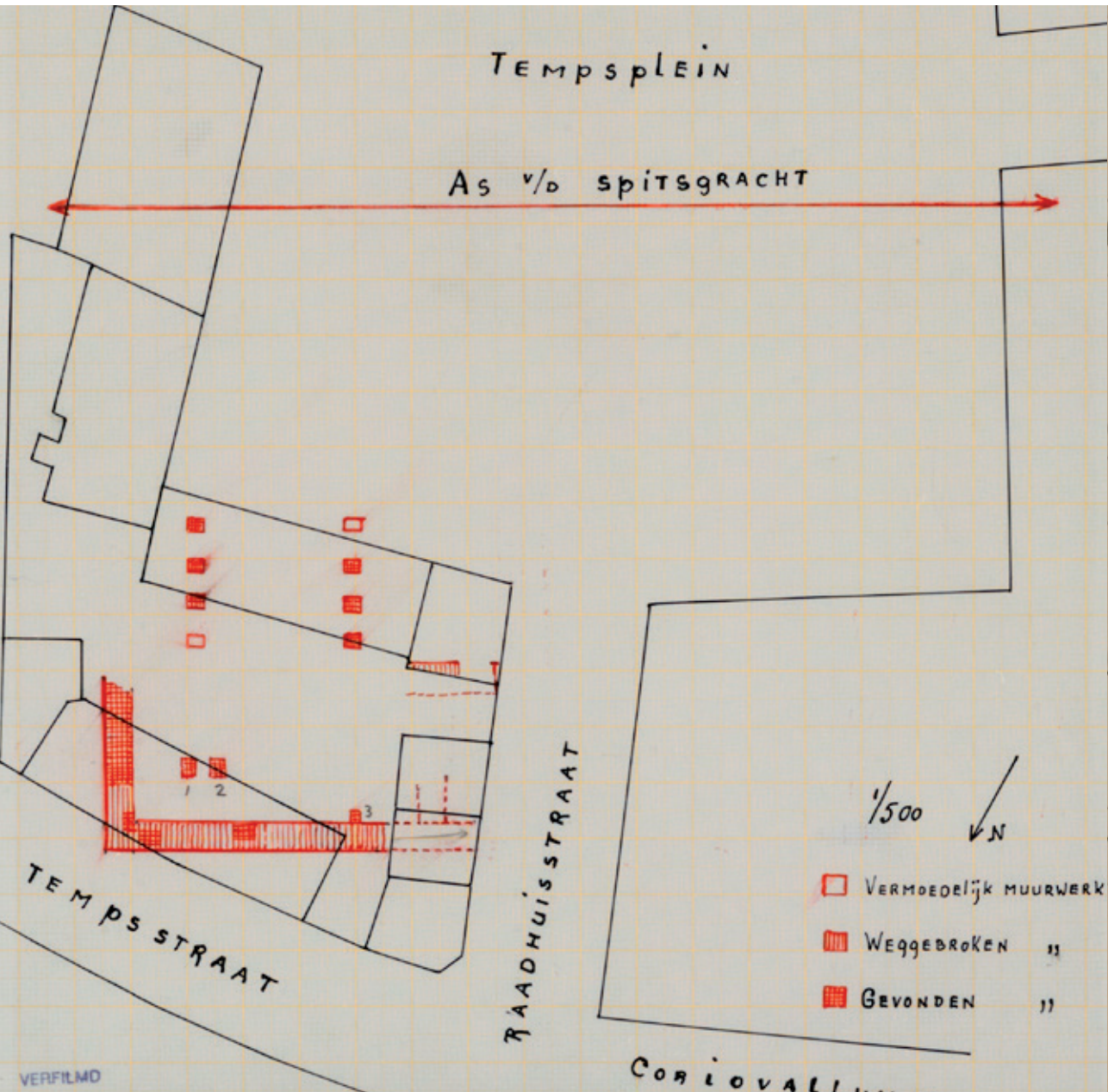

Afb. 29 Stiep S204 in het noordprofiel van put 13, met aan beide zijden resten van een vloer van kalkmortel (zwarte pijlen). Bron: Tichelman, 2020, afb. 61.

Afb. 30 Twee zuiltrommels van Norroy kalksteen, hoogstwaarschijnlijk van hetzelfde gebouw.

Boven: het fragment dat in de jaren 1940 op het thermenterrein is gevonden. **Onder:** V997 uit S209 in put 13. Bron: Thermenmuseum, Ph. Debeerst; uit Jeneson & Vos, 2020, fig. 10.2.

Afb. 31 Links: ingetekende gebouwresten naar aanleiding van de bouw van 'huis Mengelers' in 1927.

Rechts: ingetekende muurresten en het ingeschatte verloop van de laat-Romeinse spitsgracht op een oude kadasterkaart in 1939. In beide tekeningen bevindt het noorden zich beneden.

men met die van S206 en daarom tot hetzelfde bouwwerk behoren. Op basis van de reconstructie in afbeelding 27 gaat het om uitzonderlijk zware fundamente: de lange (zuidelijke) zijde van S206 heeft een breedte van circa 250 centimeter, de korte (oostelijke) zijde van S206 een breedte van 270 centimeter en de korte (westelijke) zijde van S207 een breedte van circa 280 centimeter.

Ten oosten van deze zware fundamente werden twee gemetselde stiepen of poeren gevonden: één in het noordelijke putprofiel (S204) en één in het zuidelijke (S205) (afbeeldingen 27-29). Het gaat niet om een muur die ten behoeve van het oude riool zou zijn weggebroken. De sterk op elkaar lijkende stiepen hebben hoogstwaarschijnlijk tot dezelfde structuur behoord. Beide zijn circa 130 centimeter breed en tot op circa 1,50 onder maaiveld bewaard. Beide stiepen bestaan uit fragmenten harde Kunrader kalksteen die tot op de bodem gemetseld zijn met een sterk hechtende kalkmortel. Opvallend in met name het noordprofiel is dat ter hoogte van de bovenzijde van de stiepen resten van een vloer van kalkmortel bewaard zijn gebleven (afbeelding 29).

Resten van deze vloer lopen echter niet door tot de ten westen liggende fundering S206 (afbeelding 28). Aangezien geen oversnijdingen zichtbaar zijn, en tussen S205 en S206 de natuurlijke ongeroerde leem bewaard is (afbeelding 28, ter hoogte van kleine jalon), is het mogelijk dat het bouwwerk met vloer en stiepen later tegen de gebouwstructuur met fundering S206 is aangebouwd.

Voor wat betreft de dateringen waren voor put 13 slechts weinig vondsten beschikbaar, die alle niet nader binnen de Romeinse tijd kunnen

worden gedateerd. Opmerkelijk waren enkele grote fragmenten natuursteen uit uitbraakspoor S209.⁶⁰ Het gaat onder andere om een zuiltrommel van witte kalksteen en een halve cilinder van zandsteen, die mogelijk als een ezelsrug of boordsteen van een waterput heeft gediend.⁶¹ Met name de zuiltrommel is bijzonder (afbeelding 30, onder). Deze zuiltrommel van Norroy kalksteen is de enige kalksteen-vondst die middels petrografisch onderzoek op zijn herkomst is onderzocht. Een zuilfragment met precies hetzelfde cannelure-patroon (afbeelding 30, boven) is in de jaren 1930 op het thermenterrein gevonden en behoorde hoogstwaarschijnlijk tot hetzelfde gebouw als de zuil uit put 13. Voor de vondst op het thermenterrein wordt uitgegaan van hergebruik.⁶² Waarschijnlijk betreft de vondst uit put 13 de oorspronkelijke locatie voor dit gebouw, dat niet nader kan worden gedateerd. De enige bruikbare datering uit put 13 betreft een pakket houtskool in kalkoven S203. De ¹⁴C-analyse dateert dit houtskool tussen 50 voor Christus en 80 na Christus.⁶³ Aangezien het om een kalkbrandoven gaat, kan dan van een Romeinse datering worden uitgegaan, waarschijnlijk de eerste eeuw. Aangezien fundering S206 minstens één van de ovens snijdt, moet het gebouw met de zware funderingen een jongere datering hebben.⁶⁴

Zowel de zware muurfunderingen als de stiepen komen terug op tekeningen uit het archief van het Thermenmuseum.⁶⁵ Een eerste tekening is gemaakt naar aanleiding van opgravingen in 1927 ('huizen Mengelers'), direct ten noorden van put 13 (afbeelding 31, links). Op een bijbehorende tekening met schaal staat vermeld dat de poeren circa 140 bij 105 centimeter

60 Gazenbeek, 2020, paragraaf 6.4: V496, 497 en 498.

61 Gazenbeek, 2020, paragraaf 6.4.3.

62 Jeneson & Vos, 2020, 196.

63 Tichelman, 2020, paragraaf 11.4, M27: 1980 ± 30 BP: 20 cal BC-60 cal AD (68,2 procent) 50 cal BC-80 cal AD (95,4 procent).

64 Hoogstwaarschijnlijk behoorden beide ovens tot één ovencomplex met dezelfde datering, omdat de hard verbrande bovenzijden van de ovens met elkaar verbonden lijken te zijn geweest. Zie Tichelman, 2020, 101.

65 Archief Thermenmuseum, dossier 658.0052.

groot zijn en binnen één rij op circa 2,40 meter uit elkaar liggen, terwijl tussen de twee rijen een afstand van circa twaalf tot dertien meter bestaat. De grootte van de poeren komt overeen, maar de afstand tussen de rijen niet. Als men de oriëntatie van de poeren van 'huizen Mengelers' aanhoudt, liggen de poerrijen in put 13 circa 4,20 meter uit elkaar. Op een tweede tekening uit 1939 staan vergelijkbare brede muren of funderingen ingetekend op een oude kadasterkaart, maar dan zonder poeren (afbeelding 31, rechts).⁶⁶ Volgens een beschrijving ging het in 1927 om muren met een breedte van circa 1,50 meter⁶⁷, terwijl de muurfunderingen in de reconstructie in afbeelding 27 aanzienlijk breder zijn. Dat een muur smaller is dan de fundering waarop zij rust, is niet gebruikelijk. Zo werd in het *horreum* (pakhuis) van Maastricht bijvoorbeeld een 120 centimeter breed fundament opgemeten, terwijl de bovenliggende muur 76 centimeter breed was.⁶⁸

De gebouwresten in put 13 – zowel de zware muurfunderingen en de stiepen als de bijzondere zuiltrommel – zijn niet gebruikelijk voor 'normale' vicusbebouwing en wijzen op een openbaar gebouw van enige betekenis. Met name de bijzondere zuiltrommel en de extreem zware muurfunderingen met een breedte van 2,5 tot 2,8 meter komen niet veel voor. Een in 1991 voorgestelde interpretatie als laat-Romeins *horreum* is misschien niet geheel uit te sluiten⁶⁹, maar gezien de veel geringere muurbreedtes van laat-Romeinse *horrea* in Maastricht (zestig tot tachtig centimeter) en Trier (zestig tot 95 centimeter) onwaarschijnlijk.⁷⁰ De enige andere parallellen voor dergelijk zware

funderingen in de Romeinse architectuur van Noordwest-Europa, behoudens badhuizen, zijn te vinden in tempelcomplexen. Zo zijn de fundamente van de tempel van Empel tussen 1,4 en 2,20 meter breed en de fundamente van tempel II te Elst tussen 1,6 en 2,8 meter breed.⁷¹ In tempels in Xanten en Trier komen nog zwaardere funderingen voor. Het sierlijke zuilfragment met verfijnde cannelures zou zeker passen in de context van een tempel.

Besluit en discussie

De Romeinse resten van het Templesplein dateren vanaf de vroeg-Romeinse tijd tot en met de laat-Romeinse tijd. De vroegste sporen dateren vanaf 40 tot 50 en bestaan vooral uit pottenbakkersovens en bijbehorende werkkuilen. Gezien de meer dan veertig reeds bekende Romeinse pottenbakkersovens uit Heerlen verrassen deze vondsten niet.⁷² De aangetroffen hoeveelheid op deze locatie – nog eens zes pottenbakkersovens naast twee reeds bekende – daarentegen wel. Tot nu toe waren grotere concentraties alleen bekend van de Putgraaf en de Nobelstraat, respectievelijk circa 250 en tachtig meter ten oosten van het Templesplein.⁷³ Tevens is nu voor het eerst een goed bewaarde pottenbakkersoven volledig geborgen en te bezichtigen in het Thermenmuseum. Deze oven heeft enkele nieuwe details opgeleverd ten aanzien van de eerder aangetroffen pottenbakkersovens in Heerlen, zoals het gebruik van kalkstenen in de koepel en een mogelijk toegangsluik in de koepelwand. Opmerkelijk zijn tenslotte ook enkele vroege pottenbakkersovens. Zij getuigen van een aardewerkproductie in Heerlen vanaf

66 Archief Thermenmuseum, dossier 288.0001.

67 Peeters, 1928.

68 Zie ook Panhuysen, 1996, 59-60.

69 Eggen, 1991.

70 Trier: Merten, et al. (red.), Denkmalnummer und Grabungsschutzzonen nr. 15-18; Maastricht: Panhuysen, 1996, 59-60.

71 Tempel van Empel: Roymans & Derks, 1994; Tempel II te Elst: Derks, Van Kerckhove & Hoff, 2008. Bij tempel II van Elst zijn de muurfundamente tussen 1,6 en twee meter breed en is het trapfundament 2,8 meter breed.

72 Voor een overzicht, zie onder andere Kerckhove & Boreel 2014.

73 Van Kerckhove & Boreel, 2014, afbeelding 1.

circa 40/50 in plaats vanaf circa 70, zoals tot nu toe werd aangenomen.

De pottenbakkersovens en werkkuilen liggen alle in het zuidelijke deel van het Tempssplein. Als men ervan uitgaat dat dergelijke ovens op enige afstand achter de woonhuizen lagen, zoals dit bij ambachtelijke werkzaamheden in Venlo, Cuijk en Nijmegen het geval is, dan zou de voorzijde van de percelen op een afstand van circa vijftig tot tachtig meter van deze zone hebben gelegen.⁷⁴ De ovens van het zuidelijke Tempssplein liggen in dit geval duidelijk te ver van de oost-west weg ter hoogte van de huidige Oilestraat, maar kunnen wel passen bij een schuine oost-west weg over de noordelijk helft van het Tempssplein (afbeelding 2). De ovens aan de oostzijde van het Tempssplein liggen dan wel een stuk dichters aan de straat dan de ovens aan de westzijde. Met de weg van Xanten naar Trier langs de westkant van het Tempssplein liggen de ovens uit putten 4 en 6 in ieder geval nog dichters aan de weg, terwijl de ovens uit putten 7 en 9 dicht op de weg uit put 7 liggen. Het lijkt daarom waarschijnlijker dat de ovens hier niet op de achtererven van huispercelen liggen, maar juist dicht bij een doorgaande weg. Dit maakt misschien nog eens duidelijk dat het bij de pottenbakkersovens niet gaat om kleinschalig particulier gebruik (huishoudelijke productie op eigen achtererf), maar om een professionele productie die voor de verkoop bedoeld was.

Of het uiterst zuidelijke deel van de ophogingen van de walconstructie in put 10 (S145 in afbeelding 20) oorspronkelijk tot een Romeinse weg heeft behoord, die diagonaal over het plein zou moeten lopen (afbeelding 2), blijft onduidelijk. Het is echter niet waarschijnlijk. Het ver-

schil tussen dit grindpakket en de ophogingen ten noorden van S156 (afbeelding 20) kan ook op een gefaseerde aanleg van het verdedigingswerk wijzen. De weg die langs het badhuis naar het Tempssplein liep en uit de late eerste eeuw dateert⁷⁵, zou tot aan de weg van Xanten naar Trier kunnen lopen, óf verder naar het zuidoosten, de iets smallere weg uit put 7 volgend. Waarschijnlijk is de schuin over het Tempssplein lopende weg in het verleden voorgesteld, omdat het in de jaren veertig door Albert van Giffen aangetroffen grind aan de binnenkant van de gracht (in zijn proefsleuf op het Tempssplein) later als weg is geïnterpreteerd, maar loopt hier in feite geen weg. De waarnemingen van een oost-west weg verder naar het oosten passen ook bij de latere oost-weg die vanaf de aanleg van de gracht ten zuiden langs de gracht liep.⁷⁶

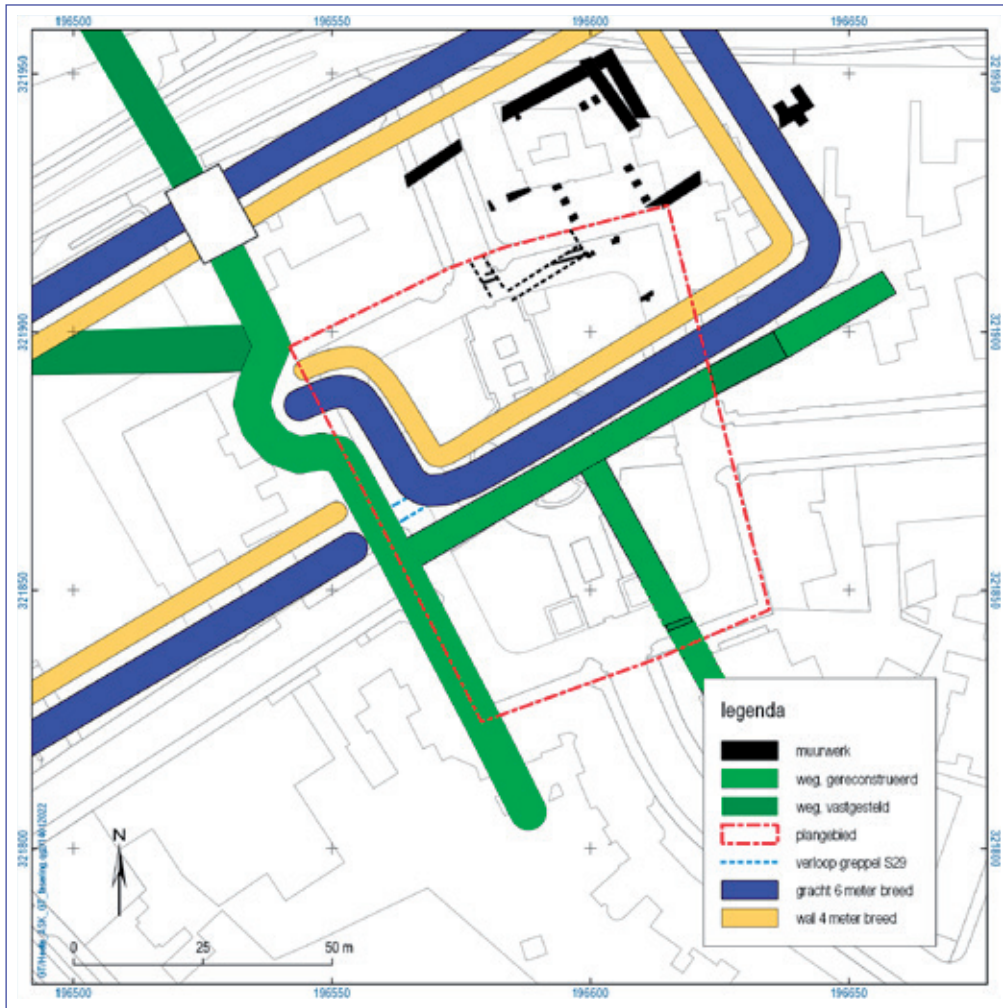
Op een gegeven moment ontstaan in *Coriovallum* na een vroegere houtbouw fase steeds meer gebouwen met stenen funderingen, waarvan resten zijn aangetroffen (niet alle besproken) in putten 4, 7, 8, 9, 10 en 13. Direct ten (noord)oosten van het Tempssplein waren reeds verscheidene gebouwresten bekend (afbeelding 2) die duidelijk corresponderen met de gebouwresten uit putten 8 en 13. Voor al deze gebouwen bestaan geen nauwkeurige dateringen, maar de oriëntatie ervan komt overeen met die van het badhuis en overige stenen bebouwing uit een periode dat rondom het badhuis gebouwen met stenen funderingen worden aangelegd. Deze fase kan niet nauwkeurig gedateerd worden, maar recentelijk is voorgesteld dat deze periode omstreeks 70 begon en duurde tot ver in de tweede of derde eeuw.⁷⁷ De twee kalkbrandovens uit put 13 date-

74 Zie onder andere onderzoeken in de *vici* van Venlo en Cuijk, en in het *Oppidum Batavorum* (Nijmegen). Van der Velde et.al, 2009, 69-98; Van Enckevort, 2012, 131-186.

75 Vos, 2020, paragraaf 7.2.

76 De overige waarnemingen in het oosten hebben geen dateringen voor de weg opgeleverd. Zie zaakidentiteitsnummer 2921608100 in ARCHIS en Gielen, 1970.

77 Jeneson & Vos, 2020, 178-181: Phase 3; Vos, 2020, 132.

Afb. 32 Overzicht van het laat-Romeinse verdedigingswerk in de vierde eeuw met *clavicula*-gracht, wegen en de zuidelijke toegang ter hoogte van de weg van Xanten naar Trier. Hoe de noordelijke toegang er heeft uitgezien, is onbekend.

ren in de eerste eeuw en leveren daarmee een bewijs voor deze begindatum. Ze wijzen op een vroeg gebruik van kalkmortel oftewel het metselen met steen in *Coriovallum*, en wel op enige afstand van het badhuis. Mogelijk werden de ovens uit put 13 gebruikt voor een voorganger van het grote bouwwerk dat ter hoogte van put 13 is aangetroffen. Gezien de monumentaliteit van dit gebouw is een begin van dit

complex in de eerste eeuw goed voorstelbaar.

De meeste aangetroffen gebouwresten van het Templesplein passen bij de gebruikelijke vicusbewoning en bestaan uit paalsporen en funderingen met een breedte van circa vijftig tot tachtig centimeter. De gebouwresten in put 13 behoren duidelijk niet tot deze categorie. Hier bevinden zich resten van een veel groter openbaar gebouw, dat gezien de enorme funda-

menten en een sierlijke zuiltrommel van Norroy kalksteen enig allure moet hebben gehad. Een tempel behoort ook gezien de locatie zeker tot de mogelijkheden. De tempel zou hier haaks op de belangrijke weg van Xanten naar Trier hebben gestaan, op een afstand van circa dertig tot veertig meter, zodat een indrukwekkend uitzicht op de tempel bestond. Desalniettemin ontbreken verdere aanwijzingen voor deze interpretatie. Het gebouw kan niet gedateerd worden, maar zal gezien de oversnijding met een kalkbrandoven niet van vóór de late eerste eeuw dateren. Als de zware muurresten ten oosten van de laat-Romeinse gracht (afbeelding 32) een voortzetting van dit gebouw representeren, dan dateert dit gebouw tevens van vóór de laat-Romeinse versterking. Een interpretatie als laat-Romeins opslaggebouw komt in dit geval definitief te vervallen.

In de late tweede of derde eeuw wordt een verdedigingswerk aangelegd rondom een klein deel van *Coriovallum*. Deze verdediging blijft waarschijnlijk continu in gebruik tot aan het einde van de vierde eeuw of het begin van de vijfde eeuw. Er zijn drie fasen vastgesteld: één vroege fase zonder *clavicula* en twee fasen met *clavicula*. Tegelijkertijd met de grachten, minstens die met *clavicula*, heeft een hout-aarden wal- of muurconstructie aan de binnenzijde van de gracht bestaan die meerdere veranderingen onderging. Aanwijzingen voor de hout-aarden constructie zijn alleen in put 10 aangetroffen. Als gevolg van het afgetopte bodemprofiel in put 1 bestaat geen informatie over de aard van dit verdedigingswerk in het noorden van put 1. Enkele grote kuilen in het uiterste noorden van put 1 zouden met de ontmanteling van het verdedigingswerk te maken kunnen hebben (afbeelding 12, vlak 1). Tenslotte bevond zich nog een oost-west georiënteerde weg langs de

buitenzijde van de gracht, waarvan het verdere verloop naar het oosten reeds langer bekend is. Waarschijnlijk liep deze weg verder naar het westen om aan te sluiten op de *Via Traiana* (afbeelding 32). Vondsten uit de *clavicula*-gracht hebben duidelijk gemaakt dat binnen de versterking ter hoogte van put 1 minstens één monumentaal gebouw heeft bestaan en in de buurt waarschijnlijk een *fabrica* aanwezig was.

Een precieze chronologie voor de fasering van het verdedigingsstelsel is niet mogelijk, omdat met name de begindateringen van de verschillende structuren onbekend zijn. Het gaat steeds om *post quem* dateringen, waarbij 'vanaf de late tweede eeuw' in feite de late tweede, de derde óf de vierde eeuw kan inhouden. Daarnaast kan overal sprake zijn van ouder opspit: ouder materiaal dat in jongere sporen terecht is gekomen. Eigenlijk is alleen het definitieve einde duidelijk. De demping van de gracht én de ontmanteling van de hout-aarden wal- of muurconstructie vinden plaats in het laatste kwart van de vierde eeuw of het begin van de vijfde eeuw. Waarschijnlijk is met de vroegste gracht minstens ten dele hetzelfde gebied beschermd als in de volgende fase, want de gracht ligt precies op dezelfde locatie én met dezelfde oriëntatie als de opvolgende gracht met *clavicula*.

Voor een historische context bestaan vele mogelijkheden. Zo is een eerste aanleg, een gracht zonder *clavicula*, goed mogelijk gedurende de regering van keizer Commodus (180-192), de opvolger van keizer Marcus Aurelius (161-180). Deze eerste verdediging kan verband houden met het binnenvallen van Germaanse stammen gedurende de regeerperiode van Commodus.⁷⁸ Een munt van Marcus Aurelius die oorspronkelijk uit deze oude oost-west gracht zou kunnen stammen, kan hierop wij-

78 Jenson & Vos, 2020, 181; Kunow, 1987, 75.

zen.⁷⁹ Aanvullend bewijs komt uit het recente materiaalonderzoek in het kader van de renovatie van het badgebouw, waarin een duidelijke terugval werd vastgesteld in het aantal munten en aardewerk op het thermenterrein vanaf 170.⁸⁰ Met een voorganger aan het einde van de tweede eeuw kan het verdedigingswerk met *clavicula* (minstens twee fasen) niet nader binnen de derde of vierde eeuw worden gedateerd. Gedurende de derde eeuw bestonden hiervoor goede redenen.⁸¹ De gehele noordwestelijke grenszone van Zuid-Nederland tot Noord-Frankrijk leed toen onder binnenvallende Franken, een verbond van verschillende Germaanse stammen. De meeste Romeinse nederzettingen in Zuid-Nederland raakten dan ook omstreeks halverwege de derde eeuw uit gebruik. Heerlen zal hiervan niet verschoond zijn gebleven, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het ophouden van de aardewerkproducties omstreeks 250.⁸²

Na een herstel onder het Gallische Keizerrijk (260-274) wordt het Frankische boeren in de vierde eeuw toegestaan zich links van de Rijn te vestigen. Als *foederati* helpen zij het rijk tegen verdere invallen te verdedigen. Desalniettemin moet het in de vierde eeuw nog onrustig zijn geweest, zoals blijkt uit de inrichting van een militaire zone in *Belgica* onder keizer Constantinus I.⁸³ De versterking van Heerlen vormde samen met gelijktijdige versterkingen te Liberchies, Tongeren en Maastricht een verdedigingslijn langs de *Via Belgica* om de belangrijke oost-west verbinding en het gehele gebied ten zuiden daarvan in vaste handen te kunnen houden. In het licht van deze groots opgezette militaire ingrepen is het aangetroffen muntspectrum uit de jongste gracht-

fase op het Templesplein opmerkelijk. Met het ontbreken van muntjes die tot 330 in omloop waren én twee duidelijke pieken tijdens Constantinus I en zonen (330-348) en Valentinianus I (364-378) wordt het verleidelijk de gebruiksperiode van de zware verdediging met *clavicula* en uitgebouwde wal- of muurconstructie te laten beginnen gedurende de groots opgezette verdediging onder Constantinus I. In het laatste kwart van de vierde eeuw of de vroege vijfde eeuw raken de gracht en het verdedigingswerk definitief uit gebruik.

Ondanks dat de vondsten van het Templesplein nieuwe informatie en kenniswinst hebben opgeleverd, blijven nog talrijke vragen over Romeins Heerlen open en heeft het onderzoek nieuwe vragen opgeworpen. Mogelijk kunnen toekomstige Malta-onderzoeken helpen deze vragen te beantwoorden. Een eerste nieuwe vraag geldt de aangetroffen ophogingen uit de Romeinse tijd in het gehele zuidelijke deel van het Templesplein (putten 4, 6, 7 en 9). Dit gebied ligt van nature eigenlijk al hoger dan het noordelijke deel van het plein of de locatie van het badhuis, zodat de vraag rijst waarom dit gebeurde. Eerste ophogingen lijken reeds gedurende de eerste eeuw te hebben plaatsgevonden, terwijl erboven een ophogingslaag uit de tweede helft van de tweede eeuw is vastgesteld. Met betrekking tot het verdedigingswerk zijn eveneens nog vragen onbeantwoord. Hoe verliepen de verschillende grachten en hout-aarden wal- of muurconstructies precies en hoe kunnen de verscheidene fases worden gedateerd? Bijzonder is voorts dat de ophogingen van de hout-aarden constructie direct op het oude maaiveld rusten, terwijl dit pas tussen 130 en 330 lijkt te zijn gebeurd. Waarom was

79 Het gaat om V149 uit laag 9 van de noord-zuid gracht in put 1 (S31). Dit betreft een menglaag die is ontstaan met de oversnijding van de oudere greppel S29 door gracht S31 (afbeelding 13, onder). Het vondstmateriaal uit deze laag kan daarom zowel uit gracht S31 als uit greppel S29 komen.

80 Jenson & Vos, 2020, 181.

81 Kunow, 1987; Rogge, 1996.

82 Van Kerckhove, 2020b, 54.

83 Rogge 1996; Mertens, 1996. Voor Maastricht: Panhuysen, 1996, 57-58.

deze zone zo laat nog niet bebouwd of ingericht, zoals dat bijvoorbeeld ten zuiden van de gracht wél het geval was? Bevonden zich hier (toevallig) tuinen of achtererven? Opmerkelijk is dat de laat-Romeinse versterking precies past in de opbouw van de binnenlandse verdediging onder keizer Constantinus I, maar tevens een opvallende uitzondering vormt binnen deze linie langs de *Via Belgica*. Waarom wordt in Heerlen alleen maar een hout-aarden constructie aangebracht, terwijl in Liberchies (B), Maastricht en Jülich (D) nieuwe stenen forten worden aangelegd en de bestaande stadsmuur van Tongeren wordt aangepast? Opvallend is ook dat de hout-aarden wal- of muurconstructie en met name de *clavicula* typische structuren voor de eerste eeuw zijn en niet voor de vierde eeuw. En, tenslotte, het gebouw met de extreem zware funderingen in put 13. Ondanks dat resten van zwaar muurwerk wel bekend waren, heeft het onderzoek van het Tempsplein nieuw licht op deze zaak geworpen. Aangezien een interpretatie als laat-Romeins *horreum* geen stand lijkt te houden, zal een nieuwe functie gezocht moeten worden en tevens een nieuwe datering.

Literatuur

- Beliën 2020a: Beliën, P.A.M., Coins, in: Jeneson, K. & W.K. Vos (ed.); *Roman Bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited*, *Nederlandse Archeologische rapporten* 65 (2020), Amersfoort, 141-143.
- Beliën 2020b: Beliën, P.A.M., Hoofdstuk 8 Munten, in: Tichelman (red.); *Midden in Coriovallum. Archeologisch onderzoek (proefsleuven, opgraving en begeleiding) op het Tempsplein te Heerlen*, RAAP rapport 4111, Weesp, 2020.
- Berendsen 2000: Berendsen, H.J.A., *Landschappelijk Nederland. Fysische geografie van Nederland*, Assen, 2000 (tweede druk).
- Boreel 2020: Boreel, G., Hoofdstuk 9 Slak, in: Tichelman (red.); *Midden in Coriovallum. Archeologisch onderzoek (proefsleuven, opgraving en begeleiding) op het Tempsplein te Heerlen*, RAAP rapport 4111, Weesp, 2020.
- Derks et al. 2008: Derks, T., Kerckhove, J. van & P. Hoff (ed.), 'Nieuw archeologisch onderzoek rond de Grote Kerk van Elst, gemeente Overbetuwe (2002-2003)', *Zuidnederlandse archeologische rapporten (ZAR)* 31, Amsterdam, 2008.
- Eggen 1990: Eggen, H.J., 'Twee horrea in Heerlen', *Archeologie in Limburg*, 45 (1990), 314 en 46 (1990), 328-329.
- Enckevort, H. van, 2012. *Gebundelde sporen. Enkele kantlijnen bij aardewerk en nederzettingen uit Romeins Nederland*, Proefschrift Universiteit Leiden.

- Fischer 2012: Fischer, T., *Die Armee der Caesaren. Archäologie und Geschichte*, Regensburg, 2012.
- Gazenbeek 2020: Gazenbeek, A.E., 'Hoofdstuk 6 Bouwmateriaal en natuusteen', in: Tichelman (red.); *Midden in Coriovallum. Archeologisch onderzoek (proefsleuven, opgraving en begeleiding) op het Templesplein te Heerlen*, RAAP rapport 4111, Weesp, 2020.
- Gielen 1970: Gielen, J.K., 'Romeinse vondsten op het terrein van het voormalige St.-Jozefziekenhuis te Heerlen', in: *Het Land van Herle* 20, 4 (1970): 125-127.
- Jamar, J.T.J., e.a., 1977. *Coriovallum: kaleidoscoop van Heerlen in de Romeinse tijd*.
- Janssens 2009: Janssens, M., *De Via Belgica aan de Oude Midweg te Kunrade, gemeente Voerendaal*, RAAP-notitie 3304, Weesp, 2009.
- Jeneson & Vos 2017: Jeneson, K. & W. Vos, Gedigitaliseerde overzichtstekening van Coriovallum uit 2017, intern document archief Thermenmuseum, 2017.
- Jeneson & Vos 2020: Jeneson, K. & W.K. Vos (ed.), *Roman Bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited, Nederlandse Archeologische rapporten 65 (2020)*, Amersfoort.
- Johnson 1987: Johnson, A., *Römische Kastella des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches*, Mainz, 1987.
- Van Kerckhove 2020a: Van Kerckhove, J., in: Jeneson, K. & W.K. Vos (ed.); *Roman Bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited, Nederlandse Archeologische rapporten 65 (2020)*, Amersfoort, 135-139.
- Van Kerckhove 2020b: Van Kerckhove, J., Hoofdstuk 5 Aardewerk, in: Tichelman (red.); *Midden in Coriovallum. Archeologisch onderzoek (proefsleuven, opgraving en begeleiding) op het Templesplein te Heerlen*, RAAP rapport 4111, Weesp, 2020.
- Kühlborn, 2008: Kühlborn, J-S., 'Auf dem Marsch in dem Germania Magna – Roms Krieg gegen die Germanen', in: *Colonia Ulpia Traiana. Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Philip von Zabern, Mainz am Rhein, 2008: 67-91.
- Leih 2008: Leih, S., 'Ein Kastell der Vorcoloniazeit auf dem Gelände der späteren Colonia Ulpia Traiana (Insula 15)', in: *Colonia Ulpia Traiana. Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Philip von Zabern, Mainz am Rhein, 2008: 109-116.
- Mertens 1996: Mertens, J., 'La fin de l' antiquité dans le nord-ouest de la Gaule Belgique. Quelques réflexions,' in: Lodewijcks, M; *Archeological and Historical aspects of the West-European Societies, Album Amicorum André van Dorselaer, Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographia 8 (199)*, Leuven: 229-236.
- Meurkens 2015: Meurkens, L., *Een Romeinse weg onder De Locht (gemeente Kerkrade). Een proefsleuvenonderzoek en archeologische begeleiding in werkvak 14B van de Buitenring Parkstad Limburg*, Archol rapport 287, Leiden, 2015.

- Müller et al. 2008: Müller, M., Schalles, H.-J. & N. Zieling (hrsg), 2008. *Colonia Ulpia Traiana. Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Philip von Zabern, Mainz am Rhein.
- Panhuysen 1996: Panhuysen, T.A.S.M., *Romeins Maastricht en zijn beelden. Roman Maastricht reflected in stone*, Maastricht/ Assen, 1996.
- Peter 2001: Peter, M., 'Untersuchungen zu den Fundmünzen aus Augst und Kaiseraugst', *Studien zu Fundmünzen der Antike* 17, Berlin, 2001.
- Peters 1919: Peters, P., 'De spitsgracht om Coriovallum (Romeinsch Heerlen)', *De Maasgouw* 39 (1919): 89-92.
- Peters 1928: Peters, P., 'Uit Heerlens Verleden: Romeinsche vondsten', *PSHAL* 44 (1928): 349-357.
- Peters 1934: Peters, P., 'Romeinsche en andere vondsten in Heerlen', *De Maasgouw* 54 (1934), 19-22.
- Peters 1936: Peters, P., 'Romeinsche oudheden te Heerlen', *De Maasgouw*, jaargang 56 (1936): 13-18.
- Peterse, K., 'Die Rekonstruktion der Holz-Erde-Mauer des Römerlagers Oberaden', *BABesch Annual Papers on Mediterranean Archaeology* 85, 2010, 141-177.
- Rogge 1996: Rogge, M., 'Van nieuw evenwicht tot chaos (van Macus Aurelius tot Severus Alexander, 161-235) (hoofdstuk 4)'; 'Vlaanderen en het zuiden van Nederland weken zich los van het centrum (van Postumus tot Carinus, 260-285)' (hoofdstuk 5); 'Van tijdelijk herstel tot desintegratie (van Diocletianus tot Honorius, 284-423) (hoofdstuk 6)', in: Lamarcq, D. & M. Rogge; *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven, 1996.
- Roymans & Derks 1994: Roymans, Nico, Derks, Ton (red.), 'De tempel van Empel: een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven', *Graven naar het Brabantse verleden 2* (1990).
- Sölter 1983: Sölter, W., Iversheim – 'Römische Kalkmanufaktur', in: Walter Sölter (Hrsg.); *Das römische Germanien aus der Luft*, Bergisch Gladbach, 1983.
- Swan 1984: Swan, V.G., 'The Pottery Kilns of Roman Britain', in: *Royal Commission on Historical Monuments, Supplementary Series 5* (1984).
- Tichelman & Janssens 2012: Tichelman, G. & M. Janssens, *Wonen langs de Romeinse weg in Coriovallum, Valkenburgerweg 25A, gemeente Heerlen: een opgraving in de vicus van Heerlen*, RAAP-rapport 2210, Weesp, 2012.
- Tichelman 2020: Tichelman, G. (red.), *Midden in Coriovallum. Archeologisch onderzoek (proefsleuven, opgraving en begeleiding) op het Templesplein te Heerlen*, RAAP rapport 4111, Weesp, 2020.
- Tichelman in voorbereiding: Tichelman, G. (red.), *Archeologische begeleiding Mijwatertracé Heerlen-centrum*, RAAP rapport xxxx, Weesp.
- Van Kerckhove 2020a: Van Kerckhove, J., in: Jeneson, K. & W.K. Vos (ed.); *Roman Bathing in*

- Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited, Nederlandse Archeologische rapporten 65* (2020), Amersfoort, 135-139.
- Van Kerckhove 2020b: Van Kerckhove, J., in: Jeneson, K. & W.K. Vos (ed.); *Roman Bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited, Nederlandse Archeologische rapporten 65* (2020), Amersfoort, Appendix VIII. Het Romeinse aardewerk van het Heerlense Thermenterrein (vicus Coriovallum).
 - Van Kerckhove 2020c: Van Kerckhove, J., Hoofdstuk 5 Aardewerk, in: Tichelman (red.); *Midden in Coriovallum. Archeologisch onderzoek (proefsleuven, opgraving en begeleiding) op het Templesplein te Heerlen*, RAAP rapport 4111, Weesp, 2020.
 - Vanneste 2016: Vanneste, H., 'Programma van eisen (PvE) Templesplein, gemeente Heerlen'. *Archeologische begeleiding protocol proefsleuven en opgraven*, Heerlen, 2016.
 - Velde, H.M. van der, Ostkamp, S., Veldman, H.A.P. & S. Wyns, 2009. *Venlo aan de Maas: van vicus tot stad. Sporen van een Romeinse nederzetting en stadsontwikkeling uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd in het plangebied Maasboulevard*, ADC Monografie 7 / ADC Rapport 1000, Amersfoort.
 - Verbeeck & Lauwers 1993: Verbeeck H. & F. Lauwers, 'De pottenbakkersoven uit de Gallo-Romeinse vicus te Kontich,' in: Catteeuw P. & Hellemans F. (eds.), *In verscheidenheid. Liber Amicorum Prof. Dr. Em. Robert Van Passen*, Aartrijke, 1993: 437-449.
 - Verburg 2008: Verburg, C.W., *Coriovallum. Een inventarisatie-onderzoek naar Romeins Heerlen*, Masterscriptie, 2008.
 - Vos 2020: Vos, W.K., 'The urban settings of the baths. Features and structures from the ROB excavations 1952-1957', in: Jeneson, K. & W.K. Vos (ed.); *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited, Nederlandse Archeologische rapporten 65* (2020), Amersfoort.

In the middle of *Coriovallum*

New information about the late Roman fortification and a monumental building in Roman Heerlen

During canalisation workings on the Tempssquare (Tempssplein) in Heerlen in 2016, only 50 meters southeast of the famous bathhouse, some interesting archeological reseach was carried out. Because of archeological findings in the 1940's it was expected to find some remains of walls, pottery kilns, Roman roads, and a late Roman defending ditch.

Despite some destructions by older canalisations many remains appeared to be preserved very well, and some of them held remarkable surprises too. In the south of the square an almost completely conserved kiln was dug, which can now be seen in the Thermenmuseum. Especially interesting was the partly preserved dome of the kiln, because these used to stick out of the (former) ground level, which is normally never kept intact. The reason for this extraordinary find is that the area was already been raised with extra soil layers in the Roman age. Two other kilns dated around 40/50 after Christ, which proves that the production of pottery started one generation earlier in Heerlen as was known up till now.

The most important results were found in the northern part of the square, where the late Roman defending system could be studied in detail. At least three phases of the late Roman ditch were found, as well as a Roman road on the outside and a wood-earth wall construction on the inside. At the west side of the square the two youngest ditches surprisingly deflect to the north to form a *clavicula*: a strategic placed curve in the ditch at the entrance, for a better defence. The oldest ditch, as a matter of fact, is only found because of this *clavicula*. The discovery of a wood-earth wall construction was a surprise as well.

The construction had at least two different construction phases. In the youngest phase the construction consisted of two parallel foundation ditches at 3,20 meters of each other. An exact dating of the different phases of the late Roman defence system is difficult. The start cannot be dated more accurately as not before the end of the second century. In fact, only the end of everything is clear: both ditch and wallconstruction get out of use in the last quarter of the fourth century or the very beginning of the fifth century.

Another remarkable find comes from the northeast of the square, where massive remains of a building were found. The extreme heaviness of these foundations as well as a very elegant column drum in its debris point to a monument building of a certain grandeur, perhaps a temple. The exact date and function of the building stay unknown, however.

Een onverwachte vondst

Een schedelreliëk in de
Sint-Pantaleonkerk van
Kerniel

Jeroen Reyniers, Mathieu Boudin,
Katrien Houbey en Ina Vanden Berghe

De kerkfabriek van de Sint-Pantaleonkerk in Kerniel (Belgisch Limburg) heeft enkele jaren geleden een nieuw object aan de kerkinventaris toegevoegd. Het gaat om een schedelrelik (afb. 1) die in 2014 werd ontdekt in een kerkaltaar. Gelijkaardige verfraaide schedels zijn terug te vinden in kerken en kloosters in de provincies Belgisch Limburg en Nederlands Limburg, alsook in de provincie Luik en in Duitsland. Ze staan vaak in verband – en ook voor deze schedel is dat het geval – met de bijzonder populaire cultus van Sint Ursula en de Elfduizend maagden.

Dit artikel heeft tot doel de schedel in Kerniel materiaal-technisch te analyseren en verbanden op te sporen met andere, gelijkaardige schedelreliken die bewaard zijn gebleven. Om het fenomeen van deze schedels te duiden, wordt er eerst ingegaan op de middeleeuwse cultus van Sint Ursula en de Elfduizend maagden in de regio van het voormalige bisdom Luik, waar Kerniel deel van uitmaakte. Vervolgens wordt de context en de mogelijke herkomst van de schedelrelik in de Sint-Pantaleonkerk toegelicht.

Het artikel gaat vervolgens verder met de bevindingen van de materiaal-technische studies (radiokoolstofdatering en kleurstofidentificatie) van het object, die worden vergeleken met die van een eerder bestudeerde schedel uit Borgloon, gezien er visuele gelijkenissen tussen beide objecten bestaan. Aan het einde van deze bijdrage wordt de toeschrijving aan een maagd uit de groep van Sint Ursula en de Elfduizend maagden in twijfel getrokken. Dit gebeurt met behulp van de radiokoolstofdatering van eerdere geanalyseerde schedelreliken in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) in Brussel.

Afb. 1 Schedelrelik. Kerniel, Sint-Pantaleonkerk.

© KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X140368.

1. Sint Ursula en de Elfduizend maagden in het voormalige bisdom Luik

De cultus van Sint Ursula en de Elfduizend maagden was bijzonder populair in Europa en tot op heden zijn vele schedelreliëken en kunstwerken terug te vinden die aan deze belangrijke cultus herinneren.¹ De schedel van Kerniel is daar een voorbeeld van. Deze toeschrijving is mogelijk dankzij een papieren briefje dat aan de achterzijde van de schedel is genaaid. In een mogelijk achttiende-eeuws handschrift is geschreven: ‘een van de hoofde van de xi duis[e]n[d] heilighe maeghden’ (afb. 2).

De legende van de Elfduizend maagden begint met het verhaal over Ursula, de dochter van een Bretoense koning. Zij werd ten huwelijk gevraagd door de zoon van een heidense tiran, maar wilde op deze vraag enkel ingaan onder bepaalde voorwaarden. Zo wenste zij vooraf een drie jaar durende boottocht te maken, vergezeld door tien uitgekozen gezellinnen, die net als zijzelf, ieder op hun beurt, zouden worden begeleid door een gezelschap van duizend maagden. Hiervoor moesten er elf schepen gebouwd worden, geschikt om lange tijd op zee te kunnen rondvaren. Ursula's vader voegde aan deze voorwaarden toe dat de aanstaande schoonzoon zich tot het christendom zou bekeren. De overeenkomst werd tot ieders tevredenheid afgesloten. Ursula voer uit aan het hoofd van haar gevolg en gaf zich gedurende drie jaar over aan ‘oefeningen van vroomheid en het beleven van de meest edele deugden’. Op een dag stak echter een wind op die de vloot voerde tot aan Tiel op de Rijn en dan naar Keulen. Een hemels visioen zette Ursula aan om vandaar naar Rome op bedevaart te trekken. Nadat ze de Romeinse kerken bezocht

hadden, keerden ze terug naar Keulen zonder echter te weten dat de stad ondertussen werd bezet door de Hunnen. Nauwelijks waren ze ontscheept of ze werden afgeslacht door de barbaren. Voor één dame werd een uitzondering gemaakt. Het was de aanvoerder van de Hunnen die zich meester maakte van Ursula. Maar, op zijn huwelijksaanzoek weigerde Ursula in te gaan, waardoor ze stierf onder een regen van pijlen. God strafte de barbaren die uiteindelijk werden verdreven uit Keulen. De Elfduizend maagden werden met eerbetoon begraven.

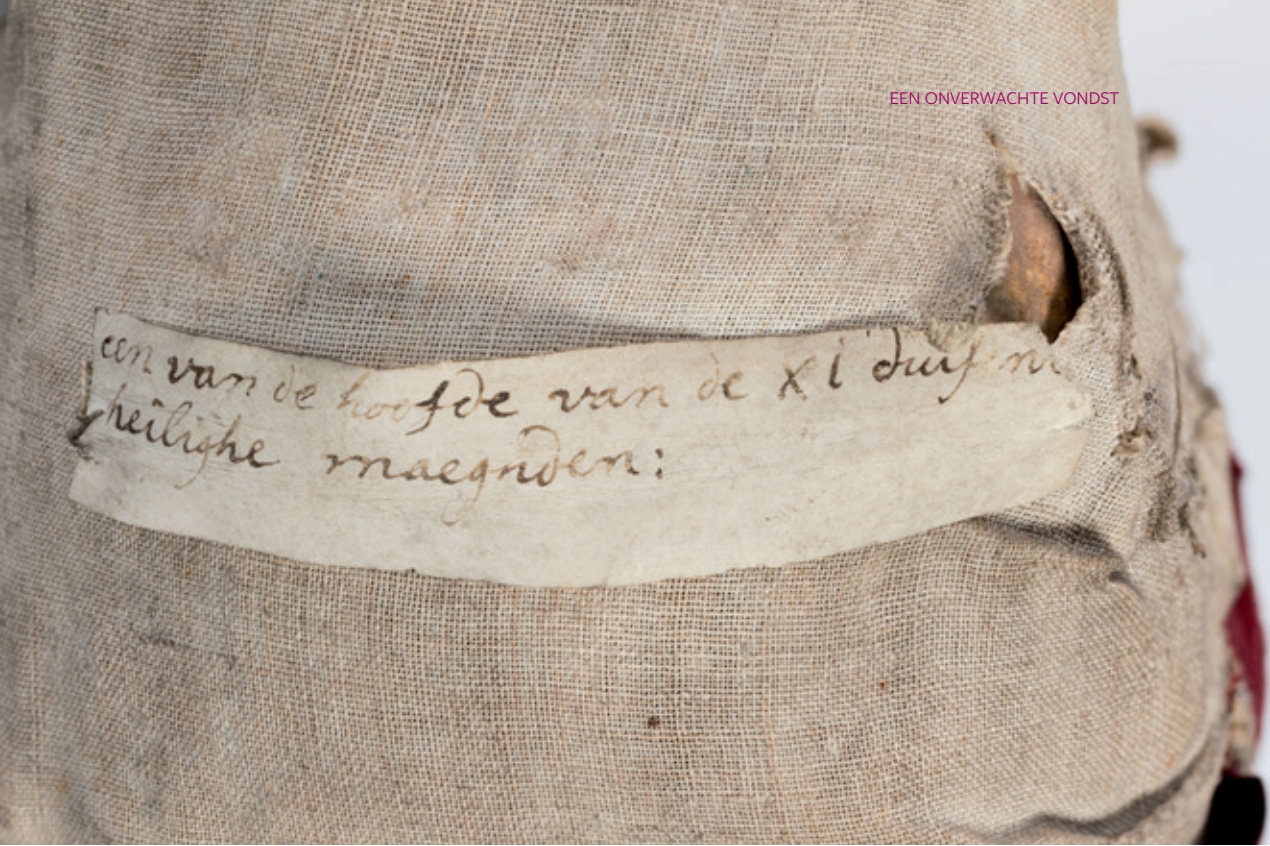
De aanwezigheid van de Hunnen plaatst dit verhaal in de eerste helft van de vijfde eeuw, wat niet strookt met historische verwijzingen die het verhaal vroeger in de tijd situeren. Het is duidelijk dat, als er al een historische kern in deze legende zit, die in de loop der tijd is aangedikt. Zo blijkt dat er in de vroegst neergeschreven versies enkel melding wordt gemaakt van elf maagden, aan de hand van de afkorting ‘XI.M.V.’, wat staat voor ‘undecim martyres virgines’ (elf maagdelijke martelaren). In een latere versie werd de afkorting al dan niet moedwillig geïnterpreteerd als ‘undecim millia virginum’ (elfduizend maagden).²

In de twaalfde eeuw kreeg de Sint Ursulalegende hernieuwde aandacht dankzij de ontdekking van de pseudo-reliëken van de heilige maagden in 1106 in Keulen.³ Op dat ogenblik zorgde de bouw van een nieuwe omwalling van de stad voor de ontdekking van een groot aantal graven nabij de Sint-Ursulakerk. Zonder twijfel ging het om delen van vroegmiddeleeuwse of zelfs Romeinse begraafplaatsen die door de stadsuitbreiding aan de oppervlakte kwamen. De vondsten legden de basis voor een hernieuwde devotie, nu men dacht of beweerde

1 Legner 2003; Montgomery 2010 en Cartwright 2016. Het hoofdstuk in dit artikel is eerder gepubliceerd in George e.a. 2019, 21-35. Naar aanleiding van deze studie zijn bijkomende voorbeelden uit het voormalige bisdom Luik toegevoegd.

2 Deze interpretatie werd voor het eerst door Levison voorgesteld. Het idee werd nadien ook door de Tervarent en Zehnder naar voren geschoven. Zie: Levison 1927, 25-42; De Tervarent 1931, 12; Zehnder 1985, 19.

3 Strait 1974, 30-33.

Afb. 2 Beschreven identificatielabel of *schedula* op de schedelrelik van Kerniel.

© KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X140372.

de duizenden heiligen zelf te hebben teruggevonden. Een enorme uitvoer van beenderen, honderden hoofden en duizenden lichamen op grote schaal was hierbij een logisch gevolg.

In allerhaast werden de heiligen van de Sint Ursulallegende geïdentificeerd. De benedictines en beroemde mystica Elisabeth van Schönau (°1129-†1164) bracht op basis van visioenen die deels naïef, deels concreet waren, meer 'opheldering' over delen van het verhaal. Zo beschreef zij nieuwe situaties en vermeldde mannelijke personages bij naam.⁴ De legende ontwikkelde zich en breidde uit. De Genuaanse theoloog en aartsbisschop Jacobus de Voragine (°1228/30-†1298) populariseerde het verhaal door zijn *Legenda Aurea* en dit verhaal werd ook gretig in de kunsten toegepast.⁵

De kerk van de Heilige maagden in Keulen, de huidige Sint-Ursulakerk, werd in de loop van de eeuwen steeds meer versierd; de 'Goldene Kammer' bevat nu nog talrijke middeleeuwse reliekbustes. De reliekhandel bloeide en de belangstelling voor Sint Ursula en de Elfduizend maagden verspreidde zich al snel ten westen en ten zuiden van Keulen. In het bisdom Luik, waar Kerniel tot 1967 deel van uitmaakte, begon de cultus van de Elfduizend maagden stilaan een uitzonderlijke bloei te kennen. De archieven melden al een verering in 1105 in Stavelot, in de abdij van Floreffe in 1121 en in de Sint-Remaclusabdij in 1268.⁶ De devotie voor deze heiligen is destijds vooral door de cisterciënzers gepromoot.⁷ Verder zijn er nog vroege cultussen voor deze maagden gekend in

4 Clark 2010, 371-391.

5 Da Voragine 1993, XIII-XVIII.

6 George 1991a, 217; George 2002, 59.

7 Mogelijk hebben de begijnen ook deze cultus gepromoot: McDonnell 1969, 298.

Bethléem-les-Louvain, Leuven, Corsendonk, Lobbes, Maastricht, Malmedy, Le Parc, Roodklooster, Saint-Hubert en Doornik.⁸ In de stad Sint-Truiden zijn al sporen van devotie in twaalfde-eeuwse documenten aan te wijzen. In 1117 bestond er reeds een altaar voor deze maagden in de benedictijnerabdij Sint-Trudo.⁹ Een belangrijke abt was Willem van Ryckel (1249-1272), die in de dertiende eeuw vele relieken van deze maagden door zuster Hedwige van Soest en met de hulp van een zekere Ermentrude in Keulen kon verkrijgen.¹⁰ Van Ryckel was een belangrijke promotor van de cultus en hij droeg bij aan de verspreiding van vele van deze schedels naar plaatsen binnen en buiten het toenmalige bisdom Luik.¹¹ Dankzij de hulp van mystica Elisabeth van Spalbeek (°1247-†1304/16) konden zij geïdentificeerd worden naar naam en echtheid.

De bedevaart naar Keulen raakte goed ingeburgerd en dat zorgde voor nog meer handel in deze relieken. Dat blijkt uit de levensbeschrijving van mystica Juliana van Cornillon (†1258) waarin een gesprek rond de Elfduizend maagden met Imana van Loon (°1214/18-†21/10/1270)¹² is opgenomen.¹³ Haar vriendin Imana was abdis van de cisterciënzerinnen abdij Val-Saint-George in Salzannes, waar

Juliana enige tijd verbleef. Imana was reeds in de zomer van 1256 in Keulen voor het verkrijgen van relieken van een van de Elfduizend maagden. Juliana kreeg de toestemming opgravingen te doen in de bodem van de 'ager ursulanus' (het (graf)veld van Ursula) en er een reeks beenderen uit te halen. Ze werden meegebracht naar onze streken waar Margareta (°1202-†1280), gravin van Vlaanderen en Henegouwen, er tot haar vreugde een groot deel van mocht verspreiden.¹⁴

In de dertiende eeuw was ook een devotie en een reliek van de maagdengroep aanwezig in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Hoei.¹⁵ Het is in dezelfde periode dat de kruisheren (orde van het Heilig Kruis) net buiten de stadsomwalling van de stad Hoei een nieuwe cultus begonnen van één van de Elfduizend maagden, genaamd Sint Odilia. Deze maagd was, volgens de legende, in 1287 verschenen aan broeder Johannes de Eppa¹⁶ in Parijs. Zij gaf hem de opdracht om naar Keulen te reizen en haar lichaam op te graven vlak bij de Sint-Gereonkerk. En zo geschiedde. Johannes bracht haar skelet over naar het kruisherenklooster van Hoei. Vijf jaar later werden de relieken in een beschilderde Luikse kist gestopt, een schrijn dat tot op heden is bewaard gebleven.¹⁷

8 George 2002, 84. George geeft ook de cultus in volgende cisterciënzerkloosters aan: Herkenrode, Vrouwenpark, Ter Beek, Orientem, L'Olive, Épinlieu, Val-Dieu, Ourchamps, Signy, Le Val-Roi, Vauclair, Igny, Clairvaux, Cherlieu, La Ferté-sur-Grosne en Hautcrêt.

9 George 1991a, 216; George 2002, 54-57.

10 Coens 1954, 398-413; Berlière 1899, 270-277; George 1991a, 209-228; George 2002, 78-81.

11 George 1991a.

12 Imana van Loon was één van de drie kinderen van graaf Hendrik van Loon en diens vrouw Mathilidis van Vianden. Zie: Steenwegen 1972, 249-266.

13 Over dit gesprek, zie: Newman 2011, 275-276.

14 Steenwegen 1972.

15 Coens 1958, 316-335; George 1991a, 217.

16 Over deze man is weinig geweten. In de archieven wordt hij in 1259 in Parijs vermeld. Banelius meldt dat Johannes de Eppa een ervaren vinder van relieken van de Elfduizend maagden was, een man die in 1286 - een jaar voordat hij de relieken van Sint Odilia opgroef - een eerste maal naar Keulen reisde om de beenderen van Christina, Basilia en Imma op te graven. Banelius 1616, z.p. In 1294 ging hij voor een derde maal naar Keulen. Janssen en Winkelmolen vol. 6 2002, 1210; Hermans 1858, 55. Mogelijk werd hij voor het altaar van Sint Odilia in het kruisherenklooster van Hoei begraven. Zie: Hertzworms 1681, 91.

17 Borgloon, Sint-Odulphuskerk. Zie: balat.kikirpa.be, objectnummer 87548. Reyniers 2014. De inhoud van het reliekschrijn is in 2016 onderzocht: Reyniers e.a. 2018, 155-203.

De relieken moeten vele pelgrims en ooglijders – Sint Odilia stond immers bekend voor de genezing van oogziekten – hebben aange-trokken, waardoor er met de giften op korte tijd een nieuwe kerk kon gebouwd worden.¹⁸

Op meerdere plaatsen in het grondgebied van het toenmalige bisdom Luik is nog een cultus voor Sint Ursula aan te wijzen, zoals in de begijnhofkerk van Sint-Truiden¹⁹, in het begijnhof²⁰ van Tongeren en haar kerk²¹ en bij de cisterciënzerzusters van Herkenrode²². De kerk van het Heilige Kruis in Luik werd versierd met verschillende busten en relieken, alsook de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek van Tongeren en de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Truiden.²³ Hoewel deze cultus soms nog slechts fragmentarisch aanwijsbaar is in de kerken, vertellen de archieven vaak meer over een intens gebruik en de presentatie ervan aan de gelovigen. De Sint-Odulphuskerk van Borgloon had bijvoorbeeld eeuwenlang een altaar van Sint Ursula en de Elfduizend maagden, maar daar is geen enkel materieel spoor meer van terug te vinden.²⁴ Uit

de archieven van de kerk van Zepperen en Melveren (beiden nabij Sint-Truiden) blijkt dat ook zij deze cultus kenden.²⁵

Reliekfragmenten van Sint Ursula en de Elfduizend maagden zijn nog in vele kerken en kloosters in België aanwezig. Een volledige inventaris van alle overgeleverde relieken opstellen, is voorlopig geen sinecure opdracht. Toch zal dit in de toekomst vergemakkelijken, gezien de erfgoedwaarde van relieken steeds meer stijgt en ze vaker in de inventarissen van roerende goederen worden opgenomen. De gekende schedelreliken zijn voornamelijk in de provincie Limburg te situeren.²⁶ In de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Truiden zijn schedels aanwezig die afkomstig zijn van de abdij van Sint-Trudo.²⁷ In een geklimatiseerde vitrine in de kooromgang van de Sint-Quintinus-kathedraal in Hasselt wordt een enorme collectie van schedelreliken bewaard die afkomstig is van de cisterciënzerzusters van Herkenrode.²⁸ Op de kerkzolder van abdij Mariënlof lag tot voor kort een schedel in een versierde doos

-
- 18 Op 12 april 1322 werd de nieuwe kerk ingehuldigd door bisschop Herman van Keulen (1315-†1332). Banelius 1621, 102.
- 19 Verschillende heiligen waarvoor een cultus in het begijnhof van Sint-Truiden bestond, zijn afgebeeld op de pilaren van de begijnhofkerk. Het zijn middeleeuwse muurschilderingen waarvan er twee bij het koor, van Sint Ursula en Sint Odilia, van de zestiende eeuw dateren. Zie: Bergmans 2008, 210-259; Bergmans 2009, 56.
- 20 In het begijnhof is de voormalige Sint-Ursulakapel bewaard gebleven.
- 21 Een vijftiende-eeuws altaar herinnert nog aan deze cultus. Onderaan het altaar is een nis uitgewerkt waarin de schedelreliken aan de gelovigen konden getoond worden. Het altaarstuk bevindt zich in de Koninklijk Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel. Zie: Derveaux-Van Ussel 1968-1970, 137-199; Huysmans 1999, 60-62.
- 22 Van Cleven, Reyniers en Ervynck 2019; Sorber, Van Cleven en Van Eenhooge 2010.
- 23 George 1991a, 218; George 1988, 47-62; Vandegehuchte en Bouve 2004, 70 (OLV-BE-054), 268-269 (OLV-LI-125-128), 270 (OLV-LI-130), 280-281 (OLV-LI-148-150); Legner 2003, 294-295. De relieken in Sint-Truiden zijn deze van Willem van Ryckel. Zie: George 1991b, 10-38.
- 24 RAH, toegangsnummer 1363 (Borgloon Kapittel-archief), nr. 222: *Registrum Bonorum reddituum et emolumentorum altaris ss. undecim millium virginum in ecclesia collegiata beati Odulphi oppidi Lossiensis fiti et fundati (1655-1796)*.
- 25 Zepperen. Kapittel-dorp, Sint-Genovevakerk en laatgotische muurschilderingen, Zepperen, 1993, 5; RAH, *Sint-Truiden Kerkfabriek Melveren*, nr. 18.: inventaris van het archief en de objecten (tot 1914), f. 86v.
- 26 Er werd al een eerste poging ondernomen om alle gekende relieken van Sint Ursula en de Elfduizend maagden in Belgisch Limburg te catalogiseren en te bespreken. Zie: Reyniers 2021.
- 27 De schedels zijn na hun vondst op de zolder van de dekenij in 1986 voor een conservatiebehandeling naar het KIK overgebracht. Het textiel is aldaar van de schedels afgenomen. De schedels worden nu in een aparte kist bewaard. Met dank aan Polly Vanmarsenille en Jo Van Mechelen voor de rondleiding in het depot van de kerk. Zie ook: *Stof uit de kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van Sint-Truiden* (tent. cat., Sint-Truiden, Provinciaal Museum voor Religieuze Kunst), Sint-Truiden, 1991; Van Strydonck 1991, 197-212.
- 28 Van Cleven, Reyniers en Ervynck 2019; Sorber, Van Cleven en Van Eenhooge 2010.

Afb. 3 Maria-altaar. Kerniel, Sint-Pantaleonkerk. Foto Jeroen Reyniers.

Afb. 4 Opname net na de vondst van de schedel in het altaar. Foto Jeroen Reyniers.

Afb. 5 Conservator-restaurator Jean-Albert Glatigny neemt de schedel uit het altaar. Foto Jeroen Reyniers.

Afb. 6 Studie van de schedel door conservator-restaurator Jean-Albert Glatigny en kunsthistorica Katrien Houbey. Foto Jeroen Reyniers.

Afb. 7 Reliekschrijn gevuld met textiel, schedels en beenderen, 17de eeuw (?). Borgloon, Sint-Odulphuskerk.
Foto Jeroen Reyniers.

opgeborgen, die werd toegeschreven aan Sint Ursula.²⁹ Een doos met daarin een schedel maakt ook deel uit van de collectie van Museum De Mindere in Sint-Truiden.³⁰

2. Contextonderzoek schedelrelik Kerniel

De schedelrelik in Kerniel werd bij toeval op 17 november 2014 gevonden tijdens een studie van het Maria-altaar in de Sint-Pantaleonkerk van Kerniel (afb. 3).³¹ Onverwacht kon het

draaialtaar niet alleen naar één kant bewegen, maar - met enige moeite - zelfs 360 graden naar de andere kant. In een smaller gedeelte van het tabernakel kwam een beklede schedel, weliswaar vuil en stoffig, in een kleine nis tevoorschijn (afb. 4, 5 en 6).

De schedel is overtrokken met wit linnen in effenbinding. De voorzijde versierd met een rood zijdefluweel, een smalle galon in metaaldraad (zilver- en goudkleurige draad) en een druppelvormige parel. Er lijkt nog een spoor

²⁹ Princen en Houbey 2016, 34-35; Reyniers 2021, 229-230.

³⁰ Inv.nr. MVM/CL-ST/R1186. De schedel is afkomstig van het clarissenklooster van Sint-Truiden. Er is een tekst op de schedel geschilderd: 'O eternitas! O mors! Caput sancta Predelina Societatis sancta Ursula Virgo et Martyr in Agripina.'

³¹ De schedel werd gevonden door Jean-Albert Glatigny, Katrien Houbey en Jeroen Reyniers. De studie van dat altaar kaderde in het grootschalige onderzoeksproject rond het reliekschrijn van Sint Odilia (voorheen: Kerniel, Abdij Mariënlof, nu: Borgloon, Sint-Odulphuskerk). Dit project werd uitgevoerd door Jeroen Reyniers (Illuminare-Studiecentrum voor Middeleeuwse Kunst- KU Leuven). Het Sint-Odilia-schrijn had van ca. 1822 tot 1933 een plaats in het Sint-Odilia-altaar in de Sint-Pantaleonkerk. Dit altaar is echter door een brand in 1966 verloren gegaan. Het nog aanwezige Maria-altaar in dezelfde kerk heeft dezelfde afmetingen als het toenmalige Sint-Odilia-altaar.

Afb. 8 Schedelrelik in het reliekschrijn. Borgloon, Sint-Odulphuskerk.

© KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X140363.

aanwezig van het bestaan van een tweede parel, maar die is echter verdwenen. De bovenzijde van de schedel is bekleed met een rood effen damast; de voorste rand afgewerkt met een galon in metaaldraad.

De schedel kon al snel in verband worden gebracht met het reliekschrijn in de Sint-Odulphuskerk van Borgloon (afb. 7), doordat daarin een gelijkaardige schedelrelik voorkomt (afb. 8). Het enige wat we tot op heden weten over de reliekschrijn is bekend uit een uitgebreide voetnoot in een publicatie uit 1935 van kruisheer Henri van Lieshout.³² Daarbij vermeldde hij drie schedels in het Borgloonse schrijn: 'n aantal grootere en kleinere beenderen, grootendeels omwonden met 'n van goud-

galon omzoomde roode strook, vervolgens drie hoofden, gewikkeld in dezelfde stof, en ten slotte nog drie zakjes met kleinere beenderen'.³³ Bij de studie van het schrijn ter plaatse door het KIK (7 april 2014) waren slechts twee schedels in het reliekschrijn teruggevonden. Er zijn visuele gelijkenissen tussen de schedelrelik van Kerniel en een van de twee schedels in Borgloon (1 en 8). Bij beide schedels ontbreekt een parel. Er kan verondersteld worden dat ze ooit samen zijn versierd en tot eenzelfde reliekschat hebben behoord. De schedel in Kerniel zou nadien, dus na het publiceren van Van Lieshout's bijdrage in 1935, naar Kerniel zijn gebracht. Het is niet bekend wanneer dit zou hebben plaatsgevonden, wat de reden van deze

³² Van Lieshout 1935, 83-86.

³³ Citaat uit: Van Lieshout 1935, 84.

verplaatsing zou kunnen zijn geweest en welke plaats die in de kerk zou hebben gekregen.

Met een subsidie van Erfgoed Haspengouw is in 2014 de gehele inhoud van het schrijn van Borgloon voor een conservatiebehandeling naar het KIK in Brussel overgebracht. Toen de schedel van Kerniel aan het licht kwam, werd deze toegevoegd bij de conservatiebehandeling van de Borgloonse relieken.³⁴ Om de hypothese rond deze herkomst op te helderen, zijn materiaal-technische studies op de schedelreliken uitgevoerd.

3. Materiaal-technische studies

Om de verbanden tussen de schedelrelik van Kerniel met deze in het reliekschrijn van Borgloon te kunnen aantonen, waren verdere wetenschappelijke studies nodig. Daarom werd gekozen voor radiokoolstofdatering, een methode die geregeld wordt toegepast om relieken te onderzoeken. Deze studie kan meer vertellen over de datering van de schedels en het textiel eromheen. Tegelijk met dit onderzoek zijn stalen afgenomen om de samenstelling van het textiel bij beide schedels te evalueren.

3.1 Radiokoolstofdatering

Methode

Het radiokoolstofdateringslaboratorium (¹⁴C-labo) van het KIK wordt gebruikt om verschillende objecten met koolstofwaarden (hout, beenderen, mortels, textiel) te dateren.³⁵ Eveneens worden Stabiele Isotoopmetingen ($\delta^{13}\text{C}$ en $\delta^{15}\text{N}$)

in hetzelfde laboratorium uitgevoerd op het geëxtraheerde collageen uit beenderen, die bijkomende informatie kunnen geven over het dieet.³⁶

In het kader van dit onderzoek zijn verschillende monsters genomen. Van de schedelrelik in Kerniel zijn vier fragmenten genomen voor analyse, namelijk een stukje van de schedel, van het witte linnen, van het rode damast en van het rode zijdefluweel. Om het verband, en dus het mogelijke samen horen van de schedel bij het reliekschrijn van Borgloon, te kunnen aantonen zijn gelijkaardige fragmenten van de schedelrelik van Borgloon afgenomen voor onderzoek.³⁷ Het gaat om een fragment van de schedel, van het witte linnen, het rode damast en het rode zijdefluweel.

De meetresultaten worden in bijlage 1 uitgebreid weergegeven. Bijlage 2 geeft een overzicht van de resultaten voor de gelijkaardige schedel uit Borgloon, die ook met de radiokoolstofdatering is onderzocht.

Duiding

De schedel van Kerniel is te dateren tussen 680 en 880 na Christus. De radiokoolstofdatering wijst verder uit dat de schedel in Borgloon jonger is en dateert van de periode 990 tot 1160 na Christus. De waarden van het Stabiele Isotopenmeting (bijlage 3) bevestigen dat beide individuen geen verbanden hebben. Dit wordt geconcludeerd door de verschillende ¹³C en ¹⁵N waarden te vergelijken, die wijzen op een verschillend dieet.

34 KIK dossier 2015.12754.

35 Over deze methode, zie: Haneka, Eryvncck en Van Strydonck 2019.

36 Door middel van de Longin methode kan het collageen uit botmateriaal geëxtraheerd worden en volgt een extra NaOH-stap om humuszuren te elimineren (Longin 1971, 241-242). Een deel van het collageen is bruikbaar om de radiokoolstofdatering uit te voeren en een ander deel wordt gebruikt voor de Stabiele Isotopenanalyse. De chemische reiniging van de zijdestalen, met als doel exogene koolstofhoudende componenten te verwijderen, wordt met hexaan, aceton, ethanol en water in een trilbad uitgevoerd. Linnenfragmenten behandelen, gebeurt met de bleekmethode. De omzetting van de stalen naar grafiet gaat dankzij het automatische grafitiesysteem AGE (Boudin e.a. 2016-2018, 197-201). De meting van de ¹⁴C-gehaltes gebeurt nadien met de MICADAS AMS-machine (Boudin e.a. 2015, 120-123). Deze bekomen resultaten worden nadien gekalibreerd met de software Oxcal 3 en de calibratiecurve INTCAL13 (Reimer e.a. 2013, 1869-1887). Stabiele isotoopmetingen ($\delta^{13}\text{C}$ en $\delta^{15}\text{N}$) worden steeds uitgevoerd op een Thermo Flash EA/HT elemental analyser, gekoppeld met een Thermo DeltaV Advantage isotope ratio mass spectrometer via een ConFloIV interface.

37 De tweede schedel in het reliekschrijn van Borgloon is visueel anders en wordt daarom niet in dit artikel besproken. Over de schedel, zie KIK dossier 2015.12754.

Het witte linnen van beide schedels is mogelijk op hetzelfde moment rond de schedels aangebracht. Het linnen rond de schedelrelië van Kerniel dateert van 1480 tot 1650 na Christus. Die van Borgloon dateert ergens tussen 1490 en 1670 na Christus.

De datering van het rode damast om de schedel in Kerniel is ook gelijkaardig aan het witte linnen (1450-1640 na Christus). Het is niet ondenkbaar dat op één moment de gehele schedel werd omhuld. Hetzelfde is vastgesteld bij het rode damast in Borgloon dat gelijkaardig dateert: 1480-1650. De datering van het rode zijdefluweel in Kerniel is dan weer verschillend. Het is jonger (1680-1930 na Christus). Het rode zijdefluweel rond de schedel in Borgloon is, net als de textiele elementen aan de schedel, van 1460 tot 1640 na Christus. Zowel het witte linnen, het rode damast als het rode zijdefluweel moeten tijdens dezelfde periode rond de schedel van Borgloon zijn aangebracht. Het is niet ondenkbaar dat het fluweel aan de Kernielse schedelrelië ook eerst van diezelfde periode dateerde, maar dat het in de loop van de tijd versleten of beschadigd was geraakt en vervangen werd door een nieuw fluweel.

3.2 Textielonderzoek in het laboratorium

De radiokoolstofdatering van de schedelreliëken in Kerniel en Borgloon heeft gelijkenissen in de datering kunnen aantonen. Het laboratorium textiel gaat na of er ook verbanden bestaan tussen de materialen die gebruikt zijn voor de textielen rond beide schedels.

Methodie

Om stalen in het laboratorium te kunnen analyseren, wordt eerst een voorbehandeling uitgevoerd. De kleurstoffen worden aan de vezels onttrokken door middel van een zure extractie op basis van zoutzuur.³⁸ De resultaten van de analyses worden berekend bij 255 nm golflengte en voor elke kleurstofmolecule worden ze uitgedrukt in percentages die de relatieve verhoudingen van de piekoppervlakten bij die golflengte aanduiden. Bijkomend worden de omgerekende relatieve hoeveelheden van de cochenillecomponenten weergegeven (R275) die een onderscheid tussen verschillende schildluissoorten (Mexicaanse, Armeense en Poolse cochenille) mogelijk maken.³⁹

Het rode damast van de schedels van Kerniel en Borgloon dateert volgens de ¹⁴C-datering gelijkaardig (zie eerder). Gezien het rode damast aan de randen van de Kernielse schedel goed is vastgemaakt, was geen bijkomende bemonstering voor labo-analyse mogelijk. Monsterafname van de fluweelweefsels van beide schedelreliëken die door ¹⁴C-analyse verschillend gedateerd werden, kon daarentegen wel worden uitgevoerd. Beide zijdefluwelen wijken bovendien visueel af qua kleur en structuur (afb. 9a en 9b) en hebben een metalen decoratieband met een verschillend patroon. Van de schedel in Kerniel is een monster van het rode fluweel aan de rand van het textiel afgenomen (12754/01). Een gelijkaardige monsterafname werd eerder uitgevoerd van het fluweel van Borgloon (12315/01).

De aangetroffen kleurstofsamenstelling van het monster van Kerniel wordt weergegeven in bijlage 4. Om de vergelijking te maken met de onderzochte schedel van Borgloon, wordt de

38 Vanden Berghe, Gleba en Mannering 2009, 1910-1921. Voor de identificatie van organische kleurstoffen wordt gebruik gemaakt van hogedruk vloeistofchromatografie met photo diode array detectie. De identificatie van de aangetroffen kleurstofmoleculen gebeurt op basis van vergelijking van de retentietijden en absorptiespectra met deze van referentiekleurstofcomponenten van plantaardige en dierlijke kleurstofbronnen uit een interne, niet-commerciële referentiedatabank.

39 Vanden Berghe 2016, 303-310 en 333-348.

Afb. 9a ▲ en 9b ▼ Detail fluweel met metalen decoratieband van de schedel van Kerniel (a) en Borgloon (b).
© KIK-IRPA, Brussel, fotonummers X140370 en X140365.

kleurstofsamenstelling van de pooldraad van het fluweel op de schedel van Borgloon voorgesteld in bijlage 5.

Duiding

Het fluweelweefsel op de voorzijde van de schedelreliëk van Kerniel bevat pooldraden uit rode zijde (12754/01) geleverd met kleurstoffen afkomstig van de schildluis cochénille. Looistoffen werden gebruikt als beits en/of verzwaringmiddel. Op basis van de verhouding van de aangetroffen kleurstofcomponenten werd hoogstwaarschijnlijk Mexicaanse cochénille (*Dactylopius coccus* Costa) gebruikt (95,4% waarschijnlijkheid), maar Armeense cochénille (*Porphyrophora hamelii* Brandt) kan met deze analyse niet volledig uitgesloten worden.⁴⁰ De kleurstofsamenstelling van de rode pooldraad van het fluweel op de schedel van Borgloon (12315/01) vertoont een zeer grote overeenkomst.

Er kan geconcludeerd worden dat de pooldraden van beide fluweelweefsels op dezelfde wijze geleverd zijn.⁴¹ De ¹⁴C-datering van het fluweel bevestigt het gebruik van Mexicaanse cochénille. Mexicaanse cochénille werd vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw op grote schaal verscheept vanuit Amerika naar Spanje en verdrong al gauw de gebruikelijke schildluissoorten kermes, Poolse en Armeense cochénille. De geïmporteerde Mexicaanse cochénille bleef zeer populair tot 1880, toen de cochénillemarkt volledig instortte als gevolg van de opkomst van synthetische kleurstoffen.⁴²

4. Schedelreliëk in historische context

De voorbije jaren heeft het KIK vele radiokoolstofdateringsonderzoeken naar reliëken van Sint Ursula en de Elfduizend maagden uitgevoerd (bijlage 6). De ¹⁴C-dateringen kunnen in twee groepen geplaatst worden: enerzijds beenderen uit de Romeinse periode en anderzijds beenderen die veel jonger zijn, van omstreeks de dertiende eeuw. Dat er dertiende-eeuwse beenderen werden verhandeld, doet vermoeden dat er rond die periode in Keulen een tekort aan reliëken uit de vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen was en daarom jonge begraafplaatsen werden geplunderd om de beenderen als reliëken van de maagden te gebruiken.⁴³

De schedelreliëken van Kerniel (680-880 na Christus) en Borgloon (990-1160 na Christus) hebben geen gelijkaardige dateringen volgens de aangegeven resultaten in bijlage 6. Ze dateren tussen de twee aangegeven perioden in. Hoewel de papieren 'schedula' (identificatielabel) op de schedelreliëk van Kerniel (afb. 2) aangeeft dat het om een maagd gaat uit de groep van de Elfduizend maagden, wordt het verband met de aangegeven cultus in vraag gesteld. Er is weinig bekend over de reliëkschat van Borgloon, waardoor het niet zeker is of de schedel al altijd aan de maagden is toegeschreven.

Uit de verschillende studies die zijn uitgevoerd naar verpakte schedels uit de groep van Sint Ursula en de Elfduizend maagden blijkt dat het witte linnen als onderlaag steeds behouden

40 Vanden Berghe 2016.

41 Vanden Berghe en Vandorpe 2018.

42 Cardon 2007, 629-630.

43 Bewering ook voorgelegd bij de studie naar de schedelreliëken van Herkenrode: Vandenbruaene e.a. 2019, 84-85.

bleef.⁴⁴ Nadien is telkens nieuw textiel overtrokken. Net als bij de schedelreliken van de Sint-Trudo abdij van Sint-Truiden staat het witte linnen in verband met de periode wanneer de schedels zijn opgegraven en/of verkregen. Ze kunnen aan de periode van abt Willem van Ryckel (1249-1272) gekoppeld worden, die in de Sint-Trudo abdij van Sint-Truiden schedelreliken heeft verkregen uit Keulen en ze vervolgens heeft verstuurd naar andere kloosters.⁴⁵ Hetzelfde geldt voor de schedelreliken van Herkenrode die waarschijnlijk ook via Willem van Ryckel verkregen zijn en waar het wit linnen van schedelrelik 23 tussen 1260 en 1390 dateert en dat van schedelrelik 30 tussen 1280 en 1400.⁴⁶

Het linnen rond de schedels van Kerniel en Borgloon is jonger. Ze dateren ergens tussen 1450 en 1670 na Christus. Dit is bijzonder laat. Net als bij de andere reliken zijn ze door de jaren heen steeds als gebruiksobjecten gezien en worden ze weinig tot niet in bronnen vermeld. Een onweerlegbare verklaring voor de jonge dateringen is hierdoor niet voor te leggen. Gezien er in dit betoog wordt aangenomen dat de schedels steeds bij elkaar hebben gehoord en ze deel uitmaakten van het reliëf-schrijn in de Sint-Odulphuskerk van Borgloon (afb. 7), zou een verklaring kunnen gezocht

worden bij historische gebeurtenissen van deze kerk. Deze kerk is meermaals leeggeplunderd, namelijk in 1482, 1488, 1568 en 1654.⁴⁷ Het staat vast, dankzij de kleurstofanalyse van het fluweelweefsel van Borgloon, dat het textiel pas na 1550 is geveerd en aangebracht. Het is niet ondenkbaar dat er door de vele plunderingen een tekort aan reliken was en er na 1550 bijgevolg nieuwe schedels zijn gezocht en versierd.⁴⁸ Zou een heropstart van een eerder bestaande cultus de aanleiding zijn geweest om gelijkaardige schedelreliken te bemachtigen en te versieren? En zouden hierdoor de schedels toch verband houden met de cultus rond Sint Ursula en de Elfduizend maagden, waarvoor al sinds het einde van de dertiende eeuw/ begin veertiende eeuw een verering in deze kerk bestond?⁴⁹ Deze geopperde beweringen zijn in ieder geval niet uit te sluiten.

Conclusie

De niet eerder bekende schedelrelik van Kerniel kan met een andere schedelrelik uit de nabijgelegen Sint-Odulphuskerk van Borgloon in verband worden gebracht. Visueel lijken ze zeer sterk op elkaar en het lijkt erop dat beide schedels ooit samen hebben gehoord en dat ze na 1935 van elkaar zijn gescheiden.

44 Aangegeven in: Van Strydonck e.a. 2006, 78 en 153-154.

45 Van Strydonck 1991, 199; Van Strydonck 1991, 106-110.

46 Van Strydonck en Boudin 2019, 169 en 175.

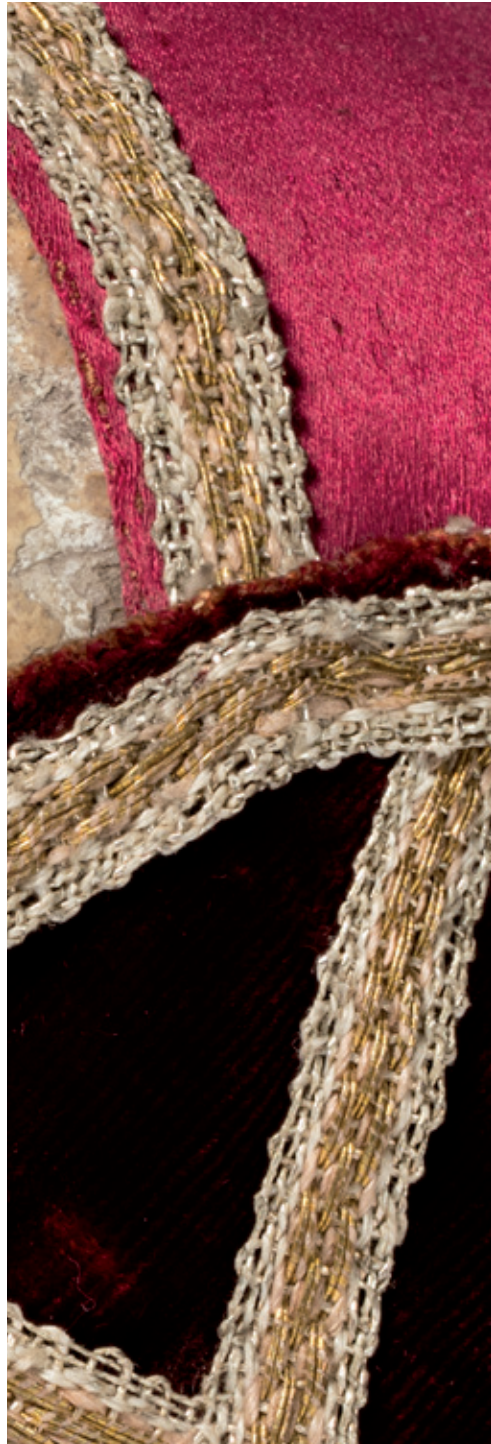
47 *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 14n4. Provincie Limburg, Arrondissement Tongeren, Kanton Borgloon*, Brussel, 1999, 79. In de 'Beschryvinge der steden van het land van Luyck' worden de plunderingen van de kerk in 1491 en 1564 gesitueerd: *Beschryvinge der steden van het landt van Luyck, als mede van haere Opkomsten de Bisschoppen, van Tongeren, Maestricht, en Luyck, haere Kercken, Belegeringen, Verwoestingen, en Geschiedenissen*, Maastricht, 1738, 131-132; *Beschryvinge der steden van het land van Luyck, als mede van haere Opkomsten, de Bisschoppen van Tongeren, Maestricht en Luyck, haere Kercken, Belegeringen, Verwoestingen en Geschiedenissen*, Leuven, 1793, 136.

48 Een gelijkaardig probleem deed zich voor in 1179 toen de reliken van Sint Odulphus in dezelfde kerk door een brand verloren gingen. De Borgloonse kanunniken zijn nadien nieuwe reliken van deze heilige in Utrecht gaan halen. Den Hartog en Bleus 2007, 154.

49 Een verwijzing komt in het middeleeuws antifonarium voor dat in de dekenij van Borgloon bewaard wordt. Voor de maand oktober komt volgende beschrijving voor: *XII. Undecim Millium Virginum*. Zie ook: Daris 1885, 238 en Daris 1894, 19. Een viering voor Sint Ursula met de 11.000 maagden duikt nadien op in 1526. In 1788 wordt een beneficium aan de Elfduizend maagden in de Loonse kerk toegekend ('Bénéfices, fondés dans le même Eglise, à différentes Collations [...] Jean-Jos Donnay, des onze mille Vierges.', in: *Tableau ecclésiastique de la ville et du diocèse de Liège pour l'an 1788*, Luik, 1788, 119.). Het Rijksarchief van Hasselt bewaart nog een kasboek van het altaar van Sint Ursula en de Elfduizend maagden voor de periode 1655 tot 1796. RAH, toegangsnummer 1363 (Borgloon Kapittel-archief), nr. 222: *Registrum Bonorum reddituum et emolumentorum altaris ss. undecim millium virginum in ecclesia collegiata beati odulphi oppidi lossiensis fiti et fundati (1655-1796)*.

Niet alleen door een visuele analyse, maar ook door de radiokoolstofdatering kunnen de verbanden worden aangetoond. Het witte linnen rond beide schedels dateert van dezelfde periode. Zowel het witte linnen, het rode damast als het rode zijdefluweel lijken tijdens eenzelfde moment rond de schedels in Kerniel en Borgloon te zijn aangebracht. Het zijdefluweel voor de schedel in Kerniel is met de radiokoolstofdatering jonger gedateerd. Het is mogelijk dat het zijdefluweel om deze schedel door de eeuwen heen versleten of beschadigde en vervangen werd door nieuwe. Verder geeft de analyse van de kleurstoffen, gebruikt voor het roodverven van de pooldraden van de zijdefluwelen bij beide schedels, het gebruik aan van geïmporteerde cochenilleschildluizen uit Amerika, met name Mexicaanse cochenille. Dit is in lijn met de ¹⁴C-datering van het fluweel van Kerniel. Voor het fluweelweefsel van de schedel van Borgloon betekent een dergelijk kleurstofgebruik echter dat dit fluweel niet voor de tweede helft van de zestiende eeuw werd geveerd.

De schedel van Kerniel wordt door haar identificatielabel (schedula) met de cultus van Sint Ursula en de Elfduizend maagden in verband gebracht. Toch wijst de ¹⁴C-analyse niet op een typische datering voor deze heiligen. Ook is de datering van het textiel verschillend met de eerder onderzochte schedelreliëken in het KIK. Mogelijk kreeg de schedel in Kerniel een nieuwe toeschrijving toen hij in de Sint-Pantaleonkerk aankwam of moet een verklaring gezocht worden in de geschiedenis van Borgloon. Die stad werd in het verleden meerdere malen geteisterd door belegeringen en oorlog, waarbij de kerk meerdere malen werd geplunderd. Het verlies van reliëken en de noodzaak om er nieuwe te verkrijgen, om de cultus te kunnen verderzetten, zou een verklaring kunnen zijn. Een verdere diepgaande studie van het reliëkschrijn en de archieven van de Sint-Odulphuskerk van Borgloon kunnen de nodige antwoorden bieden bij dit onderzoek.

Bijlagen

Bijlage 1 Radiokoolstofdatering schedelrelik Kerniel

Naam monster	Laboratoriumcode KIK	BP waarde	Gekalibreerde ¹⁴ C-datering (AD)
Schedel	RICH-24554	1239±29BP	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 680AD (41,4%) 750AD ■ 760AD (11,5%) 780AD ■ 790AD (7,2%) 830AD ■ 840AD (8,1%) 860AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 680AD (95,4%) 880AD
Wit linnen om schedel	RICH-24563	307±28BP	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1520AD (52,1%) 1590AD ■ 1620AD (16,1%) 1650AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1480AD (95,4%) 1650AD
Rood damast	RICH-24562	353±28BP	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1470AD (32,7%) 1530AD ■ 1570AD (35,5%) 1630AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1450AD (95,4%) 1640AD
Rood zijdefluweel	RICH-25665	104±26BP	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1690AD (21,6%) 1730AD ■ 1810AD (46,6%) 1920AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1680AD (27,4%) 1740AD ■ 1800AD (68,0%) 1930AD

Bijlage 2

Radiokoolstofdatering schedelreliëk Borgloon

Naam monster	Laboratoriumcode KIK	BP waarde	Gekalibreerde ¹⁴ C-datering (AD)
Schedel	RICH-24551	984±28BP	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1010AD (41,1%) 1050AD ■ 1090AD (23,0%) 1120AD ■ 1140AD (4,1%) 1150AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 990AD (51,4%) 1060AD ■ 1070AD (44,0%) 1160AD
Wit linnen om schedel	RICH-24557	290±28BP	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1520AD (46,8%) 1580AD ■ 1620AD (21,4%) 1650AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1490AD (95,4%) 1670AD
Rood damast	RICH-24559	324±29BP	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1510AD (55,2%) 1600AD ■ 1610AD (13,0%) 1640AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1480AD (95,4%) 1650AD
Rood zijdefluweel	RICH-25664	344±26BP	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1480AD (24,8%) 1530AD ■ 1550AD (43,4%) 1640AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1460AD (95,4%) 1640AD

Bijlage 3

Stabiele Isotopen onderzoek

Naam monster	Laboratoriumcode KIK	%C	%N	δ ¹³ C (‰)	δ ¹⁵ N (‰)	C/N
Schedel Kerniel	RICH-24554	23.2	7.7	-18.8	8.8	3.5
Schedel Borgloon	RICH-24551	32.1	11.8	-19.7	11.2	3.2

Stabiele Isotopen onderzoek kan informatie verschaffen over het dieet van een individu. In deze tabel worden de resultaten van het Stabiele Isotopen onderzoek weergegeven. In de laatste kolom is de C:N (carbon nitrogen ratio) waarde toegevoegd, die informatie aangeeft over de kwaliteit van het collageen.⁵⁰

⁵⁰ Erynck e.a. 2014, 779-788.

Bijlage 4**Kleurstofsamenstelling fluweel rond de schedelreliëk van Kerniel**

Naam monster	Code monster	Kleurstofcomponenten
Pooldraad rood fluweel Kerniel	12754/01	<ul style="list-style-type: none"> ■ 61 ellagzuur, 32 karmijnzuur, 6 galzuur, 1 flavokermeszuur (255 nm) ■ 97 karmijnzuur, 1 flavokermeszuur-C-glycoside, 2 (flavokermeszuur + kermeszuur) (R275)

Bijlage 5**Kleurstofsamenstelling van het fluweel rond de schedelreliëk van Borgloon**

Naam monster	Code monster	Kleurstofcomponenten
Pooldraad rood fluweel Borgloon	12315/01	<ul style="list-style-type: none"> ■ 45 ellagzuur, 51 karmijnzuur (255 nm) ■ 98 karmijnzuur, 1 flavokermeszuur-C-glycoside, 1 (flavokermeszuur + kermeszuur) (R275)

Bijlage 6**Overzicht van de onderzochte relieken van de Elfdruizend maagden door het KIK**

Objectnaam	Laboratorium-code KIK	¹⁴ C-datering (BP)	Gekalibreerde ¹⁴ C-datering (AD)
Antwerpen, Instituut voor Tropische Geneeskunde. Herkomst: Antwerpen, kapucinessenklooster, Sint-Rochuskapel	KIA-30354	670±25	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1282AD (40,3%) 1302AD ■ 1367AD (28,3%) 1383AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 1276AD (54,3%) 1316AD ■ 1355AD (41,1%) 1390AD
Hasselt, Sint-Quintinskathedraal. Herkomst: abdij van Herkenrode, schedel 25	KIA-35775	1675±35	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 337AD (68,2%) 410AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 253AD (12,5%) 304AD ■ 312AD (82,9%) 428AD
Hasselt, Sint-Quintinskathedraal. Herkomst: abdij van Herkenrode, schedel 30	KIA-36237	1985±30	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 36BC (4,0%) 31BC ■ 20BC (7,7%) 11BC ■ 2BC (56,6%) 54AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 47BC (95,4%) 74AD
Hasselt, Sint-Quintinskathedraal. Herkomst: abdij van Herkenrode, schedel 39	KIA-35776	1855±35	68,2% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 93AD (2,0%) 97AD ■ 125AD (66,2%) 219AD 95,4% waarschijnlijkheid <ul style="list-style-type: none"> ■ 76AD (95,4%) 239AD

Hasselt, Sint-Quintinskathedraal. Herkomst: abdij van Herkenrode, been 89	KIA-35776	1855±35	68,2% waarschijnlijkheid ■ 135AD (15,1%) 160AD ■ 165AD (25,1%) 200AD ■ 205AD (27,9%) 240AD 95,4% waarschijnlijkheid ■ 120AD (93,1%) 260AD ■ 300AD (2,3%) 320AD
Mechelen, Sint-Rumolduskathedraal, schedel 18A (onzekere toeschrijving Elfduizend maagden) ⁵¹	RICH-20571	834±31	68,2% waarschijnlijkheid ■ 1170AD (3,4%) 1174AD ■ 1182AD (64,8%) 1247AD 95,4% waarschijnlijkheid ■ 1156AD (95,4%) 1266AD
Mechelen, Sint-Rumolduskathedraal, schedel 18B (onzekere toeschrijving Elfduizend maagden)	RICH-20569	1894±32	68,2% waarschijnlijkheid ■ 63AD (68,2%) 135AD 95,4% waarschijnlijkheid ■ 33AD (0,6%) 36AD ■ 50AD (94,8%) 220AD
Mechelen, Sint-Rumolduskathedraal, schedel 26 (onzekere toeschrijving Elfduizend maagden)	RICH-20568	1799±32	68,2% waarschijnlijkheid ■ 140AD (31,2%) 196AD ■ 208AD (33,0%) 253AD ■ 305AD (4,0%) 312AD 95,4% waarschijnlijkheid ■ 130AD (76,7%) 263AD ■ 276AD (18,7%) 329AD
Sint-Truiden, O.L.V.-kerk. Herkomst: Benedictijner-abdij Sint-Trudo	IRPA-1032	1490±35	68,2% waarschijnlijkheid ■ 545AD (68,2%) 610AD 95,4% waarschijnlijkheid ■ 433AD (4,3%) 459AD ■ 467AD (4,1%) 489AD ■ 533AD (87,0%) 646AD
Utrecht, Sint-Gertrudiskerk, schedel 911	KIA-35545	825±25	68,2% waarschijnlijkheid ■ 1194AD (2,3%) 1196AD ■ 1206AD (65,9%) 1256AD 95,4% waarschijnlijkheid ■ 1168AD (95,4%) 1260AD
Utrecht, Sint-Gertrudiskerk, schedel 914	KIA-35546	1790±30	68,2% waarschijnlijkheid ■ 145AD (2,0%) 150AD ■ 170AD (10,7%) 194AD ■ 210AD (34,5%) 258AD ■ 284AD (20,9%) 323AD 95,4% waarschijnlijkheid ■ 133AD (68,6%) 264AD ■ 275AD (26,8%) 330AD

51 Over de mogelijke toeschrijving aan de Elfduizend maagden, zie: Van Strydonck 2017, 26-37; Van Cleven e.a. 2018, 213-266.

Bibliografie

- Banelius 1616: J. Banelius, *Petit discours de la translation du corps de madame S. Odile, vierge et martyre, & patronesse des frères croisiers* (Luik 1616).
- Banelius 1621: J. Banelius, *Gloriosi corporis S. Odiliae Virginis et Martyris... Translatio*, (Keulen 1621).
- Bergmans 2008: A. Bergmans, 'De muurschilderingen van de begijnhofkerk: functie, betekenis en context', in: T. Coomans en A. Bergmans, *In zuiverheid leven. Het Sint-Agnesbegijnhof van Sint-Truiden. Het hof, de kerk, de muurschilderingen. Relicta Monografieën 2* (Brussel 2008) 210-259.
- Bergmans 2009: A. Bergmans, 'The Murals of the Beguinage Church of St Agnes in Sint-Truiden: Function, Meaning and Context', in: *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen / Antwerp Royal Museum Annual 2007* (2009) 22-77.
- Berlière 1899: U. Berlière, 'Guillaume de Ryckel, abbé de Saint-Trond, et les reliques des saints de Cologne', in: *Revue Bénédictine* 16 (1899) 270-277.
- Boudin e.a. 2015: M. Boudin, M. Van Strydonck, T. Van den Brande, H. A. Synal en L. Wacker, 'RICH – A new AMS facility at the Royal Institute for Cultural Heritage, Brussels, Belgium', in: *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research, Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms, Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 361 (2015) 120-123.
- Boudin e.a. 2016-2018: M. Boudin, M. Bonafini, T. Van den Brande en M. Van Strydonck, 'AGE: a new graphitisation apparatus for the ¹⁴C-dating laboratory', in: *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Bulletin de l'Institut royal du Patrimoine artistique* 35 (2016-2018) 197-201.
- Bronk Ramsey 1995: C. Bronk Ramsey, 'Radiocarbon calibration and analysis of stratigraphy: the OxCal program', in: *Radiocarbon* 37, 2 (1995) 425-430.
- Bronk Ramsey 2001: C. Bronk Ramsey, 'Development of the radiocarbon calibration program', in: *Radiocarbon* 43, 2A (2001) 355-363.
- Cardon 2007: D. Cardon, *Natural Dyes. Sources, Tradition, Technology and Science* (Londen 2007).
- Cartwright 2016: J. Cartwright ed., *The Cult of St. Ursula and the 11,000 Virgins* (Wales 2016).
- Coens 1954: M. Coens, 'Les saints honorés à l'abbaye de Saint-Trond', in: *Analecta Bollandiana* 72 (1954) 398-413.
- Coens 1958: M. Coens, 'Les saints vénérés à Huy d'après un psautier récemment rapatrié et le martyrologe de la collégiale', in: *Annalecta Bollandiana* 75 (1958) 316-335.
- Clark 2010: A. L. Clark, *Elisabeth of Schönau*, in A. Minnis en R. Voaden, *Medieval Holy Women in Christian Tradition c. 1100- c. 1500*. Brepols Collected Essays in European Culture 1 (Turnhout 2010) 371-391.
- Daris 1885: J. Daris, 'Calendrier de l'église collégiale de Looz du XIIIe siècle', in: *Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège*, 12 (Luik 1885).
- Daris 1894: J. Daris, 'La liturgie dans l'ancien diocèse de Liège', in: *Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège*, 15 (Luik 1894).

- Da Voragine 1993: J. Da Voragine, *The Golden Legend. Readings on the Saints*, 1 (Princeton 1993).
- De Tarverent 1931: G. de Tervarent, *La légende de Sainte Ursule dans la littérature et l'art du Moyen Age*, 1 (Parijs 1931).
- Den Hartog en Bleus 2007: E. Den Hartog en J. Bleus, 'Over de Romaanse en de neo-Romaanse kerk van St.-Odulphus te Borgloon', in: *Jaarboek van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap/Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 143 (2007) 141-184.
- Dervaux-Van Ussel 1968-1970: G. Dervaux-Van Ussel, 'Het apostelenretabel uit de voormalige begijnhofkerk van Tongeren', in: *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis/ Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire* 40/42 (1968-1970) 137-199.
- Ervynck e.a. 2014: A. Ervynck, M. Boudin, T. Van den Brande en M. Van Strydonck, 'Dating human remains from the historical period in Belgium: diet changes and the impact of marine and freshwater reservoir effects', in: *Radiocarbon* 56,2 (2014) 779-788.
- George 1988: P. George, 'Textiel en relieken', in: *Tongeren. Basiliek van O.-L.-Vrouw Geboorte. Textiel van de vroege middeleeuwen tot het Concilie van Trente. Clenodia Tungrensis* 1 (Tongeren 1988) 46-62.
- George 1991a: P. George, 'A Saint-Trond un import-export de reliques des onze mille vierges au XIIIe siècle', in: *Bulletin de la Société Royale Le Vieux-Liège* 12, 253 (1991) 209-228.
- George 1991b: P. George, 'De reliekenschat van de Benedictijnenabdij van Sint-Truiden', in: *Stof uit de kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van Sint-Truiden* (Sint-Truiden 1991) 10-38.
- George 2002: P. George, *Reliques & arts précieux en pays mosan. Du haut Moyen Age à l'époque contemporaine* (Luik 2002).
- George e.a. 2019: P. George, J. Reyniers en F. Sorber, met medewerking van A. Ervynck, 'Een abdij en haar relieken: de historische context', in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck ed., *Met maagdelijke blik. De reliekenschat van Herkenrode doorgeïllustreerd*. Scientia Artis 17 (Brussel 2019) 21-35.
- Haneka, Ervynck en Van Strydonck 2019: K. Haneka, A. Ervynck en M. Van Strydonck, *¹⁴C: dateren met radiokoolstof*. Handleidingen Agentschap Onroerend Erfgoed 21 (Brussel 2019).
- Hermans 1858: C.R. Hermans, *Annales canonicorum regularium S. Augustini, ordinis S. Crucis*, I.1 (Silvaeducis 1858).
- Hertzworms 1681: A. Hertzworms, *Religio sanctissimae crucis* (Roermond 1681).
- Huysmans 1999: A. Huysmans ed., *Beeldhouwkunst van de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. 15de en 16de eeuw* (Brussel 1999).
- Janssen en Winkelmolen 2002: R. Janssen en P. Winkelmolen, *Repertorium Canonicorum Regularium Ordinis Sanctae Crucis 1248-1840*, 6 (Maaseik 2002).
- Legner 2003: A. Legner, *Kölner Heilige und Heiligtümer. Ein Jahrtausend europäischer Reliquienkultur* (Keulen 2003).

- Levison 1927: W. Levison, 'Das Werden der Ursula-Legende', in: *Bonner Jahrbücher, Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande* 132 (1927) 1-164.
- Longin 1971: R. Longin, 'New Method of Collagen Extraction for Radiocarbon Dating', in: *Nature* 230 (1971) 241-242.
- McDonnell 1969: E. W. McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture. With special emphasis on the Belgian scene* (New York 1969).
- Montgomery 2010: S. B. Montgomery, *St. Ursula and the Eleven Thousand Virgins of Cologne. Relics, Reliquaries and the Visual Culture of Group Sanctity in Late Medieval Europe* (Bern 2010).
- Newman 2011: B. Newman, 'The Life of Juliana of Cornillon', in A. Mulder-Bakker, *Living Saints of the Thirteenth Century: The Lives of Yvette, anchoress of Huy; Juliana of Cornillon, author of the Corpus Christi Feast; and Margaret the lame, anchoress of Magdeburg*. *Medieval Women: Texts and Contexts* 20 (Turnhout 2011) 143-302.
- Princen en Houbey 2016: C. Princen en K. Houbey, 'Heiligen en hun relieken', in *Ritualia Lossensia. Rituelen en relieken in Loon*. *Loonse Schriften* 4 (Borgloon 2016) 25-39.
- Reimer e.a. 2013: P. J. Reimer, E. Bard, A. Bayliss, J. W. Beck, P. G. Blackwell, C. B. Ramsey, C. E. Buck, H. Cheng, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, H. Hafliðason, I. Hajdas, C. Hatté, T. J. Heaton, D. L. Hoffmann, A. G. Hogg, K. A. Hughen, K. F. Kaiser, B. Kromer, S. W. Manning, M. Niu, R. W. Reimer, D. A. Richards, E. M. Scott, J. R. Southon, R. A. Staff, C. S. M. Turney en J. van der Plicht, 'IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP', in: *Radiocarbon* 55 (2013) 1869-1887.
- Reyniers 2014: J. Reyniers, *Het reliekschrijn van Sint-Odilia. Een verborgen parel herontdekt* (Kerniel 2014).
- Reyniers e.a. 2018: J. Reyniers, M. Boudin, K. Quintelier en M. Van Strydonck, 'The Relics of Saint Odilia in Abbey Mariënlof (Kerniel-Belgium)', in: M. Van Strydonck, J. Reyniers en F. Van Clevén, *Relics @ the Lab. An Analytical Approach to the Study of Relics*. *Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion* 20 (Leuven 2018) 155-203.
- Reyniers 2021: J. Reyniers, 'Relieken en reliekschatten van Sint-Ursula en de elfduizend maagden in Belgisch Limburg', in: Hans Geybels, *Relieken in de Nederlanden – Relics in the Low Countries*, *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 122, 2 (2021) 207-241.
- Sorber, Van Clevén en Eenhooge 2010: F. Sorber, F. Van Clevén en S. Van Eenhooge, *Schedelreliëken van Herkenrode* (Hasselt 2010).
- Steenwegen 1972: A. Steenwegen, 'Ymana van Loon', in: *Limburg. Federatie der Geschied- en Oudheidkundige Kringen van Limburg* 51,6 (1972) 249-266.
- Strait 1974: P. Strait, *Cologne in the Twelfth Century* (Gainesville 1974).
- Vandegehuchte en Bouve 2004: C. Vandegehuchte en D. Bouve, *Inventaris roerend patrimonium Onze-Lieve-Vrouw-Geboorte basiliek Tongeren* (Tongeren 2004).
- Van Clevén e.a. 2018: F. Van Clevén, I. Vanden Berghe, M. Boudin, A. Coudray, J. Bungeneers, V. Hendriks, M. Mees, K. Quintelier, G. Vanden Bosch, M. Van Bos, M. Vanderpe, M. Van Strydonck, L. Watteeuw en I. Bourgeois, 'A Box Full of Surprises. Relics Excavated in

- St. Rumbold's Cathedral (Mechelen, Belgium)', in: M. Van Strydonck, J. Reyniers en F. Van Cleven, *Relics @ the Lab. An Analytical Approach to the Study of Relics*. Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 20 (Leuven 2018) 213-266.
- Van Cleven, Reyniers en Ervynck 2019: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck ed., *Met maagdelijke blik. De schedelreliken van Herkenrode doorgeïcht*. Scientia Artis 17 (Brussel 2019).
 - Vanden Berghe 2016: I. Vanden Berghe, 'The Identification of Cochineal species in Turkmen Weavings; A Special Challenge in the Field of Dye Analysis', in: *Turkmen Carpets. A New Perspective* 1 (Bazel 2016), 303-310 en 333-348.
 - Vanden Berghe en Vandorpe 2018: I. Vanden Berghe en M. Vandorpe, *Analyserapport van de materiaaltechnische studie van de reliekschat van de Kerkfabriek Sint-Odulfus te Borgloon (DI2014.12315)*, onuitgegeven onderzoeksrapport (Brussel 2018).
 - Vanden Berghe, Gleba en Mannering 2009: I. Vanden Berghe, M. Gleba en U. Mannering, 'Towards the identification of dyestuffs in Early Iron Age Scandinavian peat bog textiles', in: *Journal of Archaeological Science* 36 (2009) 1910-1921.
 - Vandenbruaene e.a. 2019: M. Vandenbruaene, M. Van Strydonck, M. Boudin en A. Ervynck, 'De menselijke resten en hun datering', in F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck, *Met maagdelijke blik. De reliekschat van Herkenrode doorgeïcht*. Scientia Artis 17 (Brussel 2019) 75-92.
 - Van Lieshout 1935: H. Van Lieshout, 'Rond het reliekschrijn van Sint Odilia', in: *Verzamelde Opstellen. Geschied- en Oudheidkundige Kring van Hasselt* 11,1 (1935) 1-159.
 - Van Strydonck 1991: M. Van Strydonck, 'Radiocarbon dating of relics and kindred artefacts', in: *Middeleeuws textiel, in het bijzonder in het Euregiogebied Maas-Rijn. Handelingen van het tweede congres* (Sint-Truiden 1991) 197-212.
 - Van Strydonck 1991: M. Van Strydonck, 'Radiokoolstof dateringen van materialen afkomstig uit de reliekschat van Sint-Truiden', in: *Stof uit de kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van Sint-Truiden* (Sint-Truiden 1991) 106-110.
 - Van Strydonck e.a. 2006: M. Van Strydonck, A. Ervynck, M. Vandenbruaene en M. Boudin, *Relieken. Echt of vals?* (Leuven 2006).
 - Van Strydonck 2017: M. Van Strydonck, 'De schat onder de vloer. Archeologische vondst in de Sint-Romboutskathedraal te Mechelen', in: *M&L. Tijdschrift voor Monumenten, Landschappen en Archeologie* 36,5 (2017) 26-37.
 - Van Strydonck en Boudin 2019: M. Van Strydonck en M. Boudin, 'Dateringsonderzoek van de weefsels', in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck ed., *Met maagdelijke blik. De reliekschat van Herkenrode doorgeïcht*. Scientia Artis 17 (Brussel 2019) 169-177.
 - Zehnder 1985: F. G. Zehnder, *Sankt Ursula. Legende, Verehrung, Bilderwelt* (Keulen 1985).

ABSTRACT

An unexpected find

A skull relic in the church of Saint Pantaleon of Kerniel

In 2014, a skull relic was discovered in a side altar in St. Pantaleon's Church in Kerniel. A description, sewn to the textile, indicates that it is a skull from the cult of Saint Ursula and the Eleven Thousand Virgins.

The relic casing is very similar to that of the skull relic in the nearby Saint Odulphus Church in Borgloon. The relationship can be demonstrated not only visually but also by radiocarbon dating. The white linen around both skulls dates from the same period, somewhere between 1480 and 1670 AD. The white linen, the red damask and the red silk velvet were apparently applied around both skulls during the same period. However, the silk velvet for the skull in Kerniel is younger: 1680-1930 AD. Furthermore, analysis of the dyes indicates the use of Mexican cochineal. It is not inconceivable that the silk velvet of the skull in Kerniel became worn or damaged over the centuries and was replaced. The ¹⁴C-analysis of the skulls does not indicate a dating typical for relics of Saint Ursula and the Eleven Thousand Virgins. The dating of the textile is also different from the skull relics previously examined at the Royal Institute for Cultural Heritage (KIK-IRPA) in Brussels.

This begs the question of whether the skull was perhaps not attributed to the Eleven Thousand Virgins at the time of its arrival in Kerniel. And whether an explanation for the unusual dating should not rather be sought in the history of Borgloon. The city and its church were besieged and looted several times over the centuries, which could imply the loss of relics. An emergency search for (skull) relics in order to be able to continue a cult could explain the deviating datings of the skulls and textile.

Het gebedenboek van Catharina Bonen

(Nijmegen, UB, Hs 610)

De rijke gebedscultuur
in Limburgse vrouwen-
kloosters

Johan Oosterman

Afb. 1 Gebedenboek van Catharina Bonen (Nijmegen, UB, Hs 610) in gesloten toestand. De gave band met bandstempel en de sloten zijn goed herkenbaar. De omvang van het boek is goed te zien.

Het klooster Maagdendries, waarvan tegenwoordig de kapel het enige is dat nog rest in het Maastrichtse straatbeeld, kent een rijke geschiedenis die historicus Koen Goudriaan in 2019 uitvoerig heeft behandeld in de *Publications*.¹ Hij schetst een mooi beeld van de voorgeschiedenis, een gemeenschap van Begijnen, van de overgang in de eerste helft van de vijftiende eeuw naar de status van tertiariissen, zusters die leefden in de voetsporen van Franciscus, en van de materiële resten die er nog zijn van hun klooster. Maar de materiële restanten zijn schaars en het kloosterarchief vertelt vooral over de zakelijke aspecten van het leven in een religieuze gemeenschap. Terecht gaat Goudriaan daarom gedetailleerd in op de bewaard gebleven boeken om zicht te krijgen op de spiritualiteit van de zusters, waarbij hij spreekt van ‘de ruime overlevering van handschriften uit het klooster’.² In zijn bijdrage vermeldt hij vijftien Middelnederlandse handschriften die met Maagdendries in verband kunnen worden gebracht. Eén ervan dateert al

uit de dertiende eeuw. Het bevat een verzameling preken en traktaten (de *Limburgse Sermoenen*) en is elders gemaakt, om vervolgens in Maagdendries te zijn beland. Een ander is vervaardigd in Maagdendries maar terecht gekomen in het klooster van Reguliere Augustinessen in Maaseik, drie zijn eveneens in Maagdendries geschreven, al is Goudriaan er niet zeker van dat ze in het klooster zijn gebleven, en van elf handschriften staat vast, zo betoogt Goudriaan, dat ze deel hebben uitgemaakt van de librerie van Maagdendries. Aan de lijst van handschriften die in Maagdendries bewaard werden, kan er in elk geval één worden toegevoegd: een gebedenboek dat in 2020 is verworven door de bibliotheek van de Radboud Universiteit en dat bewaard wordt als Handschrift 610 (afb. 1).

Voor het eerst wordt in deze bijdrage het gebedenboek dat berust in de Nijmeegse collectie voorgesteld aan een breder publiek. De aanwijzingen om het te situeren in Maagdendries komen ter sprake, terwijl het boek als object en

1 Goudriaan 2019.

2 Ibidem, 89.

de inhoud worden beschreven en besproken. In het tweede deel van dit artikel ga ik in op verschillende aspecten van de ruimere boek- en cultuurhistorische context: bezittersnotities, kopiïsten en de colofons die ze schreven, de bewaarde oorspronkelijke boekbanden, de decoratie en de teksten die we er aantreffen. Hierbij komen de gemeenschappelijke kenmerken van de gebedenboeken uit Maagdendries aan de orde en in het verlengde daarvan de argumenten op grond waarvan we kunnen aannemen dat ze zijn gemaakt in Maagdendries en/of daar in gebruik waren. Deze exercitie leidt tot nieuwe toeschrijvingen, maar ook tot de conclusie dat enkele handschriften die tot op heden aan Maagdendries werden toegeschreven daar juist niet vandaan komen.

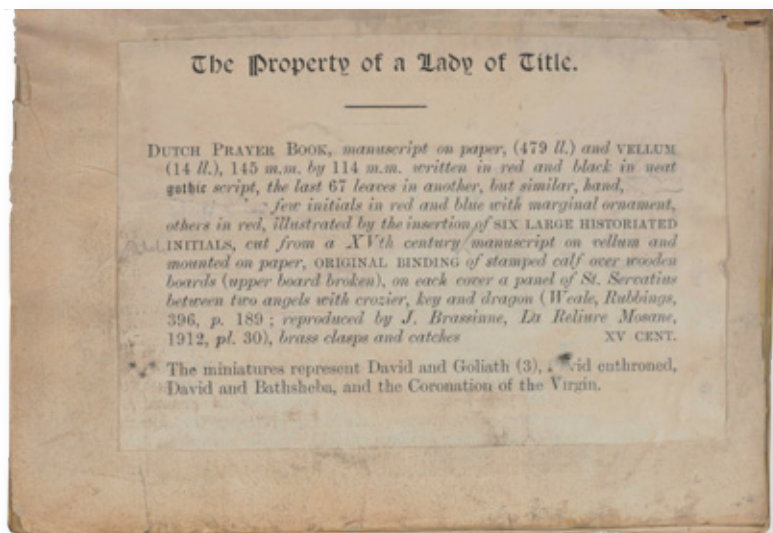
Deze bijdrage heeft het 'Nijmeegse' gebedenboek als uitgangspunt. De contextualisering waarbij de Middelnederlandse handschriften uit Maagdendries in onderlinge samenhang worden behandeld, heeft een sterk verkennend karakter. De beperkte mogelijkheden om bibliotheken en archieven te bezoeken in de voorbije twee jaren is daar debet aan. Bovendien vergt de verzameling handschriften uit Maagdendries een uitvoeriger studie dan bin-

nen deze relatief korte tijdspanne mogelijk was. Dit artikel wil, in navolging van het eerdere werk van Goudriaan, het onderzoek naar de boeken van een Maastrichts vrouwenklooster een paar stappen verder brengen in de overtuiging dat het om een belangwekkende casus gaat die hoe dan ook meer bekendheid verdient. De gebedenboeken die in deze bijdrage ter sprake komen, zijn grotendeels afkomstig uit het Zuidoosten van het Nederlandse taalgebied, een regio die samenvalt met het zuidelijke deel van Nederlands Limburg en het aangrenzende deel van Belgisch Limburg. In de tekst verwijs ik doorgaans naar 'afkomstig uit het Zuidoosten van het Nederlandse taalgebied', 'Limburgse handschriften' etcetera wanneer ik verwijs naar deze voorsnog lastig exact af te bakenen regio en groep van gebedenboeken.

Gebedenboek van Catharina Bonen

In december 2020 heeft de Radboud Universiteit een laatmiddeleeuws gebedenboek kunnen verwerven dat voordien onbekend was bij onderzoekers. Het kwam niet voor in de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta & Impressa, het zeer uitvoerige documentatie-apparaat van middeleeuwse handschriften en

Afb. 2 Beschrijving van het gebedenboek van Catharina Bonen, vermoedelijk afkomstig uit een oude veilingcatalogus, nu ingeplakt in het gebedenboek. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 1r.

Afb. 3 Onderaan de linkerpagina is een kort colofon te lezen waarin de kopiïste van dit boek vraagt een Ave Maria voor haar te bidden. De rechterpagina bevat een ingeplakte gehistorieerde initial met David die het hoofd van Goliath presenteert aan twee vrouwen. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 202v-203r.

vroeg gedrukte werken uit de Nederlanden, en er was – voor zover valt na te gaan – nauwelijks over gepubliceerd. De beknopte gedrukte beschrijving die voorin het boek is geplakt, is vermoedelijk afkomstig uit een eerdere veiling-catalogus (afb. 2). De beschrijving in de online catalogus van Ketterer Kunst, het Hamburgse veilinghuis dat het boek op 15 november 2019 aanbood, is dan ook waarschijnlijk de tweede karakterisering en spreekt van een ‘Niederländisches Gebetbuch’ uit het begin van de zestiende eeuw. Het is, zo meldt die beschrijving, een boek uit de traditie van de Moderne Devotie dat is voorzien van zes ingevoegde gehistorieerde initialen (grote geschilderde letters met daarin een voorstelling) afkomstig uit een ander handschrift (vermoedelijk een psal-

ter) en van een contemporaine stempelband met een afbeelding van Sint Servaas.³ Uitgebreider was die beschrijving niet. Al snel bleek dat het boek tal van aanwijzingen bevat die een nauwkeuriger situering mogelijk maken.

Op diverse plaatsen in het gebedenboek spreekt de ‘gelovige ik’ van ‘sondersse’ en niet van ‘sonder’.⁴ Dit komt voor in meer boeken voor persoonlijke devotie. De vrouwelijke vorm is een duidelijke indicatie dat de beoogde gebruiker van het boek een vrouw was. Overigens wil het ontbreken van een dergelijke indicatie niet zeggen dat het boek voor een man bedoeld was. Tal van boeken waarvan vaststaat dat ze voor een vrouw bedoeld waren, bezigen niettemin consequent de vorm ‘sun-

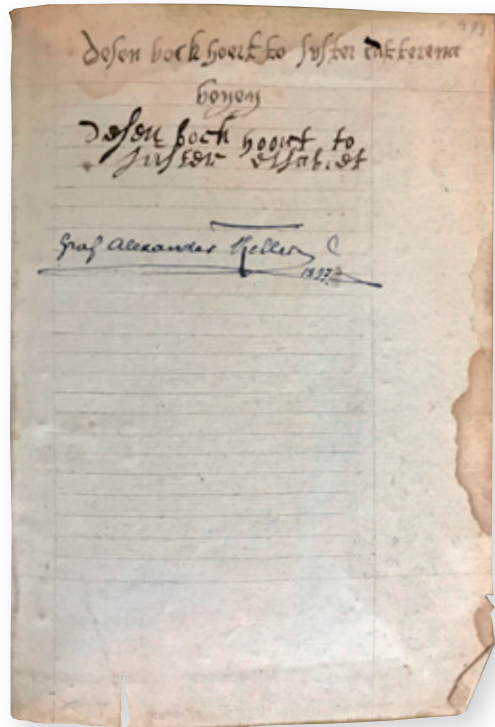
3 Ketterer Kunst. Auktion: 491 Wertvolle Bücher. Hamburg, am 25.11.2019. Online: <https://www.kettererkunst.de/kunst/kd/details.php?obnr=419000439&anummer=491> (geraadpleegd op 22 mei 2022).

4 Zie bijvoorbeeld f. 147v, 173v, 297r.

der', 'sondaer', et cetera. De grote omvang van het boek, 497 folia oftewel 994 pagina's, en de vaak veeleisende gebedsoefeningen die het bevat, versterken het vermoeden dat het bedoeld was voor een religieuze of semi-religieuze vrouw.

De contemporaine gestempelde boekband wijst door de afbeelding van Sint Servaas naar Maastricht. Het is goed te bedenken dat een boekband niet zonder meer iets zegt over de herkomst van het boek. Boeken werden lang niet altijd direct gebonden nadat ze waren geschreven. Toch zijn er in dit geval goede redenen om aan te nemen dat het boek kort na voltooiing van het schrijfwerk gebonden is, zoals verderop nog ter sprake komt. De inhoud en het materiële voorkomen van het boek wijzen op verwantschap met Limburgse handschriften uit Maaseik en Maastricht, zoals verderop wordt uitgewerkt. Het boek bevat een summier colofon en enkele bezittersnotities. Het colofon is geschreven door de kopiïst die het hele handschrift heeft gekopieerd: 'Bidt om gods wille een ave maria voer die scrijfersse l v b' (afb. 3).⁵ Deze woorden geven aan dat het boek is geschreven door een vrouw (*scrijfersse*). Haar initialen bieden ons jammer genoeg onvoldoende aanknopingspunten voor identificatie. Bovendien ontbreekt in dit colofon een aanwijzing voor de plaats waar het boek geschreven is.

De bezittersaantekeningen op het laatste schutblad, in cursief schrift uit de zestiende eeuw, geven evenmin expliciete informatie over de herkomst, maar vermelden wel de namen van twee vroege bezitters. De bovenste en vermoedelijk oudste aantekening luidt: 'desen bock hoert to suster catterena bonen', meteen gevolgd, in een andere hand, door 'desen bock hooirt to suster elsabiet' (afb. 4). In de jaren 1914-1915 publiceerde de Maastrichtse histori-

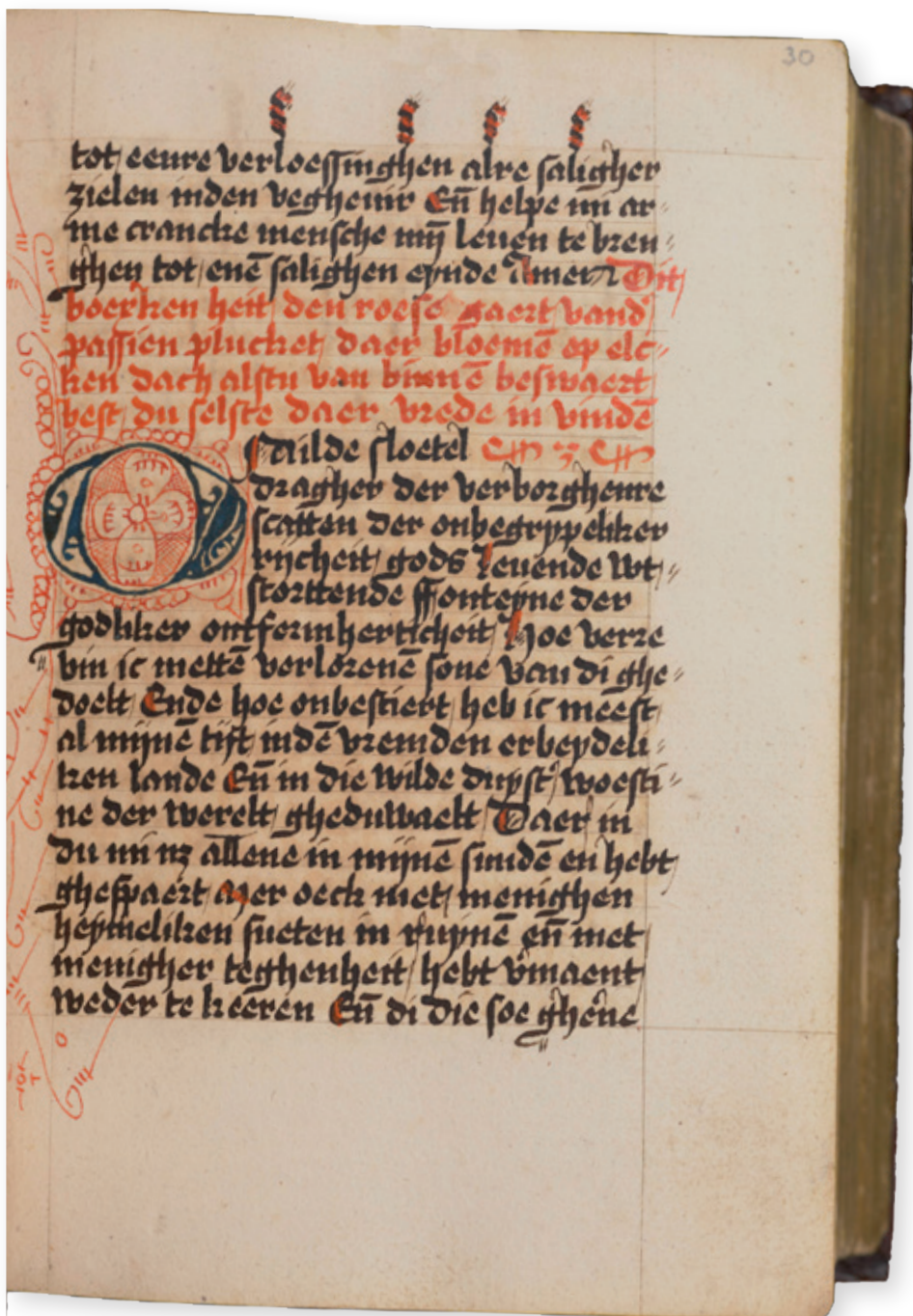
Afb. 4 Schutblad met de namen van vroegere bezitters. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 499r.

cus en archivaris Pierre Doppler (1861-1938) in *De Maasgouw* lange lijsten met de religieuzen en rectoren van Maastrichtse vrouwenkloosters. Onder het jaar 1490 treffen we 'Katherine van Bonne' aan, die in dat jaar de procuratrix van het klooster was, oftewel de zuster die verantwoordelijk was voor het financiële en organisatorische reilen en zeilen in het klooster.⁶ Deze Katherine moet wel haast de Catterena Bonen zijn die het gebedenboek onder haar hoede heeft gehad. De verschillen in spelling zijn voor middeleeuwse bronnen gebruikelijk. Evenzeer is het aannemelijk dat Catharina van Bunde, die in 1517 in de kloosterarchieven voorkomt, dezelfde zuster is.⁷

5 Nijmegen UB Hs 610 f. 203v.

6 Doppler 1915, 70. Ik dank deze verwijzingen aan Koen Goudriaan, die me tevens de identificatie suggereerde van Katherina van Bonne en Catharina van Bunde met de eerste bezitster van het gebedenboek.

7 Doppler 1914, 62.

Afb 5 Pagina uit het gebedenboek van Catharina Bonen met een initiaal, penwerkdecoratie in de marge en versierde stokken in de bovenmarge. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 30r.

Deze Catharina is de eerst bekende bezitter van het handschrift geweest, dat we verder aanduiden, met een genormaliseerde spelling van haar voornaam, als het gebedenboek van Catharina Bonen. Na haar ging het boek over naar suster Elsabet, als we de volgorde van de notities als indicatie opvatten voor de volgorde waarin de twee zusters het boek bezaten. In de jaren na 1500 zijn er in de door Doppler gepubliceerde lijsten twee zusters die in aanmerking komen voor identificatie van deze zuster Elsabet: onder het jaartal 1517 vermeldt hij Elisabeth Volrich en Elisabeth van den Daele. Die laatste was evenals Catharina Bonen de procuratrix van het klooster, en ze was dat ook nog in 1519.⁸ Het is voorstelbaar dat dit kostbare boek door Catharina is overgedragen aan Elisabeth toen ze haar opvolgde als procuratrix.

Opbouw en inhoud

Het gebedenboek van Catharina Bonen heeft zoals gezegd een omvang van 497 bladen. Het is opgebouwd uit regelmatige katernen van acht bladen (*quaternionen*). Op een klein aantal perkamenten bladen na is het geschreven op papier in een regelmatig hybride schrift, dat wil zeggen: in een schrifttype dat instaat tussen de formele gotische *textualis* en de informele *curi-va*.⁹ Het schrift kent niet al te veel versiering, al zijn de stokken die boven de bovenste regel uitsteken regelmatig verlengd en versierd (afb. 5). De initialen zijn voorzien van eenvoudig penwerk, meestal in rood. Heel zelden is er ook blauwe inkt gebruikt. Door het hele boek heen komen veel en vaak omvangrijke rubrieken voor. Deze opschriften boven de afzonderlijke gebeden, die hun naam ontleen aan de rode inkt (*rubrum*) waarin ze zijn geschreven, bevat-

ten de titel van een gebed en vaak een typering van de inhoud, soms gevolgd door aanwijzingen voor het gebruik van die teksten.¹⁰ Verdere versiering ontbreekt in het handschrift, met uitzondering van de reeds genoemde zes gehistorieerde initialen die afkomstig zijn uit een ander (perkamenten) handschrift. Het gaat vermoedelijk om een psalter waarvan de herkomst lastig vast te stellen is. Hoewel de verluchting verwantschap vertoont met de Vlaamse miniatuurschilderkunst uit het begin van de zestiende eeuw, is het mogelijk dat we hier te maken hebben met fragmenten uit een boek dat in of rond Keulen is vervaardigd (afbeeldingen 6, 7, 8, 9, 10).¹¹ De uitgesneden initialen zijn pas later aan het gebedenboek toegevoegd, bij teksten die meestal weinig relatie hebben met het onderwerp van de afbeelding.¹²

Het gebedenboek bestaat uit twee delen, beide geschreven door dezelfde kopiïste. Het eerste deel beslaat de folia 1-203, het tweede deel de folia 204-497. Dat de delen bij elkaar horen, blijkt zowel uit de identieke opmaak door het hele handschrift heen als uit de doorlopende nummering van de katernen. Deze zijn voorzien van zogenaamde katernsignaturen, bedoeld als aanwijzing voor de boekbinder om de opeenvolgende katernen in de goede volgorde te leggen. Het eerste katern is 'a', het tweede 'b' en zo verder. Als de kopiïste tegen het einde van dit eerste deel bij de 'z' is aangekomen, vervolgt ze met 'aa'. Het laatste katern van dit eerste deel is voorzien van 'bb'. Het tweede deel van het handschrift vervolgt met 'cc' en het laatste katern dat van een signatuur voorzien is, draagt de letters 'nnn', het 58^c katern van dit gebedenboek. Daarna volgen nog drie katernen. Dat katernen zijn doorge-

8 Idem.

9 Gumbert 1988, 162-163.

10 Zie over rubrieken: Rudy 2017.

11 Persoonlijke mededeling Rob Dücker en James Marrow.

12 Dat ze later zijn toegevoegd, blijkt uit het feit dat ze op papier zijn geplakt dat telkens op een van de bladen van het handschrift is bevestigd. Ze zijn niet meegebonden. Door het papier heen is de achterzijde te zien, waarop muzieknoden zijn te onderscheiden.

Afb. 6 David heeft Goliath geveld met een slinger. Ingeplakte gehistorieerde initiaal. Keulen? Ca. 1500. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 1v.

Afb. 7 David slaat het hoofd van Goliath af. Ingeplakte gehistorieerde initiaal. Keulen? Ca. 1500. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 129r.

Afb. 8 Koning David op zijn troon. Vier vrouwen musiceren en zingen. Ingeplakte gehistorieerde initiaal. Keulen? Ca. 1500. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 275r.

Afb. 9 Kroning van Maria. Ingeplakte gehistorieerde initiaal. Keulen? Ca. 1500. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 352r.

Afb. 10 David kijkt toe terwijl Batseba baadt. Ingeplakte gehistorieerde initiaal. Keulen? Ca. 1500. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 430r.

nummerd wijst erop dat het van meet af aan de bedoeling moet zijn geweest ze in één boek samen te binden.

Aan het einde van het eerste deel ‘signeert’ de kopiïst haar werk in een kort colofon, zoals hiervoor al ter sprake kwam.¹³ In het vervolg van het handschrift zet dezelfde kopiïste haar werk voort. Zo te zien is er in het gebedenboek maar één kopiïste werkzaam geweest. Door gaans zijn kopiïstencolofons uitvoeriger dan het enkele regeltje dat hier te lezen valt. Ze bevatten informatie over wanneer en waar het boek is voltooid en wie het schreef. Dikwijls ook besluit zo’n colofon met een verzoek om gebed. Hier ontbreken plaats en moment van voltooiing en is de naam afgekort tot initialen. Wel bevat het colofon – ‘Bidt om gods wille een ave maria voer die scrijfersse l v b’ – de vraag om gebed. Het lijkt er zelfs op dat het daar in deze korte frase juist om ging. Een dergelijk colofon vormt een duidelijke aanwijzing dat het boek bedoeld was om gebruikt te worden binnen de kloostergemeenschap waar het geschreven was. Daar kende men immers de zuster die vroeg om gebed. Binnen die gemeenschap was het verzoek betekenisvol. We mogen daarom aannemen dat dit gebedenboek gemaakt is met het oog op gebruik in Maagdendries.

Inhoudelijk gezien zijn de twee delen waaruit dit gebedenboek bestaat, verschillend van karakter. Het eerste deel bevat passiegebeden en gebeden om te bidden tijdens de mis. Het tweede deel bevat Mariagebeden, waaronder een aantal dat heel omvangrijk is en een grote rijkdom aan beeldspraak kent. Een zo scherpe tweedeling is opvallend. In veel gebeden- en getijdenboeken is er wel sprake van enige groepering, maar zelden is deze zo consequent vol-

gehouden. Bovendien ontbreken heiligengebeden en gebeden die nadrukkelijk bedoeld zijn voor specifieke kerkelijke feestdagen. Dit boek kent dus geen directe aansluiting bij de loop van het kerkelijke jaar, zoals wel het geval is in diverse andere gebedenboeken uit Maagdendries, en het is dan ook geen toeval dat een liturgische kalender ontbreekt. Die zou bij dit boek niet functioneel zijn geweest.

In het voorafgaande is, na een korte introductie van klooster Maagdendries en de voornaamste uitgangspunten van deze bijdrage, op hoofdlijnen het gebedenboek van Catharina Bonen gepresenteerd. Daarbij is ingegaan op de argumenten om het te situeren in het Maastrichtse vrouwenklooster. De bezittersnotities kregen daarbij het grootste gewicht, maar ook de inhoud en de boekband wijzen op een nauwe verwantschap met handschriften uit Maagdendries. In het vervolg van deze bijdrage ga ik nader in op verschillende van deze aspecten, zowel om te laten zien hoe de toeschrijving aan Maagdendries tot stand komt als om een nadere karakterisering te geven van deze groep van handschriften. Daarbij richt ik me op de handschriften uit de late vijftiende en de vroege zestiende eeuw die in Maagdendries zijn geschreven.¹⁴ De gebedenboeken uit de jaren rond en kort na 1500, waartoe ook het gebedenboek van Catharina Bonen behoort, worden in het bijzonder uitgelicht.

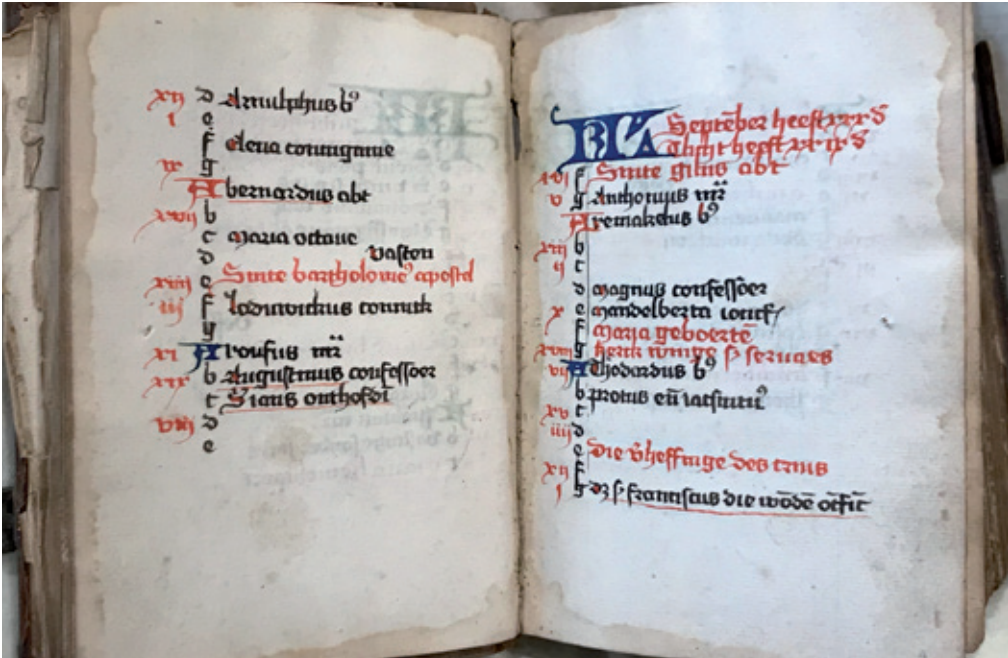
Kalenders en heiligen

Een heiligenkalender vermeldt de heiligen en de kerkelijke feesten die in de loop van het jaar worden gevierd.¹⁵ Daarbij gaat het om feesten die (vrijwel) overal in de christelijke wereld deel uitmaken van de jaarkalender: de grote feesten die gerelateerd zijn aan het leven, de passie en

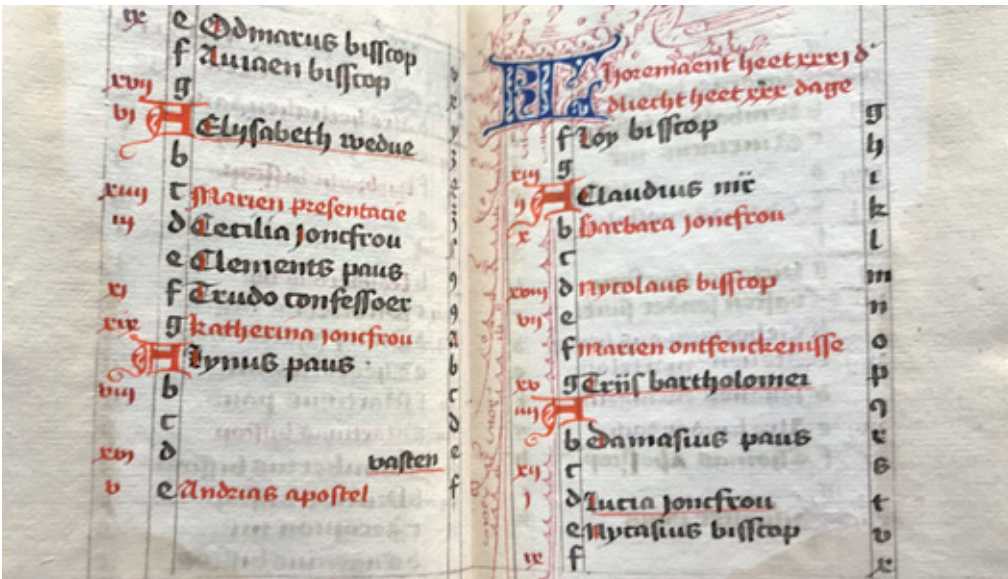
13 Het is niet ongebruikelijk dat de kopiïste aan het slot van het eerste deel een colofon noteert. Ook in andere handschriften komt het voor dat de afzonderlijke delen wel zijn voorzien van een colofon, terwijl dit ontbreekt aan het slot van het handschrift.

14 Het handschrift met de Limburgse Sermoenen, Den Haag, KB, 70 E 5, dat van omstreeks 1300 dateert, blijft hier verder buiten beschouwing.

15 Over kalenders, zie: Wieck 2017.

Afb. 11 Kalender met op de linkerpagina de tweede helft van augustus en op de rechterpagina de eerste helft van september. Op 9 september in rood: 'Kerck winge sint servaes'. Maastricht, Bonnefantenmuseum, LGOG z.s. (1) f. 8v-9r.

Afb. 12 Kalender met op de linkerpagina de tweede helft van november, met op 30 november in rood: 'Andrias apostel'. Op de rechterpagina de eerste helft van december, met op 4 december in rood: 'Barbara joncfrou'. Maastricht, GA, 462. f. 12v-13r.

de opstanding van Christus, zoals Kerstmis, Driekoningen, de vastentijd, de feesten van de Goede Week en Pasen, Hemelvaart en Pinksteren, naast de feesten die verbonden zijn met de voornaamste heiligen zoals Maria, Stephanus, Johannes de Evangelist en Johannes de Doper, Catharina, Barbara, Christoffel en Joris. Maar even talrijk zijn in dat opzicht de meer lokale heiligen. Daaronder zijn heiligen die soms vrij algemeen worden vereerd in bijvoorbeeld de Nederlanden, Engeland, Scandinavië of Italië, of juist binnen bepaalde kloosterordes. Nog specifiek is de devotie voor heiligen die verbonden zijn aan een bisdom, een stad of zelfs een specifieke kerk of klooster. De heiligenkalender verraadt door het voorkomen van bepaalde heiligen en zeker ook door de specifieke combinatie wat het gebruik oftewel de *usus* is: waar worden uitgerekend deze heiligen vereerd? Met name de belangrijkste heiligenfeesten, de feesten die verplicht moesten worden gevierd, zijn in de kalender in rood geschreven.

Vier gebedenboeken uit Maagdendries die dateren uit het begin van de zestiende eeuw zijn voorzien van een kalender.¹⁶ Zeker drie daarvan zijn geschreven door de kopiïste die de prozaïsche noodnaam ‘kopiïste van de kalender in Maastricht, GA, 462’ heeft gekregen. De kalenders zijn overduidelijk bestemd voor het bisdom Luik, waartoe Maastricht behoorde. Zo zijn Servaas op 13 mei en Hubertus op 3 november in rood genoteerd, en is Karel de Grote (28 januari) – vooral vereerd in de bisdommen Luik, Aken en Keulen – in zwart geschreven. Twee feesten, beide in rood genoteerd, wijzen op het specifiek Maastrichtse gebruik van de kalender: de translatie van Servaas op 7 juni en de kerkwij-

ding van Servaas op 9 september (afb. 11), het feest dat de officiële stichting van de basiliek van Sint Servaas memoreert.¹⁷

Dat hiernaast het feest van de heilige Andreas (30 november) in rood is genoteerd, sluit aan bij de bijzondere devotie die er voor Andreas bestond als patroonheilige van Maagdendries, maar is als zodanig niet uitzonderlijk. Andreas wordt zo algemeen vereerd dat er weinig kalenders zijn waarin zijn naam niet in rood is genoteerd. Ook voor Barbara (4 december) bestond er een bijzondere devotie. Hoewel zij in vrijwel elke kalender voorkomt, is het zeker niet vanzelfsprekend dat haar feest tot de hoogste rang werd gerekend. In de kalenders uit Maagdendries is dat wel het geval en is haar naam dus in rood geschreven (afb. 12). De specifieke verering voor Andreas en Barbara zien we tevens op andere manieren terug in de handschriften uit Maagdendries. Zo bevatten ze soms gebeden en, in het geval van Barbara, een lied tot de patroonheilige.¹⁸ Af en toe wordt daarbij met zoveel woorden genoemd dat het om een gebed gaat tot de patroon van het klooster: ‘Van sinte Andreas ons patroon’, luidt een opschrift in het gebedenboek uit de collectie van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG), gevolgd door een gebed ‘Noch van onsen weerdigen patroon’ (afb. 13). Iets verderop staat een gebed tot Barbara, ingeleid met ‘Van sint Berbera ons patronersse gebed’.¹⁹

De hiervoor vermelde handschriften zijn, zo blijkt uit de kalender en uit hun devotionele inhoud, bestemd voor gebruik in Maagdendries. Voor al deze handschriften geldt dat er krachtige argumenten zijn om aan te nemen dat ze er ook zijn vervaardigd. Andere aanwijzingen, in

16 Over drie van deze kalenders, de bijbehorende tabellen, en de kopiïst van deze kalenders, zie: Goudriaan 2019, 99.

17 De drie kalenders door de kopiïste van de kalender in Maastricht, GA, 462 zijn die in Leiden UB Ltk 320 en die in Den Haag, KB, 134 C 53. De vierde kalender staat in gebedenboek Maastricht, Bonnefantenmuseum, LGOG z.s. (1).

18 Het liedje tot Barbara – ‘Sinte barbara liechtken’ – staat in Keulen, HA, W* 25 f. 160v-161r.

19 Maastricht, Bonnefantenmuseum, LGOG z.s. (1), f. 55v, 56r, 56v. Ook in het handschrift Maastricht, GA, 462 wordt gerefereerd aan Andreas als patroon van het klooster. Op f. 130r staat: ‘onsen weerdigen patroon Sinte Andries’.

Afb. 13 Gebeden tot de heilige Andreas. Het gebed op de linkerpagina is voorzien van de rubriek ‘Van sinte Andrias ons patroen’, het gebed op de rechterpagina wordt ingeleid met ‘Noch van onsen weerdigen patroen’. Bonnefantenmuseum, LGOG z.s. (1) f. 45v-46r.

bezittersnotities en colofons, vormen een solide basis voor toeschrijving van handschriften aan plaatsen van productie en gebruik.

Bezittersnotities

Dat het gebedenboek van Catharina Bonen in gebruik was in Maagdendries blijkt uit de bezittersnotitie met de naam van de vermoedelijke eerste gebruiker van dit handschrift. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat die toeschrijving alleen mogelijk was omdat er al andere aanwijzingen bestonden dat het handschrift in of nabij Maastricht moest worden gelokaliseerd. Zowel het belang van gebruikersnotities als het gegeven dat lokalisering vaak alleen mogelijk is door een combinatie van aanwijzingen, blijkt maar al te goed uit dit concrete voorbeeld. We zien iets dergelijks ook bij verschillende andere handschriften waarvan is vast te stellen dat ze

gemaakt zijn of in gebruik zijn geweest in het klooster Maagdendries.

Zo was een handschrift met de Middelnederlandse vertaling van de *Vita ac passio Sanctae Barbarae virginis et martyris cum translationibus et miraculis eius*, een tekst over het leven en het martelaarschap van de heilige Barbara, toegeschreven aan Johannes van Wackerzeele, in het bezit van een zuster uit Maagdendries. Op het eerste schutblad van dit boek (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 4334) staat: ‘Desen boch hort toch suster Beatrix Daelen opten Meechdendris’. Het boek dateert uit het begin van de zestiende eeuw en Beatrix moet het toen in gebruik hebben gehad. Over haar is niet meer bekend dan dat ze zuster in Maagdendries was.

Soms dateren de aanwijzingen van later datum, zoals bij een omvangrijk handschrift, geschreven in twee kolommen, met verhalen

en exemplen (vaak korte verhalen die lieten zien hoe een voorbeeldig leven eruit zag) over Maria. Het bevindt zich tegenwoordig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (70 E 13) en maakte deel uit van de collectie die in de negentiende eeuw is aangetroffen in elf kisten in het Limburgse gouvernementsgebouw. In deze kisten bevonden zich tal van oude drukken en handschriften uit ‘Limburgse’ kloosters, waaronder 54 handschriften uit het klooster Maaseik.²⁰ In die ‘Collectie Maastricht’ bevonden zich maar twee handschriften uit Maagdendries. Een ervan is te herkennen aan een etiket op het voorplat (platen aan de voor- en achterzijde vormen de buitenbedekking van een losbladig boekwerk): “Maagdendries N° 4”. Het etiket is in dit geval niet de enige, en zelfs niet de belangrijkste, aanwijzing voor de herkomst. Hier wijst het colofon met de naam van de kopiïst ons de weg: Katrijn van Rade, die het boek schreef, leefde en werkte in Maagdendries.

Colofons

Een handschrift dat tegenwoordig behoort tot de collectie van de Koninklijke Akademie voor Nederlandse Taal en Letterkunde te Gent (Hs 10) is door zijn colofon onmiskenbaar te situeren in Maagdendries. Dit colofon is uitvoerig en biedt veel relevante informatie. Het handschrift bevat *Die expositie op dat heyleghe pater noster*. Dit is een serie preken die Herman Stekin – geboren in Schüttorf in het graafschap Bentheim – hield in het Sint-Annaklooster te Brugge, waar hij vanaf 1398 verbleef en op 23 april 1428 overleed.²¹ Een deel van deze gegevens is afkomstig uit het Gentse handschrift. Daar lezen we:

Desen heiligen pater noster ende dese salighe leeringe daer op dat predicden die

weerdige vader her Herman Stekin, vicarius vanden cloester van sinte Annen bi Brugge, die staerff int jaer ons heren M. CCCC ende XXVIII op den XXIIIsten dach van aprilie.

Meteen na deze passage over de inhoud van het handschrift vervolgt het colofon met gegevens over de kopiïst, de plaats waar het gemaakt is en het jaar waarin het voltooid werd:

Item dit boeck is gescreven te Maastricht int besloeten suster huis opter Meechdendries. Ende voleindet op sancte Cristina dach, ende het heeft gescreven ein arme susterken, arm van doechden suster Katrijn van Rade int jaer ons Heeren doe men screiff M^oCCCC ende lxxxvii Bidt om gods wil voer die scrivers einen Ave Marien van mynnen dat ich alle mijn gebreken moet verwynnen ende mijnen god getrouwelicken mynnen Ende men in mach dijt boeck niet vercoupen want daer op sonnendage ende heilige dage in gescreven is²²

Katrijn van Rade, als zuster verbonden aan het klooster Maagdendries te Maastricht, maakt zich op nederige wijze bekend als de kopiïst. Dergelijke formuleringen treffen we vaker aan: het werk was zwaar, de kopiïst schiet tekort en is ‘arm van deugden’. De zondige kopiïst heeft niettemin het aan God gewijde werk tot een goed einde gebracht. Op het feest van Sint Christina, 24 juli 1487, voltooide ze haar schriftwerk.

Het kopiëren van het boek ten behoeve van de gemeenschap is vergelijkbaar met de schenkingen ten behoeve van een klooster of kerk die gedaan werden door vaak rijke burgers of edelen. Deze geestelijke ‘stichtingen’ verzekerden de schenker van gebed voor haar of zijn

²⁰ Hermans 1987, 119-121

²¹ Jacobs 1927.

²² Gent, KANTL, Hs. 10, p. 464.

zielenheil en garandeerden een eeuwige gedachtenis of herinnering. Dat geldt eveneens voor dit Gentse boek. Katrijn van Rade vraagt in het colofon ervan nadrukkelijk om gebed voor haar zielenheil. De frase ‘Bid een Ave Maria voor degene die dit geschreven heeft’ is uit tal van middeleeuwse handschriften bekend.²³ Aan het slot van het colofon benadrukt Katrijn nog eens dat ze het boek als een dienst aan God heeft gekopieerd – op zon- en feestdagen zouden wij anno 2022 zeggen. Ze meldt ook wat dit betekent, namelijk dat het niet verkocht mag worden. De al genoemde historicus Goudriaan trok hieruit de conclusie dat er in Maagdenries boeken gemaakt moeten zijn die wél te gelde werden gemaakt.²⁴ Waarom zouden anders deze woorden zijn toegevoegd? Dit is een aantrekkelijke maar lastig bewijsbare gedachte.

Er zijn meer handschriften bewaard van de hand van Katrijn van Rade. In hetzelfde jaar als waarin ze het zojuist besproken handschrift voltooide, werkte ze aan een ander boek. Handschrift W 25 in het Stadsarchief van Keulen bevat een verzameling van diverse teksten, waaronder een keuze uit de preken van Herman Stekin, een aantal liedjes en gebeden, en diverse exemplen, verhalen en legenden over heiligen.²⁵ In het colofon wijst Katrijn van Rade op een paar van die legenden (afb. 14):

Dese legende van desen heiligen tiendusent maertelaeren is begonnen ende voleindet int jaer ons heren doe men screiff M^o CCCC ende LXXXVII. Suster Katrin van Rade. Myn lieve moeder ick heb uch dese legende geschreven om dat ik wael weit dat ure liefste heiligen synt²⁶

Opnieuw lezen we wie het boek vervaardigd heeft. Ook staat er dat Katrijn Rade in 1487 begonnen is te kopiëren en in datzelfde jaar het werk voltooide. We mogen aannemen dat ze is gestart na 24 juli, het moment waarop ze het handschrift met de prekenverzameling van Stekin afrondde. Ze meldt bovendien dat ze de legende over de 10.000 martelaren – beter bekend als de martelaren van Ararat – heeft geschreven voor haar lieve moeder. Vermoedelijk werd hiermee de kloosteroverste bedoeld. Ruim tien jaar eerder, in 1478, kopieerde Katrijn een boek dat bewaard is gebleven in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Wederom biedt het colofon de nodige relevante informatie:

Item dit boeck waert begonnen int jaer ons heren M^o cccc ende lxxviii Opter heiliger xiM meechedendach Ende het waert geindet Op der heiliger mertelerssen sinte Margarten dach int Jaer doe men screef M^o cccc ende lxxviii. Bidt om gods wil voer die scrivers van mynnen dat sij hemelrijck moet gewinnen Suster Katrijn van Rade is haer name. bidt sunderlingen Marien der glorioser moeder gods voer haer in wes eren sij dit boeck gescreven het. Ave. maria. rosa. etc.²⁷

Katrijn begon op het feest van de heilige Ursula en de elfduizend Maagden, 21 oktober 1478, en ze rondde het werk af op Sint Margriet, 13 juli 1479. Begonnen en geëindigd op een belangrijke feestdag was ook dit boek als een dienst aan God op te vatten. Niet voor niets verzoekt het colofon om gebed voor de ‘scrivers van mynnen’, de kopiïst die haar werk uit liefde verrichtte. Katrijn van Rade schreef dit boek

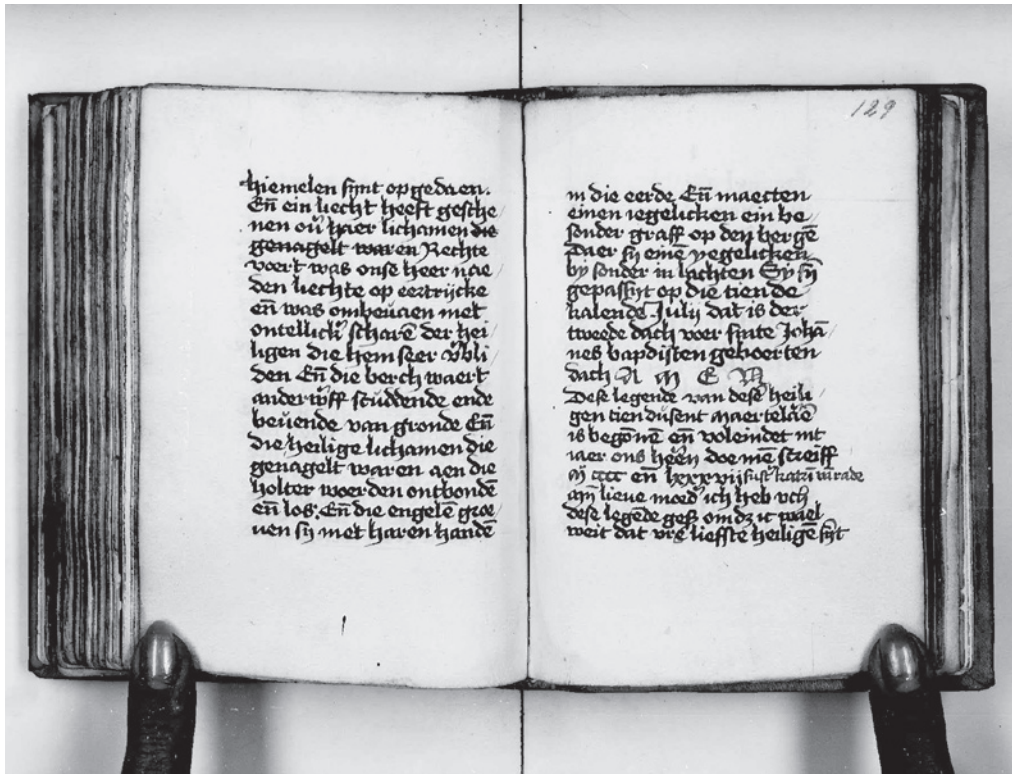
23 Zie bijvoorbeeld de handschriften uit het klooster Nazareth te Geldern: Costard 2011, 354, 359, 363, 367, 372, 376, 378, 381, 384, 385, 396, 407, 414, 419, 433, 438, 441, 447, 451, 463, 470, 475, 480, 482, 486, 493, 510.

24 Goudriaan 2019, 90-91.

25 Een uitvoerige beschrijving en digitale opnamen zijn beschikbaar via het Stadsarchief van Keulen: http://historischesarchivkoeln.de:8080/actaproweb/archive.xhtml?id=Vz+++++90003476PPLS#Vz_____90003476PPLS

26 Keulen, HA, W* 25, f. 129r.

27 Den Haag KB 70 E 13, f. 228r.

Afb. 14 Gebedenboek geschreven door Katrijn van Rade. Onderaan de rechterpagina een colofon. Keulen, HA, W* 25, f. 129r.

vooral ter ere van Maria. Haar voorspraak wordt in het bijzonder gevraagd. De inhoud van het boek heeft bovendien vrijwel uitsluitend betrekking op Maria. Deze voorkeur voor de devotie tot de moeder van God zien we vaker in de gebedenboeken uit Maagdendries. Het ongeveer twintig jaar later te dateren gebedenboek van Catharina Bonen is er een mooi voorbeeld van.

De colofons in deze in Gent, Keulen en Den Haag berustende boeken die door Katrijn van Rade zijn geschreven, geven voldoende informatie om zowel de boeken als de kopiist in het

Maastrichtse klooster Maagdendries te situeren. Er is een vierde boek dat in elk geval ten dele door Katrijn is gekopieerd. Dit devotieboek wordt bewaard in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (Hs I G 12) en is door verschillende personen vervaardigd. Het eerste omvangrijke deel bevat het *Büchlein der ewigen Weisheit* van de mystieke schrijver Henricus Suso. Het schrift is geïdentificeerd als dat van Katrijn van Rade.²⁸ Aan het slot van dit deel staat: 'Bidt vor die schrijvers datten got ewich leven geve na Geeindet op sce. Gregorius dach int jaer van xcviij'.²⁹ Opnieuw zien we hier

28 Gumbert 1988, nr. 305-306.

29 Amsterdam UB I G 12, f. 139v.

een verzoek om gebed voor de kopiist, dat wederom samen lijkt te hangen met het gegeven dat het boek is geschreven op heilige dagen. Het is voltooid op het feest van Sint Gregorius, 3 september 1498.

Wie de vier boeken overziet die Katrijn van Rade heeft gekopieerd, krijgt de indruk van een grote schrijfactiviteit.³⁰ Het als eerste genoemde boek rondde ze af op 24 juli 1487 en het tweede schreef ze volledig in 1487 – na 24 juli mogen we aannemen. Het als laatste besproken boek voltooide ze op 3 september 1498, terwijl een ander gedeelte van dit handschrift blijkens een colofon al in 1481 is gekopieerd (al is onzeker of dit ook door Katrijn van Rade gebeurde). Het vroegste werk dat bekend is, is het boek met Mariagebeden waaraan ze begon op 21 oktober 1478 en dat ze voltooide in juli van het jaar daarna. Bewijs voor commerciële productie, dat wil zeggen boeken om te verkopen, leveren deze vier voorbeelden niet op. Drie ervan zijn zeker op heilige dagen geschreven, terwijl het vierde is vervaardigd voor de 'lieve moeder'.

Behalve in de besproken boeken is er tot op heden maar in één ander boek uit Maagdendries een colofon aangetroffen, namelijk het al vermelde regeltje in het handschrift in de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek.³¹ Het is teleurstellend door zijn beknoptheid, maar ondertussen toch betekenisvol. Ook hier vraagt de kopiist om gebed voor haar zielenheil: 'Bidt om Gods wille een ave Maria voer die scrijfersse'. Het schrijven van dit boek was voor haar dienst aan God. Het boek functioneerde daarmee eveneens als herinnering aan een van de zusters uit de eigen gemeenschap, zoals dat ook het geval was in het klooster Nazareth te

Geldern.³² Het is bovendien gesigneerd, al is het vooralsnog niet mogelijk de initialen 'l v b' nader te duiden. Maar voor de kloosterlingen uit Maagdendries zal vermoedelijk duidelijk zijn geweest om wie het ging.

Kopiisten

Katrijn van Rade moet bijzonder actief zijn geweest als kopiist in de jaren tussen 1478 en 1498. Er zijn destijds meer kopiisten aan het werk geweest, al onttrekt deze werkzaamheid zich nagenoeg aan onze waarneming. Anders is dit voor de eerste decennia van de zestiende eeuw. In die jaren is het werk van zeker vier kopiisten geïdentificeerd. Verder onderzoek zal dat aantal vrijwel zeker uitbreiden.

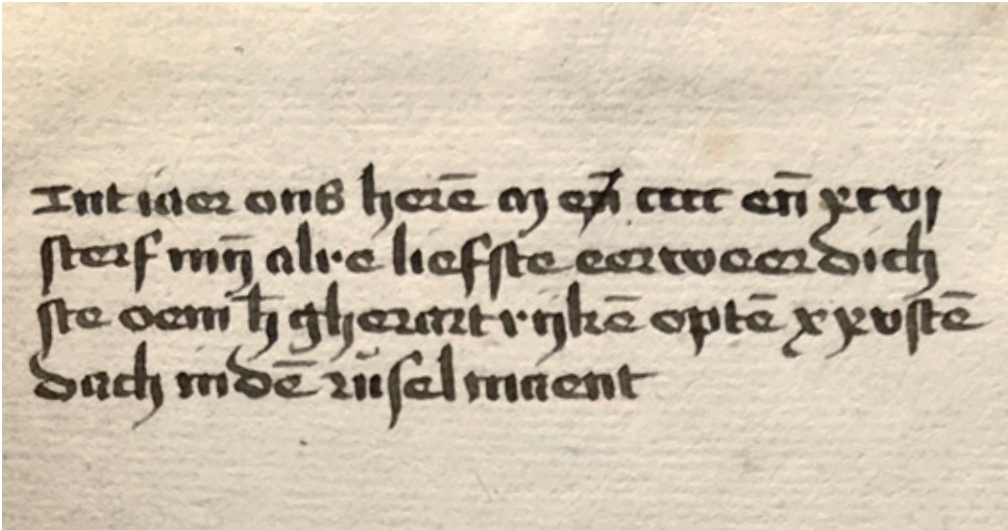
Karl Stooker en Theo Verbeij onderscheiden in hun studie *Collecties op orde* (1997) drie kopiisten die in de jaren na 1500 werkzaam waren in Maagdendries.³³ Ze worden aangeduid met prozaïsche noodnamen: 'Kopiïste van Maastricht, GA, 462', 'Kopiïste van de kalender in Maastricht GA, 462' (afb. 15) en 'Kopiïste van Leiden UB, BPL 2259'. Op grond van de kenmerken van het schrift is het soms mogelijk met grote waarschijnlijkheid het schrift oftewel 'de hand' van een specifieke kopiist te herkennen. Zo bleek het mogelijk om twee gebedenboeken toe te schrijven aan de kopiisten die respectievelijk de kalender en (een deel van) de overige tekst van handschrift 462 voor hun rekening namen. Beide handschriften (Den Haag, KB, 134 C 53; Leiden, UB, Ltk 320) bevatten net als handschrift Maastricht, GA, 462 een heiligenkalender die voorafgaat aan de gebeden. En bij alle drie deze handschriften is het werk aan die kalender verzorgd door een gespe-

30 De BNM-database maakt melding van een vijfde handschrift (Amsterdam, UB, Hs I G 32), maar dit lijkt om een foutieve toeschrijving te gaan. Het handschrift is namelijk afkomstig uit de IJsselregio.

31 Het is niet ondenkbaar dat er bij voortgezet onderzoek ook in andere handschriften nog colofons worden aangetroffen, al zullen dat eerder korte tekstjes zijn dan de hiervoor besproken uitvoerige colofons.

32 Zie hiervoor noot 23.

33 Stooker en Verbeij 1997, 297-303 (de nrs. 895, 899, 901, 902, 905). De identificaties zijn van Gumbert 1988, 162-163, en van Stooker en Verbeij 1997.

Afb. 17 Notitie over het overlijden van Gherart Rijken. Maastricht, GA, 462. f. 333r.

Afb. 18 Openingspagina met penwerkinitialiaal en geschilderde randversiering, geschreven door de 'kopiïste van Leiden, UB, BPL 2259'. Leiden, UB, BPL 2259, f. 1r.

cialiseerde kopiïste.³⁴ Dat is begrijpelijk voor wie zich realiseert dat kalenders niet alleen qua opmaak bijzondere eisen stellen, maar bovendien nogal eens vergezeld gaan van teksten en tabellen die bedoeld zijn om bijvoorbeeld de datum vast te stellen waarop Pasen valt. De handschriften waarover het hier gaat, zijn alle drie voorzien van dergelijke tabellen. Klaarblijkelijk bestond er in Maagdendries een vaste samenwerking tussen de twee kopiïsten.

De kopiïste van Maastricht, GA, 462 (afb. 16) is minder anoniem dan haar noodnaam suggereert. In het gebedenboek waaraan ze haar naam ontleent, noteerde ze achterin een aantekening over haar 'oem': 'Int jaer ons heren M cccc ende xcvi sterf mijn alre liefste eerweerdichste oem her Gherart Rijken opten xxv^{sten} dach inden ruselmaent' (afb. 17).³⁵ Deze op 25 november 1496 overleden Gherart Rijken was als priester verbonden aan Maagdendries. De anonieme kopiïst schreef de woorden op een van de laatste bladen in dit boek om zijn nagedachtenis te verzekeren. Al kunnen we haar vooralsnog niet identificeren, Gumbert en in navolging van hem Goudriaan, hebben haar aangeduid met de minder abstracte noodnaam: 'nicht van Gherart Rijken'.³⁶ Het is ondertussen wel goed om te bedenken dat de aanduiding 'oem' in de Middeleeuwen niet per se hoefde te duiden op een directe familieband, maar ook in ruimere zin op persoonlijke verwantschap kan wijzen.

In eerdere publicaties over de handschriften uit Maagdendries is eveneens sprake van de 'Kopiïste van Leiden, UB, BPL 2259' (afb. 18), die niet alleen het Leidse gebedenboek vervaar-

digde waaraan ze haar naam te danken heeft, maar ook het Brusselse gebedenboek (KB, IV 94) kopieerde.³⁷ Tevens leverde ze een geringe bijdrage aan een gebedenboek dat tegenwoordig behoort tot de collectie van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (Hs 134 C 53). De toegevoegde tekst op folia 115r-v is van haar hand. Dit laatste handschrift is geschreven in Maagdendries, zoals al ter sprake kwam, en op grond daarvan is ook de 'Kopiïste van Leiden UB BPL 2259' daar gesitueerd.³⁸ Wie evenwel de twee andere gebedenboeken die zij kopieerde goed bekijkt, ziet dat deze door de stijl van decoratie onmiskenbaar in het Sint-Agnesklooster te Maaseik moeten worden gesitueerd, zoals trouwens in eerdere literatuur is gebeurd.³⁹ Deze kopiïste werkte dus naar we mogen aannemen niet in Maagdendries.⁴⁰ Wel noteerde ze in een gebedenboek uit Maagdendries de eerste twee pagina's van een gebed, terwijl ze vermoedelijk ook de bijbehorende margedecoratie schilderde (afb. 19). Hoe dit precies in zijn werk is gegaan, is op grond van het huidige onderzoek niet vast te stellen, maar vermoedelijk is het gebedenboek vanuit Maagdendries naar Maaseik overgebracht en daar uitgebreid: de eerste twee pagina's schreef de 'Kopiïste van Leiden, UB, BPL 2259', het vervolg was het werk van een andere kopiïste. Doordat we de 'Kopiïste van Leiden UB BPL 2259' op goede gronden in Maaseik kunnen situeren, is duidelijk dat de twee handschriften van deze kopiïste die door Stoker en Verbeij, en in navolging van hen door Goudriaan, aan Maagdendries zijn toegeschreven, niet in Maastricht zijn vervaardigd en er evenmin zijn gebruikt.

34 Zie hierover, met illustratie, Goudriaan 2019, 92-93.

35 Maastricht GA 462, f. 332r.

36 Deze naam is voor het eerst gesuggereerd door Gumbert 1988, 162: 'nièce de Gerard Rijken'.

37 Stoker en Verbeij 1997, 299-301 (nrs. 895, 899, 901).

38 Ibidem, dl.2, 301.

39 Zie bijvoorbeeld: Deschamps 1969, 141-142.

40 Het is uiteraard niet helemaal uit te sluiten dat deze kopiïste naar Maagdendries reisde en daar twee bladzijden noteerde, waarna een andere kopiïste het gebed verder afschreef. Veel aannemelijker is het dat het handschrift naar Maaseik verhuisde en daar van aanvullingen werd voorzien.

Afb. 19 De linkerpagina is geschreven door de 'Kopiïste van Maastricht, GA, 462'. De rechterpagina, met penwerk-initiaal en geschilderde randversiering, is geschreven door de 'Kopiïste van Leiden, UB, BPL 2259'. Den Haag, KB, 134 C 53, f. 114v-115r.

Er is nog heel wat onderzoek nodig naar het schrift, de decoratie, de opbouw, de gebruikte materialen en de inhoud van deze handschriften. Het is onwaarschijnlijk dat er op grond daarvan nog meer handschriften geschrapt moeten worden die in het verleden aan Maagdendries zijn toegeschreven. Eerder zal het leiden tot een enkele nieuwe toeschrijvingen, zoals verderop zal blijken. Het onderzoek zal hoe dan ook een veel beter zicht kunnen bieden op de productie van boeken en de tekstcultuur in het Maastrichtse klooster. Daarbij mogen de boekbanden niet buiten beschouwing blijven. Verschillende handschriften uit het klooster hebben een contemporaine band,

dat wil zeggen: een band die aangebracht moet zijn kort nadat het boek voltooid was. Dit geldt eveneens voor het gebedenboek van Catharina Bonen.

De boekband

Binnen afzienbare tijd nadat kopiïste l.v.b. haar werk aan het gebedenboek van Catharina Bonen voltooid had, moet het boek zijn gebonden. Dat is geen vanzelfsprekendheid. Heel wat middeleeuwse handschriften werden voorzien van een eenvoudige perkamenten omslag die de katernen bij elkaar hield en bescherming bood. Maar voor een boek met de omvang van dit gebedenboek volstond een dergelijk omslag

Afb. 20 Voorzijde van de boekband van het gebedenboek van Catharina Bonen, met het paneelstempel van Sint Servaas. De verticale breuk is te zien vlak langs de sloten. Nijmegen, UB, Hs 610.

Afb. 21 Achterzijde van de band van het gebedenboek van Catharina Bonen met bloemvormige borgplaatjes. Nijmegen, UB, Hs 610.

niet.⁴¹ Een stevige boekband was noodzakelijk – een band die de eeuwen heeft doorstaan. Juist die boekband maakt de relatie met het klooster Maagdendries sterker.

De originele boekband is gemaakt van met leer overtrokken houten platten en is vrijwel geheel bewaard gebleven.⁴² Ook de sloten en – uitzonderlijker nog – de rug zijn intact. Alleen het leren riempje bij een van de sloten is vervangen, terwijl het voorplat ogenschijnlijk gebroken is geweest. De band is op de voor- en achterzijde voorzien van een in het leer aangebrachte paneelstempel (afb. 20). Het gaat hier om een afbeelding van de heilige Servaas die een sleutel en een kromstaf draagt en de duivel vertrapt. Aan weerszijden staat een engel. Rond

de voorstelling van de Maastrichtse heilige is een gebed te lezen: ‘Servatius servavit fidem, servavit plebem domini, servando et orando, meruit quod credidit, alleluja’ [Servatius redde het geloof en redde het volk Gods, en door te redden en te bidden, verdiende hij wat hij geloofde]. Onder de voorstelling staat als onderschrift ‘Sancte servati ora’ [Heilige Servaas, bid (voor ons)].⁴³

Kunsthistoricus Jos Koldewey, kenner van de middeleeuwse voorstellingen van Sint Servaas, heeft in een publicatie uit 2002 verschillende Servaas-bandstempels uit de late middeleeuwen beschreven. De stempel die we hier bespreken is een voorbeeld van het grote formaat (112 x 70 mm). Koldewey onderscheidt

41 Bovendien zijn er op de buitenste bladen van het handschrift geen sporen van vervuiling te zien, die gebruikelijk zijn wanneer een boek zonder band gefunctioneerd heeft.

42 De terminologie bij deze beschrijving is ontleend aan Gnirrep, Gumbert en Szirmai 1992.

43 Koldewey 2002, 705.

Afb. 22 Voorzijde van de band van het gebedenboek Maastricht, GA, 462.

Afb. 23 Snede van het gebedenboek Maastricht, GA, 462 met twee sloten.

van dit stempel twee varianten (a en b) die weinig maar toch heel duidelijk van elkaar verschillen. De kromstaf is wel (a) of niet (b) voorzien van een linnen beschermdoekje (priaal) aan de kromstaf, de Maastrichtse vijfpuntige sterren bevinden zich aan weerszijden boven (a) of naast (b) Servatius' hoofd, en er staat wel (a) of geen (b) bloemetje tussen de woorden 'servati' en 'ora' in het onderschrift. De stempel op de band van het Nijmeegse gebedenboek behoort tot type a.

Koldewey vermeldt acht boeken met de grote bandstempel van het type a. Twee daarvan zijn volgens hem afkomstig uit Maagdendries: de hiervoor behandelde gebedenboeken Maastricht, GA, 462 en Maastricht, Bonnefantemuseum, LGOG. De twee boeken kunnen op grond van de heiligenkalender en de verwijzingen naar 'onsen patroon' worden gesitueerd in Maastricht en meer specifiek het klooster Maagdendries. Bovendien, zo kwam al

aan bod, zijn de twee handschriften geschreven door de 'Kopiïste van Maastricht, GA, 462' en de 'Kopiïste van de kalender in Maastricht, GA, 462'. Onder de acht handschriften die Koldewey vermeldt is ook het gebedenboek Leiden, UB, Ltk 320, al verbindt hij het niet met Maagdendries. Eerder bleek al dat dit gebedenboek eveneens voortkomt uit de samenwerking van de twee besproken kopiïsten, en dat tevens in dit handschrift de kalender voor Maastricht bestemd is. We kunnen het op goede gronden toeschrijven aan Maagdendries. Het is daar vervaardigd en in dat klooster moet het zijn gebruikt voor toegewijd gebed.

Samen met het gebedenboek van Catharina Bonen, dat Koldewey vanzelfsprekend nog niet kende, zijn er vier vroeg zestiende-eeuwse gebedenboeken waarvan de herkomst uit Maagdendries vaststaat. Zonder uitzondering zijn ze gebonden in een band voorzien van de Servaas-bandstempel van het type a. In alle

Afb. 24 Achterzijde van de zwaargehavende Servaas stemplend van het gebedenboek Maastricht, Bonnefantentmuseum, LGOG z.s. met bloemvormige borgplaatjes.

Afb. 25 Achterzijde van de band van Amsterdam, UB, I G 12. De borgplaatjes zijn vrijwel identiek aan die op de banden met de Servaas paneelstempel.

gevallen mogen we aannemen dat het binden niet lang na vervaardiging van het handschrift plaatsvond. Er moet een directe band zijn geweest tussen Maagdendries en de boekbinde-rij die de bandstempel in gebruik had.

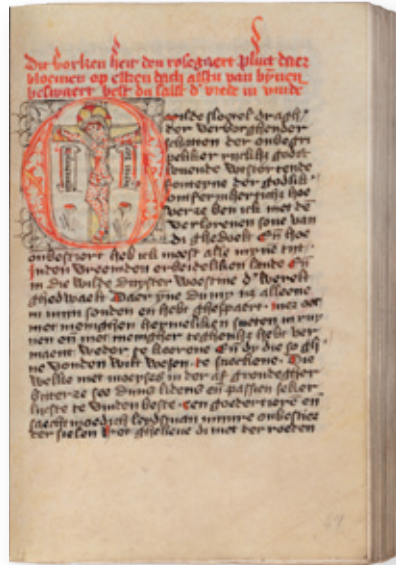
De boekbanden zijn naast de stempels duidelijk te identificeren op basis van het beslag bij de sluitingen die ervoor moesten zorgen dat de boekband goed gesloten kon worden. Bij alle banden waarvan de sluitingen bewaard zijn, is dit identiek van uitvoering. Ze hebben identieke afmetingen, zijn voorzien van dezelfde versieringen en hebben borgplaatjes die aan de achterzijde van de band duidelijk anders zijn dan aan de voorzijde (afbeeldingen 21, 22, 23, 24). Die aan de achterzijde bestaan uit vier blaadjes, die aan de voorzijde hebben dezelfde vorm als de klamp van de sluiting. Opvallend genoeg

vinden we ditzelfde beslag bij een gebedenboek in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (UvA I G 12), geschreven door Katrijn van Rade, de kopiist die in de laatste decennia van de vijftiende eeuw in Maagdendries werkzaam was. Weliswaar is de band afwijkend en mogelijk ook van vroeger datum dan de 'Servaas-band', maar het beslag lijkt afkomstig uit dezelfde werkplaats (afb. 25).

Een gebedenboek dat qua uiterlijke vormgeving verwantschap vertoont met de behandelde handschriften en dat er tal van tekstuele parallellen mee heeft, is eveneens gebonden in een vrijwel identieke band en is voorzien van hetzelfde beslag. Het wordt tegenwoordig bewaard in Museum Catharijneconvent, ABM 38 (afbeeldingen 26, 27, 28). De taal waarin het

Afb. 26 Openingspagina met initiaal en penwerkversiering. Utrecht, Catharijneconvent, ABM h38, f. 1r.

Afb. 27 Pagina met gehistorieerde initiaal waarin de gekruisigde Christus is afgebeeld. Begin van het boekje van de 'rosegaert'. Utrecht, Catharijneconvent, ABM h38, f. 54r.

geschreven is wijst net als de boekband naar Maastricht.⁴⁴ De inhoud maakt duidelijk dat het uit een vrouwenklooster afkomstig moet zijn. Er is alle reden om ook dit handschrift in Maagdendries te situeren, zo veronderstelt ook de handschriftenkundige J.P. Gumbert.⁴⁵ Een zesde gebedenboek dat kort vermeld moet worden, maakt vandaag de dag deel uit van de Leuvense Maurits Sabbibliotheek. Het bevat een verzameling Mariagebeden en heeft een Maastrichtse kalender. Het formaat is groter dan de reeds vermelde gebedenboeken en op de band is de bandstempel niet eenmaal maar tweemaal (overdwars) aangebracht.⁴⁶

De relatie met Maagdendries verdient nader onderzoek.

Omstreeks of kort na 1500 zijn er verschillende gebedenboeken voorzien van een leren band met Servaas-bandstempel (type a). De boekbinderij bevond zich in Maastricht, al is de locatie niet met zekerheid vast te stellen. De bandstempel vindt zijn oorsprong vermoedelijk bij het Servatiuskapittel en is later ook te vinden bij de Maastrichtse Kruisheren.⁴⁷ Het staat niet vast waar de boeken uit Maagdendries zijn gebonden. De band van een van de handschriften die Katrijn van Rade kopieerde, heeft overeenkomsten met de band van een hand-

44 Zie op f. 13v: 'sich', 'overmode' en 'ghewalt'. Deze drie voorbeelden zijn met talrijke uit te breiden. Door het hele handschrift heen komen tal van vormen voor die frequent zijn in het Zuidoosten.

45 Gumbert 2011, 22.

46 Leuven, Maurits Sabbe Bibliotheek, GBIB PM0008/V (voorheen Nijmegen, Berchmanium 5000 C 112, voorheen Maastricht, Jezuiten).

47 Koldewey 2002, 712.

Afb. 28 Voorzijde van de band van het gebedenboek Utrecht, Catharijneconvent, ABM h38

schrift dat gemaakt is door de Begarden in Maastricht. Hoewel hun huis niet ver van de Maagdendries was gelegen, zijn er geen aanwijzingen dat Begarden en zusters van Maagdendries contacten onderhielden.⁴⁸ Het is niet uit te sluiten dat de Tertiariissen van Maagdendries niet alleen hun eigen boeken kopieerden, maar ze tevens van een band voor-

In het voorafgaande zijn boeken vooral bekeken op hun uiterlijke, materiële kenmerken. Goudriaan heeft laten zien dat er hiernaast tal van inhoudelijke parallellen zijn – zowel bin-

nen de uit Maagdendries afkomstige groep van handschriften als met diverse andere vrouwenkloosters uit het Zuidoosten van het Nederlandse taalgebied. Op basis van de huidige stand van het onderzoek is het niet mogelijk dit tekstuele netwerk volledig in kaart te brengen. Terecht merkte Goudriaan op dat gebedenboeken opvallend goed vertegenwoordigd zijn. Getijdenboeken in strikte zin, die in tal van vrouwenkloosters volop voorkomen, zijn hier afwezig. Onduidelijk is vooralsnog of die afwezigheid komt omdat ze er nooit geweest zijn of juist omdat ze verloren zijn

48 Goudriaan 2019, 79.

gegaan. Feit is dat bij de gebedenboeken de tekstuele gevarieerdheid en de vormenrijkdom van de teksten opvallen. Terwijl veel gebedenboeken een allegaer van teksten lijken te zijn, ogen de handschriften uit Maagdendries aanzienlijk geordender. In het gebedenboek van Catharina Bonen bevat het eerste deel gebeden over het leven en lijden van Jezus, terwijl het tweede deel vrijwel uitsluitend aan Maria is gewijd. Ook in andere gebedenboeken zien we vergelijkbare coherente groepen van gebeden. Behalve de twee genoemde thema's zijn er boeken met een cyclus van gebeden bij het kerkelijk jaar. De gebeden volgen daar de feesten die aansluiten bij het leven van Jezus (Advent, Kerst, Vasten, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren), gecombineerd met de cyclus van heiligenfeesten door het jaar heen.

Een rijke tekstcultuur

De rijke gebedscultuur in de handschriften uit Maagdendries, zo heeft Goudriaan boeiend beschreven, reflecteert de spiritualiteit van de Moderne Devotie.⁴⁹ Toch is er in die rijkdom ook een aspect dat in het bijzonder kenmerkend lijkt voor kloosters in het gebied dat grotendeels samenvalt met de huidige provincies Belgisch en Nederlands Limburg. De variatie in beeldspraak en de ingenieuze wijze waarop bekende tekstuele modellen – getijden, gebedskransen, psalters, litanieën – zijn toegepast in gebeden trekt onmiddellijk de aandacht. Daaronder zijn gebeden die al eeuwen tot de traditie van de katholieke kerk behoorden, maar ook heel wat van veel recenter datum, vermoedelijk deels afkomstig uit de kloosters waar ze gebeden werden. Over het klooster Maaseik schrijft de Nijmeegse handschriftkun-

dige Hans Kienhorst dat ‘aan het begin van de zestiende eeuw in Maaseik gesproken kan worden van een creatieve omgang met teksten en de bewerking ervan “im Sinne eines auf persönliche Aneignung zielenden Frömmigkeitsideal”’.⁵⁰

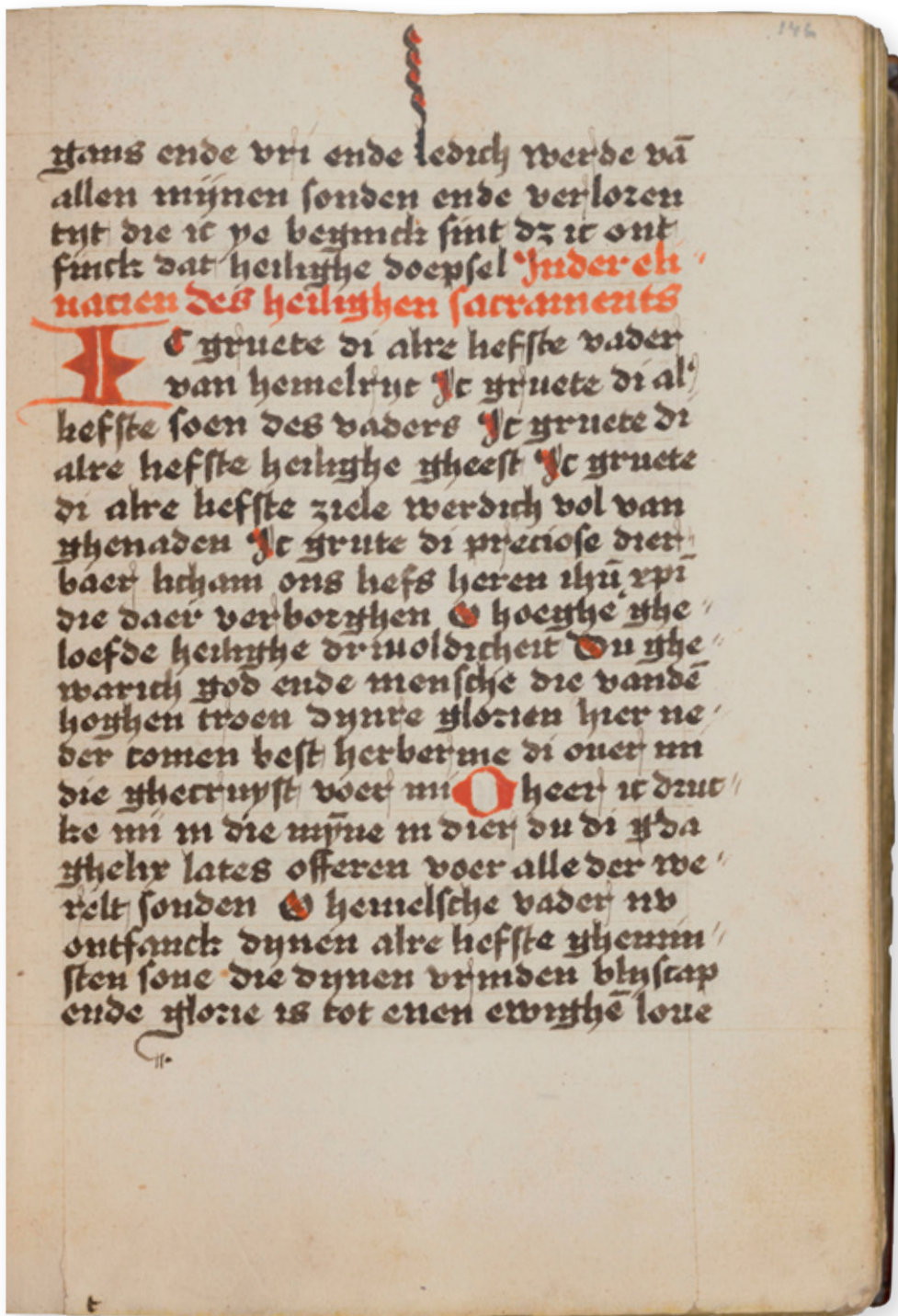
Voor de gebeden in handschriften uit Maagdendries geldt hetzelfde. In het vervolg gaat onze aandacht weer meer uit naar het gebedenboek van Catharina Bonen. Enkele gebeden die kenmerkend zijn voor de door Goudriaan verkende tekstcultuur komen aan bod. Een uitgebreider overzicht biedt de beschrijving die als bijlage aan dit artikel is toegevoegd. Ook deze beschrijving is niet uitputtend, maar biedt wel een goed zicht op de talrijke verbindingen in een netwerk van vrouwenkloosters, en vormt hopelijk een bruikbaar uitgangspunt voor wie voortgezet onderzoek wil verrichten.

De eerste tekst in het gebedenboek is een getijdengebed tot de heilige Drievuldigheid. Het is net als de bekendere getijdengebeden – Mariagetijden, getijden van de Heilige Geest, kruisgetijden, getijden van de Eeuwige Wijsheid – een gebedsoefening die de canonieke uren volgt, oftewel de uren waarop in kloosters gebeden werd. Deze Drievuldigheidsgetijden komen minder frequent voor dan wellicht op het eerste gezicht te verwachten valt. Ze zijn zelfs zeldzaam in vergelijking met de gebruikelijkere getijdengebeden die in honderden handschriften zijn overgeleverd. Maar ook de getijden van Alle Heiligen en de Getijden van de Smarten van Maria komen vaker voor, afgaande op de belangrijkste beschikbare database: de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta & Impressa.⁵¹ De getijden van de Drievuldigheid

49 Ibidem, met name 89-113.

50 Kienhorst 2010, 46-47; Costard 2006, 81.

51 De database vindt zijn oorsprong in het documentatiesysteem van middeleeuwse handschriften dat werd opgezet door Willem de Vreese en door hem en latere onderzoekers is uitgebreid. Tegenwoordig is de online database, waarin nu ook vroege drukken zijn verwerkt, beschikbaar via het KNAW instituut Huygens ING: <https://bnm-i.huygens.knaw.nl>. Op de website worden de geschiedenis van de BNM en de samenstelling ervan beschreven.

Afb. 29 Gebed om te bidden wanneer het Heilig Sacrament tijdens de mis getoond wordt. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 146r.

zijn bekend uit achttien handschriften waarvan elf zeker of heel waarschijnlijk afkomstig zijn uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik.

Iets verderop, vanaf folio 30r, volgt een gebedsoefening over het lijden van Jezus die in het opschrift een boekje wordt genoemd: 'Dit boexken heit den roese gaert vander passien plucket daer bloemen op elcken dach alsen van binnen om beswaert best du selste daer vrede in vinden'. De tekst is vooral in het Zuidoosten ruim verspreid, met Maaseik als zwaartepunt (bekend uit negen handschriften); daar zou de tekst ook geschreven zijn.⁵² Tevens in Maagdendries moet de tekst geliefd zijn geweest. Ze komt voor in vier handschriften uit het begin van de zestiende eeuw. Het passieverhaal wordt gepresenteerd als een rozentuin waaruit elke dag bloemen geplukt moeten worden, die de aanleiding vormen tot meditatie. Verinnerlijking van de passie brengt vrede bij de gelovige die deze tekst leest en de geestelijke bloemen plukt. De gebedsoefening is zeer omvangrijk en daardoor veeleisend. In andere handschriften wordt deze tekst aangeduid als 'devote oefening' of 'innige betrachtning'.

De devote meditatie in het eerste deel van het gebedenboek richt zich op het lijdensverhaal van Jezus en is met name verbonden met de communie en het heilig sacrament. Er staan twee reeksen gebeden in die de vrome zuster moet overdenken of uitspreken als ze aanwezig is bij de mis. De rubrieken maken duidelijk welk gebed bij welk onderdeel hoort: 'Totter prevacien Sursum Corda', 'Inder elivacien des heilighen sacraments' en 'Naeder heiligher comunien' (afb. 29).⁵³ In de gebeden tijdens de mis ligt eveneens de nadruk op sterke verinnerlijking: 'O god wes ghenadich mi erme sonderse Ende sluytet buyten mijnre herten allet

dat mi hindert Ende verleen mi allet dat te begheren te dincken te volbrenghe[n]'.⁵⁴ Toch zien we die verinnerlijkte devotie bij uitstek in de langere oefeningen. Een sprekend voorbeeld daarvan is 'Dat voerspanne des edelen zueten name Jhesus', een gebed dat bestaat uit negentig korte aanroepingen tot Jezus als heer van de schepping die zich, door mens te worden, tot het uiterste heeft vernederd om de mensheid te redden. De tekst is overwegend in Limburgse handschriften overgeleverd. De 'voerspan', een kledingspeld waarmee een mantel of omslagkleed bijeen wordt gehouden, is een metafoor voor de nederige diensten van Jezus om de mensheid bijeen te houden. In telkens andere beelden wordt die nederigheid benadrukt, zoals in de verzen waarin de dienstbaarheid van de eenhoorn aan bod komt:

O edel eenhoren, du neder neychdes dijn hoeft inder maghet schoet vander overster hoecheit der hemelen. Die zueticheit ende den rueck der bloeyender lielen ende die cracht ende die edelheit der fioletten ende die roetheit der roesen heeft die hoecheit uwer moeghentheit gheneycht tot onser nederheit.⁵⁵

[O edele eenhoorn, je hebt je hoofd neergelegd in de schoot van de maagd in de hoogste hoogheid van de hemel. De zoetheit en de geur van de bloeiende lelies end de kracht en de zuiverheid van de viooltjes en de roodheid van de rozen heeft de hoogheid van uw macht doen buigen naar onze nederigheid.]

De toon van veel van deze gebeden is er een van ingetogenheid, terwijl er tegelijkertijd sprake is van een beeldenrijkdom. De ongrijp-

52 Goudriaan 2019, 110.

53 Nijmegen UB Hs 610, resp. f. 144v, 146r en 148r.

54 Nijmegen UB Hs 610, f. 147v.

55 Nijmegen UB Hs 610 f. 176v.

baarheid van het goddelijke en de onmeetbare dienstbaarheid van zijn zoon uitend zich hier in een groot aantal woorden. Juist daarom bestaan legio teksten uit een litanieachtige opsomming; ze geven structuur in het gebed dat haast zonder einde is.⁵⁶ Na al die woordenrijkdom besluit het eerste deel van het gebedenboek opvallend genoeg met een kernachtig en ritmisch vers, dat in tientallen andere gebedenboeken in allerlei variaties te vinden is. Het kon gemakkelijk worden gememoriseerd en zal bedoeld zijn om als schietgebed bij allerlei gelegenheden paraat te hebben. Het is een van de weinige gebeden in dit boek waaraan een aflaat verbonden is:

Soe wie dit ghebet leest die verdient III
hondert jaer aflaat O Naecte menscheit
O wreede mertielie O diepe wonden O
cracht des bloedes O wreetheit der doot O
godlike zueticheit helpt ons totter ewigher
zalicheit A M E N⁵⁷

[Wie dit gebed leest verdien 300 jaar aflaat.
O naakte mens, o wrede martelingen, o
diepe wonden, o kracht van het bloed, o
wreedheid van de dood, o goddelijke zuiverheid help ons de eeuwige zaligheid te bereiken. Amen]

Het tweede deel van het gebedenboek is volledig gewijd aan Maria. De eerste tekst, ‘eene souter ghenomen uut Davids souter der hemelscer keyserinne Maria’ oftewel het *Psalter van Onze Lieve Vrouw*, is de Middelnederlandse vertaling van het hier aan Bernardus toegeschreven *Psalterium maius beatae Mariae virginis*. Dit rozenkransgebed is de langste tekst in het handschrift en bestaat uit vijftig aanroepingen tot Maria, vaak gemodelleerd naar de psalmen

en telkens afgesloten met een Ave Maria. De tekst, die in deze vertaling volop in het Zuidoosten van het Nederlandse taalgebied voorkomt, is kenmerkend voor veel van de gebedsoefeningen tot Maria. Net als in het eerste deel van het handschrift hebben de teksten wel eens een litanieachtige structuur en worden ze vaak aangeduid met een term die – vaak als metafoor – losjes aangeeft hoe de onderdelen geordend zijn: souter, crone, hoediken, cranselijn.⁵⁸

In het eerste deel van het gebedenboek staat het hiervoor al kort besproken gebed ‘Dat voerspanne des edelen zueten name Jhesus’. Goudriaan, die er aandacht aan heeft besteed bij zijn bespreking van de inhoud van gebedenboek Den Haag KB 134 C 53, legt een relatie tussen dat gebed tot Jezus met ‘Marien Voerspan’, een gebed dat uit twee Middelnederlandse handschriften bekend was, en dat tevens in het gebedenboek van Catharina Bonen staat. Het is, als je die typering kunt gebruiken, het meest literaire gebed in deze verzameling, door de combinatie van zijn vormgeving en het voorbeeld dat eraan ten grondslag ligt. ‘Hier beghint een loefelijc ghebet gheheyten der heiligher joncfrouwen Maaria voerspanne of sapeelken’ luidt de rubriek waarmee het gebed wordt geïntroduceerd (afb. 30). De tekst is een Middelnederlandse prozabewerking van *Die Goldene Schmiede* van de Duitse dichter Konrad von Würzburg (1220-1230 – 31 August 1287). *Die Goldene Schmiede* is een omvangrijk lofdicht op Maria waarin de dichter de rijke traditie van zijn tijd ‘in de smederij van zijn hart heeft willen maken tot een gedicht van goud’. Het complexe gedicht behoort tot de belang-

56 Zie bijvoorbeeld ‘die letanien van der werdigher passien ons lieven heren Jhesu Cristi’ op f. 196r-203v.

57 Nijmegen UB Hs 610 f. 203v. Andere aflaatgebeden op f. 78v, 86v, 170v, 204r, 369r, 396r, 404v.

58 Souter: 261r-278r; 278r-297r; crone: 302r-332v, 431r-468v; hoediken: 367v-369r; cranselijn: 385v-395v; groeten: 395v, 404v-406v, 407r-412r. Zie hierover ook Goudriaan 2019, 107-110.

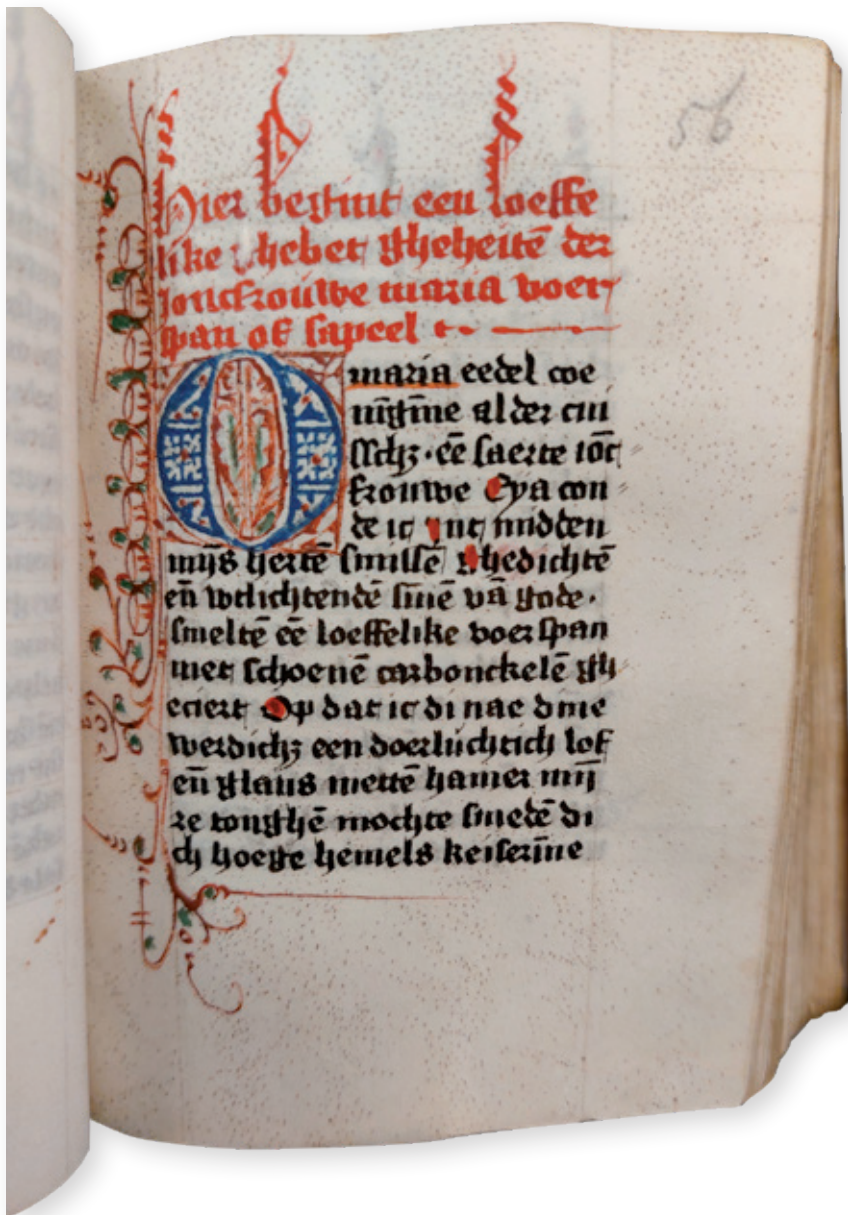
Afb. 30 Op de linkerpagina begint het gebed ‘Maria’s voerspan’, op de rechterzijde is de kroning van Maria te zien. Nijmegen, UB, Hs 610, f. 351v-152r.

rijkste Duitse religieuze poëzie uit de dertiende eeuw en kende een ruime verspreiding. Aan het einde van de vijftiende eeuw moet het zijn bewerkt tot een Middelnederlands gebed.⁵⁹ Het is onzeker of daarvoor de tekst van Konrad in zijn originele vorm als uitgangspunt is genomen, of dat er een latere bewerking is gebruikt. De prozabewerking laat in elk geval zien dat de gebeden niet alleen verwant zijn met de spiritualiteit van de Moderne Devotie, maar te verbinden zijn met een veel bredere Europese traditie van gebeden en lofdichten. De aanhef van het

gebed toont meteen de rijkdom van beeldspraak, de complexiteit van de zinnen en verwantschap met de taal van mystiek:

O Maria edel coninghinne alre cuyshheit een zaerte ioncfrouwe Eya conde ic int midden mijns herten smissen ghedichten Ende wt lichtende sin van goude smelten een loffelijc voerspan met schoenen carbonckelen ghechiert Op dat ic di nae dijnre werdicheit een doerluchtich lof ende glans metten hamer mijnre tonghen mochte smeden Die

59 In Moschall 1983 wordt de bewerking gedateerd in de veertiende eeuw, maar hij gaat uit van een vroegere datering van het Brusselse handschrift waarin de tekst is overgeleverd.

Afb. 31 Begin van het gebed
'Maria's voerspan'. Den Haag,
KB, 71 H 64, f. 56r.

hoeghe hemelsche keyserinnen ghename
 Och of mijn reden als een adelare te berghe
 vloghe dat ic dijnre hoegher eeren ende
 zueten loue met mijnen ghedachten
 mochte naegane ende sweuen op inden
 hemel meyengaerde bloemen breken die
 mijn || herte beghert tot dijnen werden
 cranse lichtende als der sonnen schijn
 [O Maria, edele koningin vol kuisheid, een
 milde maagd. Ach zou ik middenin de sme-
 derij van mijn hart door een stralende vin-
 dingrijkheid uit goud een prijzenswaardige
 mantelspeld mogen smelten, versierd met
 mooie edelstenen, zodat ik passend bij uw
 waardigheid, een schitterende lof en glans
 zou kunnen smeden met de hamer van
 mijn tong, dat u hoge hemelse keizerin, zal
 bevallen. Ach, zouden mijn woorden als
 een adelaar zo hoog mogen vliegen dat ik
 de hoge eer voor u en de aangename lof,
 met mijn gedachten zou volgen en omhoog
 zweven naar de hemelse tuin in mei, bloe-
 men plukken die mijn hart aan uw krans wil
 toevoegen, stralend als de zonneshijn.]

De Duitse taal van Konrads gedicht klinkt nog hierin door, zoals dat tevens het geval is in twee andere handschriften uit de omgeving van Maastricht. Een gebedenboek dat zich tegenwoordig bevindt in Brussel (KB 21953) is afkomstig van de Tertiariissen te Hasselt, dertig kilometer ten westen van Maastricht gelegen. Dit omvangrijke werk uit omstreeks 1500 bevat 88 gebeden waarvan er diverse ook in het gebedenboek van Catharina Bonen staan. Op folio 294v begint 'Een loefelic ghebet gheheiten der joncfrouwen Marien voerspan of sapeel'. Uit dezelfde tijd en vermoedelijk eveneens in de omgeving van Maastricht te lokaliseren, is een gebedenboek dat vandaag de dag in Den Haag

bewaard wordt.⁶⁰ Hoewel de precieze herkomst onzeker is, gaat het ook hier om een boek voor een religieuze vrouw. In dit handschrift vinden we het aan Konrad ontleende gebed vanaf folio 56r: Hier beghint een loeffelike ghebet gheheiten der Joncfrouwen Maria voerspan of sapeel' (afb. 31). De opschriften zijn vrijwel gelijklopend, zoals trouwens voor de hele tekst geldt. Dit benadrukt dat ze in de tekstoverlevering dicht bij elkaar staan. Er moeten directe banden hebben bestaan tussen de kloosters waar deze gebedenboeken gemaakt zijn.

Besluit

Het gebed over de voerspan van Maria in gebedenboek Nijmegen, UB, Hs 610 illustreert de rijkdom van de tekstcultuur in het Maastrichtse klooster Maagdendries omstreeks het jaar 1500 en de nauwe banden tussen vrouwenkloosters in het Zuidoosten van het Nederlandse taalgebied. Daarbij moet in elk geval gedacht worden aan het Sint-Agnesklooster Maaseik, de Tertiariissen te Hasselt en dus de Tertiariissen van Maagdendries. Het voorafgaande heeft inzichtelijk gemaakt dat er in deze gemeenschappen van religieuzen een verwant type gebedenboek in gebruik was, met teksten waarin een gevarieerd gebruik van metaforen te zien is en waarin ook verwantschap met de mystieke traditie te bespeuren valt. Getijdenboeken waren in deze gemeenschappen ogenschijnlijk een stuk zeldzamer. Er lijkt sprake te zijn van wat ik een *reading community* zou willen noemen: een groep van religieuze gemeenschappen die een tekstcultuur delen en daaraan bovendien zelf actief hebben bijgedragen door het schrijven van nieuwe gebeden.⁶¹ Deze cultuur verdient nader onderzoek, in de eerste plaats door een beter beeld te krijgen van de handschriften die op goede gronden in deze

60 De BNM-I en mmdc.nl situeren het in Brabant, maar Moschall 1983, 99 laat overtuigend zien dat de taal van dit handschrift oostelijker geplaatst moet worden dan het Brusselse handschrift. Omdat dit handschrift door Deschamps 1954 overtuigend is toegeschreven aan de Tertiariissen te Hasselt, kan het Haagse handschrift in de omgeving van Maastricht worden gelokaliseerd.

61 Zie over 'reading communities' bijvoorbeeld: Corbellini 2013, vooral de introductie.

kloosters te situeren zijn. Wat werd er gebeden, is het mogelijk precies te traceren hoe de uitwisseling plaatsvond, en welke gebeden zijn waarschijnlijk in de kloosters gemaakt? Evenzeer is het van belang om handschriften te onderzoeken die in ruime zin worden gesitueerd in het Zuidoosten van het Nederlandse taalgebied. Onderzoek naar het schrift, naar de decoratie (initialen, randversiering), naar de boekbanden en naar de taal van de gebeden kan vermoedelijk diverse gebedenboeken toevoegen aan de bronnen die zicht bieden op de rijke cultuur in vrouwenkloosters uit deze regio, zoals we deze hebben leren kennen uit de verkenning van het gebedenboek van Catharina Bonen en de context waarbinnen dit ontstaan is en functioneerde.

Literatuur

- S. Corbellini (red.), *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages: Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion*. Turnhout 2013.
- M. Costard, 'Lektüre in Frauenkonventen: Maaseik, Geldern, Sonsbeck', in: H. Tervooren, *Van der Masen tot op den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*. Berlin 2006.
- M. Costard, *Spätmittelalterliche Frauenfrömmigkeit am Niederrhein. Geschichte, Spiritualität und Handschriften der Schwesterhäuser in Geldern und Sonsbeck*. Tübingen 2011.
- J. Deschamps, *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*. Hasselt 1954.
- J. Deschamps, *Vijftien jaar aanwinsten, sedert de eerste steenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*. Brussel 1969.
- P. Doppler, 'Bijdragen. Tot de kerkelijke geschiedenis van Maastricht en Limburg. Aanvulling (vervolg)', in: *De Maasgouw. Orgaan voor Limburgsche geschiedenis, taal en letterkunde* 36 (1914), 61-63.
- P. Doppler, 'Bijdragen. Tot de kerkelijke geschiedenis van Maastricht en Limburg. Aanvulling (vervolg)', in: *De Maasgouw. Orgaan voor Limburgsche geschiedenis, taal en letterkunde* 37 (1915), 69-72.

- W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert, J.A. Szirmai, Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden. Den Haag 1992.
- K. Goudriaan, 'Het klooster Maagdendries en de Moderne Devotie in Maastricht', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*. Jaarboek 2019 (deel 155), 57-122.
- J.P. Gumbert, *Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIVe-XVIe siècles) et supplément au tome premier (CMD-NL 2)*. Leiden etc. 1988. Manuscrits dates conserves dans les Pays-Bas dl. 2.
- J.P. Gumbert, *Illustrated Inventory of Medieval Manuscripts in Latin script in the Netherlands*. Dl. 1: *Utrecht, Museum Catharijneconvent*. Hilversum 2011.
- J.M.M. Hermans, 'Elf kisten boeken uit het Limburgse Gouvernementsgebouw te Maastricht. Lotgevallen van de Limburgse handschriften en oude drukken gevonden in 1839', in: E. Cocks-Indestege & F. Hendrickx (red.), *Opstellen voor Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* dl. 1 (Leuven 1987), 105-143
- J. Jacobs, 'Her Herman Stekin van Scutdorpe', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1927), 51-72
- H. Kienhorst, 'Mystiek op schrift in vrouwenkloosters uit de traditie van de Moderne Devotie. Een oriënterende vergelijking van drie collecties: Arnhem, Geldern en Maaseik', in: *Ons Geestelijk Erf* 81 (2010), 38-63
- A.M. Koldewey, 'Servatius in veelvoud en enkelvoud. Maastrichtse boekbanden, miniaturen, pelgrimstekens en zegels', in: Cardon, B.; Stock, J. van der; Vanwijnsberghe, D. (ed.), *'Als ich can'. Liber Amicorum in memory of prof.dr. Maurits Smeyers* (Leuven 2002), 701-742
- J. Moschall, *Marien voerspan of sapeel. Eine mittelniederländische Bearbeitung der "Goldenen Schmiede" des Konrad von Würzburg*. Erlanger Studie 40. Erlangen 1983.
- K.M. Rudy, *Rubrics, Images and Indulgences in late Medieval Netherlandish Manuscripts*. Library of the Written Word 55. Leiden 2017.
- K. Stooker en T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. Dl. 2 [Repertorium]. Leuven 1997.
- R. Wieck, *The medieval calendar. Locating time in the Middle Ages*. New York 2017.

Bijlage

Deze bijlage presenteert een eerste volledige beschrijving van het in deze bijdrage besproken gebedenboek. Bij de opzet van de beschrijving wordt de opzet gehanteerd die Gerda Huisman heeft gevolgd in haar *Catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen* uit 1997.

Bij de inhoud van het handschrift is bij een deel van de gebeden een nadere aanduiding van de inhoud gegeven en is bovendien bij diverse gebeden de parallellevering vermeldt. Dit is verre van volledig maar geeft een goede indruk van de plaats die dit gebedenboek inneemt te midden van verwante gebedenboeken. Voor deze informatie is gebruik gemaakt van de BNM-I (zie hierover meer in noot 60). Het handschrift is digitaal volledig beschikbaar: <https://cdm21010.contentdm.oclc.org/digital/collection/Handschriften/id/12155>. Het is gefotografeerd door eCodicesNL. Achtergronden over het gebedenboek en de verwerving op de website van Radboud Erfgoed: www.ru.nl/radboud erfgoed.

Gebedenboek. Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, Hs 610 – Gebedenboek van Catharina Bonen

- Papier en perkament
- 499 bladen
- 145x103 mm
- Maastricht, Tertiarissen Maagdendries
- ca. 1500, Band: ca. 1500

Materiaal

Papier en perkament. 499 bladen, gefolieerd 1-497 (het blad tussen 137 en 138 is niet gefolieerd). Dekbladen van perkament, schutbladen van papier; foliering begint op eerste schutblad. De perkamenten bladen vormen de buitenbladen van zes katernen: fol. 2, 9, 34, 41, 73, 82, 114, 121, 204, 210, 431, 440.

Collatie

1¹⁺⁸ (in dit katern is een papieren blad ingevoegd (1) met opgeplakte gehistorieerde initiaal op perkament) 2-15⁸ 16⁸⁺¹ (in dit katern is een

papieren blad ingevoegd (129) met opgeplakte gehistorieerde initiaal op perkament) 17-25⁸ || 26¹⁺⁸ (in dit katern is een papieren blad ingevoegd (203) met opgeplakte gehistorieerde initiaal op perkament) 27-30⁸ || 31-32⁸ 33⁸⁺¹ (in dit katern is een papieren blad ingevoegd (275) met opgeplakte gehistorieerde initiaal op perkament) 34-42⁸ 43⁸⁺¹ (in dit katern is een papieren blad ingevoegd (352) met opgeplakte gehistorieerde initiaal op perkament) 44-50⁸ 51⁸⁺¹ (na 417 een blad uitgesneden zonder tekstverlies) 52⁸⁺¹ (in dit katern is een papieren blad ingevoegd (430) met opgeplakte gehistorieerde initiaal op perkament) 53-59⁸ 60¹⁰⁺¹ (na 490 een blad uitgesneden zonder tekstverlies) 61². Katernsignaturen linksonder op eerste blad van vrijwel iedere oorspronkelijk katern (dus niet op de ingevoegde bladen), van a (2r) tot nnn op 473r.

Afmetingen en bladopmaak, schrift en decoratie

Bladen ca 145x103. Geschreven door één hand, hybrida.¹ Liniëring met loodstift, de lijnen die de schriftspiegel begrenzen zijn doorgetrokken tot de bladrand. Schriftspiegel 99x64, breedte varieert. 24 regels. Het merendeel van de initialen is 2 of 3 regels hoog. Deze zijn geschilderd in rode inkt. Initialen van 4 regels hoog in rood: 12v, 17r, 27r, 79r, 141v, 171r, 186r, 278r, 385v, 396r, 400v, 412r, 435r; 4 regels hoog in blauw: 8r, 96r; 5 regels hoog in rood: 66r, 297r, 405r; 5 regels in blauw en rood: 30r, 173v, 451v, 492v; 6 regels hoog in blauw en rood: 176r, 204r, 261r, 302r, 340v, 407r, 432v; 7 regels hoog in blauw en rood: 2r, 351v, 369v, 431r, 469r. De grotere initialen, vooral vanaf 5 regels hoog, zijn voorzien

van penwerk. Zes ingevoegde gehistorieerde initialen, afkomstig uit een koorboek (achterzijde van de initialen bevat notenschrift), vermoedelijk Keulen of omgeving, ca. 1500: 1v (David heeft Goliath geveld), 129r (David slaat het hoofd van Goliath af), 203r (David presenteert het hoofd van Goliath aan twee vrouwen), 275r (Koning David op zijn troon. Vier vrouwen musiceren en zingen), 352r (Kroning van Maria), 430r (David kijkt toe terwijl Batseba baadt).

Band

Originele band. Houten platten met leer overtrokken met op voor- en achterzijde stempeling met Sint Servaas. Oorspronkelijke sloten aanwezig. Voorplat gebroken en hersteld. Vrijwel identieke banden bekend van zeker vier andere handschriften uit Maagdendries.

Herkomst

Handschrift is geschreven door een vrouw uit het klooster Maagdendries te Maastricht. Het beknopte colofon op 203v spreekt over 'scrijferse' en vermeldt haar initialen: l.v.b. Het colofon luidt: 'Bidt om gods wille enen ave maria voer die scrijferse l v b'.

Eigenaars

Twee eigendomsmerken uit de vroege zestiende eeuw op het laatste schutblad: 'desen bock hoert to suster catterena bonen'. Zij was procuratrix in Maagdendries in 1490 en de jaren daarna. Meteen daarna 'desen bock hooirt to suster elsabiet'. Betreft mogelijk Elisabeth van den Daele, die procuratrix was in 1517 en 1519. Op hetzelfde schutblad: Graf Alexander Keller

1 Hoewel het schrift achterin het boek minder sierlijk en slordiger wordt, is er zoveel continuïteit dat ik vooralsnog geen scheiding in handen kan aanbrengen. Verder onderzoek leidt mogelijk tot andere conclusies.

Mariken Teeuwen (eCodicesNL) brengt het gebedenboek van Catharina Bonen in de goede positie om het te laten fotograferen. Foto Dick van Aalst / RU DMC.

1897. Op het voorste dekblad is een blad met een wapenschild geplakt, met als devies: 'Vaillant et veillant'; daaronder: 'Stern Paris'. Op ditzelfde dekblad is in een zestiende-eeuwse hand, de gelijkenis vertoont met die van suster elsabiet: 'Ick wense myn siel aen Godt Endt myn lichaem aen de erden'. De beknopte beschrijving die ingeplakt is op 1r, en die dateert van na 1912 blijkens de inhoud, noemt het 'Property of a Lady of Title'.

Inhoud

1. fol. 2r-8r

Hier beghinnen die ghetijden vander hoegher moeghender werdigher heiligher drivuldicheit diemen des sundaechs lesen sal Die metten Heer dus selste op doen mijn lippen Ende mijnen mont sal voert kundighen dijnen lof God wilt dincken in mijn helpe Heere tot mi te helpen haeste Glorie sijden vader ende den sonen ende den heilighen gheest.²

2 Ook: Brussel, KB, II 1332 f.176r-180r (Maaseik); Brussel, KB, II 3490 f.203r-207r (Maaseik); Brussel, KB, II 5220 f.123r-127v (Maaseik); Brussel, KB, IV 31 f.36r-39v (Maaseik); Brussel, KB, IV 94 f.99r-103v (Maaseik); Brussel, KB, IV 317 f.109r-112v (Maaseik); Frankfurt, SUB, Praed. 12 f.001r-006v (Maaseik); Utrecht, MCC, BMH h101 f.206r-212v (Maaseik?).

Sebastiaan ***
(eCodicesNL) fotografeert het gebedenboek van Catharina Bonen.
Foto Dick van Aalst / RU DMC.

2. fol. 8r-12v

Hier beghint een innich devoet ghebet totter hogher glorioeser heiligher ghebenedijder drievoldicheit O Du hoegher heerscappie godlicker volcomenheit Hoe onbekent is der weerelt dijn rijcheit ende overswindicheit moeghentheit dijnre macht Di edelheit dijnre natueren ende die groetheit dijnre fygueren³

3. fol. 12v-17r

Een devoet dancaerheit ghebet ende ynnighe offerande totter werdigher heiligher drievuldicheit O afgront alre goedheit heilighe here Almechtich vader ewich god die werdich sijt aen te beden ende billix voer te beven

3 Ook: Amsterdam, BPH, ICN 158; Antwerpen, SB, B 141155; Brussel, KB, 21953 f.1r-3v; Londen, BL, Add. 29887 f.172r-175v; Nijmegen, UB, 312 f.157v-163v; Utrecht, MCC, ABM h38 f.1r-6r (Maagdendries); olim Jaspers (Aerdenhout), z.s. f.107r-108v.

4. fol. 17r-22r

Een devoet ghebet tot god den vader vander offeranden des werdighen lichaems ons heren Jhesu xpristi Ende verdienten sijre heiligher passien ende onser verthijghen te lesen inder missen O Alre heilichste here goedertieren vader ende god alles troestes Aensich van dijnre heiligher stat ende vander hoegher woeninghen der hemelen op dese offerande di ontfenckelijc Aensiet die heilighe offerande

5. fol. 22r-24r

Een ynnich ghebet als men ten hemelschen werdighen sacrament gaen sal
 God heilighe drievuldicheit vader sonen heilighe gheest drie in personen mer een god almachtich in substancien Ic erme broesche ende alte seer onder worppennen wormken broeser gheerlicheit

6. fol. 24r-26v

Een ynnich ghebet der danckaerheit als men thelighe sacrament ontfanghen heeft O mynnentlike schoene edel here ic van herten begheret Dat ic u metten gherechen symeon hadde moeghen ontfanen lijflijc in mijnen ermen O mynnentlike here ende ic u metten ermen mijnre zielen in mijnen herte mocht hebben ghedruet

7. fol. 26v-27r

Vanden selven Eya du levende vrucht du edel gemme du vroelijc paradys suete appel des ghebloyden vaderlicken herten Du suete rijpe wijndruve.

8. fol. 27r-28r

Een devoet ghebet dat god ghegheven heeft sijnen hey-melicken vrienden tot troest ende ghenade ende is gheheeten der kinder broet ende der zielen licht O du god alles troest heilighe gheest een ghenuechlijck gast mijnre zielen Wies toecomst ic beghere nacht ende dach O suete douwende wynt die daer waeyt inden vroelicken middaghe der godheit

9. fol. 28r-30r

Een devoet ghebet als men dat heilighe sacrament ontfanen heeft Sijt willecoem here Jhesu xpriste volmaect god willecoem du ende een volmaect warachtich mensche Willecoem werdighhe ziele ende lichaem xpristis willicome here Jhesu xpristi levende broet ende spise onser zielen

10. fol. 30r-66r

Dit boexken heit den roese gaert vander passien pluckket daer bloemen op elcken dach alstu van binnen om beswaert best du selste daer vrede in vinden O Milde sloetel dragher der verborghenre scatten der onbegrypeliker rijcheit gods Levende uutstortende ffonteyne der godliker ontfermherticheit⁴

11. fol. 66r-76v

Dese nae bescreven beden selstu eyschen uutten wonden ons heren ihesu xpristi want hi heefse beloeft te gheven den ghenen diese met goeder begheringhen oetmoedelijc eysschende sijn Du selst tot elcker wonden rusten ende bekennen sijn mynne ende dijn ghebreck Ende selt dijn vuyle wonden dijnre onbekender sunden ten suete wonden xpristi draghen sprekende vader onse O Vader der ontfermherticheit Ic erme ongheraecte sundich mensche dancke di dijnre vaderlicker ontfermhertigher trouwen die du mi bewijst hevest in menigher wijs⁵

4 Ook: Brussel, KB, II 277 f. 131r-163v (Maaseik); Brussel, KB, II 1332 f. 128r-158v (Maaseik); Brussel, KB, II 3490 f. 8r-8v, 107r-138r (Maaseik); Brussel, KB, IV 31 f. 8r-26r (Maaseik); Brussel, KB, IV 94 f. 44r-75v (Maaseik); Brussel, KB, IV 397 f. 120r-165v; Darmstadt, HLHB, 1837 f. 89r-149v (Kleef); Den Haag, KB, 134 C 53 f.156r-197r (Maagdendries); Den Haag, KB, 73 E 23 f. 28-35; Den Haag, KB, 73 H 31 f. 100r-170v (Maaseik); Keulen, HA, GB Oct. 143 f.120v-159r; Leiden, UB, BPL 2259 f. 65r-94v (Maaseik); Leiden, UB, LTK 320 f. 33r-73r (Maagdendries); Londen, BL, Add. 29985 f. 29r-60v (Maaseik); Tilburg, UB, KHS 21 f. 1r-57r (Den Bosch, Fraterhuis); Utrecht, MCC, ABM h38 f. 54r-80r (Maagdendries); Utrecht, MCC, BMH h96 f. 202r-231v; Utrecht, MCC, BMH h101 f. 48r-76v (Maaseik?); Olim Leuven, UB, 185 (verloren) f. 1r-29r.

5 Het Cuelsche pater noster; meer dan 30 parallellen in BNM-I

12. fol. 76v-78v

Een devote offeringhe op die seven ghetijden | des lijdens xpristi in ii^c articulen begrepen datmen ter vesperen bedencken sal die over hoghe mynne ons liefs heren ihesu xpristi tot ons O Ghemynde here Jhesu xpriste levende borne alre ghenaden Ic dijn onwerdighe hantwerck love ende aenbede dijn alre heilichste werdighe oetmoedighe menscheit ende alle dijn custelicke preciose lijden

13. fol. 78v-86v

Hier beghint een ynnich ghebet dat Sancte bernaert ghemaect heeft mede te bescreyen ons heren passien | Ende men leest hoe in eenre tijt Sancte Bernaert dit ghebet las voer een crucifix Ende het waert ghesien dat hem dat beelde neder wert vanden cruce neichde ende omhelsde Sancte bernaert Ende dit ghebet is vanden stoel van roemen met schoenen aflate begaeft GHegruet sijstu mijn salicheit O du lieve here Jhesu xpriste weest ghegruet ende wil mi bequaem maken te bedene tot dijnen heilighen cruce want du wetes wel die sake waeromme ic dat beghere⁶

14. fol. 86v-88v

Soe wie dit ghebet leest met rouwe sijnre sunden staende inden stade der graciën verdient groet aflaet die vanden pausen ghegeven is O alre suetste lam goedertieren here Jhesum xpriste Ic vermane ende dancke u des ellendighen staene dat ghi van mynnen voer mi aender perssen des crucen stont vervult met alre bitterheit Hanghende in die snijdende hare in soe groeter scanden ende confusien

15. fol. 88v-94r

Een devoet ghebet vander passien ons liefs heren Ende tot sijnen heilighen ghepijnden ende ghecruysten leden O Almechtich scepper alre dinghen goedertieren verloesser der menschelicker natueren O enighe sone des hemelschen vaders here Jhesum xriste hope ende salicheit der verlorenre werelt

16. fol. 94r-96r

Een ynnich aendachtich ghebet ende offerande tot gode den vader O Ewighe gloriose heilighe driedoldicheit Ic erme sundighe mensche beghere dat u alle creatueren inden hemel ende inder erden van mijnen wegghen moeten loven Ghebenedien ende groet maken uwen heilighen glorioesen naem van nu tot in ewicheit

17. fol. 96r-119r

Dit sijn die hondert articulen vander weerdigher passien ons heren Jhesum xpristi Sondach Eya ewighe wijsheit goedertieren jhesus met alle mijnre herten beghere ic heden te overdincken dat doeghen ende dat lijden dat ghi wout lijden om mijnen wille

18. fol. 119r-128v

Hier beghinnen seer devote benedyinghe ende gruetinghe tot alle den leden ons heren jhesum xpristi uutwendich ende inwendich welke dicwil inden ghemoë <sic> moede overdincken ende metten monde te spreken is seer suete ende orberlijc | Ende wie hem benedijt die sal met benedixien vervult werden Sondach O Jhesu mijn mynne mijn sueticheit mijn hope mijn salicheit mijn troest wat sal ic di werdelijc moeghe weder gheven die scubbe bin ende asschen ende vander erden ende een onwaert maecsel

6 Mnl. vertaling van Arnulf van Leuven: Salve meum salutare; Talrijke vindplaatsen.

19. fol. 128v-137v

Hier beghint Sint Jheronimus particulen Inden name des heren werden gheboeghen alle knyen hemelsche ertsche ende helsche want onse here Jhesus xpristus is gheworden ghehoersam totter doot yae totter doot des cruceu

20. fol. 137v-141r]

Dit is sinte Ancelmus ghebet Ic roepe tot di mijn god Ic roepe to di want du bist alle den ghenen bi die di aen inder waerheit du biste heer di waerheit leer mi des bid ic dijnre goedertierenheit Hoe ic di inder waerheit sal aenroepen want ic niet en weet hoe ic di aenroepen sal mer oetmoedelijc begheer ic dat van di te leeren

21. fol. 141v-143v

Vander over werdigher heiligher drivoldicheit een devoet oeffeninghe als men totten werdighen heiligen sacrament gaen sal O Hoghe gheloefde heilige drivoldicheit Du ghewarighe god ende mensche die daer verborghen bist inden werden heiligen sacramente die daer openbaer bist inden oversten troen troen <sic> des hemels

22. fol. 143v-144v

Offertorium Ghi sult den oversten priester Jhesus xpristus u ynnighe offerande brenghen elck nae sijnen staet ende vermoeghen Nu gaet voert ghi e|dele coninghe ghi goetwillighe menschen Ende opent uwen scadt mildelijc Ende offert den hemelschen coninc blijdelijc

23. fol. 144v-145r

Totter prevacien Sursum Corda Och nu richtet uwe herten op totten heer roepet ende beghert sijn toecomst

24. fol. 145r

Sanctus Heilich vader in dijnre hoegher almechtheit dattu mi ghescapen heves nae dinen beelde

25. fol. 145r-145v

Benedictus Ghebenedijt bistu die comet inden name des heren

26. fol. 145v-146r

Stillen O Lieve heer ic drucke mi in die afgrondighe myn in dier du di gheoffert hebste inden cruce gode den vader

27. fol. 146r-147r

Inder elivacien des heiligen sacraments Ic gruete di alre liefste vader van hemelrijc ic gruete di alre liefste soen des vaders Ic gruete di alre liefste heilighe gheest Ic gruete di alre liefste ziele werdich vol van ghenaden

28. fol. 147r-147v

Alst heilighe sacrament ghehaven is Sijt willecome mijn heer ende mijn god ende alle dinck Sijt willecoem mijn alre liefste schepper die mi ghescapen hebt nae dijnre beelde

29. fol. 147v

Nobis O god wes ghenadich mi erme sonderse Ende sluytet buyten mijnre herten allet dat mi hindert Ende verleen mi allet dat te begheren te dincken te volbrenghen

30. fol. 147v-148r

Agnus dei O Alder zuetste lam heer Jhesu xpristi di vanden oversten troen neder comen bist En | de sijt nu gheoffert voer onse sonden ende di sonden alle der werelt

31. fol. 148r-151r

Naeder heiligher comunien O broet des levens O levende broet dat vanden hemel hier neder comen is Ende ghevest leven der werelt herberme | di mijnre ende op luyke die hant dijne milder ghenaden Ende spijsse mijn erme hongherighe ende dorstighe ziele met enen cleynden druppelken dijne volre rijcheit

32. fol. 151r-152r

Datmen alle graciën weder op draghen sal in god O Heer jhesu ic sincke mi in di mijnen gheminden bermhertighen god In die minnen orspronck daer ic uut ghevloten bin In dijn heilighe mensche werdinghe in dijn heilich volcomen luyter leven In dijn swaer erbeyt In dijnen swaren bit | teren lijden

33. fol. 152r

Bedijnghe O lieve heer laet mi die verdiente der heiligher messen te staden staen staen <sic> ende comen ende maken mi deelechtich allen der goeder wercken

34. fol. 152r

Der heiligher drivoldicheit lof Weest ghegruet hondert duysent werf alre liefste vader Alder liefste soen Alder liefste heilighe gheest Du bist vol ghenaden

35. fol. 152r-155v

Een devoet lof ende danckbaarheid Glorie lof eer ende danck si di alre | liefste vader in dijne hoegher almachticheit Alre liefste soen in dijne godliker wijsheit Alre liefste heilighe gheest in dijne ewigher minnen ende goetheit Van alle des goets dattu mi ye ghededes in geest ende in natueren

36. fol. 155v-156r

O ghi lijdende bedruete herte die dese blijde aendacht noch niet en hebt Richt ghi op allen die lijdighe uus herten voer heerlike cruycen teghen die toecomen uus liefs heeren het si uutwendich opval van god of vanden menschen Het si lijfelike crancheit of inwendich ghe-dranghe of becoringhe lijffelijc of gheestelijc Dit sijn alle gulden ende silveren ende metalen cruycen Dese richtet alle op ende offertse dijnen lieven heer

37. fol. 156r-160v

Hier beghint een devote ghebet of offerande totten wapenen ons liefs heren jhesu xpriste O lieve heer jhesu xpriste des levenden gods soen die eerwerdighe teekenen ende wapenen of instrumenten uwer alre heilichster passien die ghi ontfinct inden daghe uus bitteren lijdens begeere ic ende woenschen in mijnre memorien Ende bi oeffeninghen soe aenschouwe ic met droevigher herten die XXX penninghen daer u Judas om | vercocht

38. fol. 160v-166r

Een minlike ende zuete offerande totten hemelschen vader O Hemelsche vader Ic offere dijns eengheboren soens ons heren jhesu xpristi ons brueders ende verloessers onbegrijpelijc groete vierighe gloy ende bernende minne in dien dat hi onverscheydelijc menscheit aenghe | nomen heeft vander maghet maria om onsen wille sijn wonderlike gheboorte zuete ende heilighe menscheit

39. fol. 166r-170v

Totter zoeter werdigher wonden jhesu die sinte Franciscus onse zuete mijnlike vader daghelix plach te lesen ende te eeren O Ghi duerbaer costelike wonden xpristi sonderlinghe teeken der overster minnen vol van godliker zueticheit Daer uut die sonderen een vast | betrouwen neemt Op dat di misdadighe concienzie niet en mis-hope

40. fol. 170v-172v

Die goede paus innocentius begherde van onsen lieven heer te hebben een goede bedinghe tot behoef der coninginnen van cecilien daer met dat si haer leven soude beteren Ende god verhoerde sijn bede ende gaf dese bedinghe di hier na volghet totter coninghinnen behoef ende tot allen menschen dier minne toe hebben te lesen tot deser bedinghen hebben ghegeven III pausen XXX^m jaer afaets van allen dootsonden ende sijn veghevier quite Ende in verdient C carijnen ende | verloester mede een ziele uutten veghevier Die eerste paus heyt Innocentius Die ander benedictus Die derde heyt gregorius O goedertieren heer Jhesus soen des levenden godes ic bid u ende vermane u dattu op doetste mijn herte ende stortes daer in dijn bitter mertielie dat si doergaen mijn hert ende mijn ziele O heer in dijn groete bitterermoede soe make mi rijck

41. fol. 172v-173v⁷

O Heer jhesus des vaders wijsheit ende onse glorie Ic bidde di ver|leene mijnre herten gracie der verlichter puerheit

42. fol. 173v-176r

Hier beghint een schoen ghebet vanden ghebenediden zueten honichvloyenden lieven name Jhesus Jhesus jhesus ontfermhertighe jhesus Ontfermet mijns erme sondersse jhesus jhesus ghenadighe jhesus ontfangt mi als een vader sijn kint⁸

43. fol. 176r-186r

Hier beghint dat voerspanne des edelen zueten name jhesus met perlen verchiert der hoegher wercken des ghebenediden sone ende sijnder heiligher ghebenedijder passien O Jhesu afgront der godliker minnen alle creatueren moeten di loven hemel ende erde moeten di ghebenediden ende nederste afgronden moeten di loven⁹

44. fol. 186r-193v

Hier beghint een schoen overtreck vanden leven ons heren jhesu xpristi gheheeten die bloemen ghehoechenisse Sijt ghegruet alre moeghenste jhesu soen des ewighen vaders Een liecht ende figuree wesende des substancien der ewigher godheit Sijt ghegruet aller wijste jhesu een begherte wesende der ewigher berghelkens die aen verden sonde int eynde der werelt dat licham onser sterfelijcheit¹⁰

7 Boven deze tekst is ruimte vrijgelaten voor een rubriek die niet is ingevuld.

8 Mnl. vertaling van Vincentius Ferrerius: Gebed tot de naam van Jezus. Ook: Jernbeck (Stockholm), z.s. f. 11r- 12r; Utrecht, MCC, ABM h38 f.85v-86v (Maagdendries)

9 Ook: Brussel KB II 1332 f. 180r-187v (Maaseik) Brussel KB II 5220 f. 14r-20v (Maaseik) Den Haag KB 75 G 9 f. 1-12 Den Haag KB 134 C 53 f. 197r-206v (Maagdendries) Gent UB 2364 f. 15r-25v Torun BU 1 f. 224r-234r Utrecht UB Cat. 1030 (Maaseik) Olim Nijhoff (Den Haag) 3.

10 Ook: Utrecht MCC ABM h38 f. 80r (Maagdendries)

45. fol. 193v-196r

Een minlike oracie tusschen der gheminder O mijn alder liefste god herberme di over mi | erme mensche ende verwandele mi alte mael in di Ende maect mi godlike ende ghenaden rijck O mijn alre liefste schepper herberme mi dijner ermer creatuer O alder liefste vader herberme dij dijns ermen kints O mijn alre liefste heer jhesu xpisti herberme di over dijn erme deerne O mijn gheminde brueder herberme dijner ermer bedroefder suster¹¹

46. fol. 196r-203v

Hier beghinnen die letanien van der werdigher passien ons lieven heren jhesu cristi | Kierieleyson Cristeleyson Kierieleyson Ende verleent ons cracht onser sinnen inwendich ende uutwendich di te dienen nae alle dijnen wille God hemelsche vader doer dijn godlike ghewout Ontfermt di over mi Ende verleent mi cracht ende sinne uutwendich ende inwendich te dienen nae alle dijnen wille

47. fol. 203v

Soe wie dit ghebet leest die verdient III hondert jaer aflaet O Naecte menscheit O vrede mertielie O diepe wonden O cracht des bloedes O wreetheit der doot O godlike zueticheit helpt ons totter ewigher zalicheit A M E N

Bid om gods wille enen ave maria voer die scrijfersse l v b

48. fol. 204r-260r

Hier beghint eenen souter ghenomen uur davids souter der hemelscher keyserinnen maria ende een mynlike voerspreckersse haren dienaren Ende desen souter heeft ghemaect die welluydende snaere der godlicker mynnen Die honichvloyende leeraer Sinte Bernaert Ende soe wie op elcken psalm leset die engelsche gruet Ave Maria die heeft van Johannes den paus xxxiii jaer cc ende xl daghen aflaets Hier van sijn seker bullen ghesien in vrancrijck in een regeliers cloester Ave Maria Salich is die ghene die die <sic> dinen naem lief hebben O Eerwerdighe suete maghet Maria dijn ghenade sal sijn ziele stercken Als een hout dat ghenet is van den fonteynen der wateren sal hi voert brenghe die alre vruchtbarichste vruchten des rechtverdichei | den

49. fol. 260r-260v

Dit is een schoen ghebet van onser liever vrouwen der hemelscher keyserinnen Maria O hemelsche coninghinne Maria moeder des oversten conincks Fonteyne der ontfermherticheit ic bidde u met ynnigher begheerten mijns herten dat ghi sijt mijn enich toevlocht in desen allendighen | leven

50. fol. 261r-278r

Hier beghint den ghuldenen souter der glorioser coninghinnen Ende der werdigher keyserinnen Maria Dien die suete leeraer sinte bernaert ghemaect heeft O werdighe coninghinne des hemels Ic bid u dat ghi wilt ontfaen den lof die uutten heiligen psalmen es ghenomen dien ic u offere met goeder herten O maria als ghi ghegruet wert van ons ende ghewerdicht Doe bid ic u dat ghi ons wilt ghesparen voer die sunden Ende wilt ons gheleiden in die ewighe vrouden Amen

¹¹ Ook: Brussel, KB, 21953 f. 407v-410v (Hasselt, Tertiarissen S. Catharina).

51. fol. 278r-297r

Hier beghint enen souter ter eren der glorioser coninghinnen ende der werdigher keyserynnen des hemels der sueter bloemen Maria. Beatus vir God gruet u maghet Een hout des levens die hebt ghegeven die vrucht des levens der salicheet der gheloevigher ghi ghebaert jhesum xpristum mer der doecht en es niet ghequets noch af gheweyt dat bladeken

52. fol. 297r-299v

Een devoet aendechtich ghebet van onser liever vrouwen maria Voer die voeten dijre heilicheit O alre zuetste moeder der ghenaden ligghe ic erme sonderse neder ghevallen met herten ende met licham Up dattu mi leeren wilste wat van di te bidden¹²

53. fol. 299v-301v

Een zuverlijc ghebet totten guldenen tresoer den meechedeliken herte der maghet Maria O Maria ic spreke tot dijnen guldenen herte dat uuten goutberghe alles heilichdoms is ghebroken als een arcke des testaments gheset inden tempel | des gheloeven

54. fol. 302r-332v

Hier beghint een dierbaer crone der eerwerdigher maghet maria van xii sterren ende elcke sterre verchiert met xii costelijcken gemmen Ave maria gracia Weest ghegruet edel coninghinne suver joncfrouwe O gloriose winnerse van god onbevleete moeder xpri di die di werelt hevest verblijt ede verlicht Sterre der zee hemelsche camer blinckende lielie nyewe roese

55. fol. 332v-340r

Hier beghinnen die gulden ghetijden van onser liever zueter vrouwen Te metten hoe si waert ontfanghen pater noster Ave maria gracia Maria maghet ontfaet dat ghebet ende die groete die u vanden heer bijden heilighen engel over ghesant is Ave Maria gracia plena dominus tecum Domina labia Vrouwe doet op mijn lippen ende mijn mont sal voert cundigen dijnen lof

56. fol. 340v-351r

Hier beghinnen onser liever zueter vrouwen der glorioser maghet sinte maria seven psalmen O Vrouwe Maria almechtich inder verbolghentheit gods en verhenghe ons niet ewelijc verdoemt te werden noch in sijnen toren inden veghevier tijtelijc ghepijnt te werden

57. fol. 351v-367v

Hier beghint een loefelijc ghebet gheheyten der heiligher joncfrouwen Maaria voerspanne of sapeelken O Maaria edel coninghinne alre cuysheit een zaerte joncfrouwe Eya conde ic int midden mijns herten smissen ghedichten Ende wt lichtende sin van goude smelten een loffelijc voerspan met schoenen carbonckelen ghechiert¹³

58. fol. 367v-369r

Een zuverlijc hoediken van onser liever vrouwen Maria God gruet u glorie der werelt maghet ende moeder maria God gruet u alder goeder tierenste God gruet u vol van graciën vrouwe der enghelen God gruet u alre overster claeerste

12 Ook: Brussel KB 21953 f. 202r-204r (Hasselt, Tertiariissen) Cambridge HUL Riant 91 f. 19r-20v verwante versies in verschillende andere hss.

13 Mnl. bewerking van *Die Goldene Schmiede* van Konrad von Würzburg (ed. Joachim Moschall 1983). Ook: Brussel, KB, 21953, f. 294v-307v (Hasselt, Tertiariissen); Den Haag, KB, 71 H 64, f. 56r-77v.

59. fol. 369r-385r

Hier beginnen die ghetijden vanden rouwe onser liever vrouwen welcke ghemaect heeft die paus Jan die xxieste ende heeft verleent allen den ghenen diese daechlijcs leest inder der glorioser maghet maria moeder de ons liefs heren jhesu xpristi xl jaer aflaets Dit versikel salmen eerst aen spreken te metten ende voert tot alle den ghetijden int jaer een pater noster ende ave Versikel O heilighe moeder gods winster zuete ende schoene bidt voer ons den coninc die om onser zalicheit wille ter doet ghelevert is | *Domine labia*
Heer dus salst mijn lippen op doen Ende mijn mont sal voert condighen dijnen lof

60. fol. 385v-395v

Hier beghint een zuverlijc suetrickende cranselijn totter glorioser maria een maget ende moeder gods God gruete u maria een edel blome des paradijcs ghenoechelijc int aenschouwen der inghelen boven alle meecheden spant ghi crone Ic make di enen zuverlijken hoet van menigherley bloemen Daer ic di zaerte joncfrouwen werdich alles loefs mede begere te grueten uut mijns herten innicheit God gruete u edel roese roet blome Maria vol bernender mynnen vrie edel ende hoghe gheboren Want alsoe die roese verwe scone is boven alle bloemen Alsoe sijdi in des hemels troen onder di enghelsche scaren

61. fol. 395v

Hier beghinnen schoen groeten totter maghet maria God gruete u dochter des enighen vreets God gruete u Maria moeder des enighen gheboren soens God gruete u Maria bruyt des heilighen gheest God gruete u maria vol gods ontfermherticheit

62. fol. 396r-399v

Dit ghebet confirmeerde die die <sic> paus Innocensius die vijfde ende hi gaf al den ghenen die devotelijc segghen vijf hondert daghe aflaets alsoe menichwerf als hijt seet ende een carijne Item soe wi dese bedinghe nuechteren ende ghebiecht xxx daghe contineert of vervolcht wat dinghe dat hi der maghet maria sal heyschen sal hi sonder twijvel vercrijghen eest sijne zielen zalicheit ende hi en sal niet derven van haren visioen of ghesicht iii daghen voer die ure sijnder doot O vrouwe mijn heilige maria ewighe maget der meecheden moeder der overster ghenaden ontfermherticheit ende goedertierenheit biden swerde des drucks dat doerleet dijn ziel als dijn enich sone onse heer jhesus cristus die pijn der doot soude lijden inden cruce Ende bi dien soenlijken begherten biden | welcken hi mede leet met dijnen moederlijken drucke ende beval u te versien sijne vicarius der volcomenster mynnen Sinte Jan den apostel

63. fol. 400v-404v

Hier volghen onder half hondert groeten totten werdigher moeder gods ende glorioser maghet maria O Maria onghequetst ende onghevioleert bloemen Ic gruete di O zee der ontfermherticheit Ic gruete O Putte der ghenaden Ic gruete O conduyt der goedertierenheit Ic gruete di O valleye der diepheit Ic gruete di

64. fol. 404v-406v

Soe wie dit ghebet innichlijc leest ende inden staet van graciën staet die verdient vii jaer aflaets ende xl carijnen vanden paus bonifacius | Die moeder vol van rouwen stont biden cruce vol van tranen Doen haer lieve kint daer aen hinck¹⁴

14 Middel nederlandse (proza)vertaling van Stabat mater dolorosa. Proza vertaling 6

65. fol. 407r-412r

Hier beghinnen xxx suverlike grueten totten ledelkens onser liever zueter vrouwen Maria

Mijn tonghe spreckt victorie der moederliker roesen ende der blinckender lieliën der glorioser moeder gods ons heren Alle mijn sinnen doerlyut blijscap die welcke hemel ende erde ende zee volcomelijc niet volloven en moghen Te di O Maria soe neyge ic mi wesende een sonderlinghe sale gods ende een blinckende roese der hemelscher lustelijcheit

66. fol. 412r-414v

Dit is die zuete sequencie ende love sanck van onser liever zueter vrouwen die daer heyt Ave preclara ende maecte een heilich croepel ende doen hijse sanck waert hi al sijnre leden mechtich

Weest ghegruet over claer sterre des meers uutverresen uut gode totten liechte der heydenen maria Eya porte gods die nye gheloken en waerst brengende in der werelt dat liecht der waarheit die sonne der gherechticheit ghecleet met menscheliken vleesche¹⁵

67. fol. 414v-417r

Een mynlike aensprake ende groete die di heilighe leeraer ende vader Sinte bernaert daghelix plach te spreken tot onser liever zueter vrouwen maria Wes ghegruet zuete ghenaden rijcke maghet gloriose moeder ons heeren vrouwe scoen witter dan die liele Roeder dan die roese hemels van verwen als een saphier daerin soe bistu suverlijc¹⁶

68. fol. 417r-424r

Dit is een sonderlinghe lof totter zueter maghet maghet <sic> O hoeghe rijcheit der godlijcker consten ende wijsheit wie sijn dijn gherichten soe wonderlijc ende onbegrijpelijc Ende dijn | weghe soe onbekant Hoe hebstu soe menighen onbekenden wech eer du die ziele weder brenghes

69. fol. 424r-429v

Hier beghint onser liever vrouwen ghecroende name met xii sterren Ave Maria liele reyn Ave maria roese bloeme Ave maria fiolette cleyn Ave maria gemme ende carbonckel steen Ave maria hemelsche luterne Mijn troest ende toeverlaet alleen Ave maria die nyemant volprijzen en mach Weest mi bi in deser uren ende alle den tijt mijns levens ende sonderlinghe inder uren mijns doots

70. fol. 431r-468v

Hier beghint die crone des loefs der glorioser maghet Maria die men haer devotelijc offeren sal des saterdachs ende in anderen haren feesten Hier beghinnen devoete grueten oft benedijnghe totten sonderlinghen leden der glorioser maghet Maria te lesen des saterdachs Doen die heer begraven was ende die discipulen verstroyet Soe bleef dat gheloeve alleene in onser liever vrouwen maria Als scrijft die paus Johannes die xxste <sic> Daer omme is die contemplacien der alre heilichster maghet van ygheliker devoeter zielen te overdincken ende te omhelzen sonder vermoeden alle saterdaghe Ende seker als seet haer devoete dienre Anselmus Soe en is niet orberliker naest gode dan die gedincnisse der moeder gods Want den mach niet gheschien uut hare ghe | dinckenissen¹⁷

¹⁵ Mnl. vertaling van Ave preclara

¹⁶ Ook: Brussel KB 21953 f.209v-211v (Hasselt, Tertiariissen S. Catharina).

¹⁷ Marialof van Johannes van Gruitrode. Ook: Berlijn, SBB-PK, Germ. Oct. 585 f. 146v-164r; Brussel, KB, IV 31 f.85r-96v (Maaseik); Bryn Mawr, BMC, z.s. f. 91r-101r; Cambridge, FM: 270 f. 136r-152r; Londen, BL, Egerton 677 f.9r-37v (Brussel, Jericho); München, BSB, Cgm 5203 f. 1r-012r (Maaseik); New Haven, YUBL, 196 f. 181r-222v; Nijmegen, UB, 323 f. 227r-230v (verkorte redactie); Nijmegen, UB, 401 f. 52r; Wolfenbüttel, HAB, 61.14 Aug. Oct. f. 186r-233v; Olim Antwerpen, De Bom, 2 f. 147r-161v; Olim Utrecht Beijers, Cat. 1959-04-21 nr.45.

71. fol. 469r-492v

Hier beghint een loflijc schoen ghebet onser liever vrouwen gulden prijs God gruete u maria enyghe uutvercoren moeder gods ende maghet vol glorien O alre edelste coninghinne ende boven al alre mechtichste keyserinne ende vrouwe der ghenadicheit van welker sterflicheit Die suver ende luyter godheit heeft oetmoedelijc vleesch ontfanghen

72. fol. 492v-497v

Hier beghint der hemelscher coninghinnen Maria der moeder Jhesu xpisti hoechste lof Ghegruet sijstu hoeghe gheloefde boven alle creatueren Een moeder alre bermherticheit Du groete gheachde inden hemelschen choren boven alle enghelen ende heilighen Ende in allen godliken herten die di loven O du uutvercoren gods bruyt

The Prayer Book of Catherine Bonen (Nijmegen, UB, Ms. 610)

The rich culture of devotion in women's convents in Limburg

Recently, Radboud University acquired a prayer book from the Maagdendries convent in Maastricht (Ms 610). It was not known to researchers until now. Further study sheds light on the manuscript culture in the Maastricht monastery and on the rich prayer culture in the southeast of the Dutch language area. This contribution argues that the manuscript originated in Maagdendries around 1500 and shows that it was in use by Catharina Bonen, procuratrix of the monastery, in the early years of the 16th century. Subsequently, the indications in this manuscript and other manuscripts for provenance and use in Maagdendries are examined in more detail. In the course of this examination, some manuscripts can be attributed that previously played no role in the research on Maagdendries, while the attribution of some other manuscripts can be rejected. Striking in the majority of the prayer books of Maagdendries and the monasteries in Hasselt and Maaseik associated with it is the distinctive literary text culture. We are probably on the trail of a network of monasteries within which related texts circulated, and which, one could perhaps say, were part of a shared reading community.

Gillis van Aken (ca. 1500-1557)

Rondtrekkend dopers
bisschop uit het Maasdal
en sleutelfiguur in een
dopers netwerk in
Amsterdam (1549-1555)

Theo Brok

▲ **Afb. 1** 'Zes broers en twee zussen... in Amsterdam, levend verbrand op palen'.¹

► **Afb. 2** 'Verhoor Ellert Jansz., 16 februari 1549'.²

1 Van Braght, *Bloedigh Tooneel*, (zie noot 3), 83.
2 GaA: R.A. 270 (zie noot 4), fol. 86-87.

In het *Bloedigh Tooneel* van 1685 illustreerde Jan Luyken (1649-1712) het levend verbranden op de brandstapel van zes 'broeders en twee zusters' in Amsterdam op 20 maart 1549 (afb 1).³ Het vonnis van het stadsbestuur van Amsterdam bepaalde dat zij geëxecuteerd moesten worden en dat al hun bezittingen in beslag zouden worden genomen wegens drie strafbare feiten: de wederdoop door Gillis van Aken, die behoorde tot 'de sekte en kettters van de anabaptisten'; 'slechte gevoelens over de sacramenten van de heilige kerk'; en 'koppig in ongeloof, dwalingen en ketterijen'.⁴

Een van de gevangenen had twee broers uit het Waterland, 'dat rouwe luyden waren'. Ze logeerden in een herberg in Amsterdam en beraamden een uitbraak van hun gevangen broer.⁵ Ze brachten hun plan daadwerkelijk ten uitvoer door een boothaak in een raam van de gevangenenstoren te gooien, klommen in een touw naar boven en openden het raam met een koevoet. Hun broer en enkele andere gevangenen in dat deel van de gevangenenstoren vluchten door het raam. Behalve Ellert Jansz (afb 2), die niet wilde vluchten, omdat hij door het vooruitzicht op een martelaarsdood 'in een zalige toestand verkeerde en niet de moed had om zijn leven te verbeteren door langer te leven...' en ook omdat hij met 'een voet op een

stelt' liep, zodat de schout hem gemakkelijk weer op zou kunnen pakken.⁶ Ellert was een 27-jarige kleermaker die door de schout opgehaald was uit zijn winkel aan de Nieuwendijk.⁷ In zijn vroege jaren had hij Duitse boeken gelezen. Hij had het pauselijk sacrament vier of vijf jaar niet beleden of ontvangen. Ongeveer anderhalf jaar voor zijn arrestatie was hij gedoopt door Gillis van Aken en sindsdien nam hij elke drie maanden deel aan het breken van het brood door Gillis.⁸ Hij wist dat Gillis en Menno Simons leraren waren die door hun gemeenschap waren uitgekozen, omdat ze meer verlicht waren, maar Menno had hij nog nooit gezien.⁹

Het *Bloedigh Tooneel* vermeldde niet dat Ellert en de andere 'vijf broeders en twee zusters' die op de brandstapel werden verbrand, deel uitmaakten van een groep van vierenveertig volgelingen van de doperse bisschop Gillis van Aken.¹⁰ Vijfentwintig werden er gearresteerd, van wie er twee op de vlucht sloegen. Daarnaast werden er eenentwintig (inclusief de twee voortvluchtigen) die niet vastzaten, opgeroepen. Zij verschenen niet, maar vluchtten. Enkele anderen die anoniem waren gebleven, onder wie hun voorganger Gillis van Aken, ontsnapten aan het gevaar.¹¹ Het doel van de martelaarsliteratuur was dan ook om een beeld te

-
- 3 Tieleman J. van Braght, *Het Bloedigh Tooneel of Martelaers Spiegel der Doopsesinde of Weereelose Christenen* (hierna *Bloedigh Tooneel*) (Amsterdam 1685; herdruk, Dieren 1984), 83. De uitgave van 1685 is een verbeterde en vergrote herdruk van de 1660-editie met de toevoeging van 104 prenten van Jan Luyken (1649-1712), die de meest voorkomende referentie-editie is geworden; cf. John S. Oyer en R.S. Kreider, *Mirror of the martyrs* (Intercourse 1990), 76: 'A Failed Anabaptist Jailbreak'. Alle vertalingen in dit artikel zijn van de auteur.
- 4 Gemeente Amsterdam Stadsarchief (hierna GaA): *Justitieboek 1523-1566*, R.A. 567 fol. 166r-v.; *Documenta Anabaptistica Neerlandica* (hierna DAN), dl. 2, *Amsterdam (1536-1578)*, ed. Albert F. Mellink (Leiden 1980), 140-141.
- 5 Gebied boven Amsterdam met een grote doperse aanhang die nog onvoldoende is bestudeerd.
- 6 Van Braght, *Bloedigh Tooneel*, 82-84. Er ontsnapten slechts twee gevangenen, terwijl het *Bloedigh Tooneel* er veel meer suggereert.
- 7 De schout was de vertegenwoordiger van de Habsburgse regering, verantwoordelijk voor de openbare orde, het opsporen van strafbare feiten, het arresteren van daders en het uitvoeren van vonnissen, en het innen van boetes: Jan Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam: een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepensbank 1490-1552* (Zwolle 1992), 22-26.
- 8 DAN 2, 102-104, 'Verhoor van Ellert Jansz., 16 februari 1549', zie afbeelding 2.
- 9 DAN 2, 110-112, 'Verhoor van Ellert Jansz., 18 februari 1549'.
- 10 In deze studie wordt vooral de term doper gebruikt, die neutraler is dan wederdoper of anabaptist. Deze laatste twee benamingen worden alleen aangehaald als zelslieden deze gebruikten.
- 11 Albert F. Mellink, 'Het Nederlandse anabaptisme na Munster', *De Historie herzien: vijfde bundel 'Historische avonden' uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan* (Hilversum 1987), 113:123, 117-118.

schetsen van – de fictie van – een heroïsch standvastig doperdom.¹² Evenmin werd vermeld dat de acht ter dood veroordeelden werden gedoopt door Gillis van Aken. Het waarom daarvan zal blijken.

Dit artikel geeft allereerst een biografische schets van Gillis van Aken en zijn reisroutes als dopersbisschop in de Beneden Rijn, Vlaanderen, Antwerpen en Amsterdam, waarbij bestaande en nieuwe onderzoeksresultaten bij elkaar worden gebracht.¹³ Erna zal aan de hand van strafregisters een dopers netwerk van voornamelijk immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden in Amsterdam tussen 1548 en circa 1555 worden gereconstrueerd. Verder wordt aan het licht gebracht welke cruciale rol Gillis van Aken speelde als verbindingspersoon tussen dit doperse netwerk in Amsterdam en andere doperse netwerken, met name in Antwerpen. Aangetoond zal worden dat als gevolg van politieke spanningen in de stad onder druk van de Habsburgse centrale overheid dit netwerk gedeeltelijk werd opgerold.¹⁴ Dit onderzoek naar de rol van een rondtrekkend dopersbisschop in de Habsburgse Nederlanden en de aangrenzende Beneden Rijn roept de vraag op naar de overschatting van de feitelijke activiteiten en invloed van Menno Simons en Dirk Philips in deze gebieden in deze periode.¹⁵ Het is dan ook voorbarig om deelnemers aan de

netwerken van Gillis van Aken tussen 1545 en 1555 te karakteriseren of te kwalificeren als Mennist of Mennoniet. Deze studie plaatst daarmee kanttekeningen bij het overwicht dat in de literatuur aan Menno Simons is toegekend.

Het doperdom onderscheidde zich van andere groepen in de Reformatie vooral door het verwerpen van de kinderdoop en de praktijk van de volwassen doop als belijdenis van geloof. In de periode 1525-1530 zijn in Zwitserland, Zuid-Duitsland en in de Habsburgse Nederlanden/Noord-Duitsland naast elkaar doperse netwerken ontstaan. Het was de rol van een dopersbisschop om de (volwassen) doop toe te dienen. Deze bevoegdheid kwam uitsluitend aan hem toe wat ook mede het rondreizen van de plaatselijke bisschoppen verklaart. Door deze doop plaatsten de dopers zich als het ware buiten de gevestigde kerken en de publieke orde met als resultaat bestrijding en vervolging.

De ontwikkelingsgeschiedenis van het Nederlandse en Noord-Duitse doperdom begint bij de lekenprediker en bontwerker Melchior Hoffman (ca. 1495-1544) in Emden in 1530. De verspreiding van het Melchioritische gedachtegoed in het begin van de jaren dertig van de zestiende eeuw loopt via de lijn van Hoffman naar Obbe Philips (ca. 1500-1568), en

12 Erin Lambert, 'Friction in the Archives: Storytelling in Sixteenth-Century Anabaptism', *Renaissance and Reform/Renaissance et Réforme* 41 (2018), 113-138, 117-118, 121.

13 In dit artikel wordt de zestiende-eeuwse Beneden Rijn gedefinieerd als het gebied tussen de Maas en de Rijn, toegespitst op de territoria van de hertogdommen Gelre, Kleef en Gulik, het keurvorstendom Keulen en een mozaïek van vrije heerlijkheden, elk met hun eigen specifieke leen- en landrechtelijke banden, begrensd in het zuiden door de steden Maastricht en Aken. Cf. Irmgard Hantsche, *Atlas zur Geschichte des Niederrheins* (Bottrop 2000²), 68-69. In de vroegmoderne tijd was dit gebied tussen Maas en Rijn taalkundig en cultureel een samenhangend geheel, hoewel politiek gefragmenteerd.

14 Het gebruik van de term 'netwerk' in dit artikel is beperkt tot het herkennen van sociale relaties van doperse 'kernen' met een doperse bisschop, hier Gillis van Aken in Amsterdam tussen 1549 en 1555. Het is niet bedoeld als een formele (kwantitatieve/empirische) analyse van de onderlinge afhankelijkheid van deze relaties. Cf. Claire Lemerrier, 'Formal network methods in history: why and how?' *Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies*, ed. Georg Fertig (Turnhout 2015), 281-310. Het beschikbare bronnenmateriaal zou in verder onderzoek een dergelijke aanpak echter wel kunnen rechtvaardigen.

15 Otto Knottnerus beredeneert overtuigend dat de invloed van Menno Simons op de vroege doperse beweging schromelijk wordt overschat: 'Menno als tijdverschijnsel', *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna *DB*) 22 (1996), 79-118. Dit in tegenstelling tot de heersende opvatting sinds de zeventiende eeuw dat het doperdom na Munster eind jaren dertig van de zestiende eeuw opnieuw werd opgebouwd als 'een beweging uit het puin' onder leiding van de voormalige Friese predikant Menno Simons: Mellink, 'Het Nederlandse anabaptisme na Munster', 113.

via hem naar zijn broer Dirk Philips (1504-1568) en Menno Simons (1496-1561), maar ook via Jan Matthijs (ca. 1500-1534) en Jan van Leiden (1509-1536), naar het doperse 'Nieuw Jeruzalem' (1534-1535) in Munster, met in beide richtingen een verschillende nadruk op specifieke aspecten van de Melchioritische theologie.¹⁶ De ontwikkelingsgeschiedenis van het doperdom in het Maasdal en aan de Beneden Rijn lijkt heterogener te zijn dan bovengenoemde twee verbanden, want er is ook een lijn te ontdekken van Melchioritisch denken vanuit Straatsburg, dat door de Wassenberger predikanten uit deze regio is doorgegeven aan hervormingsgezinde predikanten in Munster.¹⁷

De conventie in de geschiedschrijving is echter dat Menno Simons na 1539 naar voren komt als de nieuwe leider en vormgever van de

mennonitische traditie. Gillis van Aken wordt vaak genoemd als een van de vijf nieuwe bisschoppen die sinds 1542 door Menno zijn bevestigd. Gillis wordt beschreven als een rondtrekkend dopers missionair bisschop, vooral in de provincies Holland en in Vlaanderen.¹⁸ Zijn vooraanstaande positie in het vroege Nederlandse en Noord-Duitse doperdom wordt echter onderschat, waarschijnlijk omdat hij geen geschriften heeft nagelaten en omdat andere bronnen over hem schaars zijn.¹⁹ Daarnaast is in het perspectief van de Noord-Nederlandse en Noord-Duitse doopsgezinde geschiedschrijving Gillis' doperse achtergrond uit de Maasvallei nauwelijks opgemerkt. Er is weinig onderzoek gedaan naar het doperdom in de Beneden Rijn.²⁰ Dit maakt de indrukwekkende studie van Mathilde Monge naar net-

-
- 16 James Stayer, Werner Packull en Klaus Deppermann, 'From monogenesis to polygenesis: the historical discussion of anabaptist origins', *The Mennonite Quarterly Review* (hierna MQR) 49 (1975), 83:121, 112; Albert F. Mellink, 'The beginning of Dutch Anabaptism in the light of new research', MQR 62 (1988), 211:220, 216.
- 17 Karl Rembert, *Die 'Wiedertäufer' im Herzogtum Jülich. Studien zur Geschichte der Reformation, besonders am Niederrhein* (Berlin 1899), 86f.
- 18 Cf. Piet Visser benadrukt het missioneringswerk van Gillis van Aken in Vlaanderen, dankzij wie 'het mennonitisme aanzienlijk groeide, waar het een alternatief bood voor het calvinisme': 'Mennonites and Doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700', *A Companion to Anabaptism and Spiritualism*, ed. John D. Roth en James M. Stayer (Leiden 2007), 299:345, 303-307 met verwijzing naar Johan Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed* (Leuven/Zwolle 2004), 113-130; George H. Williams, *The Radical Reformation* (Kirksville 1992³), 602: 'Giles of Aachen was a widely known Anabaptist in the southern Netherlands, and may be taken as representative of the itinerant preachers, who addressed small gatherings in concealed places of larger groups in remote areas, or even, as the medieval friars did, in the streets and markets'; Cornelius Krahn, *Dutch Anabaptism: Origin, Spread, Life and Thought 1450-1600* (The Hague 1968; herdruk, Scottdale 1981), 183: 'Many of the martyrs named him [Gillis van Aken] as the one who baptized them during his extensive travels between Aachen, Antwerp and Amsterdam.' Johan Decavele beschouwt de verspreiding van doperse ideeën in de Zuidelijke Nederlanden als een gevolg van het besluit van Menno Simons en Dirk Philips om rondtrekkende leraren aan te wijzen: *De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520)* (Brussel 1975), dl. 1, 436.
- 19 Samme Zijlstra oppert dat Gillis van Aken schreef tegen de 'Davidjorist' Blesdijk: *Om de ware gemeente en de oude gronden, Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000), 206. Dit schrijven is echter niet bewaard gebleven: Karel Vos, *Menno Simons 1496-1561. Zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden* (Leiden 1914), 96. Vos verwijst naar het *Weder-antwoort Nicolaes Meynaertsz van Blesdijk op zekeren Brief van Gellium onderteekent. Wtgegaen in den Jare 1546. Ghedruckt int jaer 1607*. Vos heeft geprobeerd Gillis' brief op basis van het *Weder-antwoort* te reconstrueren: *Menno Simons*, 308-310.
- 20 J.F. Gerhard Goeters, 'Die Rolle des Täuferturns in der Reformationsgeschichte des Niederrheins', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 24 (1959), 217:236 blijft het naslagwerk sinds Karl Remberts, *Wiedertäufer* (1899). De geschiedschrijving van het doperdom in de thuisregio van Gillis van Aken berust nog steeds op Jos Habets, *De Wederdoopers te Maastricht* (Roermond 1877), Remberts *Wiedertäufer* en Willem Bax, *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 1505-1557* ('s-Gravenhage 1937). Ernst Crous, 'Auf Menno's Spuren am Niederrhein', *Der Mennonit* 8 (1955), 155, 170:171 is schatplichtig aan Rembert en Bax. Stefan Ehrenpreis 'Die Obrigkeit, die Konfessionen und die Täufer im Herzogtum Berg 1535-1700', *Drei Konfessionen in einer Region, Beiträge zur Geschichte der Konfessionalisierung im Herzogtum Berg vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, ed. Burckhard Dietz en Stephan Ehrenpreis (Bonn 1999), 243:281 en Ralf Klötzer, 'Verfolgt, geduldet, anerkannt. Von Täufern zu Mennoniten am Niederrhein und die Geschichte der Mennoniten in Krefeld bis zum Ende der oranischen Zeit (ca. 1530-1702)', *Sie kamen als Fremde. Die Mennoniten in Krefeld von den Anfängen bis zur Gegenwart*, ed. Wolfgang Froese (Krefeld 1995), 13:60, zijn ook afhankelijk van Goeters en Rembert voor de periode 1540-1555.

werken van ‘christelijke broeders’ in de regio Keulen, gebaseerd op overgebleven verslagen van ondervragingen, des te meer baanbrekend en inspireert tot verder netwerkonderzoek in de geschiedenis van het doperdom in de Beneden Rijn²¹.

1. De levensloop van Gillis van Aken

Wie was Gillis van Aken? De meest recente studie over Gillis van Aken dateert uit 1905.²² De doopsgezinde dominee en amateurhistoricus Karel Vos (1874-1926) vat het treffend samen: ‘als een overspeler en een verzaker van zijn geloof is het martelaarschap van Gillis van Aken in geen enkele martyrologie opgenomen’.²³ Volgens de ‘Copia van oudsten’ – een lijst van doperse bisschoppen in de zestiende en zeventiende eeuw (uit 1714) – werd Gillis in 1552 in de ban gedaan en in 1554 weer hersteld. Uit angst voor de dood herriep hij zijn doperse ideeën in 1557.²⁴ Zijn advocaat Paulus van Huldenberghe bood het Antwerpse stadsbestuur aan dat Gillis van Aken het katholieke geloof zou uitdragen op elke plaats waar hij in het verleden had gepredikt, maar zijn herroeping, waarmee hij zijn doperse opvattingen had

ingetrokken, redde hem slechts van de brandstapel.²⁵ Zijn rechterhand, die hij had gebruikt om te dopen, werd afgehakt en hij werd op een wiel geplaatst voordat hij op 10 juli 1557 werd onthoofd, omdat hij een ‘Anabaptistarum Episcopus’ was: een doperse bisschop.²⁶ De omstandigheden van zijn herroeping verklaren waarom doperse martyrologieën Gillis van Aken negeren en vervolgens de confessionele geschiedschrijving – ‘veel van onze vaders beschouwen hem niet eens als een broeder’ – niet veel aandacht aan hem schonk.²⁷ Vos vat samen: ‘Na zulk een verdienstelijke loopbaan voor onze broederschap zulk een smadelijk eind!’.²⁸ Gillis van Aken is echter bij veel martelaren bekend als degene die hen heeft gedoopt.²⁹

In 1663 werd in de Amsterdamse kerk van de ‘Vlaamse doopsgezinden’ Het Lam nog de droevige val van Gillis van Aken in herinnering gebracht. Het geschil tussen de meer spiritualistische Galenus Abrahamsz. de Haan (1622-1706), die werd beïnvloed door de collegianten, en zijn confessionele tegenstanders die de Vlaamse richting beschouwden als de ware kerk van God, leidde tot een nationaal schisma.³⁰ Galenus was de kleinzoon van Gillis van Aken en deze genealogie leverde de dubbelzin-

21 Mathilde Monge, *Des communautés mouvants. Les ‘sociétés des frères chrétiens’ en Rhénanie du Nord, Juliers, Berg, Cologne vers 1530-1694* (Genève 2015).

22 Karel Vos, ‘Gillis van Aken’, *De Tijdspiegel* 62 (1905), 355-371. Cf. Vos, *Menno Simons*, 95-99.

23 Vos, ‘Gillis van Aken’, 365.

24 Karel Vos, ‘De copia der oudsten en dooplijsten van de Harde Vriezen uit de 16e en 17e eeuw’, *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis* (hierna NAKG) 11 (1914), 342-350, 343. Vos gaat ervan uit dat Gillis op het convent van doperse bisschoppen in Wismar in Mecklenburg in 1554 schuldig werd bevonden aan overspel en na berouw opnieuw werd aanvaard: ‘Gillis van Aken’, *Nieuw Nederlands Woordenboek* (hierna NNWB), dl. 1 (1911), 50.

25 Karel Vos, ‘De doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw’, *Bulletin de la Commission Royale d’Histoire en Belgique* 84 (1920), 311-390, 338.

26 Vos, ‘Gillis van Aken’, 365-366. Cf. Williams, *Radical Reformation*, 602 zonder verwijzing. Over de herroeping van Gillis van Aken: Antwerps Stadsarchief, *Vierschaar*, V 147, fol. 74. Gillis heeft geen bezittingen achtergelaten.

27 Gerrit ten Cate, ‘Iets over Johan Andries van Aken en zijn geslacht’, *DB* 1874, 77-84, 80.

28 Vos, ‘De doopsgezinden te Antwerpen’, 337. B. de Groot stelt vast: ‘Gillis was een onstabiele figuur’: *De Anabaptisten. Nonconformisten in de zestiende eeuw* (Kampen 1988), 204-205.

29 ‘Hij [Gillis van Aken] moet zeer velen hebben gedoopt, omdat geen enkele oudste zoo dikwijls door martelaars als hun dooper wordt erkend’: Vos, *NNWB*, 50.

30 Visser, ‘Mennonites and Doopsgezinden’, 334-335. Cf. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 41of. en Francesco Quatrini, *Adam Boreel (1602-1665): His Life and Thought* (Diss., University of Macerata 2017), 34f.

nige verklaring op voor Galenus 'wispelturige passies'.³¹

In 1671 herinnert Gerard Brandt (1626-1685) aan de ergernis over de publicaties van Menno Simons en Dirk Philips vanwege hun onwil om Gillis van Aken te excommuniceren, want '...dien vuilen overspelder, toen hij sijn sonde voor hun beleedt, sijn schuldt bekende, beterschap beloofde, vergiffenis begeerde, [zij] sijne misdaedt vergaven, en sonder afsnijding, of ban, [hem] weër voor hunnen broeder hielden'.³² Brandt duidt op Menno Simons' 'Verklaringe des Apostolischen Bans' en Dirk Philips 'Bekentnisse van der afsonderinghe'. Dit laatste manuscript over de meningsverschillen over de ban en het mijden werd in 1549 tegen de doperse bisschop Adam Pastor (ca. 1500-ca. 1565) geschreven.³³ Brandt noemt ook de tussenkomst in de Antwerpse gevangenis door de doperse bisschop Hans Busschaert.³⁴ Niet zonder risico om zelf gearresteerd te worden, ging hij de kerker in om Gillis terecht te

wijzen toen deze probeerde enkele van zijn dopers medegevangenen te laten herroepen. Gillis toonde blijkbaar echter berouw en werd weer als broeder aangenomen. Gillis werd onthoofd, niet verbrand, omdat zijn terugkeer naar het doperdom niet zou zijn opgemerkt, of niet bekend zou zijn gemaakt. Brandt sluit echter ook niet uit dat dit voorval helemaal niet heeft plaatsgevonden. Voor zijn dood zou Gillis onder het zwaard hebben uitgesproken: 'Het was te zwaar om tegelijkertijd lichaam en ziel te verliezen'.³⁵ Karel Vos werpert dit: 'dit verhaal lijkt fantasie te zijn'.³⁶

Over de betekenis van Gillis van Aken in de doopsgezinde geschiedenis lopen de meningen uiteen.³⁷ De vroegste beschrijving is een betrouwbare geschiedenis van de dopers door Hans Alenson (ca. 1550-1644), die Gillis van Aken geen belangrijke rol toe kent, wegens Gillis' levensloop.³⁸ Een eerste dopers historisch verslag noemt Gillis slechts als een 'grouwelijk' overspelige bisschop die na zijn bekentenis in

-
- 31 Tijdens de zogenoemde Lammerenkrijg (1655-1664) circuleerde een stroom van pamfletten, waaronder *'t Gescheurde Schaapskleedt, Van Dr. Galenus Abrahamsz.* (Leyden 1663), dat op pagina 2 verwees naar Gillis van Aken, zoals geciteerd. Cf. Passchier de Fijne, *Lammerenkrijgh: Anders Mennonisten,kerckken-twist verhandelt door Vlaams Mennist. Een Remonstrant. Waterlands Broeder, en een Collegiant* (1663), fol. B3r: 'Waar in hy heeft een aardtje na zijn Grootte-vaartje, Gillis van Aken de Oude, welkers ambitieuze hooghmoet soo hoogh steegh, dat hy Oudste, oft Bisschop zijnde, tegen eenige andere Predikers zeyde, of ghy sult my, of ik sal u uyt het Veldt slaan: Daar door hy de eerste scheuringe tusschen de Waterlandsche en Vlaamsche Mennonisten heeft veroorzaakt;...want men siet dat de Peer gemeenlijk niet verr' van den stam valt.' Verder merkt de doopsgezinde predikant Cornelis B. Hylkema op, verwijzend naar Galenus' 'verlichte, mystiek-piëtistische richting', dat hij de kleinzoon was van de martelaar Gillis van Aken waarvan hij niet alleen de naam maar ook een goed deel van de 'ijverenden, profetische geest had geërfd': *NNWB* dl. 5 (1921), 215.
- 32 Geraert Brandt, *Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen, in en omtrent de Nederlanden* (Amsterdam 1671), 183-184. Vos, citeert hetzelfde, echter verwijzend naar de *Grouwelen der Hooft Ketters* [Leyden 1623], waarin het niet voorkomt: 'Gillis van Aken', 363. De *Grouwelen der Hooft Ketters*, 123, vermeldt dat Gillis in Antwerpen met het zwaard werd gestraft, niet wegens zijn 'schandalige leven als overspeler', maar door zijn 'verleydende sekte'.
- 33 Brandt dateert beide boekjes in 1558, wat aangeeft dat hij geschriften heeft gezien die niet bewaard zijn gebleven: *Historie der Reformatie*, 183.
- 34 Menno Simons bevestigde Hans Busschaert in 1555, die veel reisde in het noorden van Nederland, in Duitsland en in Vlaanderen. In 1567 koos hij de kant van Dirk Philips en de Vlaamse doopsgezinden: Vos, *Menno Simons*, 145-147. Zijlstra volgt de traditionele geschiedschrijving dat Busschaert een dopers bisschop uit Antwerpen was: *Om de ware gemeente*, 288.
- 35 Brandt, *Historie der Reformatie*, 184.
- 36 Vos kwalificeert Hans Busschaert ongunstig, waarschijnlijk wegens zijn rol in een aantal latere schisma's in de noordelijke Nederlanden: *Menno Simons*, 145-147.
- 37 V.P. [Simon Walraven], 'Successio Anabaptistica. Dat is Babel der Wederdopers...' (Coloniae 1603), *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* (hierna *BRN*), ed. Samuel Cramer en Frederik Pijper, dl. 7 ('s-Gravenhage 1910), 15:87, 50f., 60.
- 38 Hans Alenson, 'Tegen-bericht op de voor-Reden vant groote Martelaar Boeck der Doops-Ghesinde Gedruckt tot Hoorn 1626' (Haerlem 1630), *BRN* 7, 151:266, 233.

genade zonder in de ban te zijn gedaan weer werd aangenomen.³⁹ Dit oordeel werd vervolgens herhaald in de zeventiende en achttiende eeuw en duurde tot in de twintigste eeuw: ‘... een man van ondergeschikte betekenis...’.⁴⁰ Aan het einde van de negentiende eeuw herziet Karl Rembert (1868-1966) dit beeld door Gillis van Aken wegens zijn activiteiten in de Beneden Rijn als één van de belangrijkste doperse bisschoppen aan te merken.⁴¹

Degenen die over Gillis spraken, beschreven hem als een ‘massieve’ man van gemiddelde lengte met grote ogen en een puntige baard, zijn huid bleek en geen littekens.⁴³ Soms had hij lang haar, vermoedelijk om zichzelf te vermommen. Tijdens reizen droeg hij af en toe een jas en soms een paltrok.⁴⁴ In 1569 meldt Nelletgen Jansd. dat ze ongeveer twaalf jaar eerder ‘Menniste’ leraren had ontmoet in

Afb. 3 't Camper Hoofd.⁴²

- 39 I.H.V.P.N. (Willem Jansen), ‘Het beginsel...der scheuringen...onder...Doops-gesinden...’ (Amsterdam 1658), *BRN* 7, 489: 564, 520; Brandt, *Historie der Reformatie*, 179f.; Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen...* (Amsterdam 1767), dl. 3, 191f.: ‘Doops-gesinden-Kerken.’; Hermannus Schyn and Gerard Maatschoen noemen Gillis van Aken niet: *Geschiednisse der Mennoniten* (Amsterdam 1743).
- 40 Willem J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de Zestiende Eeuw* (Haarlem 1932), 313; Gillis komt niet voor in Nanne van der Zijp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952; herdruk, Enschedé 1980).
- 41 Rembert, *Wiedertäufer*, 340-341; Bax, *Protestantisme*, 70, 308 en 325.
- 42 GaA: Afbeeldingsbestand 010097006523. Reconstructie door Jacob Vlaming in 1770-1772 op basis van de kaart van Cornelis Anthonisz. uit 1545-1553: afbeeldingsbestand 010094007921.
- 43 *DAN* 2, 172.
- 44 Karel Vos, ‘Martelaars uit Gelderland (1550)’, *NAK* 10 (1913), 252:268, 261, 270. De paltrock werd vooral in de eerste helft van de zestiende eeuw gedragen over de wambuis en reikte tot op de knieën.

Amsterdam, onder wie 'Gillis de ijzergieter, een predikant uit Antwerpen' woonachtig bij 't Camper Hooft in de stadshaven (afb 3).⁴⁵

Gillis van Aken heeft nauwelijks wetenschappelijke aandacht gekregen. Rembert (1899) identificeerde Gillis van Aken als Gielis von Rotheim (Ratheim).⁴⁶ Dit werd overgenomen door Bax (1935), die vervolgens Gillis van Aken/Gielis von Rotheim identificeerde als Gisbert van Breberen.⁴⁷ Dit laatste wordt echter tegengesproken wegens de opvatting dat voornamen in de vroegmoderne tijd niet door elkaar werden gehaald: Gillis/Gielis (Egidius) en Gisbert/Gijsbert (Gislebertus).⁴⁸ Het gebruik van toponiemen en patroniemen kan verwarrend en soms misleidend zijn. Het wijzigen van een voornaam wordt echter als uiterst zeldzaam beschouwd, maar niet onmogelijk. Sindsdien is het identiteits- dan wel identificatieprobleem niet meer terug te vinden in de geschiedschrijving.⁴⁹ De levensloop van deze Gisbert verdient dan ook de nodige aandacht, want het zou kunnen verwijzen naar de vroege jaren van Gillis van Aken in het Maasdal.

Door de aard van historische informatie wordt deze biografische schets verdeeld in twee delen: de jaren van Gielis/Gisbert tot ongeveer 1542, die alleen kunnen worden weergegeven

door summier indirect bewijs, en de jaren daarna, waar expliciet bronnenmateriaal over beschikbaar is.

Gisbert werd geboren in Breberen, tussen Koningsbosch en Selfkant. Zoals veel studenten in die tijd kon hij studeren van de inkomsten van een beneficie. Rond 1525 werd hij (katholiek) kapelaan in het nabijgelegen Hönngen, totdat hij in 1531 in contact kwam met de Wassenberger predikanten Dionysius Vinne (ca. 1500-1534)⁵⁰ en Johan Klopreis (ca. 1500-1535).⁵¹ In februari 1531 gaf hij zijn kerkelijke functie op en trouwde met Gertrud van Valkenbosch, een zwangere non. Dit huwelijk werd bevestigd door Klopreis in Wassenberg, in aanwezigheid van Hendrik van Tongeren (1470-1534).⁵² Vervolgens werd Gisbert in februari 1534 in Düsseldorf gevangengenomen.⁵³ Naar alle waarschijnlijkheid had Gisbert de uitnodiging geaccepteerd van de 'boodschappers' Jakob von Ossenbrug (Osnabrück), Peter Schomecker (schoenmaker) en Gyse Scheffen, die in hun thuisland mannen aan het rekruteren waren om de belegering van Munster te kunnen beëindigen. De reis ging van Munster via Wesel, Buderich, Venlo en Wassenberg naar de verzamelplaats Hönngen.⁵⁴ Het plan om 'broeders' naar Munster op te roepen, lijkt te zijn

45 DAN 2, 278-285.

46 Rembert, *Wiedertäufer*, 339-342 gebaseerd op Carl A. Cornelius, *Berichte der Augenzeugen über das münsterische Wiedertäuferreich* (Munster 1853), 220-223 en Habets, *De Wederdoopers te Maastricht*, 214-216.

47 Bax, *Protestantisme*, 52-57 gebaseerd op Habets, *De Wederdoopers te Maastricht*, en vooral verwijzend naar Otto Redlich, *Jülich-Bergische Kirchenpolitik am Ausgang des Mittelalters und in der Reformationszeit*, dl. 2/1 (Bonn 1911), 92 en Vos, 'Gillis van Aken', (1905), 55. Vos neemt echter - zonder uitleg - het standpunt in dat Gillis van Aken en Gillis von Rotheim niet identiek zijn: Menno Simons (1914), 95.

48 Wilhelm Niepoth, 'Gillis van Aken', zonder verwijzing: *The Mennonite Encyclopedia* ed. Christian Neff en Harold S. Bender, dl. 2 (Scottsdale 1982²), 519 (opgenomen in de Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online, hierna GAMEO).

49 Bonny Rademaker-Helfferich onderschrijft de opmerkingen van Bax en Vos (1905): *Register op de Doopsgezinde Bijdragen oude en nieuwe reeks* (Amsterdam 2002), 33: 'Aken, Gillis van (ook Rotheim, Gisbert van; Susteren, Gillis de)'.

50 GAMEO 'Dionysius Vinne'.

51 GAMEO 'Johan Klopreis'; J. Niesert, *Münsterische Urkundensammlung*, dl. 1 (Coesfeld 1826), 'Geständnisse des berüchtigten wiedertäuferischen Predikanten Johann Klopreis, 1535', 102:136.

52 GAMEO 'Hendrik Schlachtscaep'. Hendrik van Tongeren, alias Hendrik Schlachtscaep, niet te verwarren met Lenart van Tongeren, was een vooraanstaand Wassenberger predikant, cf. Rembert, *Wiedertäufer*, 305-310; Vos, 'Gillis van Aken', 359.

53 'Erstes Bekenntnis des Priesters Gisbert van Brebern über sein Leben, seine Lehrmeinungen und die Veranlassung zu seiner Reise zu den Wiedertäufern in Munster': Redlich, *Jülich-Bergische Kirchenpolitik*, 854:857. 'Zweites Bekenntnis des Gisberts van Brebern über den Zug nach Munster': ibidem, 857:858.

54 Rembert, *Wiedertäufer*, 373. Jacob von Ossenbrugs bekentenis in: Cornelius, *Berichte*, 220-225.

ontstaan in de kringen van deze Wassenberger predikanten en hun vrienden, aangezien Johann Kloppreis en Gottfried von Straelen de eersten waren die hun uitnodigingsbrieven stuurden.⁵⁵

In Höngen ontmoetten ze ook Leitgen Niesen, die ‘...niets met de handel te maken wilde hebben’.⁵⁶ Dit lijkt een voorbeeld te zijn van aanhangers van de Wassenberger predikanten die zich afkeerden van Munster. In deze buurt was het gehucht Ysenbroeck (Isenbruch) de ontmoetingsplaats voor het vertrek naar Munster.⁵⁷ Uiteindelijk reisde een groep van ongeveer veertig mensen naar Neuß, waar ze aan boord van een schip gingen, en vervolgens, opgehouden door een onweersbui, in Düsseldorf werden opgepakt. Ze werden voor verhoor meegenomen, omdat ze niet verborgen hielden dat ze op weg waren naar Wesel, en vandaar naar Munster, om gedoopt te worden.⁵⁸ Deze rondgang van Ossenbrug was duidelijk bedoeld om te reizen naar gebieden waar aanhangers te vinden waren, in dit geval de ‘broedplaats’ van het doperdom tussen Susteren en Wassenberg.⁵⁹

Bij ondervraging verklaarde Gisbert dat zijn vrouw en kind in Ratheim verbleven sinds hij Höngen in 1531 had verlaten, waar hij als kapelaan onder de bescherming van Mulstroe (Heinrich von Olmissen) in het landhuis Hall had gewoond. Wegens de hertogelijke voor-

schriften tegen ketterse predikers moest hij Ratheim verlaten, zwierf rond en vond onderdak bij verschillende edellieden. Hij wilde naar Munster vanwege de boodschap van Jacob von Ossenbrug dat hij alleen in dit Nieuwe Jeruzalem vrede en veiligheid zou vinden. Uit beide bekentenissen van Gisbert blijkt dat hij zich probeerde voor te doen als een onbeduidende reiziger, die nieuwsgieriger was geweest naar wat er in Munster gebeurde dan dat hij een aanhanger was van het doperdom.⁶⁰ Hij heeft zijn leven gered door – gebruikelijker wijze – om genade te vragen. Alleen de vermeende leider(s) van de verboden reis werden zwaar gestraft: ‘...de berouwvolle personen worden vrijgelaten, de leider geëxecuteerd als een rebel, een crimineel tegen de soeverein en een plunderaar’.⁶¹ Na zijn arrestatie in Düsseldorf werd Gisbert opnieuw genoemd, nu in Maastricht in 1534, waar hij een doop door ‘Smeitgen’ bijwoonde.⁶² In 1536 werd hij overgebracht naar het bisdom Keulen en opgesloten in Kaiserswerth.⁶³ Van Gisbert is vervolgens niets meer vernomen, maar des te meer van Gillis. Krahn gaat er in zijn *Dutch Anabaptism* (1968) vanuit dat Gillis van Aken sinds 1531 ‘een reizende dopers evangelist in Limburg en Aken’ was, waarmee hij impliciet de zienswijze volgt dat Gillis van Aken identiek is met Gisbert van Breberen en Gielis von Rotheim.⁶⁴

55 Karl-Heinz Kirchhoff, ‘Die Täufer im Münsterland. Verbreitung und Verfolgung des Täuferiums im Stift Munster 1533-1550’, *Westfälische Zeitschrift* 113 (1963), 2:109, 21-22; Goeters, ‘Die Rolle des Täuferiums in der Reformationsgeschichte des Niederrheins’, 225.

56 ‘...mit dem Handel nicht zu schaffen haben wollte’: Rembert, *Wiedertäufer*, 375 en Cornelius, *Berichte*, 221. Over Leitgen Niesen, een lekenprediker die banden had met de Wassenbergers: Rembert, *Wiedertäufer*, 343, 359. Mogelijk identiek met Leitgen Cremers die in de jaren 1550 een predikant van reputatie en invloed werd in de Beneden Rijn. Cf. Bax, *Protestantisme*, 302; Albert F. Mellink, *De wederdopers in de noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Leeuwarden 1981²), 314. Jacobus ten Doornkaat Koolman verwerpt deze gelijkijenis: Dirk Philips, vriend en medewerker van Menno Simons 1504-1568 (Haarlem 1964) 31, noot 29.

57 Cf. Bax, *Protestantisme*, 54, verwijzend naar Esschenbroich.

58 Kirchhoff, ‘Die Täufer in Münsterland’, 21-22.

59 Rembert, *Wiedertäufer*, 374, noot 1: ‘das alte Agitationsfeld’.

60 Zie noot 52.

61 Brief van Heresbach aan Erasmus uit januari 1536: Karl W. Bouterwerk, *Conradi Heresbachii historia...* (Elberfeldiae 1866), 19, geciteerd door Rembert, *Wiedertäufer*, 376, noot 1.

62 Jan Smeitgen of Smeetgen [smid] van Maastricht werd in Antwerpen verbrand (24 mei 1537): Vos, ‘De doopsgezinden te Antwerpen’, 318; Vos, *Menno Simons*, 95 noot 2. Was Gisbert Smeitgens opvolger?

63 Bax, *Protestantisme*, 52-55; Redlich, *Jülich-Bergische Kirchenpolitik*, 855-858.

64 Krahn, *Dutch Anabaptism*, 183.

Gezien de feitelijke overeenkomsten in de levenscyclus van ieder van deze twee mannen, is Gisbert van Breberen mogelijk identiek aan Gisbert van Ratheim. Vos verwijst in zijn artikel naar Gielis van Ratheim, waarmee hij Rembert volgt, zonder de verandering in de voornaam op te merken.⁶⁵ Matthijs Spangemecker getuigde (23 januari 1535) dat op eerste kerstdag in 1534 een bepaalde priester genaamd Her Ghielis een doop door Jan Smeitgen in Maastricht bijwoonde. In de getuigenis van Servaes Fuegen (3 februari 1535) staat dat na Kerstmis (1534) 'een priester genaamd Her Ghilis een doop bijwoonde door Jan Smeitgen'.⁶⁶ Vos interpreteert de aanhef Her (Heer) als zijnde van adellijke afkomst, Bax werpt terecht tegen dat deze titel heel gebruikelijk was voor priesters.⁶⁷ In een brief van de procureur-generaal aan het Hof van Holland van 30 januari 1535 – op basis van een bekentenis van een gevangene uit het land Kleef – wordt vermeld dat Gillis van Susteren en Lenaert Boekbinder worden gezocht wegens een wederdopers oproer in Amsterdam.⁶⁸ Of deze Gillis van Susteren of Gillis van Tricht geïdentificeerd kan worden als Gillis van Aken is onzeker, maar het lijkt aannemelijk dat de 'Her Gillis' die met kerst 1534 in Maastricht verbleef dezelfde is. Deze laatste brief maakt ook duidelijk dat de procureur-generaal bij het Hof van Holland in 1535 geen (ketterse) activiteiten heeft vernomen over een Gillis uit de Beneden Rijn in Noord-Nederland.

Als we deze gegevens in kaart brengen (zie kaart 1), blijkt dat de afstand tussen Susteren en Höngen bijna negen kilometer is, wat minder dan twee uur lopen vergt. Breberen ligt vier en een halve kilometer van Höngen. De route van Susteren naar Ratheim zal ofwel door Höngen ofwel door het Echterbosch (een ontmoetingsplaats van dopers in het bos) zijn gegaan, en beide routes zullen lopend zo'n vijf en een half uur in beslag hebben genomen. Bovendien ligt Ratheim op vier kilometer van Wassenberg. De afstand tussen Susteren en Maastricht bedraagt lopend circa dertig kilometer, van Susteren naar Aken is het ongeveer veertig kilometer, en de route van Maastricht naar Aken beslaat ongeveer dertig kilometer. Kortom, hoeveel ketterse Gillissen zouden in 1534 in dit gebied met een straal van ongeveer vijftien kilometer (en een omtrek van ongeveer 95 kilometer) hebben geleefd of rondgedwaald? Dit maakt aannemelijk dat Gisbert (van Breberen)/Gielis (von Rotheim) en Gillis (van Aken) identiek zijn, maar door gebrek aan bronnen niet kan worden aangetoond. Gisbert/Gieles stond onder Wassenbergse, Melchioritische en Munsterse invloeden. Wanneer hij kan worden geïdentificeerd als Gillis van Aken kwam hij uiteindelijk in het rustiger vaarwater van Menno Simons, Dirk Philips en Adam Pastor terecht.⁶⁹

65 Rembert, *Wiedertäufer*, 339, Habets citerend in noot 1, met verwijzing naar 'Gys' zonder deze wijziging van de voornaam uit te leggen. Habets schrijft driemaal 'Gielis' en driemaal 'Gys': *De Wederdoopers te Maastricht*, 214-216. De bron met de naamswijziging 'Gys' is terug te voeren op Cornelius, *Berichte*, 221-223.

66 Vos, 'Gillis van Aken', 360, zonder verwijzing naar zijn bron; Habets, *De Wederdoopers te Maastricht*, 146, 154.

67 Bax, *Protestantisme*, 56, noot 3.

68 Gillis van Susteren: *DAN* 5, 13. Mellink vermoedt dat dit Gillis van Tricht (Maastricht) zou kunnen zijn: *DAN* 2, 104, noot 262; *DAN* 5, 20, noot 66 bevestigt dat 'Lenaert boekbinder' vóór het dopers oproer in Amsterdam was.

69 Cf. De Groot, *Anabaptisten*, 113-114.

Kaart 1 Plaatsen die Gillis van Aken heeft bezocht.⁷⁰

Eggeric Beninga (1490-1562), raadgever van Anna van Oldenburg van 1540 tot 1556, vermeldt in zijn *Chronyk oft Historie van Oost-Friesland*, een eigentijdse bron, dat Gillis van Aken samen met Ubbe (Obbe) Philips zich bij de wederdopers in Leeuwarden voegde en dat de sekte van Batenburg hun ‘telers en vermeerders’ waren. Hij verwijst naar een geweld-

dadige, Munsterse achtergrond.⁷¹ Gillis wordt ook wel Obbe Philips’ ambtgenoot genoemd.⁷² Bij het beschrijven van de opstand van de wederdopers en de verovering van ‘de grote abdij Oldeclooster’ in Friesland in 1535, noemt Gerardus Nicolai (1569) Batenborch, Giellis van Aken en Obbe Philips als de leidende ‘leerders’.⁷³ Mellink stelt daar tegenover dat er geen

70 Deze kaart is samengesteld door Jan-Eike Rossius, student fysische geografie aan de Universiteit van Utrecht, gebaseerd op: ‘Deutschland’s frühere kirchliche Eintheilung von J.V. Kutscheit Lithographie’, *Historisch-geographischer Atlas zu den allgemeinen Geschichtswerken*, ed. C. v. Rotteck et al. (Freiburg im Breisgau 1839).

71 Eggeric Beninga, *Volledige Chronyk van Oost-Friesland* (Emden 1723), 814. H. Moded beweert dat er een nauwe samenwerking was tussen Obbe Philips en Gillis van Aken: *Grondich bericht, van de eerste beghinselen der wederdoopsche seckten...* (Middelbvrgh 1603), 88, waarschijnlijk naar een vroege editie van Beninga’s *Chronyk*.

72 Geert E. Frerichs, ‘Menno’s verblijf in de eerste jaren na zijn uitgang’, *DB* 46 (1906), 1:52, 29.

73 Gerardus Nicolai, ‘Gerardus Nicolai’s Inlasschingen in het vertaalde werk van Bullinger: ‘Teghens de wederdopers’ (Emden 1569), *BRN* 7, 291:487, 362. Over Jan van Batenburg (1495-1538), zie: Albert F. Mellink, ‘Groningse wederdopers te Munster (1538). Een bijdrage tot de geschiedenis der Batenburgse richting’, *NAKG* 44 (1961), 87:100.

bekende verbindingen van Gillis met Groningen zijn.⁷⁴ Deze verklaring toont echter aan dat Gerardus Nicolai, die over het algemeen goed geïnformeerd was, Gillis al in 1535 in een leidende positie plaatste en voornoemde propaganda niet in twijfel leek te trekken. Vos noemt Gillis van Aken als de 38ste van in totaal 173 Melchioritische leraren of leiders van Jan Matthijs tot 1540.⁷⁵

Dit betekent dat het begin van doperse activiteiten van Gillis van Aken, zoals bij de meeste doperse bisschoppen uit de periode 1540-1550, zal hebben plaatsgevonden in de turbulente jaren dertig van de zestiende eeuw. Het is echter lastig vast te stellen, vooral omdat ze zelf iedere associatie met Munster met terugwerkende kracht probeerden te vermijden.⁷⁶ Hetzelfde patroon is bij Menno, Dirk en Adam Pastor te zien.⁷⁷ Vandaar dat het aannemelijk is dat Gillis van Aken in de jaren na de val van Munster zijn Gielis/Gisbert-verleden weg heeft proberen te poetsen, inclusief de (pre-) Melchioritische/Munsterse achtergronden. Bronnen tonen echter onmiskenbaar aan dat Gillis van Aken samen met drie andere leidende dopers uit het gebied van de Beneden Rijn (Adam Pastor, Hendrik van Vreeden en Antonius van Keulen) na 1542 het ambt van bisschop uit de handen van Menno Simons aanvaardde.⁷⁸ Het is dan ook nauwelijks uit te

sluiten dat Gillis van Aken en Menno Simons elkaar al eerder kenden.

Onder Habsburgse druk werd de Oost-Friese regering gedwongen hardere maatregelen te nemen tegen de zogeheten wederdopers. Daartegenover ontstonden in de regio Kleef-Gulik en in Keulen nieuwe kansen voor religieuze hervormingen tijdens de reformistische periode van aartsbisschop Hermann von Wied (1477-1552) van 1536 tot 1547.⁷⁹ Menno's verblijf in deze gebieden gedurende de jaren 1544-1546 moet in dit licht worden gezien.⁸⁰ Gillis werd opgeleid als priester in dit deel van de Beneden Rijn, werkte daar en was getuige van de ontwikkelingen voor en na het oproer in Munster, en was waarschijnlijk op de een of andere manier verbonden met Melchioritische netwerken in dit gebied.

2. De reisroute van Gillis van Aken als dopers bisschop

De doopsgezinde hoogleraar De Hoop Scheffer (1819-1894) laat zien dat Gillis van Aken na de bisschoppenconferentie in Wismar in Mecklenburg (1554) in het Waterland werkte, waar hij – misschien om zijn eerdere wangedrag goed te maken of in ieder geval het te laten vergeten – nog hartstochtelijker het bannen aanmoedigde dan zijn leermeester Leenaert Bouwens, onder wiens macht Gillis zou zijn komen te staan.⁸¹ Volgens Zijlstra

74 DAN 1, 113, vooral noot 3.

75 Karel Vos, 'Kleine bijdragen over de Doopersche beweging in Nederland tot het optreden van Menno Simons', *DB* 54 (1917), 74:202, 114.

76 Cf. Mellink, 'Het Nederlandse anabaptisme na Munster', 116.

77 Theo Brok, 'Adam Pastor (ca. 1500-ca. 1565). A Post-Münster Anabaptist Bishop in the Borderlands between the Netherlands and Germany', *Church History and Religious Culture* 101 (2021), 175:193, 180-182.

78 Cf. Knottnerus, 'Menno als tijdverschijnsel', 108-109; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 179-181.

79 Mellink, 'Het Nederlandse anabaptisme na Munster', 117; Knottnerus, 'Menno als tijdverschijnsel', 108-109. Willem Frijhoff, 'Erasmus' heritage: Priestly doubts of the magical universe', *Erasmus Studies* 35 (2015), 5:33, 21.

80 Vos, *Menno Simons*, 241-242.

81 Jacob G. de Hoop Scheffer, 'Eenige opmerkingen en mededeelingen betreffende Menno Simons VIII', *DB* 34 (1894), 10:70, 34. Leenaert Bouwens (1515-1582) was een actieve doperse leraar. Hij werd in 1551 in Emden door Menno Simons tot bisschop gewijd, waarna hij verschillende reizen maakte naar Groningen en Friesland, waarbij hij de eilanden in de Noordzee en Vlaanderen bezocht om te dopen en het avondmaal te bedienen. Bouwens had een actieve rol bij het schisma tussen de 'Friezen' en de 'Vlamingen' in 1567/1568: Vos, *Menno Simons*, 128-143; Sjouke Voolstra, 'Leenaert Bouwens', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* 6 (2006), 159. Bouwens heeft nog weinig wetenschappelijke aandacht gekregen.

werkte Gillis van Aken eerst in het Waterland en later vooral in Brabant.⁸² Knottnerus neemt aan dat Dirk Philips en Gillis van Aken in de Beneden Rijn elkaar hebben vervangen. Dirk verbleef enkele jaren in het Rijnland, terwijl Gillis zou hebben rondgetrokken in de kustgebieden.⁸³ Keeney meende een informele verdeling van het grondgebied tussen de bisschoppen na 1553 te zien: Gillis van Aken werkte voornamelijk in Noord- en Zuid-Holland en in Vlaanderen. Leenaert Bouwens was actief in Oost- en West-Friesland en Groningen; Menno in het noordwesten van Duitsland en Dirk in Pruisen.⁸⁴ De discussie is of deze territorialisering een top-down strategisch besluit was, of eerder het resultaat van een persoonlijke keuze van bisschoppen om voor een veiliger toevluchtsoord te kiezen (Menno in Sleeswijk, Dirk in Danzig), of de voorkeur te geven aan een missionaire taakuitoefening (Gillis van Aken in Vlaanderen en Amsterdam, Adam Pastor in het Hertogdom Kleef en wijde omgeving).

Op basis van verschillende bekentenissen van martelaren wordt Gillis van Aken sinds 1545 aangewezen als een rondtrekkende bisschop, dopend in zijn geboortestreek, waaronder plaatsen als Roermond⁸⁵, Maastricht (1545)⁸⁶, Aken en Keulen, langs de Maas (Swalmen, ca. 1551)⁸⁷, in Gelre (1545)⁸⁸ en in de aangrenzende gebieden Kleef en Gulik (1545).⁸⁹ Sinds 1547 is hij ook actief in de Zuidelijke Nederlanden⁹⁰: Antwerpen (1547-1548)⁹¹, Gent (1549)⁹², Kortrijk (1554)⁹³ en Doornik (1554-1556).⁹⁴ In het noorden worden genoemd: Amsterdam (1547-1549)⁹⁵, 1551-1552⁹⁶ en 1555-1556⁹⁷, Haarlem (1550-1552),⁹⁸ Dordrecht (1547-1548)⁹⁹ en Leiden (vóór 1552).¹⁰⁰ Aldus besloeg Gillis' reisroute een gebied van ongeveer een omtrek van rond de 800 kilometer in een denkbeeldige driehoek van Haarlem tot Kortrijk (ca. 250 kilometer), van Amsterdam tot Keulen (ca. 240 kilometer) en van Doornik tot Keulen (ca. 285 kilometer). Daarnaast reisde hij naar bijeenkomsten van de doperse bisschoppen in Emden (1547), Goch (1547), Lübeck (1552) en Wismar (1554), zoals op kaart 1 te zien is.

82 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 179.

83 Knottnerus, 'Menno als tijdsverschijnsel', 109. Dirks verblijf in het Rijnland werd opgebracht door Jacobus ten Doornkaat Koolman, *Dirk Philips*, 27-28.

84 William E. Keeney, *The development of Dutch Anabaptist thought and practice from 1539-1564* (Nieuwkoop 1968), 54.

85 Volgens de markgraaf van Antwerpen werd in juli 1557 een boodschapper naar Maastricht en Roermond gestuurd tijdens het proces 'in de zaak Gillis van Aken' (6 dagen; 8 penningen per dag): Vos, 'Gillis van Aken', 366.

86 *DAN* 2, 59.

87 Jacobus S. van Veen, 'Berichten over "Wederdoopers" in het Overkwartier van Gelderland', *PSHAL* 48 (1912) 430-437, 433.

88 Vos, 'Martelaars uit Gelderland', 265. Gillis zou in 1545 in Den Bosch hebben gedoopt: Karel Vos, 'Mededeelingen van Kleefseche Doopsgezinden over Menno Simons e.a.', *DB* 55 (1918), 138:139, 138.

89 Vos, 'Martelaars uit Gelderland', 265. In 1548 vertelde Jan Schutte tijdens een verhoor dat hij Gillis van Aken vier jaar eerder had ontmoet in het graafschap Mark: Karel Vos, 'De Anabaptisten te Ahaus in 1549', *NAKG* 11 (1914), 257:270, 266.

90 Volgens Vos 1551: 'Gillis van Aken', 361.

91 1547: *DAN* 2, 104, 106; 1548: *DAN* 2, 79.

92 *DAN* 2, 163.

93 Decavele, *Dageraad*, 472-473.

94 Decavele, *Dageraad*, 448.

95 1547: *DAN* 2, 78; 1548: *DAN* 2, 91, 147; 1549: *DAN* 2, 176.

96 1551: *DAN* 2, 173; 1552: *DAN* 2, 174, 182, 187.

97 1555-1556: *DAN* 2, 278-285.

98 1550: *DAN* 2, 185; 1551: *DAN* 2, 206; 1552: *DAN* 2, 207.

99 1547: *DAN* 2, 84, 88; 1548: *DAN* 2, 84.

100 *DAN* 2, 176. Laurens Knappert, *De opkomst van het protestantisme in eene Noord-nederlandsche Stad. Geschiedenis van de Hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg* (Leiden 1908), 189.

Gillis zou in of rond 1545 Vissersewert hebben bezocht, een heerlijkheid bij Susteren – aan de Maas bij de grens met Gulik.¹⁰¹ In deze ‘wederdoperskolonie’ kreeg Metken, de vrouw van Jacob Vrencken, in 1544/1545 onderricht van Menno Simons. Ze werd echter eerder onderwezen en gedoopt door Smeken van Tricht rond 1535.¹⁰² Voor 1544/1545 werd ze onderricht door Antonius van Keulen.¹⁰³ Dit bewijst de nauwe band van dit netwerk vanaf het midden van de jaren vijftig met het Melchioritische/Munsterse netwerk in Maastricht uit de jaren dertig. In juli 1550 verklaarde Lyske (ca. 1520-1550) bij het Hof van Gelre dat zij omstreeks 1545 gedoopt was door Theunis van Hastenrath (overleden in 1551) in Vissersewert, waarbij diaken Lemken Cremers aanwezig was.¹⁰⁴ In deze kring van Theunis’ aanhangers hoorde ze ook Gillis van Aken en Menno Simons prediken.¹⁰⁵

De schout van het nabijgelegen Swalmen bekende tijdens het verhoor in 1551 dat hij onderdak had geboden aan Gillis van Aken ‘... een van de principaelste wederdopers ende leyders derselver secten’.¹⁰⁶ De schout kreeg de opdracht terug te treden, tenzij hij zich zou bekeren en zou wijzen op de verblijfplaats van Gillis van Aken. Toen hij aan de eerste van de voorwaarden had voldaan, kon hij zijn functie

weer opnemen. Gillis van Aken werd echter niet gevangengenomen.¹⁰⁷ De actie tegen de boetvaardige schout heeft het beoogde doel niet bereikt, maar het maakt duidelijk dat Gillis van Aken als een zeer gezocht man werd beschouwd.

In 1549 verzocht de onderinquisiteur van Holland Franciscus Sonnius (1506-1576) om een zekere Hendrik, een wederdoper uit Muiden, vrij te spreken van de straf die onder de keizerlijke edicten was opgelegd, in de hoop greep te krijgen op ‘die verderfelijke anabaptist’ Gillis van Aken.¹⁰⁸ De grote aandacht voor Gillis van Aken blijkt ook uit een brief van de Sonnius aan Viglius van Aytta (1507-1577) – de meest invloedrijke ambtenaar van de Habsburgse regering in Brussel – van 13 februari 1550, waarin hij schrijft over zijn toewijding aan het onderzoek naar de ‘wederdoperse crimineel’ Gillis van Aken. Zoals duidelijk zal worden, was Gillis een volop gezocht figuur tijdens twee grote rechtszaken in Amsterdam (1549/1550 en 1552/1553).¹⁰⁹ In 1566 kwam Sonnius tot de conclusie dat veel wederdopers die door Gillis van Aken waren gedoopt in Amersfoort waren gevestigd.¹¹⁰

De verklaring van Claesken Gaeledochter dat Gillis van Aken haar in op een akker in Workum in Friesland doopte, is het enige

101 Vos, ‘Martelaars uit Gelderland’, 256; Bax, *Protestantisme*, 406-410.

102 Jacobus S. van Veen, ‘Bijdragen tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland (1543-1568) (Roermond, Venlo en omstreken)’, *PSHAL*, 309:414, 314.

103 Verhoor in Valkenburg (Vissersewert was een leen van het Graafschap Valkenburg), 28 August 1547: Bax, *Protestantisme*, 398-399.

104 Lemken volgde Theunis na zijn dood in 1551 op als bisschop aan de Beneden Rijn en werd na 1555 een tegenstander van Menno Simons en Dirk Philips; zie ook noot 55. Bax gaat ervan uit dat hij in 1565 nog leefde: *Protestantisme*, 303. Over Theunis van Hastenrath zie: Theo Brok, ‘Het doperdom aan de Nederrijn na Munster. De rondreizende bisschop Theunis van Hastenrath (†1551)’, *DB* 47 (2021), 93-115.

105 Vos, *Menno Simons*, 86, 241-242; Jacob G. de Hoop Scheffer, ‘Eenige opmerkingen en mededeelingen betreffende Menno Simons VI’, *DB* (1890), 53:72, 58-60. Cf. Peter Nissen, ‘Grevenbicht en omgeving in de periode van het vroege doperdom’, *Godt Bewaert - De Sinen - In Noot. 500 jaar protestantisme in Grevenbicht*, Augustinus Janssen, et al. (Sittard 2001), 6:27, 19-20.

106 Van Veen, ‘Berichten over “Wederdoopers” in het Overkwartier van Gelderland’, 432.

107 Van Veen, ‘Berichten over “Wederdoopers” in het Overkwartier van Gelderland’, 430.

108 Paul J. Begheyn, ‘Franciscus Sonnius als inquisiteur. Een bijdrage tot zijn biografie (1543-1557)’, *Bosche Bijdragen*, 30 (1970), 85:154, 86.

109 Mellink, ‘Het Nederlandse anabaptisme na Munster’, 119.

110 Begheyn, ‘Franciscus Sonnius als inquisiteur’, 103.

bekende voorbeeld van dopen door Gillis in Friesland.¹¹¹ Als deze uitspraak op feiten is gebaseerd, is het mogelijk dat Gillis van Aken, die in deze jaren in Noord-Holland rondtrok, de Zuiderzee overvoer om te prediken en te dopen in het Friese kustgebied en naar Groningen is gereisd. Aan de andere kant kan Claesken haar echte doper Leenaert Bouwens – die 49 personen doopte in Workum – hebben willen beschermen door te verwijzen naar de overleden Gillis van Aken.¹¹²

Informatie over de reizen van Gillis van Aken komt voornamelijk uit de overgeleverde criminele documenten en de Vlaamse martelaarsboeken, waarin zijn activiteiten als dopers bisschop in Vlaanderen worden beschreven.¹¹³ Vlaanderen en Antwerpen zijn relevant voor de rol die Gillis van Aken speelde in de ontwikkeling van het doperdom in de Lage Landen. Decavele stelt in zijn baanbrekende studie over de opkomst van de Reformatie in Vlaanderen uit 1975 dat de verspreiding van Menno's ideeën in Antwerpen na 1550 de definitieve doorbraak van het doperdom in Vlaanderen betekende. Vooral de rusteloze activiteit van Gillis van Aken was volgens Decavele bepalend voor de verdere ontwikkeling van het doperdom in het Zuiden. Tijdens zijn reizen doopte Gillis van Aken talrijke volgelingen in en rondom Aken, Antwerpen, Gent, Kortrijk, Amsterdam en

Dordrecht.¹¹⁴ Decavele stelt dat het doperdom zich heeft verspreid vanuit Friesland en Holland naar Vlaanderen.¹¹⁵ Het rekruteringsveld van het Antwerpse doperdom was echter vooral een zaak van immigranten, grotendeels afkomstig uit het zuiden van de Nederlanden.¹¹⁶

In 1957 vestigde Léon-Ernest Halkin de aandacht op de geschiedenis van het doperdom in de Zuidelijke Nederlanden. Hij toonde een verband aan tussen de opkomst van het doperdom in de Zuidelijke Nederlanden en het heretogdom Gulik, en de steden Aken, Maastricht, Hasselt, Antwerpen en Gent.¹¹⁷ Hij neemt vanaf 1551 contacten met het Noorden waar, al gaat hij niet in op verdere details. Halkin noemt de Vlaamse dopers 'frères', waarmee hij benadrukt het doperdom in de Zuidelijke Nederlanden niet op te vatten als een onderstroom van de beweging rond Menno Simons en Dirk Philips, zoals Decavele dat doet, en het plaatst in de context van het Nederrijnse Melchioritische/Munsterse doperdom.¹¹⁸

Hoewel Halkin verwijst naar sporen van het vroege Melchioritisme in Antwerpen, ligt de nadruk in de geschiedschrijving over de Zuidelijke Nederlanden vooral op de latere fase van de doperse beweging. Melchioritische impulsen werden toegeschreven aan Noord-Nederland, in het bijzonder Amsterdam. Melchioritische invloeden uit de Beneden Rijn

111 DAN, dl. 1, *Friesland en Groningen (1530-1550)*, ed. Albert F. Mellink (Leiden 1975), 110-111, noot 144 verwijzend naar BRN 2 (1904), 324. Cf. Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen', 387.

112 Tjaard H. Siemelink, 'Geschiedenis der Doopsgezinde gemeente te Workum', *DB* 39 (1899), 21:64, 38.

113 Cf. Decavele, *Dageraad*, 436-464, 472, 514.

114 Decavele, *Dageraad*, 436-437. Deze Menno-centrische visie op de verspreiding van het 'Mennisme' na 1540 werd geïntroduceerd door Alphonse L.E. Verheyden, *Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de xvie eeuw* (Brussel 1959), 37-38, 44.

115 Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 116.

116 Guido Marnet, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Amsterdam/Antwerpen 1996), 111-112; Decavele, *De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, 437.

117 Vos vond in België weinig sporen van een Melchioritische beweging, met Antwerpen als uitzondering: 'De doopsgezinden te Antwerpen', 317-319.

118 Léon-Ernest Halkin, *La Réforme en Belgique sous Charles-Quint* (Bruxelles 1957), 81-87. Cf. Monge, *Des communautés mouvants*, 120-123.

bleven echter onderbelicht.¹¹⁹ Bronnen staven dat Gillis van Aken sinds 1547 in Antwerpen veel mensen had gedoopt.¹²⁰ De *Successio Anabaptistica* beweert dat Gillis als bisschop door Menno en Dirk was uitgezonden, wat vervolgens in de geschiedschrijving steeds werd herhaald.¹²¹ De levensloop van Gillis suggereert echter dat hij het doperdom eerst heeft verkondigd vanuit de Beneden Rijn via Melchioritische netwerken in Maastricht en Hasselt tot in Antwerpen.¹²² Hij volgde achtereenvolgens zijn 'broeders en zusters' van dit Antwerpse netwerk naar Dordrecht en Amsterdam en maakte zo kennis met de Melchioritische kringen die daar bestonden. Chronologisch doopte Gillis eerder in Antwerpen dan in Dordrecht of Amsterdam. Dit betekent niet dat hij niet eerder in contact was met kringen rond Menno en Dirk.

Tussen 1546 en 1555 nam Gillis deel aan conferenties van doperse bisschoppen. In 1546 vond bij Lübeck een ontmoeting plaats met Nikolaas Meyndertsz van Blesdijk (ca. 1520-1584), die op jonge leeftijd (ca. 1536) verbonden was geraakt met Menno Simons, maar tien jaar later de woordvoerder werd van zijn schoonvader David Joris, die in 1544 naar Bazel was vertrokken.¹²³ Menno Simons verscheen in Lübeck met een grote delegatie bestaande uit hemzelf, de bisschoppen Dirk Philips, Adam Pastor en

Gillis van Aken, en de 'leraar' Leenaert Bouwens. Blesdijk en Gillis van Aken debatteerden vier uur over de kinderdoop. Deze ontmoeting was niet het einde maar het begin van een polemiek die daarop volgde tussen de voorstanders van de opvattingen van David Joris en zijn tegenstanders, vooral Adam Pastor, Gillis van Aken en Menno Simons.¹²⁴ Gillis schreef er een (verloren) brief over aan zijn aanhangers. Het overgeleverde antwoord van Blesdijk bevat details over deze ontmoeting op het punt van de doop van kinderen volgens David Joris en de reactie van Gillis op dit 'veinzen'.¹²⁵

Gillis was ook aanwezig op de conferenties in Emden (1547) en Goch (1547), waar de menswordingsleer van Christus, de kinderdoop en het mijden van echtgenoten binnen het huwelijk werd besproken. Dit leidde tot het eerste schisma onder de netwerken van 'mennonitische' bisschoppen door excommunicatie van Adam Pastor. Volgens Pastors *Disputation* was Gillis in Lübeck (1552) samen met Menno de belangrijkste tegenspeler op de thema's van de Melchioritische menswordingsleer (Jezus heeft niets van Maria aangenomen), de goddelijkheid van Christus, de Heilige Geest en het bannen en het mijden.¹²⁶ In 1554 was Gillis aanwezig in Wismar in Mecklenburg, waar zeven doperse voormannen uit het noorden (vier) en het zuiden (drie) van de Nederlanden negen resolu-

119 Albert F. Mellink, 'Karel Vos (1874-1926). Zijn betekenis voor de doperse geschiedschrijving', *DB* 2 (1976), 81:90, 87. Willem Balke merkt op dat de Munsterse boodschapper, Jan van Geelen (overleden 1535) die in Antwerpen is geweest, een verband aantoonde tussen Munster en Amsterdam. Er kunnen echter andere namen aan worden toegevoegd, die contacten tussen Antwerpen en Maastricht laten zien: 'De invloed van de Anabaptisten te Antwerpen', *Bijdragen tot de geschiedenis [bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant]* 70 (1987), 39:59, 42-43. Mellink, verwijst naar de invloed van de Amsterdamse Melchioritische/Munsterse doper Dirck Tasch, en naar een tweede belangrijke verbindinglijn, namelijk Antwerpen-Maastricht: 'Antwerpen als Anabaptisten-centrum tot ±1550', *NAKG* 46 (1964-1965), 155:168, 156-158.

120 Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen', 387f.; Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 109-110.

121 'Successio Anabaptistica', 50.

122 Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 111-112.

123 Samme Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz van Blesdijk. Een bijdrage tot de Geschiedenis van het Davidjorisme* (Assen 1983), 121-124.

124 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 205-206; Theo Brok, 'Adam Pastor's Vnderscheit/Onderscheet: The Reputation of an Anabaptist Bishop Alongside Menno Simons and Dirk Philips', *MQR* 94 (2020), 207:232, 216-217.

125 *Weder-antwoort*, zie noot 19. Cf. Cramer in zijn inleiding op Nicolai's 'Inlassingen', *BRN* 7, 281; Zijlstra, *Blesdijk*, 44-46.

126 Adam Pastor, 'Disputation van der Godtheit des Vaders, des Soens unde des hilligen Geistes' (s.l., s.a. [ca. 1554]), *BRN* 5, 517:581, vooral 523, 541-560 en 578-581. Cf. Theo Brok, 'Het 'Onderscheytboeck' van Adam Pastor. De reputatie van 'eyn principaell doper' naast Menno Simons en Dirk Philips', *DB* 45 (2019), 141:164, 155.

ties aannamen als een stelregel, of religieuze uitgangspunten, maar eigenlijk meer een soort kerkorde.¹²⁷

De wijding van Gillis van Aken tot bisschop rond 1542 en de daaropvolgende bijeenkomsten (1546-1555) met zijn medebisschoppen toont een proces van samenwerking, waarbij verschillende netwerken van lokale bisschoppen worden samengebracht en met elkaar worden verbonden met als doel hun doperse zienswijzen te standaardiseren en te institutionaliseren door middel van bovenregionale coördinatie.¹²⁸ Dit leidde echter ook tot beperking en beheersing van afwijkende standpunten.¹²⁹ Een sterk organisatiepatroon kan echter in de bestudeerde periode niet worden waargenomen. Toch bestond er een nauw verweven netwerk, niet alleen door persoonlijke relaties tussen 'broeders en zusters' uit de respectievelijke doperse kernen, maar ook door de constante onderlinge uitwisseling, en met name door de verbindende kracht van de rondtrekkende bisschoppen. Gillis' netwerken waren dan ook verbonden met de doperse beweging in Holland in het noorden, Vlaanderen in het zuiden, de Beneden Rijn in het oosten en uiteindelijk ook met de kring rond Menno Simons en Dirk Philips.¹³⁰

In een brief uit 1595 meldde een 'oude Duitse leraar' dat Gillis van Aken ongeveer veertig jaar geleden (dus rond 1555) met iemand in zijn gezelschap naar het Waterland was afgereisd om 'Oom' (zo werden bisschoppen ook weleens genoemd) Egge te overtuigen tot het bannen en mijden van afvalligen op alle gebied. Gillis begon het gesprek met de woorden 'Vandaag zal ik jou of jij mij van het veld slaan met het zwaard van de geest'. Egge wilde op zijn schip wegvaren, maar Gillis bleef ruziemaken. Gillis, zo bracht Egge naar voren, wilde ook echtelieden loskoppelen (het opschorten van de verbintenissen uit het huwelijk) als één ervan in de ban was gedaan, wat Gillis bevestigde. Gillis en zijn metgezel vertrokken daarop. Daarna ontmoette Menno Simons de Waterlanders nog twee keer.¹³¹ Vos concludeerde dat Gillis zo streng was in zijn gevoelens over het bannen dat hij er al in 1555 voor zorgde, dat de Waterlanders zich afscheidden en een aparte doperse gemeenschap vormden.¹³² In termen van periodisering leidde Wismar (1554) uiteindelijk tot het schisma van Waterlanders en Vlamingen in 1555, waarbij Gillis van Aken in de historiografie een tot nu toe verwaarloosde rol speelde. Gillis moet echter onmiskenbaar worden beschouwd als een voorloper of voorman van de partij van de Vlamingen.¹³³

127 Jacobus ten Doorkaat Koolman, 'Die Wismar Artikel 1554', *Mennonitische Geschichtsblätter* 17 (1965), 38:42, 38. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 182.

128 Martin Rothkegel duidt op een soortgelijk proces in Zuid-Duitsland en Moravië en definieert het als 'Sammlungsbewegung': 'Die Austerlitzer Brüder oder Bundgenossen. Pilgram Marpecks Gemeinde in Mähren', *Grenzen des Täufertums/Boundaries of Anabaptism, Neue Forschungen*, ed. Anselm Schubert et al., (Göttingen 2009), 232:270, 257. Heinold Fast beschrijft impliciet de netwerkstructuur van het 'Marpeck-Netzwerks' door zich te richten op hun 'communicatiestructuren': 'Pilgram Marpeck und das oberdeutsche Täufertum. Ein neuer Handschriftfund', *Archiv für Reformationgeschichte* (hierna ARG) 47 (1956), 212:242, 237, noot 20 en 21.

129 In navolging van Rothkegel kan deze handelswijze in de periode tussen 1540 en 1550 worden gedefinieerd als een proces van 'micro confessionalisering': 'Die Austerlitzer Brüder oder Bundgenossen', 257.

130 Decalvele, *Dageraad*, 515.

131 Jacob de Hoop Scheffer heeft dit manuscript bewerkt op basis van een 'slordige' achttiende-eeuwse kopie van J.B., 'Eene geschiedenis van doopsgezinden, van hunne geschillen en hereenigingen door een doopsgezinde in 1647' - 'Korte Beschrijving hoe het met de Doopsgezinden gegaan is van 't Begin af (1522) tot dezen tijd toe (1647)', *DB* (1876), 13:41, 23-24. Deze brief kan worden beschouwd als een eigentijdse bron. Het gaat hier vermoedelijk om de Waterlandse bisschop Egge Claesz. Jansen uit Oostzaan: Knottnerus, 'Menno als tijdverschijnsel', 111, noot 152.

132 Vos, 'Gillis van Aken', 361.

133 Vos, *Menno Simons*, 97; De Hoop Scheffer, 'Eene geschiedenis van doopsgezinden', 23 en Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden*, 313.

Zoals eerder gezien, is Gillis van Aken mogelijk zelf van 1552 tot 1554 in de ban geweest wegens overspel en misschien voor het aannemen van geld.¹³⁴ De vraag blijft echter door wie en waar, terwijl Gillis een belangrijke rol speelde op de bijeenkomsten van de bisschoppen in Lübeck (1552) tegen Adam Pastor en in Wismar (1554). Onder verwijzing naar zeventiende-eeuwse historici bericht De Hoop Scheffer dat Menno Simons en Dirk Philips, toen ze elkaar ontmoetten op ‘een geheime plaats in het land van Mecklenburg’ – net voor of na Wismar maar nog steeds in 1554 – Gillis niet in de ban hebben gedaan of hebben geschorst, maar hem vergaven na zijn schuldbekenenis.¹³⁵ Vos merkt daarbij ironisch op dat Gillis niet werd veroordeeld, omdat hij ‘een oude partizaan van Munster’ was.¹³⁶ In ieder geval zette Gillis van Aken gedurende deze jaren zijn religieuze leiderschap ononderbroken voort in Amsterdam en vooral in Antwerpen.¹³⁷

Gillis van Aken predikte, doopte en bediende het avondmaal, net als zijn mede-doperse bisschoppen, op verschillende plaatsen; in steden en op (veelal geheime) bijeenkomsten op het platteland. Op deze wijze verbonden zij de lokale netwerken van dopers en anderszins betrokken sympathisanten.¹³⁸ Gillis was wel de

enige van de door Menno Simons gewijde bisschoppen die in de meest gevaarlijke gebieden onder het gezag van Karel V (1500-1558) reisde met een hoog risico op gevangenschap en fysieke straffen. Uiteindelijk werd hij in 1557 buiten Antwerpen tijdens een prediking opgepakt en op 10 juli 1557 op de markt in Antwerpen ter dood gebracht. Behalve Gillis speelde alleen Leenaert Bouwens een soortgelijke missionaire rol in het Nederlandstalige Habsburgse grondgebied. Hij reisde echter voornamelijk pas na 1557.¹³⁹

3. Gillis van Aken en een dopers netwerk in Amsterdam (1549-1555)

Amsterdam en vooral Antwerpen waren tussen 1540 en 1565 de twee belangrijkste groeicentra in het economisch invloedrijke kerngebied van de Habsburgse Nederlanden, bestaande uit de regio's Vlaanderen, Brabant en Holland, met Zeeland als schakel daartussen.¹⁴⁰ In Antwerpen had zich een economie ontwikkeld die niet minder vitaal en niet minder kapitalistisch was dan die van het latere zeventiende-eeuwse Holland.¹⁴¹ Tussen 1500 en 1560 verdrievoudigde de bevolking van Amsterdam bijna van 10.000 naar 27.000 en werd het een belangrijke handelsstad voor bulkgoederen, maar het bleef

134 Zie noot 23. Beninga merkt op dat Gillis in Mecklenburg in 1554 werd beschuldigd van meervoudig overspel, maar niet in de ban werd gedaan: *Historie van Oost-Friesland*, 795.

135 De Hoop Scheffer, ‘Eenige opmerkingen VIII’, 29.

136 Vos, ‘Gillis van Aken’, 359.

137 In tegenstelling tot sommige verklaringen van gearresteerde dopers in Amsterdam die expliciet verwijzen naar activiteiten van Gillis in 1552, draagt Vos aan dat Leenaert Bouwens in 1551 het werk van Gillis in Amsterdam overnam: ‘Gillis van Aken’, 361. Leenaert bezocht pas in 1554 Amsterdam als een onbekende leraar uit het noorden: *DAN* 2, 262.

138 Cf. Monge concludeert ‘De meest mobiele onder de broeders en zusters waren echter de predikers. Sommigen beantwoordden aan het toonbeeld van de profeet en reisden honderden kilometers om de mensenmenigte te evangeliseren’: *Des communautés mouvants*, 188.

139 Cf. Vos, *Menno Simons*, 96, 128f. Bouwens doopte niet aan de Beneden Rijn en in Vlaanderen slechts zeer beperkt: ‘De Dooplijst van Leenaert Bouwens’, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 36 (1915), 39:69.

140 Hugo de Schepper stelt dat de sterk verstedelijkte Vlaams-Brabants-Hollandse economie en cultuur in de zestiende eeuw als een geheel moet worden gezien: ‘Belgium Nostrum’ 1500-1650. *Over Integratie en Desintegratie van het Nederland* (Antwerpen 1987), 8; Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. Geschiedenis van Nederland 1100-1555* (Amsterdam 2010), 624.

141 J. Juliaan Woltjer, ‘Kleine oorzaken, grote gevolgen’, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam 1994), 131:145, 140.

nog steeds een relatief kleine stad. Antwerpen was bijna vier keer zo groot.¹⁴² Amsterdam werd een stapelmarkt waar noordelijke en zuidelijke producten werden opgeslagen, verwerkt en verkocht. Met andere woorden: Amsterdam was een poort van en naar het noorden, net zoals Antwerpen een poort voor Engeland en het zuiden was en Dordrecht de oostelijke poort voor het Rijnland.¹⁴³

De uitgebreide netwerken van handelscontacten die in deze steden werden onderhouden, bevorderden de verspreiding van nieuwe, dissidente opvattingen.¹⁴⁴ De poortpositie van Amsterdam was aantrekkelijk voor migranten, vooral in de handel, scheepvaart, industriële ambachten (zoals textiel) en dragers.¹⁴⁵ Het perspectief van deze nieuwkomers bood de mogelijkheid om het eigen lot te verbeteren in vergelijking met de situatie in het gebied van herkomst.¹⁴⁶ In de context van de vroegmoderne tijd waren de push- en pullfactoren van immigratie van economische aard. Toch zullen voor sommigen ook onderliggende motieven zoals religieuze dissidentie een rol hebben gespeeld of zelfs de doorslag hebben gegeven. Met de groei van de stad groeide in Amsterdam ook een substad van een anoniem grootstedelijk proletariaat in wording, waarvan er velen spoorloos werden en weer verdwenen.¹⁴⁷

In deze context speelde Amsterdam in de periode tussen 1540 en 1550 een centrale rol in de verbinding tussen kernen van het doperdom in Holland en daarbuiten. Amsterdam verbond dopers in Haarlem, Leiden, Dordrecht en andere nabijgelegen steden in Holland. Zo ook in Friesland en Groningen en in de oorspronkelijke doperse haard in Emden en omgeving, maar ook in Antwerpen, Brugge en Gent in het zuiden. Deze doperse relaties strekten zich uit tot Westfalen (inclusief de Beneden Rijn), Lübeck, Wismar in Mecklenburg en zelfs tot Danzig.¹⁴⁸

In Amsterdam waren schout en schepenen verantwoordelijk voor de rechtshandhaving. Op provinciaal niveau was dit het Hof van Holland. De sinds 1521 uitgevaardigde keizerlijke edicten tegen ketters hadden deze traditionele structuren niet veranderd.¹⁴⁹ In de volgende jaren vaardigden de keizerlijke autoriteiten verschillende van deze plakaten opnieuw uit om de lokale autoriteiten te herinneren aan hun verplichting het beleid uit te voeren. Herhaling van decreten sloot elk excuus uit om er geen weet van te hebben. In 1550 werd het wetboek van strafrecht tegen ketterij aangevuld met de publicatie van het eeuwigdurende edict, ook wel bekend als het Bloedplakkaat. Dit edict dankt zijn naam aan de eis om alle

142 In de periode 1541-1550 werden in totaal ongeveer 3.000 nieuwe burgers geregistreerd in de burgerboeken van Antwerpen en slechts 500 in de burgerboeken van het veel kleinere Amsterdam: Clé Lesger, 'Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden. Nieuwe burgers in Amsterdam en Antwerpen, 1541-1655', *Stadsgeschiedenis*, dl. 1 (Hilversum 2006), 97:121, 102-109. De expansieve groei van Amsterdam vond pas plaats na de val van Antwerpen in 1585 als gevolg van de Nederlandse Opstand, die ook de grote toestroom van Zuid-Nederlanders (volledig gedomineerd door vluchtelingen uit Antwerpen) naar het noorden veroorzaakte.

143 In de maanden februari tot september 1545 werd bijna 75 procent van de waarde van de export uit Noord-Nederland geregistreerd in Antwerpen: Clé Lesger en Eric Wijnroks, 'The spatial organization of trade. Antwerp merchants and the gateway system in the Baltic and the Low Countries c. 1550', *Trade, diplomacy and cultural exchange. Continuity and change in the North Sea area and the Baltic c. 1350-1750*, ed. Hanno Brand (Hilversum 2005), 15:35, 17-19, 27-31.

144 Henk van Nierop, 'De eenheid doorbroken 1522-1566', *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. 1 Een stad uit het niets, tot 1578, ed. Marijke Carasso-Kok (Amsterdam 2004), 313:363, 315.

145 Lesger, 'Migrantenstromen', 106, 108 en 114.

146 Lesger, 'Migrantenstromen', 118.

147 Lesger, 'Migrantenstromen', 117, met verwijzing naar Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005), 333.

148 Albert F. Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen 1978), 98-99.

149 Jaap Geraerts, 'The Prosecution of Anabaptists in Holland, 1530-1566', *MQR* 86 (2012), 5:47, 8.

individuen te executeren wier acties wezen op ketterij. Degenen die vasthielden aan hun ketterse overtuigingen moesten worden verbrand. Herroeping kon alleen de wijze van executie veranderen; mannen moesten dan worden onthoofd en vrouwen levend begraven.¹⁵⁰

In geen enkele Nederlandse stad toonde het stadsbestuur veel enthousiasme om de strenge anti-ketterse wetgeving van de centrale regering in Brussel uit te voeren. Vooral in Amsterdam, waar 'Brussel' geen invloed had op de benoeming van de burgemeesters en de schout, was dit waarneembaar.¹⁵¹ Niettemin, nadat het keizerlijk beleid tegen ketteren was geïmplementeerd en sinds de rebellie in Amsterdam van dopers op 10 en 11 mei 1535, speelde het stadsbestuur van Amsterdam, en in het bijzonder de schout, een belangrijke rol in de opsporing en vervolging van dopers.¹⁵² De Amsterdamse magistraten waren echter in deze periode meer bezig met de handhaving van de openbare orde dan met de kwestie van 'de ware religie'. Als gevolg van het doperse oproer was het juridische klimaat in Amsterdam dus aanzienlijk verhard.¹⁵³ Tussen 1524-1552 werden hoofdzakelijk dopers veroordeeld tot de doodstraf of eeuwigdurende ballingschap met inbeslagname van eigendommen. Slechts één veroordeling uit die periode betrof de

doodstraf en confiscatie van de eigendommen van een moordenaar.¹⁵⁴

In de periode van 1542 tot 1552 verspreidde zich een golf van vervolging door de noordelijke Nederlanden als reactie op de gewelddadige acties van dopers en vooral aanhangers van de radicale kerkrover Batenburg.¹⁵⁵ De justitie in Amsterdam week niet af van dit algemene patroon.¹⁵⁶ Na de verdrijving van aanhangers van David Joris (1501-1556) uit Oost-Friesland was het bestuur van Amsterdam bevreesd dat ook uitgeweken zou worden naar Amsterdam.¹⁵⁷ Tegen de komst van Davidjoristen in de stad werd in 1545 actie ondernomen.¹⁵⁸ Daarna heeft de stad Amsterdam echter tot 1554 geen aanvullende beleidsmaatregelen tegen dopers ondernomen. Er was dus geen directe beleidsreden, noch aanleiding tot vervolging van dopers in 1549.¹⁵⁹

4. De verhoren van wederdopers in Amsterdam, 1549-1555

Verslagen van de ondervragingen die tijdens de processen tegen dopers tussen 1549 en 1555 in Amsterdam werden gehouden, zijn bewaard gebleven.¹⁶⁰ Ze bewijzen dat een doperen netwerk opgerold werd als onderdeel van de machtsstrijd tussen twee Amsterdamse facties: enerzijds vertegenwoordigd door schout

150 Geraerts, 'The Prosecution of Anabaptists', 9.

151 James D. Tracy, 'Heresy Law and Centralization under Mary of Hungary: Conflict between the Council of Holland and the Central Government over the enforcement of Charles V's Placards', ARG 73 (1982), 284-307, 304-305. De Habsburgse regering had sinds 1509 het ambt van schout aan de stad Amsterdam verpand: Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam*, 23.

152 Cf. Geraerts, 'The Prosecution of Anabaptists', 9-11.

153 Van Nierop, 'De eenheid verbroken', 324.

154 Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam*, 177.

155 Samme Zijlstra, 'Gereformeerden en Doopsgezinden in Emden ca. 1560-1620', DB 25 (1999), 41-64, 46.

156 Van Nierop, 'De eenheid verbroken', 356.

157 David Joris was een invloedrijke figuur in de consolidatieperiode van de dopers na de val van Munster (1535), die tot zijn vertrek naar Basel in 1544 een polemiek voerde met Adam Pastor en Menno Simons: Brok, 'Het 'Onderscheytboeck' van Adam Pastor', 148-149; GAMEO 'David Joris (1501-1556)'.
158 Greta Grosheide, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Anabaptisten in Amsterdam* (Hilversum 1938), 201.

159 Cf. Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 190-191; Aline Goosens, 'Karel v en de onderdrukking van de wederdopers', DB 27 (2001), 15-32, 24-25; Geraerts, 'The Prosecution of Anabaptists', 12. Boomgaard beweert dat hoewel er geen dreiging van radicalisering was, op elke poging van wederdopers om een gemeente te vormen werd ingegrepen. Hij onderbouwt dat echter alleen met verwijzing naar de verordening van 1545 die inwoners die de afgelopen vier jaar naar de stad waren gekomen, verplichtte om verklaringen van goed gedrag van hun laatste verblijfplaats te overleggen: Boomgaard, *Misdaad en Straf*, 75, 116.

160 Deze verhoren in DAN 2, hoofdstukken II (1549-1550), III (1552-1553) en IV (1555).

Willem Bardes (lid van een oude, vooraanstaande Amsterdamse familie) en anderzijds een van de burgemeesters van de stad, Hendrick Dircks (de politiek succesvolle zoon van immigranten).¹⁶¹ De aanleiding was de machtsstrijd om de verpanding van het ambt van de schout. Door het tumult van wederdopers in Amsterdam op 10 en 11 mei 1535 ondersteunde de keizerlijke regering in Brussel in 1538 een machtsgreep tegen de factie Bardes (de partij van de graanhandelaars) door de 'oprechte katholieke partij' (die voornamelijk hun geld had verdiend als kooplieden in textiel en investeerders in staatsobligaties) onder leiding van Dircks.¹⁶² De niet zo voor de hand liggende benoeming tot schout van Bardes (1505-1568) in 1542 had niets te maken met de religieuze kwestie, maar met de Baltische graanhandel, waarover problemen met Brussel sleepten. Bardes werd gezien als de noodzakelijke bemiddelaar tussen alle partijen.¹⁶³

In 1550 betaalde de keizerlijke regering de pandsom voor het ambt van schout aan de stad Amsterdam terug. Vervolgens werd – tegen privileges in – tevergeefs geprobeerd een niet-Amsterdams burger tot schout te benoemen. Bardes verbleef eind 1550 en begin 1551 aan het hof in Brussel, waarschijnlijk om zijn positie als schout van Amsterdam veilig te stellen.¹⁶⁴ Ten slotte bleef Bardes op persoonlijke titel in functie, dus nu onafhankelijk van de burgemeesters.¹⁶⁵

In de periode dat Willem Bardes van 1542 tot 1566 de functie van schout bekleedde en dus verantwoordelijk was voor de strafrechtelijke vervolging, sprak de rechtbank 29 doodvonnissen uit wegens ketterij.¹⁶⁶ Tot nu toe is in de historiografie niet opgemerkt dat 25 (86 procent) van hen ter dood werden veroordeeld voor het bijeenkomen rond de doperse bisschop Gillis van Aken. De overige vier doodvonnissen wegens ketterij hebben betrekking op de periode vóór het eerste grote proces tegen de volgelingen van Gillis van Aken in 1549.¹⁶⁷ Van die vier verwees alleen de in 1545 overleden Zeeuwse doper Quirijn Pieterssen naar Gillis van Aken.¹⁶⁸ Alle doodvonnissen wegens ketterij van 1549 tot 1555 hadden betrekking op mensen uit het netwerk van Gillis van Aken. Deze gegevens werpen een andere kijk op het vervolgingsbeleid van de Amsterdamse magistraat. Tot dusverre werd de jacht op ketteren voorgesteld als gericht tegen dopers in het algemeen.¹⁶⁹ Zoals zal blijken, lijken de vervolgingen echter in de eerste plaats gericht te zijn geweest tegen het 'Gelys van Aickens volcke'; bijna allemaal doperse immigranten uit Vlaanderen, terwijl zij in die tijd zeker niet de enige dopers in Amsterdam waren.¹⁷⁰

De vervolgingen in 1549 lijken in de eerste plaats een opzettelijke manier van Bardes om zijn loyaliteit aan de keizerlijke regering te bewijzen.¹⁷¹ Het is zeker ook niet uit te sluiten

-
- 161 Cf. J. Juliaan Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (hierna *BMGN*) 86 (1971), 178:199, 182-84; James D. Tracy, 'Habsburg Grain Policy and Amsterdam Politics: The Career of Schout Willem Dirkszoon Baerdes, 1542-1566', *Sixteenth Century Journal* (hierna *SCJ*) 14 (1983), 293:319, 294.
- 162 James D. Tracy, 'A Premature Counter-Reformation/The Dirkist Government of Amsterdam, 1538-1578', *Journal of Religious History* 13 (1984), 150:167, 158-159.
- 163 Tracy, 'Habsburg Grain Policy', 303.
- 164 Mellink dateert deze wijziging in de pandovereenkomst in 1553: *Amsterdam en de wederdopers*, 106.
- 165 Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', 182.
- 166 Van Nierop, 'De eenheid verbroken', 357.
- 167 Boomgaard, *Misdaad en straf*, 170.
- 168 *DAN* 2, 59.
- 169 Van Nierop, 'De eenheid verbroken', 358; Mellink, *Amsterdam en de wederdopers*, 95.
- 170 Het aantal dopers in de Nederlanden in de zestiende eeuw is niet of nauwelijks bekend. Zijlstra schat het aantal in Amsterdam in de zeventiende eeuw op ongeveer drie procent: *Om de ware gemeente*, 459.
- 171 Woltjer stelt dat Bardes zonder al te veel tegenin heeft bijgedragen aan de vervolging van wederdopers: 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', 185.

dat de huldigingstocht, die Karel V met kroonprins Filips van april tot oktober 1549 door de Nederlanden maakte, waarbij ook Amsterdam op 30 september werd aangedaan, zijn schaduw vooruit heeft geworpen en invloed heeft gehad op het besluit van de schout – vermoedelijk gesteund door het stadsbestuur – om zichtbaar op te treden tegen het doperdom.¹⁷² Het is niet duidelijk of de arrestaties van de doperse immigranten in 1549 te wijten waren aan informatie van de Antwerpse magistraat of van een spion genaamd Fye (uit te spreken als Fie) of beiden.¹⁷³ Het is echter opmerkelijk dat Bardes in 1549 voornamelijk doperse immigranten arresteerde en volgens de spion niet de inspanning had geleverd die verwacht kon worden. Bardes gebruikte deze spion al sinds 1546.¹⁷⁴ In 1550 keerde de spion zich echter tegen Bardes ten gunste van de burgemeesters door Bardes en zijn vrouw te beschuldigen van ‘anabaptisme’.¹⁷⁵ Vervolgens zijn er verschillende arrestaties verricht in andere steden in Holland.¹⁷⁶ Deze actie van de burgemeesters van Amsterdam was weerwerk tegen Bardes vanwege zijn persoonlijke tussenkomst inzake het schoutambt. De partij van de burgemeester

heeft de spion gebruikt om geheime ontmoetingen van dopers op te sporen. Het doel ervan was de schout op de een of andere wijze ervan verdacht te maken geassocieerd te zijn met het anabaptisme of hem te beschuldigen van wederdoperse neigingen om zijn reputatie in Brussel te beschadigen.¹⁷⁷ Hieruit blijkt de spanning die in de stad Amsterdam was ontstaan als gevolg van de opgelegde vervolging van ketters door Karel V.¹⁷⁸ Door het optreden van Bardes verdwenen echter, waarschijnlijk doelbewust, andere Amsterdamse dopers dan die uit het netwerk rond Gillis van Aken uit het zicht.¹⁷⁹ Het lijkt geen twijfel dat zowel bij het hof in Brussel als bij het Hooggerechtshof in Mechelen de ambtenaren zich er terdege van bewust waren dat Bardes in Amsterdam zoveel mogelijk een oogje dichtkneep voor ketterij.¹⁸⁰

Het Gerechtelijk Archief van het Stadsarchief Amsterdam bevat 169 ondervragingen van 54 vervolgte (vermeende) wederdopers in de periode 1549 tot 1555.¹⁸¹ Het hoogtepunt van de vervolging vond plaats in de jaren 1549 en 1550 (79 processen-verbalen van 25 arrestanten). De vervolgingen in 1552-1553 (65 rapporten van twintig arrestanten) en in

172 Cf. Jac Geurts, ‘Myth, History, and Image in the Low Countries in the Sixteenth Century’: *Myth In History, History In Myth*, ed. Laura Cruz en Willem Frijhoff (Leiden/Boston 2009), 53:86, 60-61.

173 Mellink, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden*, 107-108. De spion, Sophie Harmensdochter van Zwolle, ook bekend als Gele Fye [wegens haar galachtige uiterlijk], is naar alle waarschijnlijkheid de dochter van Harman van Zwolle die in 1534 gedoopt werd en naar Amsterdam vertrok en na het oproer van 10 mei 1535 ter dood was gebracht: Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, 184. Cf. Maarten Hell, ‘Harmansdr., Sophie’, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.

174 Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, 184-185.

175 Bijvoorbeeld P.C. Hooft, *Nederlandsche Historiën...* (Amsterdam/Leiden 1734), 58: ‘De Doopsgezinden, mits bysterheeden tot Munster aangerecht, ende zelfs t’Amsterdam onderleit, waaren, dat pas, in versche afgryselykheit; zulx hy [Hendrick Dircks] om Bardes den voet te lichten, niet gereeders vond dan de klad deezer ketterye’.

176 De steden Woerden en Leiden: Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, 184, noot 32.

177 ‘Verhaal van ‘t betigten van Willem Dirkszoon Bardes, Schout te Amsterdam, van Herdooperye.’: Jan Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, dl. 5 (Amsterdam 1751), 411:416.

178 Cf. Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, 178-199.

179 Cf. Jan ter Gouw, beschrijft in detail de vervolging van dopers in 1549, gebaseerd op bronnen die alle verwijzen naar de Amsterdamse politiek. Hij merkt echter niet de samenhang op tussen deze gevangenen en Gillis van Aken: *Geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1879-1893), dl. 4, 397-405.

180 J. Juliaan Woltjer, ‘Public Opinion and the Persecution of Heretics in the Netherlands, 1550-59’: *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands: Essays in Honour of Alastair Duke*, ed. Judith Pollmann, et al. (Leiden 2007), 87:106, 103.

181 De verhoren zijn opgetekend in de Confessieboeken: GaA, R.A. 270 (1545-1553) en 271 (1553-1564); de veroordelingen in het *Justitieboek 1523-1566*: GaA, R.A. 567. Deze zijn in 1980 gepubliceerd in de *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, deel 2 *Amsterdam (1536-1578)*. De processen van 1549, 1552-1553 en 1555 werden al in 1920 bestudeerd, resulterend in een doctoraat in 1938, gepubliceerd zonder ze echter te analyseren in de bredere context van die tijd: Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*.

1555 (25 rapporten van negen arrestanten) hebben voornamelijk betrekking op de gebeurtenissen van 1549-1550, toen de vervolging van dopers begon als onderdeel van het conflict tussen schout en burgemeesters. De proces-verbalen van deze verhoren zijn geraadpleegd met het doel vast te kunnen stellen welke sociale relaties er tussen de beklagden en hun leidsman(nen) te identificeren zijn en welke(e) netwerken(en) daardoor voor een of meerdere doperse bisschoppen kunnen worden gereconstrueerd. De 79 ondervragingen uit de periode 1549-1550 laten een onafscheidelijke, onderlinge afhankelijkheid zien tussen de gevangenen en Gillis van Aken, hun geestelijk leidsman. In de bestudering van deze verhoren is wel opgemerkt dat Gillis van Aken vaker werd genoemd als 'leeraer', maar de samenhang van de verhoren in het noemen van Gillis, waaruit blijkt dat hij verreweg de belangrijkste voor-

man was van deze groep gearresteerde dopers (zie tabel 1), is tot nu toe over het hoofd gezien.¹⁸²

Deze tabel toont de centrale rol die Gillis van Aken in de late jaren veertig en eerste helft van de jaren vijftig van de zestiende eeuw als rondtrekkend bisschop speelde tussen Amsterdam en Antwerpen. Deze sleutelrol als verbindingspredikant tussen Antwerpen en Amsterdam laat zien dat de stelling van Mathilde Monge over de doorslaggevende rol die rondreizende predikers speelden in de continuïteit van doperse netwerken in de Beneden Rijn ook op Holland en Vlaanderen en hoogstwaarschijnlijk op de gehele Nederlanden van toepassing is.¹⁸³

		arrestanten in voorarrest	arrestanten die Gillis van Aken ontmoet hebben	arrestanten die door Gillis van Aken gedoopt zijn	totaal ondervragingen	aantal keren dat Gillis van Aken in verhoren wordt genoemd
I.	1536 – 1549	23	-	-	35	1
II.	1549 – 1550	25	18	15	79	87
III.	1552 – 1553	20	9	6	65	46
IV.	1555	2+7	3	-	25	15
V.	1560 – 1576	16	-	-	39	1
	totaal	93	30	21	243	150

Tabel 1 Overzicht van vervolgte wederdopers tussen 1549 en 1555. Bron: DAN dl. 2 Amsterdam (1536-1578).

182 Mellink merkt op dat zowel Menno als Gillis leraren waren, hoewel de Amsterdamse broeders in deze jaren (1549-1552) Gillis beschouwden als hun enige geestelijke leidsman: *Amsterdam en de wederdopers*, 98. Grosheide concludeert dat in Amsterdam predikers als Gillis van Aken en Leenaert Bouwens de meeste invloed hadden op de dopers: *Anabaptisten in Amsterdam*, 291.

183 Cf. Monge, *Des communautés mouvants*, 188f.

4.1 Interpretatie van de ondervragingsdossiers

De bestudeerde bronnen vertellen een verhaal vanuit een eigen specifiek, juridisch perspectief: ondervraging door ondervragers in een opsporingsproces naar ketterse praktijken.¹⁸⁴ De verhoren lijken geen bepaald sjabloon te hebben gevolgd, maar er is wel een soort van patroon te herkennen. Op deze manier probeerden de vraagstellers de kring van medeplichtigen zowel binnen als buiten de stad verder in kaart te brengen. De schriftelijke verslagen van de verhoren beginnen allemaal met een opsomming van persoonsgegevens (naam, leeftijd, burgerlijke staat en plaats van herkomst). Verder een reeks van vragen: over contacten met anderen, gelijkgestemden; het hoe en waarom ze naar Amsterdam waren gekomen; waar de groep zich verzamelde en wie aanwezig was; plaats en datum van de wederdoop en welke andere bijeenkomsten zij bijwoonden; en bovenal werd doorgevraagd naar de naam van de persoon die doopte of vermaande, met de bedoeling leiderschap te ontdekken. In sommige gevallen was er sprake van het inzamelen van geld. In enkele ondervragingen werd specifiek gevraagd naar (de geschriften van) Menno Simons. Slechts af en toe rijzen er vragen over plannen van ordeverstoring en rebellie, wat aantoont dat dat bij deze arrestaties een moge-

lijke verstoring van de openbare orde geen motief was voor de aanhouding. Bijzondere aandacht werd besteed aan de geruchten over de praktijk van het in de ban doen (de excommunicatie), de ‘offsnijdinge’ of ‘afsnijden’, hoogstwaarschijnlijk omdat het voor de ondervragers een onbekend, nieuw fenomeen was.¹⁸⁵

Onderzoek naar verhoren van gedetineerde dopers in andere gebieden laat veel overeenkomsten zien in de wijze van verhoren, de wijze van aangifte en zelfs de bestraffing.¹⁸⁶ De verhoren hadden tot doel een bekentenis te verkrijgen van feitelijke daden, al dan niet na foltering. De *Constitutio Criminalis Carolina* (het keizerlijke wetboek van strafrecht dat tot doel had de strafprocedures in de Habsburgse gebieden te hervormen en meer op elkaar af te stemmen) bepaalde dat bij het afleggen van een bekentenis geen ander juridisch bewijs – zoals drie getuigenverklaringen – hoefde te worden verkregen. Dienovereenkomstig konden de beklaagden die hadden bekend, worden veroordeeld.¹⁸⁷ Degenen die werden verdacht en geïdentificeerd als wederdopers, werden beschouwd als een bedreiging voor de openbare orde. Het algemene patroon van het hele proces van opsporing, verdenking, arrestatie, vervolging en veroordeling is herkenbaar in andere delen van Europa, met verschillen al naargelang de lokale omstandigheden.

184 Gerd Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör. Kriminalität, Herrschaft und Gesellschaft in einer frühenzeitlichen Stadt* (Bonn/Berlin 1991), 100-122; Carlo Ginzburg, ‘The Inquisitor as Anthropologist’, *Clues, Myths, and the Historical Method*, translated by John and Ann C. Tedeschi (Baltimore 1990), 156:164, 158-159.

185 Cf. Päivi Räisänen, *Ketzer im Dorf. Visitationsverfahren, Täuferbekämpfung und lokale Handlungsmuster im frühenzeitlichen Württemberg* (Konstanz 2011), 127f. ‘Die Vorsteher als gefährliche Multiplikatoren’, 337f. ‘Allgemeiner Fragenkatalog’.

186 Cf. Geraerts, ‘The Prosecution of Anabaptists’; Räisänen, *Ketzer im Dorf*; Ellen Yutzy-Glebe, *Anabaptists in their Hearts? Religious dissidents and the Reformation in the Landgraviate of Hesse* (Diss., University of California, Berkeley 2008); Antje Flüchter, ‘Konfessionalisierung in kulturalistischer Perspektive? Überlegungen am Beispiel der Herzogtümer Jülich-Berg’, *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?*, ed. Barbara Sollberg-Rilinger (Berlin 2005), 225:252, 247, en Anne Jacobson Schutte, ‘Recent studies on the Roman Inquisition’, *Politics and reformations: histories and reformations: essays in honor of Thomas A. Brady, Jr.*, ed. Christopher Ocker en Thomas A. Brady (Leiden/Boston 2007), 91:111, 97-99.

187 Hans Stiasny, *Die Strafrechtliche Verfolgung der Täufer in der freien Reichsstadt Köln 1529 bis 1618* (Munster 1962), 138-139. Alexander Ignor, *Geschichte des Strafprozesses in Deutschland 1532-1846. Von der Carolina Karls V. bis zu den Reformen des Vormärz* (Paderborn 2002), 42f. en Geraerts, ‘The Prosecution of Anabaptists’, 28. Door op te komen voor rechtszekerheid en het tegenhouden van lichtvaardige beschuldigingen, dwarsboomden zowel het Hof als de Staten van Holland de bestrijding van ketterij, soms met tegenzin, maar vaker ook opzettelijk: Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, 197-198.

Ondertussen was het wetgevingsbeleid overal strikt, wat echter meer een blijk van ambitie van normstelling van vroegmoderne, opkomende staten was dan de feitelijke juridische praktijk.¹⁸⁸ De voorbeelden van lokale vervolging laten zien dat effectieve handhaving werd bemoeilijkt door deze niet (al dan niet opzettelijk) toe te passen wegens praktische bezwaren of door toepassing van het beginsel van barmhartigheid.¹⁸⁹ De steden moesten zelf de kosten van de executies betalen. Het is niet verrassend dat veel magistraten het verstandiger vonden dit geld in de economie van de stad te investeren, al was het maar om de stedelijke harmonie en vrede te bewaren. Uiteindelijk waren magistraten die ketters wilden vervolgen, gebonden door de middelen die hun ter beschikking stonden. Dit, en het feit dat ze rekening moesten houden met de belangen van vele pressiegroepen, vooral de kooplieden, dwong hen tot politiek pragmatisme.¹⁹⁰ Het optreden van Bardes tegen dopers uit de kring van immigranten rond Gillis van Aken is hiervan een sprekend voorbeeld.

Strategisch tegenspel werd geboden door informatie te verstrekken waarvan de verhoorden dachten dat die al bekend zou zijn bij de ondervragers. Daarnaast bleven ze soms bewust zo vaag mogelijk qua tijd, naam en persoonlijke omschrijving.¹⁹¹ Dit patroon is ook terug te vinden in de Amsterdamse verhoren.

Soms wordt opzettelijk valse informatie verstrekt. In 1569 bijvoorbeeld bekende een gevangene onlangs gedoopt te zijn ‘...door Gillis, de onberispelijke, gevonden in overspel’, terwijl Gillis van Aken in 1557 was overleden.¹⁹²

Recente studies op basis van strafregisters over dopers door Mathilde Monge, Kat Hill en Päivi Räisänen laten zien hoe vervolging en ondervragingen religieuze identiteiten hebben gesmeed uit netwerken met doperse neigingen in respectievelijk Keulen, Midden-Duitsland en Württemberg.¹⁹³ Deze netwerkbijsamenkomsten waren heterogeen van samenstelling en moeilijk te doorzien. Ze vonden niet regelmatig plaats en hun locaties veranderden voortdurend. In het aantal en de samenstelling van de deelnemers traden veranderingen op, en ook de geestelijke inbreng was gevarieerd door wisselende predikanten.¹⁹⁴ Er zijn duidelijke aanwijzingen dat er in de jaren dertig van de zestiende eeuw een doperse gemeenschap werd opgericht in Keulen. Evenzo vormden dopers door huwelijk en andere verwantschapsrelaties een wijdverspreide kring in Thüringen tussen 1525 en 1585.¹⁹⁵ De relatief lange levensduur van de doperse beweging in Württemberg was grotendeels te danken aan de lokale tolerantie van religie tegen de lokale achtergrond van stad of dorp.¹⁹⁶

Hill, Monge en Zelinsky concluderen dat de samenhang van de flexibele structuren van

188 Cf. Claus-Peter Clasen, ‘Nürnberg in the History of Anabaptism’, *MQR* 39 (1965), 25:39, 34. Räisänen, *Ketzer im Dorf*, 289.

189 Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör*, 442-443. Violet Soen, ‘De reconciliatie van “kettters” in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)’, *Trajecta* 14 (2005), 337:362, 339 en 341.

190 Geraerts, ‘The Prosecution of Anabaptists’, 34; Tracy, ‘Habsburg Grain Policy and Amsterdam Politics’, 306.

191 Cf. Mark Furner, ‘Lay Casuistry and the Survival of Later Anabaptism in Bern’, *MQR* 75 (2001), 429:469, 458.

192 Vos, ‘De doopsgezinden te Antwerpen’, 328-329.

193 Monge, *Des communautés mouvants*; Kat Hill, *Baptism, Brotherhood and Belief in Reformation German. Anabaptism and Lutheranism, 1525-1585* (Oxford 2015) en Räisänen, *Ketzer im Dorf*. Verwijzing naar verwantschapsnetwerken in Augsburg in de eerste helft van de zestiende eeuw: Michelle Zelinski-Hanson, *Religious identity in an early Reformation community: Augsburg, 1517 to 1555* (Leiden/Boston 2009), 79-106. Een vroege doperse netwerkstructuur wordt beschreven door Urs Leu, ‘Täuferische Netzwerke in der Eidgenossenschaft’, *Grenzen des Täufertums / Boundaries of Anabaptism*, 168:185.

194 Mathilde Monge, ‘Überleben durch Vernetzung. Die täuferischen Gruppen in Köln und am Niederrhein im 16. Jahrhundert’, *Grenzen des Täufertums / Boundaries of Anabaptism*, 214:231, 219.

195 Hill, *Baptism, Brotherhood and Belief*, 4.

196 Räisänen, *Ketzer im Dorf*, 288-289.

deze groepen en bijeenkomsten kan worden gevonden in interpersoonlijke relaties¹⁹⁷, waarbij wordt vertrouwd op families en vrienden¹⁹⁸ ('verwantschapsnetwerken'¹⁹⁹), met inbegrip van onderlinge afhankelijkheid op het werk.²⁰⁰ Informatie werd mondeling doorgegeven via een keten van relaties zonder dat iedereen elkaar hoefde te kennen.²⁰¹ Ook deze patronen zijn in het Amsterdamse netwerk rondom Gillis van Aken te herkennen. Verrassend is dat in Augsburg in 1528 een vergelijkbaar ondervragingspatroon werd gebruikt als meer dan twintig jaar later in Amsterdam.²⁰²

Onderzoek naar verhoren van gearresteerde dopers uit de Amsterdamse archieven heeft gegevens opgeleverd die meer variatie en diversiteit aan netwerken en interpersoonlijke relaties van doperse gelovigen laten zien dan in de confessionele geschiedschrijving tot nu toe is gedacht. Het netwerk rondom Gillis van Aken bestond grotendeels uit immigranten, het merendeel daarvan uit Antwerpen. Deze groep immigranten was verbonden met andere netwerken, met name in Dordrecht, in Vlaanderen en aan de Beneden Rijn. Er is nauwelijks verbinding tussen deze groep van netwerken rondom Gillis van Aken en de netwerken van Menno Simons en Dirk Philips.²⁰³ Zoals uit ander onderzoek is gebleken, waren er naast de netwerken gestructureerd door Menno en Dirk

netwerken rondom andere doperse bisschoppen zoals Adam Pastor en Theunis van Hastenrath.²⁰⁴

4.2 De verhoren, 1549-1550

De ondervragingen uit de periode 1549-1550 hebben betrekking op een opgespoord netwerk van 44 mensen rondom Gillis van Aken (23 mannen en 21 vrouwen). In februari 1549 werden 25 mensen (vijftien mannen en tien vrouwen) gearresteerd en ondervraagd, met uitzondering van een jonger meisje. Daarnaast konden negentien (elf vrouwen en acht mannen) ontsnappen.²⁰⁵ Zoals eerder vermeld, konden twee van de gearresteerde mannen vluchten. Sommige gevangenen werden meer dan eens verhoord, zelfs tot zes keer toe, wat het aantal processen-verbaal van in totaal 79 ondervragingen verklaart. De twee voortvluchtigen werden ook ondervraagd voordat ze ontsnapten. Het hele proces duurde van februari 1549 tot augustus 1550. Van de 24 ondervraagden noemen er zeventien Gillis van Aken als vermaner, en vijftien van hen werden door hem gedoopt (zeven in Amsterdam, vijf in Antwerpen en drie in Dordrecht)²⁰⁶; Gillis wordt 87 keer genoemd in 39 ondervragingen (zie tabel 2).²⁰⁷ Het is onduidelijk of de ondervraagden naar hem zijn gevraagd of dat ze vrijwillig informatie hebben verstrekt.

197 Monge, 'Überleben durch Vernetzung', 220.

198 Hill, *Baptism, Brotherhood and Belief*, 4; Räsänen, *Ketzer im Dorf*, 284.

199 Cf. Zelinsky, *Religious Identity in an early Reformation Community*, 79-106.

200 Monge, 'Überleben durch Vernetzung', 222.

201 Monge, 'Überleben durch Vernetzung', 224.

202 Zelinsky, *Religious Identity in an early Reformation Community*, 102.

203 Volgens Mellink een 'bonte geschakeerdheid': *DAN* 2, xxiii.

204 Knottnerus, 'Menno als tijdsverschijnsel', 109; Brok, 'Het doperdom aan de Nederrijn na Munster', 104.

205 Grosheide noemt 25 ondervraagde personen, het kind Truytgen werd echter niet verhoord: *Anabaptisten in Amsterdam*, 157 en concludeert op basis van de negen veroordelingen en 21 dagvaardingen tot een groep van dertig, maar bij de opsporingen waren 44 personen betrokken (25 gearresteerd, negentien voortvluchtigen): Greta Grosheide, 'Aeltgen de Waal en Aeltgen Egberts', *NAK* 34 (1943), 138:144, 142-143, cf. *DAN*, 2, nrs. 64-152 (1549-1550).

206 *DAN* 2: Amsterdam: nrs. 70, 74, 86, 89, 99, 139 en 150 waarvan de laatste zes in het huis van Aeltgen de Waal; Antwerpen: nrs. 65, 66, 67, 72 en 83; Dordrecht: nrs. 68, 69 en 73.

207 *DAN* 2, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 112 (nrs. 94 en 95), 113, 114, 115, 116, 119, 126, 127, 128, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 147, 148, 150, 152, 154 en 155.

Menno Simons wordt vijf keer genoemd door vijf verschillende ondervraagden.²⁰⁸ Aangezien Gillis vaak werd genoemd terwijl hij misschien nog in de buurt was – en dus in gevaar – en Menno, die ver weg was, nauwelijks werd genoemd, is er geen reden om aan te nemen dat deze antwoorden strategisch van aard waren. Twee vrouwelijke gevangenen verklaarden dat ze de boeken van Menno Simons niet hadden gelezen²⁰⁹ en een derde verklaarde dat het boek van Menno Simons dat in haar huis werd gevonden, niet van haar of haar echtgenoot was, maar van een gast.²¹⁰ Dit betekent dat de ondervragers naar het bezit of het lezen van boeken van Menno hebben gevraagd. Twee anderen spraken uit dat ze alleen Menno's naam kenden als bisschop in het oosten²¹¹ en

een derde vertelde dat hij wist dat Gillis en Menno allebei door de gemeenschap gekozen leraren waren, maar hij had Menno nooit gezien.²¹² Blijkbaar waren de vragen van de ondervragers over Menno Simons gebaseerd op de veronderstelling dat deze groep rond Gillis van Aken op de een of andere manier verbonden was met de bekendere leider. Het is duidelijk dat, hoewel de geschriften van Menno Simons bij sommigen bekend waren, er nauwelijks persoonlijke contacten waren geweest – behalve Jan Pennewaerts uit Leuven, die in 1544 in Antwerpen aan een arrestatie ontsnapte.²¹³ Hij had Menno tijdens de oogsttijd ontmoet in een dorp ongeveer anderhalve kilometer van Emden, toen hij op reis was (augustus 1548) in Oost-Friesland.²¹⁴

	¹⁵³⁶⁻¹⁵⁴⁹	¹⁵⁴⁹⁻¹⁵⁵⁰	¹⁵⁵²⁻¹⁵⁵³	¹⁵⁵⁵	¹⁵⁶⁰⁻¹⁵⁷⁶	totaal
Gillis van Aken	1	17	11	6	1	36
Menno Simons	4	5	2	1	-	12
Leenaert Bouwens	-	-	-	1	2	3
Dirk Philips	1	-	-	1	2	4
Hendrik van Vreeden	1	-	-	1	-	2

Tabel 2 Doperse bisschoppen genoemd door vervolgd dopers tussen 1549 en 1555.

Bron: DAN dl. 2 Amsterdam (1536-1578).

208 DAN 2, 79, 82, 98, 112 en 114.

209 DAN 2, 82; DAN 2, 114.

210 DAN 2, 114.

211 DAN 2, 79, 82, 98, 112 en 114.

212 DAN 2, 98.

213 Mellink, 'Antwerpen als Anabaptistencentrum', 168.

214 DAN 2, 112. Een (Hollandse) mijl is ongeveer een uur lopen (vijf kilometer).

Over het ontbreken van directe invloed van Menno Simons bestaat dan ook nauwelijks enige twijfel, hetgeen niet alleen verklaard kan worden door het feit dat hij na een kort bezoek aan Amsterdam in 1542 er nooit meer is geweest, maar vooral doordat de gearresteerde dopers deel uitmaakten van een netwerk rondom Gillis van Aken.²¹⁵ Dirk Philips wordt maar één keer genoemd.²¹⁶ Van de andere door Menno Simons gewijde bisschoppen wordt alleen Hendrik van Vreeden (tweemaal) genoemd.²¹⁷ Mellinks conclusie dat de gearresteerden behoorden tot ‘de ondergrondse gemeenschap van Menno’s aanhangers in de Amstelstad’ is daarom een aanname waaraan bewijskracht ontbreekt.²¹⁸ Mellink hanteert hier dezelfde Menno-gecentreerde visie als die over de heropleving van het doperdom in Vlaanderen ‘...via de kring rond Menno Simons...met Gillis van Aken als hoofdpersoon in het bruggenhoofd Antwerpen.’²¹⁹

Het zelfstandige netwerk rond Gillis van Aken in Amsterdam kwam herhaaldelijk samen in twee huizen van twee vrij welgestelde vrouwen: Aeltgen de Wael en Aeltgen Egberts.²²⁰ De

belangrijke rol van deze twee Aeltgens als gastvrouw werd bevestigd door het speciaal arrestatiebevel van 15 februari 1549.²²¹ Deze twee vrouwen boden aan dopers een plek en een gelegenheid om elkaar te ontmoeten en kennissen te maken, hetzij door familiebanden, door woonplaats (kennissen uit Antwerpen of Dordrecht) of economische connecties (een baan vinden).²²² Opvallend is hoeveel mensen steeds bij elkaar woonden, wat duidt op een komen en gaan met het netwerk als bindmiddel. In zestiende-eeuws perspectief is het opvallend dat de processtukken de grote betrokkenheid van vrouwen vastleggen en de faciliterende rol van twee zelfstandige Amsterdamse dames duidelijk in kaart brengt.

Gillis van Aken ‘...leerde Goodts woordt’ dat ‘men moste geloven ende gedoopt wesen, ofte dat men nyet zoude moegen salich zijn’ in kleine groepjes.²²³ ‘...[In] een coeckentgen voir int huys ter zijden ofgeschoten...’ zat Annetgen die ‘...haer keelbandt ontdade ende haer hoofd omtrent ten halfwegen bloot maickte, strijckende de doeck ofte cap een weynich achterwaerts zonder dien nochtans geheel aff te doen’

215 DAN 2, 188.

216 DAN 2, 254.

217 Jacob Claesz. uit het Waterland vertelde in 1549 dat hij drie of vier jaar eerder door Hendrik was gedoopt: DAN 2, 146. Felistis Jansdochter vertelde in 1552 dat ze Hendrik 14 of 15 jaar eerder in haar geboorteplaats had ontmoet: DAN 2, 215.

218 Mellink gaat ervan uit dat de dopers in Amsterdam georganiseerd waren in een ondergrondse gemeenschap van volgelingen van Menno Simons: DAN 2 (1985), xxiv. Een paar jaar eerder verwees hij naar de Amsterdamse processen van 1549 en 1552, waaruit duidelijk zou worden dat de doperse ‘gemeente’, ondanks alle vervolgingen van voorgaande jaren, onder inspiratie van Menno Simons en andere leiders weer een aanzienlijk aantal volgers gekregen had en een centrale rol speelde voor de ‘broeders’ elders: *Amsterdam en de wederdopers* (1978), 95. Deze gedachte wordt onderschreven in een interview waarin hij stelt dat Menno en zijn volgelingen na 1540 ‘de hele zaak weer omhoog tilt’, in het besef dat Gillis van Aken ‘ook heel belangrijk’ was: DB 10 (1984), 75. De rol van Gillis van Aken wordt tenslotte omschreven als ‘de persoon die in die jaren al snel verantwoordelijk werd voor de belangen van Menno in Nederland, Vlaanderen en Antwerpen’: ‘Anabaptism at Amsterdam after Munster’, *The Dutch Dissenters, a critical companion to their history and ideas*, ed. Irvin Horst (Leiden 1986), 125-142, 136.

219 Zie Mellinks recensie van Johan Decavele, ‘De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)’: *BMGN* 95 (1980), 550.

220 Aeltgen de Wael (1522-?) was een welgestelde, ongehuwde vrouw – een familielid van een Amsterdamse schout en burgemeester – die waarschijnlijk alleen woonde. Ze werd niet opgepakt, dus de rechtbank besloot dat iedereen die wist waar ze verbleef, haar moest aanbrengen: DAN 2, 90-91. Aeltgen Egbertsdr. of Mosterts naar de naam van haar echtgenoot Dirk Mostert, cf. DAN 2, 87, 91, 153. Ze kwam uit Hasselt bij Zwolle: Grosheide, ‘Aeltgen de Waal en Aeltgen Egberts’, 141-42. Aeltgen en Feye zullen elkaar dus gekend hebben uit hun geboortedorp.

221 DAN 2, 90-91.

222 Bijvoorbeeld de zussen Lynken en Anneken en hun nicht Tryuken Boens, alle drie uit Vlaanderen; Weyne Pouwelsdaughter en haar dochter Elisabeth; de echtgenoten: Peter Jansz. en Trijntgen Dircxdaughter, Dirck Petersz. en Katrijn Jansdaughter, Jan Jacobsz. en Meysgen Hasselst, Ghijsbert Jorysz. en Margriete Barents.

223 DAN 2, 174, 159.

door Gillis bij de schoorsteen gedoopt met water uit een aarden pot.²²⁴ Naast het prediken en dopen deelde hij het avondmaal uit: ‘Gelis de leeraer die oick tbrood brack’.²²⁵ Gaeff Janssen ‘Seyt nyet te geloven dat Christus lichaem es onder de gedaente des broots ende nyet en geloeft dattet tsacrament desaltaers in der kercke rechtelick gebruyct werdt’.²²⁶

Soms ontmoette men elkaar in wisselende huizen, schuren of in tuinen, maar men kwam ook regelmatig buiten de stadsmuren bijeen. Gillis van Aken was de leider van de bijeenkomsten, vermaner en daarmee de spil of de spin in het web. De symbolische ceremonies van de doop, het breken van het brood en bruiloften in geheime bijeenkomsten bonden de deelnemende dopers tot een emotionele gemeenschap rond Gillis van Aken.²²⁷ De Melchioritische menswordingsleer die na de bisschoppenbijeenkomst in Goch (1547) zo centraal zou komen te staan, wordt in de verhoren niet genoemd, waarschijnlijk omdat er niet naar gevraagd werd. Samenvattend kan geconcludeerd worden dat de verhoorden de hoofdlijnen van doperse opvattingen weergeven, zonder dat er sprake is van specifieke kenmerken voor dit netwerk. Het was de godsdienstige overtuiging, met name de volwassen doop en de ontkenning van de transsubstantiatie, waarvoor de beklagde feitelijk worden veroordeeld.

De meeste verhoorden kwamen van buiten de stad Amsterdam, vooral uit Vlaanderen, en slechts drie waren ‘poorters’ oftewel burgers van de stad Amsterdam.²²⁸ Deze arrestaties en

ondervragingen hadden dus alleen betrekking op een specifieke groep dopers, meestal van uitheemse afkomst. Dit blijkt uit de standaardregistratie van hun plaats van herkomst. Het thema woonplaats als zodanig komt niet aan de orde, waaruit blijkt dat de ondervragers niet specifiek op zoek waren naar dit soort onderzoeksdata. Dit lijkt de stelling te bevestigen dat de schout wilde aantonen dat hij de vervolging van dopers serieus nam en zich doelbewust richtte op vreemdelingen zonder hier de aandacht op te vestigen. De berichten die na deze verhoren naar andere steden werden gestuurd, bevestigen niet alleen het resultaat van de ijver van de schout, maar leidden ook het spoor verder weg van Amsterdam. Het is immers hoogst onwaarschijnlijk dat er in die tijd in Amsterdam nauwelijks inheemse dopers waren uit Amsterdam en omgeving, uit het Waterland of uit andere nabijgelegen gebieden met doperse kernen (met name Friesland).²²⁹ Hetzelfde kan gezegd worden over hun religieuze voorvaders. Er moet meer diversiteit zijn geweest in doperse netwerken in en rond Amsterdam dan opsporing en vervolging door de schout in 1549 doet vermoeden. Dit blijkt overigens ook uit de contacten van Gillis met Waterlandse wederdopers.²³⁰

Veel van de in Amsterdam gearresteerde dopers waren Antwerpen ontvlucht om te ontsnappen aan de vervolgingen die ontstonden na de weinig bekende ‘verstoeringhe’ uit 1548.²³¹ Sommigen van hen kwamen echter uit de buurt van Munster of waren van Amsterdam.²³²

224 DAN 2, 241.

225 DAN 2, 106.

226 DAN 2, 100.

227 Cf. Hill, *Baptism, Brotherhood and Belief*, 228.

228 Tobias Quinticksz., Jacob Claesz. (die gevluucht was), Stoffel Claesz. en Reyer Dirxsz. Ellert Jansz. ‘alhier geboeren’: DAN 2, 102; er is echter geen bewijs van Ellerts formele registratie: GaA: ‘Poorters 1531-1652’.

229 Cf. Gary K., Waite, ‘The Anabaptist Movement in Amsterdam and the Netherlands, 1531-1535: An Initial Investigation into its Genesis and Social Dynamics’, SCJ 18 (1978), 249:265, 264. Mellink, *De wederdopers in de noordelijke Nederlanden*, 417-418.

230 Cf. noot 136.

231 DAN 2, 80. Cf. Julius Frederichs, *De secte der Loisten of Antwerpsche libertijnen (1525-1545)*. *Eligius Pruyntinck (Loy de Schaliedecker) en zijne aanhangers (Gent/s-Gravenhage 1891)*, 47-48. Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 140.

232 Peter Jansz. uit Lüdinghausen en Katrijn Dirxdr. uit Dorsten: DAN 2, 85.

De proces-verbalen laten verder zien dat Gillis van Aken niet alleen een sleutelrol speelde in Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem, maar toont ook zijn eerdere activiteiten als religieus leider in Antwerpen aan.²³³ Uit de verhoren van 1549-1550 blijkt dat Gillis van Aken's (water) reisroute tussen Antwerpen en Amsterdam tussen 1547 en ca. 1555 liep via Dordrecht en Haarlem. Een substantieel deel van Gillis' netwerk in Amsterdam bestond uit mensen die uit of via Antwerpen kwamen. Het lijkt dat hij zijn 'volk' volgde van Antwerpen naar Dordrecht en Amsterdam, toen deze dopers besloten om Antwerpen te verlaten wegens dreigende vervolging of – waarschijnlijk – economische turbulentie. De spreiding van de herkomst geeft echter aan dat dit netwerk niet alleen een aparte groep van dopers uit Vlaanderen was. De herkomst van de 21 vluchtelingen is onbekend, behalve de twee die werden bevrijd en afkomstig waren uit het Waterland. Ook al zouden deze vluchtelingen grotendeels uit Amsterdam of omstreken komen, de verbinding met Antwerpen valt niet te ontkennen. Het zou hoogstens betekenen dat de schout met opzet had bevolen niet te veel betrokken (Amsterdamse) burgers te arresteren. Dit betekent ook dat aanwezigheid van Gillis in Amsterdam niet verklaard kan worden door bestaande contacten met overgebleven kernen van Melchiorieten, maar vooral dat Gillis niet door Menno Simons vanuit Amsterdam naar respectievelijk Vlaanderen of Antwerpen was gestuurd.²³⁴

Er waren beperkte contacten met andere centra van doperdom zoals Emden en Danzig. Opvallend is dat dit dopers netwerk in Amsterdam nauwelijks banden had met

Friesland en Groningen, wat de eigenheid of misschien wel het naar binnen gekeerde karakter van dit netwerk onderstreept. Er lijkt echter wel aandacht te zijn voor animositeit onder de bisschoppen, zoals blijkt uit een verhoor van Ellert Jansz.

De ondervragers waren zeer geïnteresseerd in Ellerts bekentenis, verkregen door marteling, dat hij in het bezit was gekomen van een brief uit 'het Oosten', die 'naar zijn vermoeden' was geschreven door Oebe de Vries ongeveer een jaar eerder (1548). Hij gaf de brief aan Gillis van Aken, wat hij gepast achtte. Deze brief is hoogstwaarschijnlijk geschreven in het kader van de bijeenkomsten in Emden en Goch in 1547, waar de bisschoppen Menno Simons, Dirk Philips, Adam Pastor, Hendrik van Vreden, Frans de Kuiper, Antonius van Keulen en Gillis van Aken overlegden over onder meer de menswordingsleer, de kinderdoop en het mijden van een echtgenoot, inclusief de praktische toepassing van de ban.²³⁵ Opvallend is dat Ellert suggereert dat Gillis niet op de hoogte was van deze brief en dat de inhoud van de 'offsnijsdinge' uitgebreid werd besproken tijdens de bijeenkomsten van het netwerk van Gillis in Amsterdam. Wat blijkt, is dat in dit Amsterdamse netwerk ook gesprekken werden gevoerd over doperse onderwerpen van leerstelling. Dit was dus niet alleen voorbehouden aan de bisschoppen.

Uiteindelijk zijn veertien van de gearresteerde 25 gevangenen geëxecuteerd (zie tabel 3); op 20 maart 1549 werden zes mannen en twee vrouwen – allemaal immigranten op één na – veroordeeld tot de brandstapel, zoals hierboven ook werd verhaald uit het *Bloedigh Tooneel*.²³⁶ In november 1549 en in augustus

233 DAN 2, xviii.

234 Zie noot 118.

235 DAN 2, 130-131. Mellink vermoedt dat deze brief Dirk Philips' 'Bekentnisse van der afsonderinghe' was: DAN 2, 131, noot 83. Wellicht heeft Ellert Jansz. Obbe opzettelijk verward met Dirk, omdat Obbe het doperdom al rond 1540 had verlaten. Ellert was dus een manuscript aan het lezen dat circuleerde onder verschillende doperse netwerken.

236 Zie noot 6.

1550 werden nog eens twee mannen en een vrouw verbrand. In 1550 werden twee vrouwen en een man door herroeping verdronken in plaats van te worden verbrand. Beide vrouwen werden door de pastoor van Wormer, Maarten Donk, tot 'inkeer' gebracht.²³⁷ Van de overige elf gevangenen zijn er twee gevluht zoals eerder is gezien. Vier vrouwen en een man werden vrijgelaten, onder wie de moeder van het kind en een persoon die waarschijnlijk krankzinnig was geworden. Van vier personen (twee mannen en twee vrouwen) zijn geen gegevens beschikbaar.²³⁸ In de vonnissen komen vier motiveringen voor de uitspraak voor: hun doop door Gillis van Aken; behorende tot 'de sekte en ketteren van de anabaptisten'; 'hadden slechte gevoelens over de sacramenten van de heilige kerk'; bleven 'koppig in ongelof, dwa-

lingen en ketterijen'; en er werd beslag gelegd op hun goederen.²³⁹

Uit de verhoren blijkt ook dat de verhoorden geen andere namen aan de stedelijke justitie hebben meegedeeld dan die al bekend waren. Uit de dagvaardingen van 21 mei, 19 juni en 16 oktober 1549 komt naar voren dat negentien mensen op tijd waren gevluht, hoewel hun namen bekend waren, wat hoogstwaarschijnlijk aan de spion moet worden toegeschreven.²⁴⁰ Achttien van hen, plus de twee die later uit de gevangenis ontsnapten, werden voor eeuwig uit de stad Amsterdam verbannen op 'verbuerte van horen lijf' en inbeslagname van hun bezittingen.²⁴¹ Dit betekent dat de omvang van dit netwerk rondom Gillis van Aken niet nauwkeurig kan worden bepaald. Het rechtvaardigt de conclusie dat dit netwerk

	arrestanten	verbrand	verdronken*	totaal doodvonnissen	voor eeuwig verbannen	vrijgelaten	gevlucht	onbekend
1549-1550	25	11	3	14	(21)	5	2	4
1552-1553	20	8	3	11	4	4	-	1
1555	9	-	-	-	3**	1	-	5
totaal	54	19	6	25	7 + (21)	10	2	10

Tabel 3 Overzicht van vonnissen van vervolgte wederdopers tussen 1549 en 1555. Bron: DAN dl. 2 Amsterdam (1536-1578).

* door herroeping (in plaats van verbrand)

** 2 uitgewezen en 1 verbannen voor 50 jaar

(21) niet gearresteerd

237 Martinus Duncanus (1505-1590) wordt beschouwd als de eerste en een belangrijke katholieke polemicus tegen de dopers, die onder andere een boek schreef tegen de dwalingen van Menno Simons, in 1549 uitgegeven in Antwerpen en opgedragen aan de stad Amsterdam, die hem daarvoor beloonde: Nissen, *Polemiek*, 112.

238 DAN 2, nrs. 142-143, 147-149.

239 Het vonnis in DAN 2, 140-141.

240 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 156.

241 DAN 2, 153-154.

groter moet zijn geweest dan de 44 geïdentificeerden.

Er moeten veel meer wederdopers in Amsterdam zijn geweest, maar ze waren waarschijnlijk zodanig in de stedelijke samenleving geïntegreerd dat ze niet als zondebokken konden worden beschouwd in de oplopende rivaliteit tussen de magistraten.²⁴² Naarmate dopers in de samenleving waren geïntegreerd, werd het veel moeilijker om hen vogelvrij te verklaren en te executeren.²⁴³ Zo werd in 1549-1550 slechts een beperkt dopers netwerk van kennissen, vrienden en familierelaties – meestal immigranten – ontdekt en waarschijnlijk om politieke redenen opgepakt, en werden alleen degenen die weigerden te herroepen verbrand. Deze vervolgingen van wederdopers waren dus geësceneerd als onderdeel van de stedelijke politiek.²⁴⁴ Het jaar 1551 ging voorbij zonder dat er dopers werden opgespoord. Er was geen sprake van geheime informanten of ander onderzoek.²⁴⁵ Bardes was nu zonder tussenkomst van het Amsterdamse stadsbestuur rechtstreeks herbenoemd als schout door de keizerlijke regering in Brussel en had daarom waarschijnlijk geen belang meer bij verder onderzoek of vervolging van dopers.²⁴⁶

4.3 De verhoren in 1552-1553 en 1555

De vervolging van dopers in 1552²⁴⁷ en 1555²⁴⁸ is – anders dan de vervolging van 1549 – wel in de context geplaatst van het geïntensiverde conflict tussen de schout van Amsterdam en één van de burgemeesters. Grosheide noemt deze vervolgingen onderdeel van het streven tussen 1554 en 1562 om Bardes als schout weg te krijgen door hem verdacht te maken van een alliantie met anabaptisten.²⁴⁹ Zoals eerder gezien, lag de oorzaak echter vóór 1554.²⁵⁰ De vervolgingen van 1552 tot 1555 moeten daarom worden geïnterpreteerd als een nasleep van de vervolgingen van 1549-1550 in het perspectief van veranderde machtsverhouding tussen de schout en de burgemeesters van Amsterdam.²⁵¹ De verslagen van de ondervragingen tussen 1552-1553 en 1555 lijken op een voortzetting van de vervolging van dopers die door verklikkers werden aangegeven.

1552-1553

In juni 1552 meldde Gele Fye, nu betaald door de burgemeesters Hendrick Dircks en Joost Buyck, een geheime ontmoeting van dopers in het huis van Volckje Willems.²⁵² De verhoren wekken de indruk dat veel vreemdelingen in Volckjes huis sliepen; dat ze een herberg had, of liever een slaaphuis, waar meerdere dopers ver-

242 Betrouwbare aantallen over dopers in het zestiende-eeuwse Amsterdam ontbreken.

243 Geraerts, 'The Prosecution of Anabaptists', 36.

244 Cf. Flüchter, 'Konfessionalisierung in kulturalistischer Perspektive?', 236-237, verwijzend naar 'symbolischen Dimension' en 'Inszenierung' als politieke instrumenten.

245 Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. 4, 402.

246 De betekenis van Bardes voor de centrale overheid blijkt in 1557 toen Brussel weigerde de schout weg te sturen als voorwaarde voor de instemming van Amsterdam met een substantiële lening: Tracy, 'Habsburg Grain Policy and Amsterdam Politics', 316.

247 Het gaat om 65 verhoren van twintig personen, *DAN* 2, 157-224 (nrs. 153-202, 204-218).

248 Het gaat om 25 verhoren van negen personen, *DAN* 2, 229-262 (nrs. 223-227, 229-248).

249 'Dan volgt het groote proces, dat van 1554-1562 loopt': Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 112, met verwijzing naar Wagenaar, Ter Gouw en Crommelin.

250 Zie noot 176.

251 Door de Brusselse politiek van patronage kon de schout zich deze zelfstandige positie veroorloven door zijn invloedrijke rol in de graanpolitiek, waarin hij bemiddelde tussen enerzijds de Amsterdamse graanhandelaren en de regering in Brussel en anderzijds de burgemeesters van Amsterdam. Cf. Daniel R. Doyle, 'The Sinews of Habsburg Governance in the Sixteenth Century: Mary of Hungary and Political Patronage', *SCJ* 31 (2000), 349-360, 352.

252 Later legde Volckje onder druk van Fye een valse verklaring af, waarvoor ze in 1556 werd gearresteerd en voor de rechtbank in Den Haag werd gebracht, waar ze na anderhalf jaar in de gevangenis overleed: Casparus Crommelin, *Beschrijvinge van Amsterdam...* (Amsterdam 1726²), dl. 2, 964-975.

bleven. Het is dus niet duidelijk of er daadwerkelijk een doperse bijeenkomst heeft plaatsgevonden, maar er werden twintig mensen gearresteerd, van wie er zestien zijn vervolgd. De schout streefde mildere straffen na dan de burgemeesters (zie tabel 1).²⁵³ Er zijn nu geen mensen uit Antwerpen bij betrokken. Slechts twee individuen waren afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. De gevangenen kwamen uit Friesland, Zutphen, Deventer, Leiden en Munster, twee van hen waren poorters. Van deze zestien gevangenen hadden er negen Gillis van Aken ontmoet en zes van hen waren door hem gedoopt. In augustus 1552 werden zes ambachtslieden, van wie drie gedoopt door Gillis van Aken, veroordeeld tot executie en hun bezittingen in beslag genomen wegens: 'leerling te zijn van de hoofden of leraren... door Menno Symonis ongeveer tien jaar geleden (dus in 1542 toen Menno voor het laatst Amsterdam bezocht) en...Gielis van Aken'; bijgevolg '... zijn gescheiden van het geloof, gehoorzaamheid en eenheid van de christelijke kerk ...'; resulterend in '...zijn opnieuw gedoopt door de eerder genoemde Gielis van Aken...'.²⁵⁴

Uiteindelijk werden van de zestien gevangenen er acht verbrand en drie onthoofd, omdat ze herriepen. Bij deze bekeringen heeft de pastoor van de Oude kerk een grote rol gespeeld.²⁵⁵ Vier van hen werden voor eeuwig verbannen, omdat ze niet herdoopt waren en 'bij de kerk wilden blijven'. Eén oordeel blijft onbekend (zie tabel 3). Vervolgens werd de verkregen informatie gedeeld met andere steden in Holland, Friesland en Groningen, wat vervolgens leidde tot vervolgingen buiten Amsterdam. Burgemeester Hendrick Dircks ging zelfs persoonlijk

naar Hoorn en Leiden, wat illustreert dat de schout niet langer de vervolging van dopers leidde, maar de burgemeester. In Leiden en Antwerpen volgde een reeks doodvonnissen die duidelijk het resultaat waren van de verhoren in Amsterdam. In 1553 werden in Friesland negen dopers geëxecuteerd.²⁵⁶

De ondervragingen in de periode 1552-1553 stellen Gillis van Aken opnieuw voor als de verbindende persoon en de enige protagonist van het doperse netwerk in Amsterdam (zie tabel 2). De vervolgdgen komen nu echter voornamelijk uit de noordelijke Nederlanden. Het lijkt er eerder op dat het netwerk rond Gillis van Aken na de vervolgingen van 1549-1550 aantrekkingskracht kreeg buiten de kring van immigranten dan dat het een kwestie was van een toevallige aanwezigheid van niet-immigranten in het 'slaaphuis' bij de arrestatie. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat de burgemeester die tot de 'oprechte katholieke partij' behoorde, vooral bezig was met het opsporen van dopers in het algemeen. Dit in tegenstelling tot de schout, die zich met name gericht had op doperse immigranten.

De gevangenen getuigden dat ze elkaar buiten de stadsmuur van Amsterdam of in het centrum ontmoetten in slechts een paar, meestal dezelfde huizen. Er bestonden nauwe contacten met de doperse centra in Leiden, Delft en Haarlem, waar Gillis ook doopte. Niemand vertelde dat Gillis in ongenade was gevallen bij zijn medebisdommen, wat in 1552 zou zijn gebeurd wegens vermeend overspel en het aannemen van geld.²⁵⁷ Zo lijkt Gillis van Aken in Amsterdam nog steeds als de onbetwiste sleutelfiguur te zijn beschouwd. De verhoren ver-

253 Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', 186-189.

254 DAN 2, 208-209.

255 DAN 2, 152, noot 116.

256 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 159-163; Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', 186.

257 Over Gillis' misstap, zie noten 23 en 136.

melden echter ook een vooruitgeschoven rol voor Jan van Hasselt.²⁵⁸

Jan van Hasselt was aanwezig bij ontmoetingen van dopers met Gillis van Aken in 1552 en werd door sommigen aangeduid als degene van wie ze voor het eerst hoorden over de doop en die daar op aandrong.²⁵⁹ Hij las ook voor uit de Heilige Schrift.²⁶⁰ In 1552 scheen hij naar Vlaanderen te zijn gereisd.²⁶¹ Stijn Evertsdochter van Deventer vertelde de ondervragers dat ze Gillis van Aken niet kende en niet had gezien, maar wel Jan van Hasselt had ontmoet.²⁶² Feliste Jansdochter gaf toe dat ze niet lang voordat ze gevangen werd genomen (mei 1552) wat geld had gegeven aan Jan van Hasselt, de aalmoesgever, om aan de behoeftigen te geven.²⁶³ Ruth van Naarden leek de rol van gastvrouw voor geheime bijeenkomsten in haar huis te hebben overgenomen van Aeltgen de Wael en Aeltgen Egberts, die waren gevlucht. Zo bleken Jan van Hasselt en Ruth van Naarden het doperse netwerk in Amsterdam en in Antwerpen te faciliteren. In 1554 reisde de procureur-generaal van het Hof van Holland zelfs naar Amsterdam om getuigen te horen tegen 'de sekte' van Jan van Hasselt en Ruth van Naarden.²⁶⁴ En in 1555 beweerde Fye zelfs dat ze met Bardes een val had opgezet om Jan van Hasselt en Ruth van Naarden te arresteren op het moment dat ze bij haar thuis aan het eten waren. Later bleek dit een leugen. Bardes wierp

tegen dat, hoewel de arrestatie van Jan van Hasselt en Ruth van Naarden destijds besproken was, hij de bijzondere taak had om Gillis van Aken te arresteren. Als Jan en Ruth waren gearresteerd, zou Gillis niet meer bij haar verschijnen.²⁶⁵ Dit laat zien dat de rechterlijke macht in Amsterdam dacht in termen van netwerkjes van verschillende dopers in de vorm van persoonsgebonden sekten in plaats van te zoeken naar een grotere doperse beweging.

In juni 1554 bezocht Leenaert Bouwens Amsterdam met een lid van zijn netwerk in Emden.²⁶⁶ In gezelschap van drie Amsterdammers liepen ze op en neer in de Bethaniënsteeg, een afgelegen steegje tussen twee kloosters bij de stadsmuur (afb 4). Leenaert werd om hulp gevraagd om Gillis van Aken te kunnen raadplegen over huwelijksproblemen.²⁶⁷ Dit bezoek illustreert, zoals de *Successio Anabaptistica* meldt, dat Menno, Dirk en Gillis sinds 1547 Leenaert aan het voorbereiden waren op het ambt van bisschop.²⁶⁸

Het bezoek aan Amsterdam zou een voorbereiding kunnen zijn geweest op de bijeenkomst van de bisschoppen in Wismar. Volgens sommigen werd in 1552 de ban opschorsing van Gillis opgeheven op voorspraak van Leenaert.²⁶⁹ Dit bezoek kan dan ook niet worden beschouwd als een overname van de toenmalige religieuze leiding van Gillis door Leenaert in Amsterdam, zoals in de geschied-

258 Volgens Grosheide was Jan van Hasselt een doperse leider in Amsterdam, die veel invloed had in een naar hem vernoemde groep. Deze maakte echter deel uit van het netwerk van Gillis van Aken. Blijkbaar was Van Hasselt ook actief in Rotterdam en Antwerpen: *Anabaptisten in Amsterdam*, 115. Het toponiem verwijst naar Hasselt in de Belgische provincie Limburg, niet te verwarren met Hasselt bij Zwolle, waar Gele Fye vandaan kwam.

259 *DAN* 2, 159 en 160.

260 *DAN* 2, 158 en 190; Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 114-115.

261 *DAN* 2, 159.

262 *DAN* 2, 194.

263 *DAN* 2, 215

264 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 115.

265 Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', 182.

266 Leenaert was al in Emden door gemeenteleden beroepen, voordat Menno hem in 1551 bisschop maakte: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 252, noot 18.

267 *DAN* 2, 262.

268 *BRN* 7, 51.

269 Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen', 335; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 181.

schrijving wordt voorgesteld.²⁷⁰ Leenaert Bouwens was toen nog niet zo bekend in Amsterdam (zie tabel 2).²⁷¹ Grosheide concludeert dat volgens de verhoren tussen 1536 en 1576 Willem van Eindhoven, Gillis van Aken en Leenaert Bouwens de opeenvolgende (doperse) leraren in Amsterdam waren.²⁷² Bouwens werd echter pas in 1561 actief in Amsterdam.²⁷³ Hieruit is wel af te leiden dat het netwerk rondom Gillis van Aken na zijn overlijden werd opgenomen in de kring van doperse netwerken in Friesland en Groningen, waar ook vluchte-

Afb. 4 De Bethaniënsteeg.²⁷⁴

lingen uit de Zuidelijke Nederlanden deel van uitmaakten en waarin inmiddels Leenaert Bouwens de verbindende bisschop was. De bronnen tonen aan dat Jan van Hasselt en Ruth van Naarden sinds 1552 de religieuze taken van Gillis van Aken in Amsterdam ondersteunden en Gillis in 1554-1555 in het Waterland verscheen.

-
- 270 Mellink beweert dat Gillis in 1552 naar Vlaanderen vertrok, terwijl zijn plaats in Amsterdam al werd ingenomen door Leenaert: 'Anabaptisme in Amsterdam', 139; Vos meent dat Leenaert in 1551 het werk van Gillis in Amsterdam overnam: 'Gillis van Aken', 361.
- 271 Zie noot 136. Karel Vos onderstreept deze conclusie met het aantal dopen door Leenaert in Amsterdam: 1551-1554: 6; 1557-1561: 4/7 en 1563-1565: 168. 'Dooplijst van Leenaert Bouwens', 65.
- 272 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 251. Zijlstra typeert Willem van Eindhoven echter als sacramentariër: *Om de ware gemeente*, 70.
- 273 In de ondervragingen van 1569 wordt voor het eerst melding gemaakt van de activiteiten van Leenaert Bouwens in Amsterdam 'zo'n acht jaar geleden [1561]': *DAN* 2, 172-185, 283-284. In 1571 werd ook naar de activiteiten van Bouwens van ongeveer acht jaar eerder [1563] verwezen: *DAN* 2, 301-303.
- 274 GaA: Afbeeldingsbestand 010097013861. Reconstructie door Abraham de Haan in 1731 op basis van de kaart van Cornelis Anthonisz. van 1544.

1555

In 1555 vonden in Amsterdam twee processen plaats die in de historiografie weinig aandacht hebben gekregen.²⁷⁵ Er werden geen doodvonnissen uitgesproken, wat kan worden verklaard door de veranderde visie van de stad op de vervolging van ketters, en vooral door de opstelling van de schout.²⁷⁶ In juni werden uiteindelijk twee mannen uit Gent uitgewezen wegens kwalijk onderricht.²⁷⁷ Het tweede proces, in juli, betrof zeven mensen (zie tabel 1). Deze rechtszaak hield rechtstreeks verband met de processen in 1549-1550. De hoofdpersoon Willem Simonsz. Trip werd in Muiden opgesloten en in opdracht van het Hof van Holland naar Amsterdam gebracht wegens zijn bekentenis over dopers in Amsterdam. Hij had in 1547 een doopceremonie bijgewoond die door Gillis van Aken voltrokken was in het huis van Aeltgen de Wael.²⁷⁸ Het verhoor richtte zich op beschuldigingen die hij had geuit tegen andere gevangenen over de periode voor en rond 1550.²⁷⁹ Alle verhoorden werden gevraagd naar Gillis van Aken. Alleen Willem Trip gaf zijn verbinding met Gillis van Aken toe. Anders dan in de processen van voorgaande jaren, ontken- den de gevangenen Gillis van Aken te kennen of hem te hebben ontmoet (zie tabel 2). Mary Jansdochter getuigde tegen de aantijgingen van Willem Trip in dat ze Gillis van Aken niet kende en ontkende te hebben gesproken over een diaken van het 'Gelys van Aickens volcke'.²⁸⁰ Hieruit blijkt dat er in de nasleep van de proces-

sen van 1549-1550 en 1552-1553 bewust werd gezwegen over betrokkenheid bij het Gillis van Aken-netwerk. Dit is hoogstwaarschijnlijk te verklaren door dat deze verdachten zich verra- den voelden door Willem Trip. Over deze zaak zijn verder geen stukken in het Amsterdamse Archief aanwezig. De kosten van de boodschappers illustreren dat er veelvuldig overleg was tussen Amsterdam en de rechtbank in Den Haag en dat de gevangenen waarschijnlijk niet in Amsterdam zijn veroordeeld (zie tabel 3).²⁸¹

Weer was het Fye Harmansdr., nu spionerend voor de burgemeesters, die de autoriteiten meedeelde dat in Antwerpen Jan van Hasselt haar vertelde dat Gillis van Aken was gewaar- schuwd niet naar Amsterdam te komen door brieven van 'de officier van Amsterdam'.²⁸² Ze verwees naar Willem Bardes, die ontkende. Later zou Fye toegeven dat dit valse beschuldigingen waren.²⁸³ Desalniettemin belemmerde Bardes de rechtstroom in Amsterdam door het *Confessieboek* waarin de verhoren werden opgetekend voor zichzelf te houden, met het argument dat hij het ambt van de schout vanaf 1550 rechtstreeks pachtte van de Habsburgse regering.²⁸⁴

Fye klaagde ook over de markgraaf van Antwerpen.²⁸⁵ Zonder enige verdere informatie te geven, vertelde ze dat ze met hem plaats en tijd was overeengekomen waar ze met Gillis zou lopen. Hij had ze gezien, maar de predikant was niet gearresteerd. De markgraaf ontkende

275 Van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw werden deze in de geschiedenis van (dopers in) Amsterdam niet genoemd: Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 165.

276 DAN 2, xix.

277 DAN 2, 233-234.

278 DAN 2, 240.

279 Mellink, 'Anabaptism after Munster', 139-140.

280 DAN 2, 239.

281 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 175-176.

282 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 113-114; Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. 4, 399f.

283 Algemeen Rijksarchief, arch. nr. 3.03.01.01, inv. nr. 5654, f. 375r.

284 DAN 2, xxiv.

285 Aldus aangevende dat ze in Antwerpen aan het spioneren was naar Gillis van Aken en zijn Antwerpse connecties, waarschijnlijk in opdracht van het Amsterdamse stadsbestuur.

later dat hij ze had gezien, maar Fye dacht dat hij de nieuwe sekte goed gezind was, omdat hij medelijden had met de arme mensen die zo graag de vuurdood tegemoet gingen. Ze verliet toen snel Antwerpen en keerde terug naar Amsterdam. Enige tijd later ontmoette ze Gillis weer in Amsterdam, lopend van de Heiligeweg naar Regulierspoort in de binnenstad. Volgens Fye beschuldigde Gillis haar te weigeren om zich te laten dopen en zei dat ze beschouwd werd als een lasteraar en haar vreesden, omdat ze zo goed geïnformeerd was.²⁸⁶

De nasleep van de omkoping van Fye en haar vervolging werd zelfs voorgelegd aan de Grote Raad van Mechelen en de aartsbisschop van Utrecht, en ook de regentes, Maria van Hongarije (1505-1558), werd betrokken.²⁸⁷ Ten slotte herriep Fye alle verklaringen die ze had afgelegd en bekende ze Jan van Hasselt en Gillis van Aken niet eens te kennen. Zij werd in 1558 verbrand.²⁸⁸ Dit roept de vraag op wie de gedetailleerde informatie heeft verstrekt over de ‘wederdopers’ rond Gillis van Aken en Jan van Hasselt. Het was waarschijnlijk toch Fye die de doperse kringen in Amsterdam goed kende. In ieder geval weten we dat de burgemeesters Hendrick Dircks en Joost Buyck in 1552 spionnen hadden betaald, wat het stadsbestuur in een later stadium terugbetaalde.²⁸⁹

De ondervragingen in 1555 bevestigden opnieuw de sleutelrol van Gillis van Aken in het Amsterdamse netwerk van dopers, vooral in de periode 1549-1550 maar ook in de jaren daar-

na.²⁹⁰ Het valt niet te ontkennen dat het leiderschap van Gillis van Aken niet was opgehouden, maar bleef bestaan ondanks de wrijving tussen hem en zijn medebisschoppen van 1552 tot 1554. In de verhoren van 1555 moesten de verhoorden aangeven of ze al dan niet behoorden tot het Gillis van Aken-volk, wat de invloedrijke positie van Gillis bevestigde.²⁹¹

Conclusie

Uit de relevante procesdossiers in het Gerechtelijk Archief van Amsterdam uit de periode tussen 1549 en 1555 blijkt de aanwezigheid van een lokaal dopers netwerk in Amsterdam van voornamelijk Vlaamse immigranten rondom Gillis van Aken. Waarschijnlijk heeft Gillis al vanaf de dertiger jaren van de zestiende eeuw deel uitgemaakt van doperse netwerken in het Maasdal die van Melchioristische/Munsterse oorsprong waren en die ook na de val van Munster in 1535 meer met elkaar verbonden gebleven waren dan betrokken bij de netwerken van Menno Simons en Dirk Philips in het noorden. Vanuit het Maasdal is Gillis naar Antwerpen vertrokken, waar hij als bisschop in Melchioristische/Munsterse netwerken actief was. Rond 1542 is hij in de kring van bisschoppen rondom Menno Simons gekomen en bleef hij contacten onderhouden in het Maasdal. Het lijkt zelfs aannemelijk dat Gillis van Aken een belangrijke rol heeft gespeeld bij het bij elkaar brengen van doperse bisschoppen uit de Benden Rijn met die uit het noorden. Van

286 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 114.

287 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 117-118, 120-121 en 129.

288 Tot 1565 waren nog niet alle kosten van de procedures verrekend, wegens de omvang van dit proces tegen dopers en een aantal Amsterdamse stadsbestuurders: Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 119.

289 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 163-164.

290 DAN 2, 229-264 (nrs. 223-249).

291 Dit roept de vraag op of de ‘afvalligheid’ werkelijk plaatsvond in 1552 of dat het een latere ‘reprimande’ was op de bijeenkomst in Mecklenburg in 1554. Het lijkt echter dat dit Amsterdamse netwerk bijna geheel zelfstandig opereerde van andere doopsgezinde leiders en voorbijging aan, of niet op de hoogte was van deze kwestie. Misschien is ‘De copia der oudsten en dooplijsten van de Harde Vriezen uit de 16e en 17e eeuw geschreven in 1714’ (Vos, *Copia*, 343) minder betrouwbaar dan de beschouwing uit de *Successio Anabaptistica* (51) en de *Grouwelen* (175), waarin Gillis in 1554 schuldig werd gevonden aan overspel op de bisschoppenconferentie in Mecklenburg, maar na berouw zijn werk kon voortzetten, wat ook het oorspronkelijke standpunt van Vos was. Zie noot 23.

1547 tot 1556 was Gillis als dopers bisschop de verbindingspersoon tussen geïmmigreerde dopers uit Antwerpen in Amsterdam, Haarlem en Dordrecht, ondersteund door een diaken die ook uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig was.

Inzicht werd verkregen in de sociale relaties en de geloofspraktijken van dit Amsterdams netwerk. Uit de verhoren blijkt dat slechts een zeer beperkt aantal Amsterdammers gearresteerd of genoemd werd, kennelijk omdat de vervolging van dit netwerk onderdeel uitmaakte van het conflict tussen de Amsterdamsche schout en burgemeesters. Het verloop van dit conflict bepaalde de verdere gang van zaken in de opsporing en vervolging van het netwerk in de jaren daarna.

Aanvankelijk spoorde de schout het netwerk van wederdopers in 1549 op om aan het keizerlijk hof in Brussel te laten zien dat hij zijn taken goed vervulde, ondanks het vermoeden van de burgemeesters dat hij dopers afschermd. Nadat hij echter door de regentes was aangesteld op een persoonlijke pandovereenkomst voor het ambt van schout, verzette hij zich tegen opsporing en veroordelingen in 1552/1553 en 1555, te meer omdat door belangtegenstellingen burgemeesters hem verdacht bleven maken van banden met dopers. De vervolgingen van 1549-1550 en de nasleep ervan waren dus niet zozeer religieus, maar politiek gemotiveerd.

Als resultaat van de vervolging van dit specifieke netwerk werden de deelnemers zich expliciet bewust van hun lotsverbondenheid.²⁹²

De opsporing en vervolging leidde tot saamhorigheid. Om Mathilde Monge te citeren: ze werden tot een religieuze identiteit gesmeed²⁹³, namelijk het 'Gelys van Aickens volcke'. Dit was echter geen doperse kern onder leiding van Menno Simons, wat tot dusver de consensus in de Nederlandse geschiedschrijving is.

Rest de vraag of er in Amsterdam rond 1550 nog andere doperse netwerken hebben bestaan of dat het netwerk rond Gillis van Aken aanzienlijk groter moet zijn geweest dan de bronnen aangeven. Gillis' contact met dopers uit het Waterland en de breuk met hen wegens Gillis' strikte opvatting over het toepassen van de ban en echtmijding, is een eerste voorbeeld van de spanningen tussen dopers uit het noorden en doperse immigranten uit het zuiden. Uiteindelijk zal dit onder Leenaert Bouwens in 1568 tot een schisma in de hele noordelijke-Nederlanden leiden. In ieder geval is gebleken uit dit zelfstandige netwerk rond Gillis van Aken in Amsterdam, in combinatie met Gillis' rol als rondtrekkende bisschop in het Maasdal, Holland en Vlaanderen, dat het doperdom in de Nederlanden in de jaren 1540 en 1550 bestond uit veelvormige en meerstemmige groepen gelovigen die andere leidende figuren volgden dan alleen Menno Simons. Desalniettemin is de deelname van Gillis van Aken aan de bijeenkomsten van doperse bisschoppen onomstreden, wat aantoonde dat hij in ieder geval sinds 1547 wel in de kring van Menno was opgenomen.

292 Cf. Natalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth Century France* (Stanford 1987): 4.

293 Monge, *Des communautés mouvantes*, 249-250.

Gilles van Aken (ca. 1500-1557)

Itinerant Anabaptist bishop from the Lower Rhine* and key figure in an Anabaptist network in Amsterdam (1549-1555)

This article focuses on Gillis van Aken's role as an itinerant Anabaptist bishop in the Habsburg Netherlands and the adjacent Lower Rhine (including the Dutch Meuse Valley) and argues that Gillis was an important link between various related Anabaptist centers in the 1540s and 1550s. Gillis van Aken was originally a Catholic priest from the Meuse Valley, who probably left this position around 1531 to join Melchior Hoffman's early followers in Aachen, Maastricht and the surrounding area. Several years later, after the overthrow of Anabaptism in Münster (1534-1535), he joined Menno Simons's circle as an itinerant Anabaptist bishop in the Dutch-speaking part of the Habsburg Netherlands. Between about 1548 and 1555 he commuted intensively between Antwerp and Amsterdam.

The paper proposes that between 1549 and 1555 Anabaptists were arrested in Amsterdam due to political tensions in the city under pressure from the Habsburg central government and demonstrates that the interrogations of the prisoners reveal a network of almost all Anabaptist immigrants, mainly from Flandres, held together by the Anabaptist bishop Gillis van Aken. The argument emphasizes the genuine unfamiliarity of this network with Menno Simons and Dirk Philips and thus raises questions about the influence of the latter two who were (and are) depicted in (not only Mennonite) historiography as emphatically as the leaders of Anabaptism in the Netherlands (including Flanders) and northern Germany in the 1540s and 1550s after the events in Munster.

* Meuse Valley (the literal translation of Maasdal) refers in English to the area around Huy/Liège. Lower Rhine is therefore a more appropriate name for this area.

Jos Russel (1829-1888)

Letterkundige
en geëngageerd
krantenman*

Harry van der Bruggen

* Dr. H.B. Russel verleende mij gastvrije toegang tot het Familie-archief Russel in Lanaken. Tevens was hij mij behulpzaam bij de verzorging van de afbeeldingen bij deze tekst. Ten slotte leverde dr. Russel kritisch commentaar op eerdere versies van dit artikel. Voor dit alles mijn hartelijke dank!

In september 1865 kwamen ruim twaalfhonderd liefhebbers van de Nederlandse taal- en letterkunde uit Nederland en Vlaanderen in Rotterdam bijeen voor een congres over de belangen van de Nederlandse taal. Onder de vijftig sprekers bevonden zich de bekendste letterkundigen uit Noord- en Zuid-Nederland, zoals de lexicograaf Matthias de Vries en Johannes van Vloten, die onder meer middeleeuwse poëzie had uitgegeven. Ook zag men bekende literatoren, zoals Nicolaas Beets, de schrijver van het door velen bewonderde boek *Camera Obscura*, en ook Johannes Petrus Hasebroek, bekend als Jonathan, de schrijver van *Waarheid en Dromen*. Uit Vlaanderen kwamen bekende professoren als Jacob Heremans, sinds 1864 buitengewoon hoogleraar letterkunde aan de universiteit van Gent en strijdbaar Vlaamsgezind politicus, en uit Leuven Jan Baptist David, sinds 1864 voorzitter van de Belgische Spellingscommissie. Te midden van alle coryfeeën was een van de sprekers Joseph, kortweg 'Jos' Russel uit Maastricht (1829-1888), die slechts enkele jaren tevoren zijn debuut als letterkundige had gemaakt.

Jos Russel was in 1865 al een bekende Maastrichtenaar.¹ Als zoon van de vrederechter uit Sittard, kleinzoon van een palsgraaf, intimus van de grootindustriële Petrus Regout en broer van de rechterhand van de bisschop van Roermond, bewoog hij zich in de hoogste Maastrichtse bestuurlijke, industriële en kerkelijke kringen. Russel had in 1863 het initiatief genomen tot de oprichting van het Oudheid-

kundig Genootschap in het Hertogdom Limburg. Hij was hoofdredacteur-drukker-uitgever van het nieuwsblad *L'Ami des intérêts Limbourgeois*, dat in 1865 al een ferm politiek tegengeluid liet horen tegen de oudere, door het stadsbestuur geïntegreerde *Courrier de la Meuse*. Hoewel betrekkelijke nieuwkomer op het terrein van de taal- en letterkunde, had Russel al publicaties op zijn naam staan zoals stedenbeschrijvingen, oudheidkundige verslagen maar ook een geromantiseerd historisch verhaal. Voor het congres in Rotterdam had Russel in Limburg dus al flink van zich laten horen. Maar, wat weten wij nog meer over deze markante Limburger en welke betekenis had Russel voor de letterkunde? Bij de beantwoording van deze vragen, is het van belang om allereerst wat uitgebreider stil te staan bij Russels deelname aan het congres in Rotterdam. Wat zocht hij daar? Wat had hij te zeggen?

1. Jos Russel en het achtste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in Rotterdam (1865)

Het achtste Nederlandsch taal- en Letterkundig Congres, het eerste waarbij ook Jos Russel aanwezig was, werd van 11 tot en met 13 september 1865 gehouden in Rotterdam. De ontvangst van de deelnemers in het Rotterdamse raadhuis was feestelijk. De pers rapporteerde enthousiast over de toespraken uitgewisseld tussen gastheren en gasten, de erewijn aangeboden door het stadsbestuur aan organisatoren en talrijke congresgangers, en de Nederlandse

1 Een portret van Jos Russel had deze publicatie moeten begeleiden. Maar grondige naspeuringen hebben geen afbeelding van hem opgeleverd. Enkele beschrijvingen van persoonskenmerken leiden wel tot een geschreven portret. Het Certificaat van de Nationale Militie beschrijft hem als volgt: 'Lengte een el, 7 palmen, 3 duim en 5 strepen (= 1,735 meter), aangezicht ovaal, voorhoofd hoog, ogen blauw, neus en mond matig, kin rond, wenkbrauwen vlasachtig, merkbare tekenen geen.' (Bijlage bij Huwelijksakte F.F.J.H. Russel en E.A.H. Sax. Roermond 1 februari 1859. Reg.nr. 76, aktenr. 6.) Het signalement van de politie, ten behoeve van Jos Russels opsporing en aanhouding na zijn veroordeling voor het persdelict, in maart 1874 luidde: 'Frans Ferdinand Joseph Russel, oud 43 jaren. Drukker en uitgever van *L'Ami du Limbourg* en *De Nieuwsbode* geboren te Sittard, laatst wonende in Maastricht, thans te Lanaken (België) zich ophoudende, lang 1,78 mtr, aangezicht ovaal, voorhoofd breed ogen blauw neus gewoon mond en kin bedekt, haar bruin wenkbrauwen blond, baard rossig bruin, kleur gezond, taal Hollandsch; merkbare tekenen mist voorste vinger der rechterhand, spreekt schor en eentonig, is bijziende en draagt een bril.' (*Algemeen Politieblad* 1 mei 1874.)

en Belgische volksliederen gespeeld door het muziekkorps der schutterij.² Het congresgebouw bleek uitstekend voor zijn taak toegerust. Het programma was zeer gevarieerd. Lexicografen rapporteerden over de voortgang in de productie van het *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Linguïsten behandelden taal-technische onderwerpen. Litteratoren droegen voor uit eigen werk. Maar men sprak ook 'over den huidigen toestand van het Vaderlandsch Tooneel'. Zelfs waren er lezingen 'over de studie der Nederlandsche letterkunde, met betrekking tot de Oud-Hollandsche en de Vlaamsche schilderschool en hare geschiedenis', of ook 'over den Nehalennia's cultus in Nederland'. Jos Russel uit Maastricht sprak over 'de herleving der letterkunde in het Hertogdom Limburg'.³

De taal- en letterkunde omvatte in die decennia veel en uiteenlopende disciplines en professies. Op de Nederlandsche Taal- en Letterkundige congressen, sinds 1849 jaarlijks of tweejaarlijks gehouden in een stad in Noord- of Zuid-Nederland, spraken niet alleen lexicografen, linguïsten en litteratoren, maar ook deskundigen op de terreinen van orthografie en orthoëpie [leer der juiste uitspraak], topografie en toponymie, de onderwijskunde, de oude en de moderne geschiedschrijving, en ook vakbroeders uit het archiefwezen, de boekhandel en de journalistiek. 'Letterkunde' omvatte het gebruik van de (Nederlandse) taal in alle sectoren van de samenleving, overal waar men Nederlands sprak.⁴ In die betekenis verschilt het woord van de huidige betekenis van 'letterkunde': 'kennis of wetenschap der schone letteren, de werken der dichters en prozaschrijvers'.⁵

Russel betoogde in zijn lezing dat de Nederlandse letterkunde in Limburg 'gedurende ruim een halve eeuw' verwaarloosd was geweest. Limburg was 'de speelbal der mogelijkheden' geworden en de Franse en de Duitse taal was er ingevoerd. Zelfs had men 'Russische ongeroepene gasten' op bezoek gehad. De Nederlandse taal 'vond geen beoefenaars, bewonderaars en vrienden'. Het tij keerde, nog steeds volgens Russel, met de generatie jeugd uit 1830-1850. 'Eens tot rijpere leeftijd gekomen [heeft zij] de noodzakelijkheid ingezien van de Nederlandse letterkunde in Limburg te doen herleven.' Deze herleving was zichtbaar in enige literaire producten. Russel noemde geen namen van schrijvers, maar van twee werken: *De Bokkenrijders in het land van Valkenburg* en *Het Meilief van Geleen*, die door een Limburger geschreven waren, namelijk Pieter Ecrivisse.

Ter stimulering van dit proces van herleving hoopte Russel met zijn collega-letterkundigen in Limburg te worden opgenomen in het grotere verband van de Nederlandse letterkunde. Met excuses voor zijn 'stoutmoedigheid', verzocht hij de vergaderde geleerden welwillend de hand aan te nemen die hij, Russel, hen heden namens zijn landgenoten kwam aanbieden. Russel hoopte zijn toehoorders eens bijeen te zien op een taal- en letterkundig congres in Maastricht, 'de stad die een ware trait-d'union daarstelt tusschen Nederland en België, in die stad waar menig hart warm klopt voor de taal van Nederland en Oranje.' Russel besloot met de invitatie: 'Komt en ziet, dat Limburgs letterkunde niet zoodanig ten achteren is als men daarbuiten zou veronderstellen. Komt, en ziet, welk gastvrij volk daar woont, dat niets meer wenscht, dan u van zijne toegenegenheid en

2 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 11 september 1865.

3 *Handelingen van het VIIIste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres* (Rotterdam 1865): 112-114.

4 Vuylsteke, Julius, 'Toelichting op een voorstel', in: *Handelingen van het IXde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres* (Gent 1868): 195-204, geeft een volledig en gedetailleerd overzicht van de taal-gerelateerde disciplines en professies van waaruit bijdragen aan de taal- en letterkundige congressen geleverd konden worden.

5 *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal* (Utrecht/Antwerpen 1984 elfde druk): 1557.

liefde bewijs te geven, en u als landgenooten, als broeders te ontvangen.’⁶

Russel had overigens de pech te spreken na dominee J.J.L. ten Kate, die met een gloedvolle voordracht van enige passages uit zijn onuitgegeven episch-lyrische gedicht *De Schepping* de zaal tot begeestering had gebracht.⁷ Russel die zijn tekst had voorgelezen met schorre en een-tonige stem (zie noot 1) en volgens een journalist ook met een vreemd accent,⁸ vermocht minder het publiek te boeien. Toch ontlokte zijn toespraak volgens de bladen ‘levendige toejuichingen’. De instemming gold met name de uitnodiging tot een taal- en letterkundig congres in Maastricht: ‘eene uitnodiging, die zeker welgemeend is, en waaraan men, zoo de gelegenheid zich zal aanbieden, wel niet dan zeer gaarne zal voldoen.’⁹

De invitatie was (en is) opmerkelijk. De ‘jeugdige Limburger’, zoals Russel zich noemde, had zichzelf ‘vermetel en onbezonnen’ gevoeld voor het forum van gerenommeerde literatoren en taalwetenschappers. Namens welke landgenoten kwam hij ‘de hand aanbieden’? Namens wie mocht deze beginnening letterlievend Noord- en Zuid-Nederland voor een congres in de Limburgse provinciehoofdstad uitnodigen? Had hij een mandaat van het Maastrichtse stadsbestuur? De congresdeelnemers, die geregeld de nieuwsbladen zullen hebben gelezen, konden op de hoogte zijn van de vele, soms hevige controversen tussen het stadsbestuur en Russel, die in de bladen breed werden uitgemeeten.¹⁰ Men hoefde geen ingewijde te zijn om te weten dat de hoofdredacteur van de klerikale

Ami met ruzie was weggegaan bij de *Courrier*, het blad van de Thorbeckiaans-liberale Maastrichtse burgemeester. Kwamen de uitgestoken hand en de invitatie misschien van de zijde van het Oudheidkundig Genootschap? Jos Russel had binnen het Genootschap wel autoriteit genoten. Maar snel na de oprichting ervan was hij uit het bestuur weggestemd. In 1865 was Jos Russel een recalcitrant lid dat de bestuursvoornemens en -besluiten zeer kritisch volgde en die op ledenvergaderingen werd uitgejouwd en uitgefloten.¹¹ De zoon van de vrederechter had in 1865 al menig gerechtelijke veroordeling achter de rug voor diverse delicten. Ten tijde van het Rotterdamse congres was Jos Russel al controversieel en dat zou mettertijd niet meer wijzigen. Een taal- en letterkundig congres in Maastricht zou weliswaar worden georganiseerd, maar pas in 1875 en zeker niet als gevolg van de Rotterdamse uitnodiging van Russel. Daarenboven: in 1875 zou Russel het Nederlands grondgebied ontvlucht zijn en liep er tegen hem een justitieel bevel van opsporing en aanhouding. Zijn uiterlijk voorkomen is bekend dankzij het signalement in het *Politieblad* (zie noot 1).

Het is inmiddels duidelijk dat Russel zeker niet onbekend was in de letterkundige wereld. Toch bleek het niet eenvoudig om een antwoord te vinden op de vraag wie Russel nu precies was en welke betekenis hij had voor de Nederlandse letterkunde. Een lange zoektocht was noodzakelijk: er werd dan ook uitgebreid archief- en literatuuronderzoek verricht om een beeld te schetsen van deze kleurrijke figuur die zich in de Nederlandse letterkunde roerde.

6 *Handelingen* (1865): 112-114.

7 *Nieuwe Rotterdamse Courant* 13 september 1865.

8 *Algemeen Handelsblad* 14 september 1865.

9 *Rotterdamse Courant* 13 september 1865.

10 *Venloosch weekblad* 11 maart 1865.

11 Venner, G.A.H., ‘De stichting en eerste jaren van het Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg’, in *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (PSHAL)* 139 (2003): 134-201, cit. 185.

2. Zoektocht naar de schaarse bronnen over Jos Russel

2.1 Een zoektocht in de archieven

Informatie over de persoon en het werk van Jos Russel zoekt men tevergeefs in grote databestanden. Genealogische instellingen als het Centraal Bureau voor Genealogie en het Internationaal Museum voor Familiegeschiedenis (in Den Haag resp. Eijsden) bezitten geen bruikbaar documentatiemateriaal. Specifieke instellingen als de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal en letteren (te Leiden resp. Gent) konden geen relevant documentatiemateriaal verschaffen. Bij archieven in steden waar in Russels tijd taal- en letterkundige congressen zijn gehouden, bleek geen specifieke informatie beschikbaar over onze letterkundige. De dienst Portreticonografie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie kon niet behulpzaam zijn. Vanwege de vriendschap tussen Russel en Petrus Regout is in het archief Regout gezocht naar data.¹² Daarin werd niets ontdekt wat al niet bekend was.

De nalatenschap van Jos Russel is verloren gegaan, of is momenteel onvindbaar. Zijn dochter Julie (Julie Henriette Marie) trad in de letterkundige voetsporen van haar vader (afb. 1). Zij werd de auteur van onder meer een Bokkenrijdersgeschiedenis.¹³ Julie koesterde haar vaders nagelaten documenten, foto's, manuscripten, gebruiksvoorwerpen en zo meer. In 1939 schonk zij dit alles aan het Museum Het land van Sittard. Het jaarverslag over 1939-1940 van dit museum vermeldde

Afb. 1 Julie Henriëtte Marie (Julie) Russel (1867-1956), dochter van Jos Russel en Elisa Sax. Lanaken, Familiearchief Russel.

‘verschillende zeer waardevolle persoonlijke herinneringen’ van Julie aan haar vader.¹⁴ Daarna ontbreken alle sporen van dit legaat.

In Lanaken (België) wordt echter wel een Familiearchief Russel bewaard. Veel gegevens ter beantwoording van de voorliggende onderzoeksvraag zijn uit dit familiearchief afkomstig.

Daarnaast bevat het archief van de kerk van Banholt 42 teksten van Jos Russel, merendeels (concept)brieven over de bouw, de inrichting en de bediening van de kerk van Banholt. Ook deze stukken zijn waardevol om meer licht te werpen op Russel.¹⁵

2.2 Een zoektocht in de literatuur

Er zijn geen monografieën of uitgebreide levensschetsen over Joseph Russel beschikbaar. Maar men vindt wel biografische data in naslagwerken, en gegevens over zijn letterkundige

-
- 12 Maastricht, Historisch Centrum Limburg (HCL) nr. 21.302 Familie Regout en aanverwante families 1779-1949; EAN_1012 NV Kristal, Glas- en Aardewerf fabriek De Sphinx voorheen Petrus Regout & Co en voorgangers 1843-1959.
- 13 Van der Lans-Russel, J.H.M., *De Meerssener bende. Episode uit den tijd der Limburgsche Bokkenrijders* (Amsterdam 1911). J.H.M. Russel huwde (1904) de journalist J.R. van der Lans (1855-1928).
- 14 Timmers, J.J.M., *Jaarverslag maart 1939-maart 1940* (Sittard maart 1940): 3; *Limburger Koerier* 15 maart 1940.
- 15 Van der Bruggen, Harry, *Catalogus van primaire bronnen over Kerkstrijd en Schisma in Banholt en Terhorst*, Kerkrade 2018a; idem, *De oorspronkelijke kerktoren van Banholt gevonden?* (Kerkrade 2018b); idem, *De Sleepskapelaan. 'Liturgie' tijdens Kerkstrijd en Schisma* (Kerkrade 2019a); idem, *Kobus en Poet over de kerk van Banholt* (Kerkrade 2019b); idem, 'Kerkstrijd en schisma in Banholt en Terhorst 1872-1881', in: *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie* 140 (2021): 6-10.

werken (en hun maatschappelijke en politieke context) blijken verspreid over diverse publicaties.

Na Russels dood in 1888 publiceerde Jos Habets – van 1866 tot 1893 voorzitter van het Oudheidkundig Genootschap in Maastricht – een ‘Doodsbericht’, waarin de belangrijkste biografische gegevens van de overledene.¹⁶ Die informatie werd overgenomen door de auteurs van naslagwerken, Blok en Molhuysen alsook Van den Branden en Frederiks,¹⁷ waarna die gegevens geregeld werden overgenomen in publicaties en scripties. In 1903 publiceerde Alexander Franciscus van Beurden de genealogieën van families Russel, met daarin bijzonderheden over de gezinnen van Josephs beide ouders.¹⁸ De genealogie van de familie Russel werd opgenomen in *Nederland's Patriciaat*.¹⁹

Russel, zijn letterkundig werk en zijn activiteiten worden genoemd in enkele dissertaties, niet als onderwerp van promotieonderzoek maar in bijrollen, namelijk in studies over politiek en staatskunde,²⁰ industriële ontwikkelin-

gen,²¹ over taalverhoudingen,²² maar ook over vervolging van joden en sinti.²³ Een publicatie werd gewijd aan een van zijn politieke schot-schriften, *De Limburgsche coterie* uit 1866.²⁴

Russels publicaties over de Bokkenrijders, bijvoorbeeld de twee werken uit 1877, hebben de tand des tijds niet doorstaan. Het geschiedkundig werk *De rooverbenden in de Landen van Overmaas, Brabant, Holland en aan den Rijn, in de vorige, en in het begin der tegenwoordige eeuw*, aanvankelijk gezaghebbend, is achterhaald door recenter onderzoek. Het toneelstuk *Schinderhannes de rooverhoofdman* werd en wordt nog wel genoemd, namelijk in relatie tot *Schinderhannes*, de succesvolle opéra-bouffe van Emile Seipgens.²⁵

Tot Russels letterkundige producten behoren zijn steden- of plaatsbeschrijvingen in historisch perspectief. Zij worden in de literatuur meestal met ere, hoewel niet zonder kritiek genoemd. Over de *Kroniek of geschiedkundige beschrijving der stad en voormalige heerlijkheid Sittard* schreef Joseph Alberdingk Thijm

-
- 16 Habets, Jos, ‘Doodsbericht van Joseph Russel’, in: *De Maasgouw, orgaan voor Limburgsche geschiedenis, taal- en letterkunde*, 23 (1888): 23, alsook in *de PSHAL*, 25 (1888): 439-441.
- 17 Blok, P.J. en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letterkunde (DBNL) 7 (2008): 1079-1080; Van den Branden, F.Jos en J.G. Frederiks, *Biografisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. DBNL (1888-1891).
- 18 Van Beurden, A.F., *De familie Russel* (Roermond 1903); idem, *Geschiedenis der Paltsgraven Russel* (Roermond 1903).
- 19 *Nederland's patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten*, 's-Gravenhage 1990, 14^e jaargang: 307-308 over het gezin van Frans Ferdinand Joseph Hubert Russel.
- 20 Lemmens, E.W.G., *Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet: Limburgse politici in Den Haag 1839-1918* (Amsterdam 2004): 194, 212, 220, 221; Kroeze, D.B.R., *Een kwestie van politieke moraliteit. Politieke corruptieschandalen en goed bestuur in Nederland 1848-1940* (Hilversum 2013); Verhage, Hans, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (Hilversum 2003).
- 21 Maenen, A.J.Fr., *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959); Van Iterson, Ad, ‘Vader, raadgever en beschermer’. *Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870* (Maastricht 1992).
- 22 Kessels-van der Heijde, M.C.A., *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw* (Hilversum 2002).
- 23 Van Rens, H.A.J., *De vervolging van Joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg* (Amsterdam 2013).
- 24 Russel, Jos, *De Limburgsche coterie. Bijdrage tot de geschiedenis der politieke moraliteit in onze dagen: een hartelijk woord aan de Maastrichtenaren* (Maastricht 1866) (‘coterie’ is ‘kliek’); Slijpen, Angèle, *Een omstreden magistraat. W.H. Pijls (1819-1904), burgemeester van Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Maastricht 1983); Stijfs, Jos, ‘Politiek gekonkel, kijvende kranten’, in: *Limburgs boekjuweel. Cultureel erfgoed en Limburgse bibliotheken* (Maastricht 2005): 117-119. DBNL 2005, geraadpleegd maart 2019.
- 25 Schillings, Harry, *Toneel en theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw* (Assen 1976): 15; Van Dijk, Hans, *Panorama van drie eeuwen muziek in Limburg* (Leeuwarden 1991): 40.

een waarderende recensie.²⁶ Recenter werd de *Kroniek* 'het oudste Nederlandstalige standaardwerk' over Sittard genoemd.²⁷ De wetenschappelijke kwaliteiten ervan worden erkend.²⁸ Russel wordt 'een vruchtbaar regionaal geschiedschrijver genoemd (naast een 'gedreven journalist') in het handboek *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*, dat een paragraaf wijdt aan Jos Russel.²⁹

Door Bernard Russel, beheerder van het Familiearchief Russel in Lanaken, werd in 2015 een goed gedocumenteerde en geïllustreerde 'genealogie en geschiedenis van de 500 jaar oude familie Rüssel' gepubliceerd.³⁰ Ook verzorgde hij een drietal publicaties gerelateerd aan Jos Russel in het Belgische genealogisch tijdschrift *Gossu-Tijdingen*.³¹

Russels bemoeienissen met de kerk in Banholt werden vermeld in een artikel in *De Maasgouw* in 1947, door Jozef Brouwers, destijds pastoor van Banholt.³² In Banholt-Mheer worden Russels bijdragen aan de kerkbouw geregeld vermeld.³³ *De steenkolenmijn van Tebannet* handelt niet over de stichting van de kerk maar over Russels exploitatie van een kolenmijn in Banholt in 1858.³⁴

Over Jos Russel is dus betrekkelijk weinig gepubliceerd. Daarbij zijn de verwijzingen in de literatuur fragmentarisch en divers. De biografische en bibliografische mededelingen laten

zich moeilijk lezen als een samenhangend geheel. Ten slotte zal de informatie over Russel ook ontsierd blijken door onvolledigheden, vergissingen en onjuistheden.

2.3 Foute informatie en misvattingen over Jos Russel

Het 'Doodsbericht' van Russel door Habets is een belangrijke bron van fouten en misvattingen geweest. De voorzitter van het Oudheidkundig Genootschap en sinds 1881 ook rijksarchivaris voor Limburg vermeldde daarin een foutieve geboortedatum van Jos Russel (19 maart in plaats van 16 december 1829). Vervolgens dichtte hij Jos Russel een seminarieopleiding toe in Rolduc (waar hij slechts de tweejarige *Cours spéciaux* had gevolgd). Ten slotte liet hij Russels rentmeesterschap op het kasteel van Mheer aanvangen in 1858, het jaar waarin dat na acht werkzame jaren beëindigd werd. Deze onjuiste informatie belandde in de naslagwerken, waarna ze geregeld werd teruggevonden in publicaties. Aan deze fouten werden andere toegevoegd. Kessels-van der Heijde dateerde Russels gemeentesecretariaat correct van 1852 tot 1858, maar situeerde dit in Geleen. Het achtste Taalen Letterkundig Congres lokaliseerde deze auteur in Breda.³⁵

-
- 26 Russel, Jos, *Kroniek of geschiedkundige beschrijving der stad en voormalige heerlijkheid Sittard, met aanhangsel over koning Zwentibold en de heerlijkheid Born* (Maastricht 1862); Alberdingk Thijm, J.A., 'Kronijk of geschiedk. beschrijving der stad en voorm. heerlijkheid Sittard', in: *Dietsche Warande* 7 (1866) 105.
- 27 Peeters, Bart, *Sittard stad en kerk onder vele heren* (Sittard 2014): 7.
- 28 Nissen, Peter J.A., 'Boekbespreking Jos Russel', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold - 1993* (Sittard 1993): 119. Zie ook: Janssen, A.M.P.P., 'Historisch onderzoek in het voormalige ambt Born-Sittard vanaf Jacob Kritzraedt tot heden', in: *Historisch jaarboek voor het Land van Zwentibold*, 1993: 115-125.
- 29 Spronck, Lou, Ben van Melick en Wiel Kusters (red.), *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (Nijmegen 2016): 274-275, cit. p. 274.
- 30 Russel, H.B., *Rüssel, Genealogie en geschiedenis van de 500 jaar oude familie Rüssel* (Eygelshoven 2015).
- 31 Russel, H.B. en E.C. Russel-Neve, 'Een drukpersproces', in: *Gossu-Tijdingen*, 42 (2005) 96-104; Russel, H.B. en Gerard Bongaers, 'Boedelinventaris uit 1888 te Smeermaas-Lanaken', in: *Gossu-Tijdingen* 45 (2008) 92-108, 113-118; Russel, H.B. en Gerard Bongaers, 'Vier opmerkelijke onderscheidingen voor Jos Russel, inwoner van Smeermaas-Lanaken', in: *Gossu-Tijdingen* 54 (2017): 17-25, 29-31.
- 32 Brouwers, J.J.M., 'De kerkstrijd in Banholt', in: *De Maasgouw* 66 (1947), 57-61.
- 33 Roijen, L. e.a., *Van Kloomperoad tot noe* (Banholt 1985); Oprij, A., 'De parochie scheurt uiteen', in: *Mheerder Almanak 2008* (Mheer 2007): 81-154; zie de titels in noot 15.
- 34 Noot, Han, *De steenkolenmijn van Tebannet* (Banholt 2020).
- 35 Kessels-van der Heijde, *Maastricht, Maestricht, Mestreech* (2002): 244 en 264.

Er waren wat slordigheden. *De Schinderhannes* van Russel uit 1877 kon niet model hebben gestaan voor die van Seipgens uit 1864.³⁶ Of: Lessurios was Russels pseudoniem bij *Histoire de l'Ordre du Saint Sépulcre*, niet bij de publicatie over gouverneur Tilly.³⁷ Russel drukte wel de *Ami des intérêts Limbourgeois* maar niet de krant met deze naam die in Luik werd uitgegeven. En burgemeester Pijls was nooit Russels broodheer.³⁸ Ernstiger was het volgende.

Zowel Russels *Schinderhannes* als zijn *Rooverbenden* worden ontsierd door uitingen van antisemitische gevoelens die in de negentiende eeuw leefden in brede lagen van de West-Europese samenleving. Maar het was vooral Russels oudste zoon, Joseph junior (Joseph Hubert Louis, 1859-1918), die zich als een virulent antisemiet manifesteerde. Van 1890 tot 1892 zou hij in Meerssen het antisemitische weekblad *De Talmudjood* drukken en verspreiden. In het proefschrift van Van Rens wordt de antisemiet Russel junior beschreven met biografische bijzonderheden van de vader, zodat Jos Russel senior wordt geportretteerd als verwerpelijk antisemiet.³⁹ Deze onterechte beschuldigingen aan het adres van Joseph senior, met alle reputatieschade voor deze van dien, werden overgenomen in een omvangrijke internet-artikel over 'Het conflict Marres-Regout Maastricht 1864-1865'.⁴⁰

Het artikel van pastoor Brouwers in 1947 over de Banholtse kerkstichting bracht de dan tachtigjarige Julie van der Lans-Russel ertoe te reageren in *De Maasgouw*. De pastoor had haar 'aan de kerkelijke Overheid steeds onderworpen vader' ten onrechte een vrijmetselaar genoemd.⁴¹

De publicatie over Russels initiatief tot exploitatie van een kolenmijn in Banholt steunde gedeeltelijk op een plaatselijke overlevering. Deze verhaalde onder meer dat het project mislukte omdat directeur Russel, in de gehele euforie over de aanstaande welvaart in het dorp, een Banholts meisje zwanger zou hebben gemaakt. Toen zijn misstap bekend werd, zou de directeur gevlucht zijn naar Westfalen. Het heeft de redacteurs van *De steenkolenmijn* nog moeite gekost deze overlevering naar het rijk der platte roddels te verwijzen.⁴²

Als journalist en uitgever verkende Jos Russel voortdurend de grenzen van zijn bevoegdheden en verantwoordelijkheden. Wat mocht hij publiceren, wat niet? Soms balanceerde hij op de grens, soms werd die overschreden. Hetgeen dan leidde tot veroordelingen, fikse geldboetes en financiële problemen in huize Russel, soms zelfs tot gevangenisstraf. In 1873 beging hij een dergelijke overtreding tegen de perswetten. De rechtszaak verliep tot in de hoogste instanties zodanig dat de Russels er voor kozen te emigreren. De rechtszaak en de uitslag ervan waren dusdanig belangrijk voor alle journalisten en drukker-uitgevers en dus zo algemeen bekend, dat Habets in zijn hierboven aangehaald 'Doodsbericht' sprak van 'een bekend drukpersdelict'. De naslagwerken namen dit over en spraken in alle herdrukken (tot in onze dagen) van 'een bekend drukpersdelict'. Maar vandaag de dag kent niemand meer de ware aanleidingen tot de verhuizing van het gezin Russel vanuit Maastricht naar het eerste huis over de grens bij Smeermaas. In publicaties wordt vaag verwezen naar 'een drukpersovertreding', of -misdrijf of -delict.

36 Schillings, *Toneel en theater* (1976): 15; Van Dijk, *Panorama* (1991): 40.

37 Ubachs, Pierre J.J. en Ingrid M.H. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005): 454-455.

38 <https://www.marres.nl/conflict> 'Het conflict Marres-Regout Maastricht 1864-1865. Hoe den Hoed Marres aan zijn naam kwam'. Geraadpleegd juni 2018, augustus 2021.

39 Van Rens, *De vervolging van Joden en Sinti* (Amsterdam 2013).

40 <https://www.marres.nl/conflict>. 'Het conflict Marres-Regout Maastricht 1864-1865'.

41 Brouwers, 'De kerkstrijd te Banholt (Naschrift van de redactie)', in: *De Maasgouw* 67 (1948) 16.

42 Noot, *Steenkolenmijn* (2020): 19-24.

Ubachs en Evers menen dat het delict bestond uit belediging van gouverneur van der Does de Willebois,⁴³ terwijl Spronck, Van Melick en Kusters stellen dat Russels grond hem onder de journalistieke voeten te heet werd na niet aflatende ‘subversieve acties’, wat deze ook geweest hebben mogen zijn.⁴⁴

Kortom: de gegevens over Russel uit een literatuurverkenning blijken betrekkelijk weinig in aantal, voorts divers en verspreid over uiteenlopende soorten bronnen en ten slotte vaak onbetrouwbaar.

2.4 Verder bronnenonderzoek

Behalve van (schaarse) primaire bronnen aanwezig in de privécollecties in Lanaken en Banholt, werd kennis over Russels leven en werken verkregen uit zijn eigen en de concurrerende bladen en ook uit zijn verdere letterkundig werk. Zijn plaatsbeschrijvingen in historisch perspectief bevatten autobiografische informatie. Zo weten we uit *De heerlijkheid Geleen* dat Joseph zijn prille jeugd niet doorbracht met zijn ouders in Sittard of Eijgelshoven maar dat hij is opgevoed door zijn grootouders in Geleen. Uit de *Kronijk [...] der stad en voormalige heerlijkheid Sittard* weten we dat Jos Russel in Sittard het College Kallen bezocht en kennen we zijn gewaardeerde leraren. In *De Driekoningenkoek* wordt breed uitgeweid over het grootouderlijk gezin in Geleen en worden de grootouders en voorouders van moederskant geportretteerd. Jos Russel blijkt achterkleinkind van de rentmeester en drossaard Reinier Corten. De eerste ruim vijftig bladzijden van *De Driekoningenkoek* beschrijven hoe de drossaard de Bokkenrijders bestreed en hoe zijn familie slachtoffer werd van de wraak van de families der veroordeelden. De latere schrijver van *De*

Rooversbenden en *Schinderhannes* heeft als kind Bokkenrijders- en andere misdadaadverhalen opgelepeld gekregen.

Ook de polemische geschriften van Jos Russel geven veel prijs over zijn leven en zijn persoonlijkheid. Deze beschrijven lokale, provinciale en landelijke misstanden en conflict-situaties waar Russel zelf meestal bij betrokken was geweest, hoe hij handelde en wat hij ervan vond. Zij geven ons inzicht in zijn tegenstanders (onder anderen burgemeester Willem Hubert Pijls van Maastricht en zijn bevriende gemeenteraadsleden – de ‘kliek’ – Charles Hollman de uitgever van de concurrerende krant *Le Courier de la Meuse*, de gouverneur van de koning in Limburg P.J.A.M. van der Does de Willebois) alsook zijn medestanders (onder anderen de grootindustriële Petrus Regout en de advocaat en politicus Edmond van Wintershoven).

Waar mogelijk werden autobiografische passages in Russels publicaties aan nader onderzoek onderworpen. Dat het riskant is om biografische data af te leiden uit zijn literaire werk, illustreren de samenstellers van de *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*. Zij constateren dat in het toneelstuk *Schinderhannes* antisemitische uitlatingen in de mond worden gelegd van Jultje, ‘het liefje van de roverhoofdman’.⁴⁵ De samenstellers vermoedden dat de schrijver daar een bedoeling mee had, want ‘heette Russels dochter niet: Julie?’ Maar het toneelstuk was de nauwkeurige weergave van (een hoofdstuk uit) het geschiedkundige werk *De rooversbenden*. Het liefje van Schinderhannes, in feite mevrouw Buckler-Blasius, heette werkelijk Julie, Jultje.⁴⁶

Gebaseerd op al de bovengenoemde gegevens kon nu een levensschets van Joseph Russel worden ondernomen.

43 Ubachs en Evers, *Encyclopedie* (2005): 454-455.

44 Spronck, Van Melick en Kusters, *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2016): 274.

45 Ibidem.

46 Russel, Jos, *De rooversbenden in de Landen van Overmaas, Brabant, Holland en aan den Rijn, in de vorige, en in het begin der tegenwoordigen eeuw* (Maastricht 1877): 152, 167.

3. De vorming van de jonge Jos Russel (1829-1858)

Frans Ferdinand Joseph Hubert oftewel Jos Russel was een zoon in het gezin van Frans Erwin Joseph Russel en Maria Theresia Petronella Lemmens. Vader was zoon van een palsgraaf, vrederechter in Sittard vanaf 1822, vanaf 1831 in Kerkrade. Moeder stamde uit een bekende familie Lemmens; haar grootvader van moeders kant was Jan Reinier Corten, die drossaard van de graafschappen Geleen en Amstenrade was geweest en rentmeester van de Prince de Ligne. Joseph werd geboren in Sittard op 16 december 1829.⁴⁷ Om onbekende redenen bracht hij zijn kinderjaren niet door in het ouderlijk gezin maar bij zijn grootouders

Corten in Geleen (afb. 2).⁴⁸ Waar Jos Russel lager onderwijs heeft gevolgd, is niet bekend.

Het middelbaar onderwijs genoot hij in Sittard. Van oktober 1842 tot september 1845 doorliep hij het college van de priester Andreas Kallen. Van 1845 tot 1847 studeerde Joseph aan de onderwijsinstelling te Rolduc. Daar volgde hij niet de seminarieopleiding, maar de *Cours spéciaux*, een twee-, later driejarig studieprogramma dat jongens voorbereidde op maatschappelijk belangrijke functies. Joseph won er enkele prijsjes, in 1846 en 1847 (afb. 3).⁴⁹ Hij was geen uitblinker, maar zal in het algemeen het solide onderwijs genoten hebben waar Rolduc bekend om stond, alsook de culturele vorming die doorgaans met waardering wordt

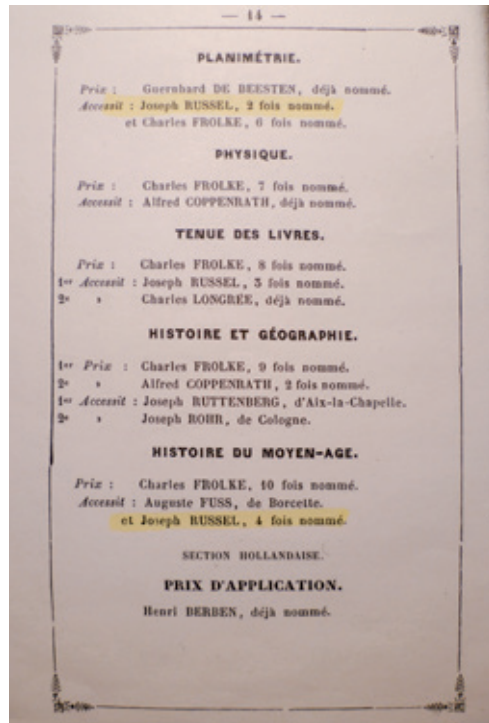
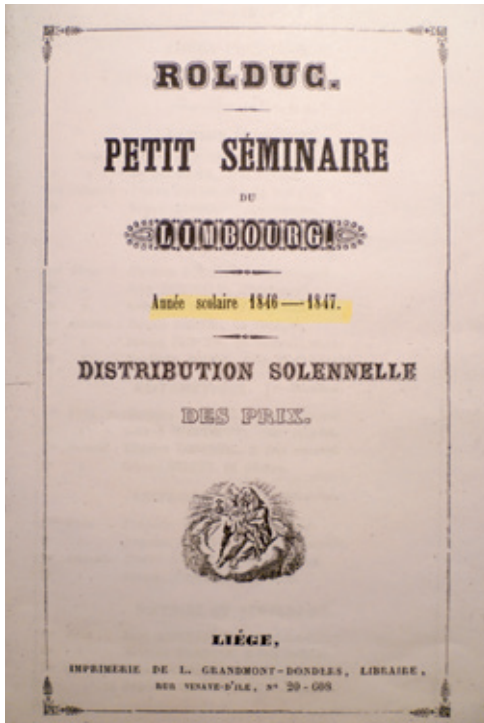

Afb. 2 Huis Corten of Drossaardhuis in Geleen. In dit huis van zijn grootouders van moederskant bracht de jonge Jos Russel zijn jeugd door. Foto J.P. de Koning. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort. Documentnummer 350.065.

47 *Nederland's patriciaat. Genealogie van bekende geslachten* ('s Gravenhage 1990), 74^e jaargang: 307-308; Van Beurden, A.F., *De familie Russel* (Roermond 1903); Russel, *Rüssel genealogie* (2015).

48 Russel, Jos, *De heerlijkheid Geleen: hare voormalige heeren, inwoners, geregt, gebruiken, enz.* (Sittard 1860): V en Vi; Idem, *De Driekoningenkoek. Geschiedkundige schets in romantisch kleeid* (Maastricht 1878a): 4, 5.

49 Rolduc, *Petit Séminaire du Limbourg Année scolaire 1845-1846 Distribution solennelle des prix* (Liège 1846); Rolduc, *Petit Séminaire du Limbourg Année scolaire 1846-1847 Distribution solennelle des prix* (Liège 1847).

Afb. 3 Jos Russel won enkele prijsjes aan de *Cours Spéciaux te Rolduc. Distribution solennelle des prix 1846-1847* en daaruit p. 14. Foto's Lanaken FAR.

Afb. 4 Frans Karel Joseph (Frans) Russel (1826-1879), broer van Jos Russel. Foto Lanaken FAR.

Afb. 5 Ferdinand Anton Joseph (Ferdinand) Russel (1840-1914), de jongste broer van Jos Russel. Foto Lanaken FAR.

gememoreerd: de beschaafde omgangsvormen, de muziekbeoefening, de toneeluitvoeringen, de inwijding in de oude en de eigentijdse literatuur.⁵⁰ Dit alles droeg bij aan Russels brede ontwikkeling en belesenheid.

Na het beëindigen van zijn opleiding en nadat Russel met zijn jaargenoten het traditionele Adieu Rolduc had gezongen, is de dan bijna achttienjarige waarschijnlijk gaan werken in Geleen, op het notariskantoor van zijn oom Jan Reinier Lemmens (1788-1870), behalve notaris ook schout-burgemeester van Geleen van 1818 tot 1852. Josephs oudere broer Frans (Frans Karel Joseph) (afb. 4) werkte daar toen al als kandidaat-notaris; in 1857 zou hij zijn oom opvolgen als notaris van Geleen. Hun jongste broer Ferdinand Anton Joseph (afb. 5) vond eveneens emplooi op dat kantoor.

4. Werkzaamheden en conflicten in Mheer en Munstergeleen (1850-1862)

4.1 Mheer

In september 1850 werd Jos Russel uitgeschreven naar Mheer, de gemeente aan de Belgische grens met de kernen Mheer, Banholt en Terhorst. Hier werkte hij tot juni 1858 als rentmeester of zaakwaarnemer van de baron (en burgemeester) Otto Napoleon de Loë-Imstenraedt (1821-1897), vanaf eind 1852 ook als gemeentesecretaris en vanaf 1853 als tesorier van de kerkfabriek van de parochie van Mheer en (bestuurs)lid van het kerkkoor. Als rentmeester van de baron van Mheer genoot Russel een vaste jaarwedde naast 'inwoning, tafel, licht en reiskosten'.⁵¹ Jaarlijks maakte hij de rondgang over de bezittingen van de baron en registreerde de opbrengsten van de graan- of korenoogsten. Hij regelde de verkoop

van het slaghout; van de opbrengst kon hij tien procent toevoegen aan zijn salaris. Veel inwoners, vooral van het gehucht Mheer, waren economisch afhankelijk van het kasteel. Velen waren kleine pachters of arbeiders op de landen van de baron. Zijn rentmeester kende alle bedrijfjes, alle akkerbouwers en kleine veehouders, het personeel en de seizoenarbeiders.

Eind 1852 trad baron de Loë in functie als burgemeester en werd zijn rentmeester Russel gemeentesecretaris. Begin 1853 werd Jos Russel tesorier (penningmeester) van de kerkfabriek, het bestuursorgaan van de parochie van Mheer. Bovendien was hij lid en secretaris van de Broederschap van St. Cecilia, het kerkelijk zangkoor. Hiervoor zette hij de 'Regel' op papier en regelde hij de verdeling der plaatsen op het oksaal.⁵² Russel bleek al vroeg in zijn carrière een liefhebber van reglementen en regelaar. De functie van secretaris rouleerde per begin 1854, maar als honorair lid mocht hij blijven meezingen.

Als tesorier maar ook als gemeentesecretaris werkte Russel samen met de pastoor van de parochie. Lambert Frans Vinckenbosch (1800-1883) was vanaf 1852 pastoor in de Sint-Lambertusparochie in Mheer. Hij was een dorpspastoor van de oude stempel. Wet- en regelgeving omtrent samenstelling en functioneren van kerkfabrieksraad en kerkbureau waren aan hem niet besteed. Van de opbrengst der stichtingen, van erfenissen aan de kerk gelegateerd, van schenkingen, van renten van uitgezette leningen bepaalde Vinckenbosch wat aan de kerk dan wel aan de parochieherder toekwam. Hij eigende zich de opbrengst van de vaste goederen van de kerk toe, maar wilde dat de kerk de eventuele grondbelastingen zou betalen. 's Zondags na de mis nam hij

50 Gijzen, Joannes Mathijs, *Joannes Augustinus Paredis 1795-1886 bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*. Maaslandse Monografieën 8 (Assen 1968): 234; Nissen, Peter J.A., *Poésis - Charles Beltjens*, http://www.dbnl.org/tekst/belt_002poeso1_01_0002.php, 1995: 9, geraadpleegd 2018; Van Dijk, *Panorama* (1991): 80-93; Schillings, *Toneel en theater* (1976): 65.

51 Arbeidscontract. cit.: Russel, *Rüssel genealogie* (2015): 67.

52 Maastricht, HCL. nr. 21.372. Archief St.-Lambertuskerk Mheer, inv.nr 109. Regel voor het Broederschap van St. Cecilia te Mheer, 20 december 1852; inv.nr 109. Reglement ter verdeling der plaatsen op het oksaal, 17 maart 1853.

Afb. 6 Frans Erwin Joseph Russel (1792-1875), voormalig vrederechter, vader van Jos Russel. Foto Lanaken FAR.

de offerbus mee naar de pastorie, voor eigen gebruik. Tresorier Russel kreeg geen toegang tot de kerkarchieven noch tot de financiële administratie, zodat de financiële jaarverslagen van de parochie niet geschreven konden worden. De tresorier-gemeentesecretaris beklagde zich 'hogerop' in de kerkelijke hiërarchie, maar 'zijn schrijven [bleef] zonder antwoord en zijne voorstellen zonder decisie [beslissing]'. Zijn baas, baron-burgemeester de Loë, wendde zich tot hogere bestuurlijke instanties: de commissaris van de koning, Gedeputeerde Staten van Limburg. Maar aan de handelwijzen van de pastoor viel weinig te doen. Hoe strijdig ook met de wet, zo schreven Burgemeester en Wethouders van Mheer aan Gedeputeerde Staten, toch was

het onmogelijk iets aan het handelen van de pastoor te veranderen. De baron concludeerde dat het gemeentebestuur zich amper met de kerkelijke aangelegenheden mocht inlaten. Pastoor kon dus zijn gang gaan – wat hij ook deed.⁵³ Noch Vinckenbosch noch zijn kerkelijke overheden waren ingenomen met de ruchtbaarheid gegeven aan deze ongeregelde zaken.

Terwijl de verhoudingen tussen de baron en zijn rentmeester verzuurden, ontwikkelde Russel bestuurlijke aspiraties. In 1856 stelde hij zich verkiesbaar als lid van Gedeputeerde Staten van Limburg. Hij vergaarde echter slechts 29 stemmen, waarschijnlijk afkomstig van zijn aanhangers in Mheer-Banholt-Terhorst. De spanningen tussen de baron en Russel namen alleen maar toe en leidden tot een conflict. Russel claimde recht te hebben op percentages van de opbrengsten van hakhout en op reiskostenvergoedingen. De baron had in een brief aan Russels vader, Frans Erwin Joseph Russel (afb. 6), dit meningsverschil gerapporteerd – overigens op een toon die de voormalig vrederechter beslist niet aanstond. De vader van Joseph had die brief in dezelfde stijl beantwoord en had benadrukt dat de Russels een achtenswaardige familie waren, 'aan wie men ten minste een stoel aanbood.' Begin 1858 waren de conflicten zo hoog opgelopen, dat Jos Russel overwoog ontslag te nemen. Zijn vader maande hem tot voorzichtigheid. 'Doe gewoon je werk, zodanig dat er niets op valt aan te merken.' De oudvrederechter beriep zich op zijn mensenkennis. Hij had in de brief van de baron meer gelezen dan de schrijver ervan wilde prijsgeven. 'Ik geloof niet dat de baron je graag zou zien vertrekken.' De vader vroeg Joseph tot slot, het definitieve besluit over het al dan niet opzeggen van zijn betrekking drie maanden uit

53 Maastricht, HCL. nr. 30.006 Archief Gemeente Mheer, Gemeente Mheer Correspondentie. Begonnen op 1 Januarij 1852 door Fr. Ferd. Jos Hub. Russel. inv.nr. 19. De geregistreeerde correspondentie over deze zaak betreft, in tijdsvolgorde, de nrs. 288 dd. 7 april 1854, 293 dd. 18 april 1854, 394 dd. 14 maart 1855, 435 dd. 28 augustus 1855, 458 dd. 7 november 1857, 506 dd. 29 mei 1856, 531 dd. 15 oktober 1856 en 597 dd. 12 juli 1857.

Afb. 7 Landgoed de Koekamp in Munstergeleen. Foto L.M. Tangel. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort. Documentnummer 358.784.

te stellen.⁵⁴ Wat de zoon inderdaad deed. Maar in juni 1858 vroeg Jos Russel dan toch zijn ontslag aan als gemeentesecretaris. In de vergadering van de gemeenteraad op 22 juni 1858 werd hem dat verleend, maar niet eervol.

Jos Russel ondernam industriële activiteiten in de gemeente Mheer. Hij kocht perceeltjes aan de Langkoel tussen Banholt, Terhorst en Mheer waar hij een kalkbranderij startte (1856-1857). Deze onderneming genoot kortdurend populariteit, die heeft bijgedragen tot Jos Russels lokale, zelfs landelijke bekendheid. In 1857-1858 leidde hij een coöperatie die naar steenkool boorde; deze onderneming was tot mislukken gedoemd.⁵⁵

Op 9 juni 1858 verkocht Russel zijn inboedel, zijn meubelen en huisraad. Onder meer een fau-

teuil, een meubeltje voor dranken en hapjes, een nachtstoel, een kruisbeeld met beelden, een konijn, veertien schilderijen en elf 'opgemaakte vogels' wisselden van eigenaar.⁵⁶ Russel werd vanuit Mheer overgeschreven naar Munstergeleen.

4.2 Munstergeleen

In Munstergeleen betrok Jos Russel landgoed de Koekamp (afb. 7). Op 1 februari 1859, enkele maanden na aankomst in Munstergeleen, trouwde hij met Elisabeth Antoinetta (Elisa) Sax. Zij was een achternicht van de bierbrouwer Hendrik Seipgens, die een van de huwelijksgetuigen was. Deze Hendrik Seipgens was de vader van de letterkundige Emile Seipgens (1837-1896). Russel richtte in de Koekamp een bierbrouwerij in.

54 Lanaken, FAR. Brief van vader Frans Erwin Joseph aan zijn zoon Jos Russel, 11 maart 1858; Russel, *Rüssel genealogie* (2015): 67.

55 Noot, *Steenkolenmijn* (2020). Zie voor de kalkbranderij; de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 17 maart 1857, voor de boringen naar steenkool: de *Opregte Haarlemsche Courant*, 8 januari 1858.

56 Maastricht, HCL. nr. 09.008 Notarissen in de arrondissementen Maastricht en Roermond, 1842-1895, inv.nr. 8837 1858, J.H. Wijnants 9 juni 1858 nr. 94.

Tijdens de jaren op de Koekamp beleefden Joseph Russel en Elisa gelukkige tijden met de geboorte van de eerste drie kinderen. Maar de jaren in Munstergeleen werden overschaduwd door rechtszaken. In december 1858 werd Russel veroordeeld wegens het beledigen van een rijksveldwachter die hem (nog in Mheer) betrapt had op jagen buiten het seizoen. In juli 1859 besloot de kerkfabriek van Mheer Russel 'in regten op te roepen' om uitleg te geven over een som gelds die in de financiële administratie van de parochiekerk niet was terug te vinden. In Munstergeleen kwam Jos Russel met het gerecht in aanvaring omdat hij een rekening weigerde te betalen aan een leverancier van hop. Russel werd in december 1860 veroordeeld tot betaling van een boete van 738 francen en 67 centimes ofwel 349 gulden en twee cent.⁵⁷ De arbeidsconflicten met baron de Loë en zijn moeder waren na Russels vertrek uit Mheer ontaard in slepende rechtszaken. Die kregen hun beslag in januari 1861, toen de baron uiteindelijk besloot te schikken. Russel won de rechtszaken, maar ondervond schadelijke gevolgen van deze conflicten. De baron voelde zich in zijn eer en reputatie aangetast. Toen Jos Russel in maart 1860 solliciteerde naar de post van burgemeester van Geleen, nadat in november 1859 burgemeester Pieter Mathijs Göbbels was overleden, schreef baron de Loë een vernietigende referentie: '*Russel est une canaille finie*', Russel is een uitgesproken krapuul.⁵⁸ De benoeming ging dus niet door.

Russels mislukte burgemeestersbenoeming in Geleen had mogelijkwerwijs een rol gespeeld in de zogenoemde 'kerkenkwestie' in die plaats. De kern Op-Geleen en de gehuchten Lutterade-

Krawinkel kerkten in één kerkgebouw, dat echter sinds 1840 te klein en bouwvallig werd bevonden. Al naargelang wie burgemeester was en waar deze woonde, streeden de inwoners voor één centrale nieuwe kerk dan wel voor twee gebouwen in de verschillende kernen. Dit veroorzaakte 'een eindeloze discussie en verhitte gemoedstoestanden.'⁵⁹ Onder Jan Reinier Lemmens uit Lutterade, burgemeester tot 1852, werd geijverd voor twee kerken. Onder Pieter Mathijs Göbbels, burgemeester van 1852 tot 1859, streed men voor één kerk. Notaris Lemmens en kandidaat-notaris Frans Russel bleven lobbyen. In 1858 besloot de gemeenteraad definitief tot de bouw van twee kerken. Jos Russel had, als hij burgemeester geworden was, de administratieve en financieel-economische processen kunnen faciliteren. Nu ondersteunde hij vanuit Munstergeleen waar mogelijk zijn oom en zijn broer bij de stichting van de Heilige-Augustinuskerk in Lutterade-Krawinkel. Deze ervaringen benutte hij later bij de stichting van de kerken in Banholt (1872-1881) en in Smeermaas (1874-1875).

5. Russels debuut als letterkundige

5.1 Plaatsbeschrijvingen in historisch perspectief

Ondanks alle beslommingen zag Jos Russel kans zijn eerste werk te publiceren. In augustus 1860 verscheen *De heerlijkheid Geleen, hare voormalige heeren, geregt, gebruiken, enz.*⁶⁰ Russel had sinds lang gegevens verzameld over de plaats waar hij zijn jongste jaren had doorgebracht. Hij had zijn materiaal geordend naar thema zodat hoofdstukken werden opgenomen over het kasteel van Geleen, het gerecht en het

57 Lanaken, FAR. Afschriften van processtukken. Ook Russel, *Rüssel genealogie* (2015).

58 Lanaken, FAR. Brief van baron de Loë aan de gouverneur op 22 februari 1860, afschrift.

59 Delheij, Volmar en Antoine Jacobs, *Kerkenbouw in Limburg 1850-1914. Neogotische en neoromaanse parochiekerken en hun architecten* (Sittard 2000): 37-42; Russel, *Geleen* (1860): 125-135: 'Aantekeningen over de voormalige Heerlijkheid Mheer en haar bezitters'. Een handgeschreven tekst 'Aanhangsels en aantekeningen in handschrift bij *De heerlijkheid enz.*' onder meer over 'De nieuwe kerken en de parochie Krawinkel en Lutterade' is ter inzage bij de Bibliotheek Centre Céramique in Maastricht, nr. SB Br LE 670.

60 Russel, *Geleen* (1860).

bestuur, de politie, over kerk en parochie, de Broederschap der Heilige Drievuldigheid, enzovoorts. Van die thema's had hij de historische achtergronden bestudeerd en beschreven. Zijn onderzoekingen waren mede gebaseerd op primaire bronnen, zijn plaatsbeschrijvingen – na *Geleen* zouden andere volgen – waren geschiedkundige verslagen: niet meer de literaire, spannende of interessante vertellingen die geschiedverhalen vaak waren.⁶¹

Russel droeg *De heerlijkheid Geleen* op aan Prince Eugène de Ligne, wiens voorouders heren van het graafschap Geleen waren geweest. Russels geëerde overgrootvader Reinier Corten (1706-1764) was secretaris en drossaard geweest bij de grootvader van Eugène de Ligne. De Prince accepteerde de opdracht met plezier en tekende in voor twee exemplaren.⁶²

In het voorwoord tot *De heerlijkheid Geleen* had Russel ook een studie over zijn geboorteplaats Sittard aangekondigd. Hij voltooide het manuscript van *Kronijk of geschiedkundige beschrijving der stad en voormalige heerlijkheid Sittard* in mei 1862. Het boek was opnieuw historisch-thematisch opgezet. De *Kronijk [...] der stad [...] Sittard* bevatte, behalve hoofdstukken over geestelijke instellingen, gerecht en bestuur, middelen van vervoer, enzovoort, nu ook een hoofdstuk over onderwijs, met name het middelbaar onderwijs, dat Joseph zelf in Sittard gevolgd had.⁶³ Hij was heel tevreden over dit genoten onderwijs, alsook over de inrichting van het onderwijs zoals hij dat in 1862 waarnam en dat hij toeschreef 'aan vrijgeveige wetten, welke vooral onder den grooten staatsman Thorbecke die thans aan het hoofd van het ministerie staat, in den ruimsten zin worden

uitgevoerd, aan een ieder gelegenheid geeft, om volgens zijne overtuiging en godsdienst in alle wetenschappen en kunde onderrigt te erlangen'.⁶⁴

Russel wilde zijn boek dus graag opdragen aan Johan Rudolph Thorbecke, de toenmalige minister van binnenlandse zaken. Een verzoek daartoe richtte hij in mei 1862 aan de minister. Ongetwijfeld verwachtte Jos Russel dat het voor *Sittard* zou gaan zoals voor *Geleen*: de staatsman zou de opdracht onder dank en met plezier aanvaarden, hem enige vriendelijke woorden doen toekomen en twee exemplaren bestellen. De kabinetschef van de minister vond het echter nodig Russels antecedenten na te laten trekken. Een vertrouwelijk verzoek om inlichtingen richtte hij op 27 mei 1862 tot de commissaris van de koning in Limburg, P.J.A.M. van der Does de Willebois.⁶⁵ Deze legde de vraag voor aan de burgemeesters van Russels twee laatste woonplaatsen en ook aan de procureur-generaal in Limburg, die op zijn beurt de officier van justitie in Maastricht benaderde. Alle instanties reageerden, zodat Van der Does de Willebois begin juni beschikte over een dossier. De heer Russel gedroeg zich weliswaar als een oppassende burger, vond burgemeester J.H. Arnoldts van Geleen, maar zijn zaken liepen niet voorspoedig. Zijn geldmiddelen waren zeer bekrompen; hij had veel schulden. Zijn roerende goederen waren sinds enige dagen in beslag genomen en bleven onder bewaking. De procureur-generaal meldde de rechtsvervolgingen tegen F.F.J.H. Russel zoals het Maastrichtse parket hem had gerapporteerd. De baron-burgemeester van Mheer volstond met de volstrekt negatieve referentie in te zenden waarmee De Loë Russels burgemeestersbenoeming voorko-

61 Peeters, *Sittard stad en kerk*, (2014); Nissen, 'Boekbespreking', (1993); Janssen 'Historisch onderzoek', (1993) m.b.t. *Kronijk of geschiedkundige beschrijving der stad en voormalige heerlijkheid Sittard*.

62 Lanaken, FAR. Brief van de secretaris van de Prince de Ligne aan Jos Russel, Beloeil 27 augustus 1860, afschrift.

63 Russel, *Sittard* (1862): 124-133.

64 Ibidem: 130.

65 Jhr. mr. P.J.A.M. (Joseph) van der Does de Willebois (1816-1892) was commissaris van de koning in Limburg in 1856-1874.

Afb. 8 De verbindingslaan tussen de Ross van Lenneplan en de Kapellerweg in Sittard is in 1959 vernoemd naar Jos Russel. Foto Rob Brouwers.

men had.⁶⁶ Daarmee was de opdracht van de *Kronijk der stad Sittard* aan minister Thorbecke van de baan. Het meest grievend voor Jos Russel – als hij daarvan kennisgenomen heeft, wat niet zeker is – was de slotopmerking van burgemeester Arnoldts: ‘Of het werkje van dien aard is dat de heer Thorbecke de dedicace [dedicatie, opdracht] daarvan aanvaardt, zoude ik hoogst betwijfelen.’ Maar Alberdingk Thijm

wijdde een sympathieke bespreking aan het boek in zijn *Dietsche Warande*.⁶⁷ Eind jaren 1950 zou de *Kronijk of geschiedkundige beschrijving der stad en voormalige heerlijkheid Sittard* de voornaamste reden zijn om in Sittard een laan naar Jos Russel te noemen (afb. 8).⁶⁸

In juli 1862 verschenen er advertenties waarin de *Kronijk of geschiedkundige beschrijving der stad en voormalige heerlijkheid Sittard* werd aangekondigd, gedrukt bij Karl Weyerhorst in Heerlen.⁶⁹ Russel veranderde echter van uitgever. In augustus-september moet hij de boekhandelaar Adriaan van den Hoeven (1821-1887) ontmoet hebben. Deze had zich in augustus 1862 in Maastricht gevestigd. Van oktober 1862 tot mei 1864 was hij uitgever van het nieuwsblad *Le Courier de la Meuse*. Charles Hollman, in 1851 een van de oprichters en eigenaar van deze krant (zie hieronder), bleef in die jaren de eigenaar. Na het vertrek van Van den Hoeven in mei 1864 naar Amsterdam, zou Hollman de *Courier* voortzetten als eigenaar-uitgever.⁷⁰ Per 1 oktober 1862, toen Van den Hoeven uitgever van de *Courier* werd, trad Russel in dienst van deze krant en publiceerde Van den Hoeven Russels boek over Sittard. Met ingang van die datum verhuisde Russel uit Munstergeleen naar Maastricht. Zijn vrouw en de kinderen volgden drie maanden later.⁷¹

- 66 Lanaken, FAR. Brief van de secretaris-generaal aan de commissaris van de koning in Limburg 27 mei 1862; brief van de commissaris van de koning aan de procureur-generaal in Limburg, de burgemeester van Mheer en de burgemeester van Geleen, alle 31 mei 1862. Antwoorden van burgemeester J.H. Arnoldts van Geleen aan de commissaris van de koning 1 juni 1862; van de procureur-generaal aan de commissaris van de koning 4 juni 1862: hij stuurde een afschrift van het rapport van de officier van justitie dd. 2 juni 1862 gericht aan de procureur-generaal; brief van de baron-burgemeester van Mheer aan de commissaris van de koning, nl. een afschrift van de brief van deze aan de commissaris dd. 22 februari 1860. De stukken in Lanaken FAR zijn fotokopieën van de oorspronkelijke brieven.
- 67 Alberdingk Thijm, Joseph, *Dietsche Warande* 7 (1866-1868): 103.
- 68 Lanaken, FAR. Brief van H. Dassen, Burgemeester en Wethouders van Sittard aan de Gemeenteraad van Sittard 20 maart 1959; Raadsbesluit 20 maart 1959, gemeenteblad no 55. Kopieën. De verbindingslaan tussen de Ross van Lenneplan en de Kapellerweg werd de Russellaan.
- 69 *Nieuwsblad voor den boekhandel* 29 (10 juli 1862): 28; *Maas- en Roerbode* 19 juli 1862.
- 70 Flament, A.J., medegedeeld door, ‘Maastrichter en andere Limburgse kranten in de Stadsbibliotheek en op het Rijksarchief te Maastricht’, in: *De Maasgouw*, 9 (1887), 168, 174.
- 71 Bevolkingsregister Munstergeleen, bladnr. 140: Jos Russel overgeschreven naar Maastricht op 19 november 1862, Elisa en de kinderen op 10 februari 1863. Bevolkingsregister Maastricht, bladnr. 253: Jos Russel ingeschreven op 30 september 1862, Elisa en de kinderen op 11 februari 1863.

5.2 Courrier de la Meuse

De *Courrier de la Meuse* was opgericht in 1851 om tegemoet te komen aan de wens van katholiek Maastricht over een eigen nieuwsblad te beschikken. De ondertitel van het blad luidde *Journal quotidien, religieux, politique, commercial et littéraire*. De oprichters waren gegoede Maastrichtse middenstanders: zeepzieder Willem Hubert Pijls (1819-1903), wijnkoopman Charles Hollman (1813-1882), koopman Adrianus Joseph van Osch (1817-1902), advocaat Edmond van Wintershoven (1822-1899) en anderen. Eigenaar was Hollman, uitgever-drukker was Van Osch. In 1854 fuseerde de *Courrier* met de *Journal du Limbourg* en ging het blad verder als *Courrier de la Meuse, journal du Limbourg*.⁷² Het dagblad verloor in de loop van de tijd zijn godsdienstige signatuur, zoals onder meer bleek uit de gewijzigde ondertitel (de *journal quotidien* presenteerde zich niet meer als *religieux*), en werd een politiek orgaan, Thorbeckiaans van gezindheid. Het beleid van de *Courrier* werd in toenemende mate bepaald door Pijls. Toen deze in oktober 1855 tot wethouder van Maastricht was gekozen, verzamelde hij gaandeweg meer politieke medestanders om zich heen. Hij zette dit voort na zijn benoeming tot burgemeester van Maastricht in januari 1861.⁷³ Van Osch, de drukker van de *Courrier* werd de huisdrukker van 'het stadhuis'. Hij werd in augustus 1862 gemeentesecretaris. Als spreekbuis van Pijls en zijn medestanders verwierf de *Courrier* autoriteit en status.

5.3 De Auvermannetjes; een feuilleton geïnspireerd door Pieter Ecrevisse

Voor Jos Russel betekende de indiensttreding bij de *Courrier de la Meuse* een carrièreswitch. De bierbrouwerij in Munstergeleen werd ontmanteld,⁷⁴ Russel werd 'dagbladschrijver', zoals zijn beroep luidde bij de aangiften van geboorten of overlijden van zijn kinderen in Maastricht. Het krantenbedrijf zal hem niet geheel vreemd zijn geweest: zijn zwager Constant Guillon was eigenaar van het Roermondse (antiklerikale) blad *De Volksvriend*.⁷⁵ De *Courrier* werd in die jaren nog in het Frans gedrukt. Maar het vervolghet verhaal *De Auvermannetjes* werd door Russel in het Nederlands geschreven. In deze jaren moet Jos Russel, als professioneel schrijver, gereflecteerd hebben over de positie van het Nederlands ten opzichte van het Frans in Limburg. Het Nederlands was hier in opkomst, na jaren van verwaarlozing, van Frans- en Duitstalige overheersing en schade aan de Zuid-Nederlandse landsaard toegebracht door 'de *littérature légère* van republikeinse franschen en Belgische fransquillons'.⁷⁶ Jos Russel deelde met zijn vriend en verwant Emile Seipgens en diens Roermondse bentgenoten de zorgen omtrent 'de Nederduitsche taal (...) zoo vaak miskend, versmeten op eigen dierbren grond, door 't eigen dwalend volk'.⁷⁷

Binnen enkele jaren na zijn indiensttreding bij de *Courrier* zou Jos Russel die crisis van het Nederlands in Limburg bespreken op het achtste Nederlandsch Taal- en Letterkundig

72 Flament, 'Maastrichter kranten' (1887).

73 Russel, *Coterie* (1866):16-20, 24.

74 Het bevolkingsregister van Munstergeleen (1851-1880, bladnr. 140) vermeldt als volgende bewoners van de Koekamp de uit Sittard afkomstige dagloner Jan Michiel Köhlen met vrouw en kinderen, van 30 november 1864 tot 12 april 1865. Vervolgens, maar vanaf onbekende datum, werd de Koekamp bewoond door Theodor Joseph Pijls (1851-1885) en gezin (Munstergeleen, Bevolkingsregister 1881-1900, bladnr. 1). Theodor Joseph, zoon van een looier, vestigde een leerlooierij op de Koekamp. Theodor Joseph Pijls overleed op 4 december 1885, 34 jaar oud, als burgemeester van Munstergeleen.

75 Maria Ursula Hubertina Sax, een zus van Elisa, trouwde (1866) met Constant Joseph Hubert Guillon. Verhagen (2003) 97 vermeldt Constant Joseph Hubert Guillon als eigenaar van *De Volksvriend*.

76 Eenige Kunstvrienden, 'Boekbeoordeling', in: *Maas- en Roerbode* 6 november 1858 3. De beoordeling betrof Hendrik Pieters e.a., *Keuze uit dichtstukken van letterkundig genootschap 'De Lelie' te Roermond* (Roermond 1858).

77 Pieters, Hendrik, A. Schieffer, E. Seipgens en P. de Baptist, *Keuze uit dichtstukken van letterkundig genootschap 'De Lelie' te Roermond* (Roermond 1858): 14.

Congres, in Rotterdam 1865, met Seipgens onder het gehoor. Zoals hierboven uiteengezet, zou Jos Russel op dit congres ook tekenen van herleving van de Nederlandse taal in Limburg signaleren. Hij noemde enkele literaire producten tot bewijs: *De Bokkenrijders in het land van Valkenburg* en *Het Meilief van Geleen*, van de Limburgse schrijver Pieter Ecrevisse (1804-1879). Geboren in Obbicht bij Sittard, had deze bij de opsplitsing van de provincie Limburg in 1839 gekozen voor de Belgische nationaliteit. Hij verhuisde naar Eekloo, waar hij kantonrechter werd. Ecrevisse zette zich in voor de Vlaamse zaak. In 1841 had hij, met Hendrik Conscience en anderen, de oprichting van het dagblad *Vlaamsch België* gesteund. In het begin van de jaren 1860 had hij werken op zijn naam staan waardoor hij brede bekendheid genoot, behalve de genoemde *Bokkenrijders* (1845) en *Het Meilief* (1858) onder meer ook *De drossaert Clerckx* (1846, een bewerking van *De Teuten* uit 1844), *De verwoesting van Maestricht* (1845) en *De vadermoorder* (1859, een bewerking van *Misdaad en berouw* uit 1844). Het waren, zoals Russel in Rotterdam zou zeggen, Limburgse verhalen door een Limburgse schrijver. Toen Jos Russel in oktober 1862 voor de *Courrier* ging werken en hij het feuilleton mocht leveren, zou hij als Limburger een Limburgs verhaal vertellen.

Pieter Ecrevisse had zijn uitgesproken ideeën over de Zuid-Nederlandse literatuur, over de gewenste onderwerpen van de verhalen en romans en over hoe die geschreven moesten worden. De schrijver, vond hij, moest putten uit de roemruchte geschiedenis van het eigen gewest of de eigen stad. De verhalen en romans moesten bij de lezers de gevoelens van trots op eigen stad en streek aanwakkeren. De Zuid-Nederlandse literatuur moest enerzijds bijdragen aan een groeiend nationaal besef, de

ationale cohesie. Anderzijds moest in deze literatuur de moreel verwerpelijke elementen veroordeeld worden die ‘de *littérature légère* van republikeinse franschen en belgische fransquillons’ kenmerkten, namelijk onderdrukking en oproer, moord en zelfmoord, diefstal, het duel, echtbreuk, prostitutie en incest, drankzucht en bandeloosheid. Daarentegen moesten de oude, voorvaderlijke waarden en normen gepromoot worden. De beide doelstellingen versterkten elkaar wederzijds: wanneer het lezershart veredeld werd, dus wanneer de lezer de voorouderlijke deugden (weer) in het hart zou sluiten, zouden nationale gevoelens opbloeien en zou nationale cohesie het gevolg zijn.⁷⁸

Jos Russel schreef voor de *Courrier de la Meuse* het feuilletonverhaal ‘De Auvermannetjes, historisch-romantisch verhaal uit de XVIIde eeuw’. Auvermannetjes waren een soort kleine mensen die, naar men vertelde, holen en spelonken in Zuid-Limburg tot aan Luik bevolkten. Zij schuwden het daglicht en wensten niet door mensen in hun afgezonderd bestaan gestoord te worden. De heer van de burcht Op de Berg in Geleen, Thijs Vos, zo verhaalde Russel, dong naar de hand van Flora, de dochter van Drossaard Vanderstock, bewoners van de burcht ‘s Haenenhof. Om indruk te maken op Flora en haar familie, ondernam hij een nachtelijke tocht naar de verblijfplaatsen der Auvermannetjes en verstoorde daarmee hun intimiteit. Hun wraak was verschrikkelijk. De burcht van ridder Vos brandde tot de grond toe af. Met de eigendommen van zijn schoonfamilie gebeurde hetzelfde. Later overleden de schoonouders. Vervolgens overleed het oudste kind uit de echtverbintenis van Thijs Vos. Tenslotte stierf ridder Thijs Vos zelf, zijn vrouw achterlatend met de zorg voor drie jonge kinderen.

78 Ecrevisse, Pieter, Voorwoord bij *De verwoesting van Maestricht* (1845), en Voorwoord bij *De drossaert Clerckx* (1846); Alfried de Laedt, Voorwoord bij Ecrevisse, *De Teuten* (1844); Domien Sleeckx, Voorwoord bij Ecrevisse, *De Bokkenrijders* (1845). Verder: Bemong, Nele, ‘Nulle fides Gallis. De Belgische historische roman als medicijn tegen de Franse pest’, in: R. de Bont en T. Verschaffel (red.), *Het verderf van Parijs* (Leuven 2004): 223-241.

Zoals Ecrevisse gewoonlijk de herkomst van zijn verhalen meedeelde en daarmee aansloot aan een roemrijk of minstens een gedenkwaardig verleden, zo deed ook Jos Russel. Zijn geschiedenis was geen eigen verzinsel, maar een oude Limburgse legende die nog tot in zijn dagen verteld werd.⁷⁹ En evenals Ecrevisse de decors van zijn verhalen – Valkenburg, Geleen, Maastricht, de burcht van Stein, de Limburgse Kempen – voor de lezer herkenbaar beschreef, zo tekende Russel Geleen waarheidsgetrouw. De burchten Op de Berg en 's Haenenhof waren bestaande bouwwerken, die de lezer kon herkennen. De burchten werden in Russels verhaal bewoond door de geslachten die er historisch gezien gewoond hadden: de families Vos en Vanderstock. Ook hen kon de lezer herkennen: Russel had de geslachten en hun burchten eerder beschreven in *De heerlijkheid Geleen*.⁸⁰ Ook andere locaties en personen in *De Auvermannetjes* waren al beschreven in *Geleen*, bijvoorbeeld graaf Huyn van Geleen.⁸¹ De lezer kon zich makkelijk oriënteren in het Geleen van *De Auvermannetjes* en zich familiarisieren met de personages. In het verhaal werden ten slotte ondeugden en verkeerde beslissingen afgekeurd en veroordeeld. Ridder Thijs Vos gaf blijk van behaagzucht, overmoed, roekeloosheid, koppigheid, kortzichtigheid en gebrek aan verantwoordelijkheid. Hij werd daarvoor door de Auvermannetjes zeer streng gestraft. Zo had deze roman de opvoedende functie die Ecrevisse 'het veredelen van het lezershart' had genoemd.

5.4 Het Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg

In 1863 was Jos Russel een van de oprichters van het Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg, het latere Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG). De oprichters kwamen bijeen op initiatief van Russel. Deze werd ook meteen tot secretaris van het bestuur gekozen; de 'reglementenman' Russel schreef de eerste statuten.⁸² Bij de oprichting van het Genootschap was ook Emile Seipgens aanwezig, Russels vriend, verre verwant en collega-geschiedvorser en -letterkundige. Leden van het bestuur waren Alexander Schaepkens (voorzitter), Ernest Gulikers (penningmeester), Herman Eversen en Jos Habets, later aangevuld met Charles Bergers en P.F.H. Maschek.⁸³ Het stadsbestuur van Maastricht ondersteunde de oprichting en stelde lokalen beschikbaar. Gemeentesubsidie werd verstrekt, maar pas nadat Russel uit het bestuur van het Genootschap was weggewerkt. Deze verwijdering verliep op reguliere wijze: in augustus 1864 waren Habets en Russel de aftredende bestuursleden. Habets werd herkozen; tegen Russel werden in de tweede stemronde zoveel leden opgetrommeld die stemden voor de tegenkandidaat, dat Russel uit het bestuur verdween. De tegenkandidaat was baron Jules de Chestret de Haneffe, de weldoener van Hollman.

Na zijn ontslag uit het bestuur bleef Russel werkend lid tot 1868; hij functioneerde als luis in de pels van het bestuur.⁸⁴ Zo interpelleerde hij op de algemene ledenvergadering van 16 augustus 1865 over de jaarlijkse publicatie van een boekwerk van vierhonderd pagina's, waarover bij de oprichting van het Genootschap

79 Russel, Jos, *De Auvermannetjes, historisch-romantisch verhaal uit de XVIIde eeuw* (Maastricht 1863): 6.

80 Russel, *Geleen* (1860): 36-37, 43.

81 Ibidem: 22, 86.

82 Ibidem 25-26. Zie ook: Venner, 'Oudheidkundig Genootschap' (2003): 143-201, verwijzing naar blz. 162.

83 Venner, 'Oudheidkundig Genootschap' (2003): 159-164.

84 Ibidem: 182, 191.

wel afspraken waren gemaakt maar waarvan nog geen aflevering was verschenen. Het bestuur antwoordde dat er praktische belemmeringen waren en dat die afspraken ook opgevat konden worden als ‘vrome wens’.⁸⁵ Het kan mede aan Russels vasthoudendheid te danken zijn geweest, dat de ‘wens’ alsnog in vervulling ging. Overigens zal het verschijnen van de *Publications* in Russels eigenbelang zijn geweest. In de eerste aflevering publiceerde hij twee bijdragen uit eigen koker.⁸⁶ Die artikelen publiceerde Russel zelf ook als aparte overdrukken.

Met de publicatie van *Geleen en Sittard*, met vervolgens zijn werk als ‘dagbladschrijver’ en het verschijnen van *De Auvermannetjes* als boekje, met ten slotte de publicatie binnenkort van de geschiedkundige studies in de *Publications*, kon Jos Russel zich een ‘letterkundige’ noemen. Zo werd hij vermeld op het grote getuigschrift waarmee het Oudheidkundig Genootschap in september 1863 Russels lidmaatschap van het Genootschap bevestigde (afb. 9). Bovenal zou hij zich profileren als krantenman: vanaf het voorjaar van 1864 ging Jos Russel zijn eigen bladen redigeren, kort daarop ook drukken en uitgeven.

Op het politieke vlak was Jos Russel door ervaring wijs geworden. Na Thorbeckes weigering van de ‘dedicace’ van de *Kronijk van Sittard*, vervolgens Russels aanvaringen met de liberale ‘huichelaars van den Courier’, dan zijn onthefing door de Pijls-klied uit de secretarisfunctie van het Oudheidkundig Genootschap, moest Russel in 1865 meemaken dat die klied Thorbecke benoemde tot erelid van ‘zijn’ Genootschap.⁸⁷ Jos Russel herijkte zijn politieke kompas. Hij werd een krantenman in het uitgesproken confessioneel-katholieke kamp.

6. Jos Russel eerste jaren als ‘krantenman’ in Maastricht (1862-1867)

In de ruim vier maanden dat Russel al bij de *Courier* werkte terwijl zijn gezin nog op de Koekamp verbleef, woonde hij in Maastricht, Kleine Gracht nr. 620. Vanaf de verhuizing van zijn gezin naar Maastricht, op 10-11 februari 1863, woonden zij in de Lenculenstraat nr. 2196. Hier werden vier kinderen geboren; de jongste in het gezin zou geboren worden aan de Boschstraat (rue Bois-le-Duc) nr. 1244, waar de Russels zich zouden vestigen op 2 augustus 1869.⁸⁸ In de Lenculenstraat overleden drie kinderen op jonge leeftijd. Bij de aangiften van geboorten en overlijden werd de vader veelal vergezeld van een van zijn werknemers. Op zijn woonadres was ook zijn bedrijf gevestigd.

6.1 Twee concurrerende krantenbedrijven

In het voorjaar van 1864 stichtte Jos Russel *L’Ami des intérêts Limbourgeois. Feuille politique, commerciale, artistique et littéraire*, naar alle waarschijnlijkheid met financiële steun van Petrus Regout.⁸⁹ Het eerste nummer verscheen op 16 april 1864, gedrukt bij Emile Roberts. Per 1 januari 1866 heette het blad *L’Ami du Limbourg*. Vanaf 1866 werd de krant gemaakt in de eigen drukkerij. Het bedrijf bood emplooi aan een boekdrukker, een boekbinder, enkele letterzetters en een expert-letterzetter.⁹⁰ Per 1 oktober 1867 verscheen de krant niet meer driemaal per week maar dagelijks, uitgezonderd op zondag, met van toen af de ondertitel *Journal politique, commerciale, artistique et littéraire*.

85 Ibidem: 182-183.

86 Russel, Jos, ‘Recherches sur Atuatuca et Corriovallum’ en ‘Notice historique sur l’ancienne seigneurie et ammanie de Millen’, in: *PSHAL* 1 (1863): 38-48 en 118-134.

87 Venner, ‘Oudheidkundig Genootschap’ (2003): 180.

88 Maastricht Bevolkingsregister 1860, bladnr. 253.

89 Maenen, *Regout* (1959): 106.

90 Russel, *Een drukpersproces* (1874): 12.

Oudheidkundig Genootschap
GEVESTIGD te M

Het Bestuur van het Oudheidkundig Genootschap heeft, uit kracht van het 3.de en 19.de artikel van het Statuut gesteld den 30 Augustus 1863, benoemd den Jos Russel tot Werkend Lid van het Genootschap. Dit bewijs, voorzien van het gewoon zegel, afgegeven op den 30 Augustus 1863.

Afb. 9 Certificaat ten name van Jos Russel als werkend lid van het Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg, 30 augustus 1863. Maastricht, HCL, 17.10 Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 1863-1965, 12: Overige gedeponeerde archiefstukken, inv.nr. 1875.

Schapschap in het Hertogdom Limburg
MAASTRICHT.

Genootschap in het Hertogdom Limburg
het Reglement dezer vereeniging vast
te Heer Joseph Russel, letterkundige te Maastricht,
van gemeld Genootschap en daarvan dit

Maastricht, den 1 September 1863.

De Voorzitter van het Bestuur voornoemd,
Alexander Schaepken

De 2^e Secretaris,

M. L. M. S. J. Bergers

Als drukker-uitgever maakte Jos Russel ook andere bladen, die alle een korter of langer bestaan beschoren waren. In maart 1866 richtte hij *De Limburgsche Stem* op, die hij per 1 augustus 1866 overdeed aan Leiter-Nypels. Tussen september 1870 en maart 1871 publiceerde hij *Kroniek van den Dag. Nieuws- en Advertentieblad*. Van september tot december 1872 gaf Russel een tiental nummers uit van *Maastricht, Limburg en Nederland: weekblad gewijd aan de belangen van iedereen*. In juli 1873 nam hij *De Nieuwsbode: Weekblad voor Sittard* over van Demarteaau, vanaf januari 1874 met de ondertitel *Weekblad voor Limburg*. In 1884 gaf hij het weekblad de *Katholieke Kroniek* uit.⁹¹ Naast zijn bladen maakte Russel ook het gewone gebruiksdrukwerk. Hij drukte nota's, registers, visitekaartjes, folders en brochures, huwelijksaankondigingen, overlijdensberichten, enzovoorts (afb. 10). Hij verzorgde de doodsprentjes voor zijn overleden ouders en familieleden.⁹² Ten slotte drukte en publiceerde Jos Russel ook veel van zijn eigen pennenvruchten (zie bijlage).

6.2 Politieke en journalistieke tweedeling

Het politieke dus ook het journalistieke landschap in Maastricht en in Limburg in de jaren 1860 tot begin jaren 1870 kan overzichtelijk worden weergegeven. Limburg was een overwegend rooms-katholieke provincie. In geloofsovertuiging, -beleving en -expressie oriënteerde men zich op Rome, aan gene zijde van de Alpen, 'ultra montes'. Nagenoeg iedereen was 'ultramontaan'. Men onderscheidde de liberaal-katholieken en de confessioneel-katholieken, dus de liberalen en de confessionelen of klerikalen.⁹³ In specifiek politieke context wer-

den de confessionelen ook de conservatieven genoemd. Deze tweedeling op politiek terrein werd teruggevonden in het Maastrichtse bladenlandschap, zeker vanaf 1864. De *Courrier de la Meuse* diende als spreekbuis voor de liberale burgemeester Pijls, terwijl Russel in *L'Ami des intérêts Limbourgeois*, vanaf 1866 *L'Ami du Limbourg* het confessioneel-katholieke geluid liet horen. In juni 1867 ging Hollman een blad dat sinds 1845 bij A.H. Roberts gedrukt was, uitgeven als *Weekblad De Limburger*.⁹⁴ Hierin zou de liberaal Pijls als het hem uitkwam (dat wil zeggen: als hij stemmen kon winnen) confessionele standpunten huldigen. Volgens de tegenstanders van Pijls en zijn aanhang was *Weekblad de Limburger* 'de "vuilnisbak" van de *Courrier*'.⁹⁵ De twee oppositionele bladen hadden overigens lezers, aanhangers en bewonderaars in de provincie en in het land. De *Courrier* en de *Ami* weerspiegelden min of meer het landelijke politieke tableau.

Hoewel de kampen zich zogezegd hadden ingegraven, was er soms enige verschuiving aan de fronten. Zo raakte Edmond van Wintershoven, medeoprichter van de *Courrier*, in 1864 gebrouilleerd met Pijls en Hollman. Hij verliet het Pijls-kamp en sloot zich, tot verrassing van *tout-Maastricht*, aan bij Russel en de *Ami*.⁹⁶ Tegelijkertijd veranderde in 1872 de Sociëteit Momus van politieke voorkeur. De katholieke tijdschriften werden verbannen van de leestafels en vervangen door liberale, anti- of ongodsdienstige bladen.⁹⁷

De concurrentie tussen de *Courrier* en de *Ami* kwam de journalistiek ten goede: de ene krant wilde al actueler, breder georiënteerd en beter geïnformeerd zijn dan de andere. Anderzijds leidde de onderlinge naijver tot

91 Flament, 'Maastrichter kranten' (1887).

92 Russel, *Rüssel genealogie* (2015): 109.

93 Verhage, *Katholieken* (2003): 49.

94 Flament, 'Maastrichter kranten' (1887): 168, 174.

95 *Venloosch Weekblad* 24 juli 1869.

96 Russel, *Coterie* (1866): 31; Maenen, *Regout* (1956): 123.

97 Maenen, *Regout* (1959): 109-110.

bientôt avec eux et le physique comme le moral souffrent à la fois. Ces admirables Pilules agissent directement sur ces organes et bientôt les restaurent à leur condition saine et naturelle. Les impuretés se dégagent du système, les organes respiratoires sont soulagés, le sang

Grossier, Maastricht; D. Timmermans, Roermond; E. F. Op den Oordt, Venlo; en J. Straatman, 's Hertogenbosch, en bij den eigenaar de Professor Holloway, 244, Strand, te Londen.

Spedige en nette
UITVOERING.
Voordeelige Conditien.

BOEK-, COURANT-

EN

LAGE PRIJZEN.
Stipte en accurate
LEVERANTIE.

Handelsdrukkerij

VAN

Jos. RUSSEL,

Boschstraat, N° 1244, te Maasticht.

Beveelt zich aan tot het drukken van :

- Inviatiekaarten.
- Visitekaarten.
- Rouwkaarten.
- Doodprentjes.
- Adreskaarten.
- Rekeningen.
- Kwitantien.
- Etiqnetten.
- Bestekken.
- Registers.
- Facturen.
- Biljetten.
- Wissels.
- Nota's.
- Menu's.
- Adressen.
- Verslagen.
- Diploma's.
- Brochuren.
- Circulaires.
- Contracten.
- Boekwerken.
- Reglementen.
- Rouwbriefven.
- Suroobriefjes.
- Trouw brieven.
- Geboortebrieven

Verzendingen van Advertentiën naar alle Couranten.

Een afschrift is voldoende voor de plaatsing van een Advertentie in verschillende Couranten.

Bureau van de AMI DU LIMBOURG en het weekblad DE NIEUWSBODE.

Afb. 10 Het drukkers- en uitgeversbedrijf van Jos Russel. Advertentie in L'Ami du Limbourg op 26 juli 1873.

gevit, geruzie en beledigingen over en weer. Politiek en ideologisch uiteenlopende oriëntaties van de twee dagbladen werden daarbij gevoerd door persoonlijke geschillen tussen de uitgevers. Russel en Hollman bleven na het scheiden van hun journalistieke wegen in 1864 persoonlijke vetes koesteren.

6.3 Twee oppositionele kampen

Bij de *Courrier de la Meuse* maakte Russel kennis met de twee tegengestelde politieke kampen in Maastricht: het liberale stadsbestuur onder leiding van burgemeester Willem Hubert Pijls (1819-1903) en de confessioneel-katholieke grootindustriële Petrus Regout (1801-1878). Pijls, zijn aanhang en Charles Hollman verwierpen in de *Courrier* systematisch de ideeën en ondernemingen van Regout. Van zijn kant hekelde Regout het beleid van het liberale stadsbestuur in landelijke nieuwsbladen, brochures en boekwerken. Maar tot 1864 beschikte hij niet over een eigen krant en drukkerij-uitgeverij.

In het voorjaar van 1864 verliet Russel de *Courrier* en het Pijls-kamp. Vanwege de liberale koers van die krant en vanwege de uiteenlopende karakters op het bureau waren ernstige arbeidsconflicten ontstaan. 'Hij [Russel] was [...] in ongenade gevallen bij de huichelaars van den *Courrier*, welke hij zich niet ontzag van tijd tot tijd op hunne plaats te zetten'.⁹⁸

6.4 De jaren van gevoeligheid voor smaad en hoon

De decennia rond 1850 waren in Nederland, zelfs in West-Europa, de jaren van gevoeligheid voor laster, smaad en hoon. In toenemende mate stapten individuen en groeperingen als kerkgenootschappen, culturele verenigingen en politieke partijen naar de rechter voor bele-

digingen, laster, hoon of smaad. De bladen en tijdschriften, onder meer vakbladen als het *Weekblad van het regt*, rapporteerden overvloedig en in steeds toenemende mate over de gevoerde rechtszaken en opgelegde straffen. Tegelijkertijd werd in de loop van de negentiende eeuw in Nederland het begrippenapparaat verfijnd: bij periodieke aanpassingen van de betreffende wetgeving preciseerde men de begrippen hoon, laster, smaad, belediging en 'aanduiding van een bepaalde ondeugd'.⁹⁹

Gevoelig voor de aantasting van zijn waardigheid toonde zich met name de koning. Willem I kwam in 1829 en 1830 met twee wetten ter bescherming van de waardigheid: het gezag en de rechten van de koning en het koninklijk stamhuis tegen smaad, hoon en laster. De bescherming gold verder regeringsinstellingen en -functionarissen, en ambtenaren als zodanig of ter zake hunner ambtsverrichtingen. In feite moesten deze wetten de pers, die zich steeds kritischer uitliet over het wanbeleid van de koning, aan banden leggen: de 'persbreidelwetten'.¹⁰⁰ De Code Pénal die in Frankrijk onder Napoleon gold vanaf 1810, was in 1811 in Nederland ingevoerd als Nederlands Wetboek van Strafrecht. Artikelen over belediging van personen en 'verenigingen van personen' in woord en geschrift stonden verspreid over het hele wetboek. Door toegevoegde preciseringen, onder meer in 1829, 1830 en 1858, en geregelde voorstellen tot vervanging van de Code Pénal, was het wetboek een ware lappendeken. De Code Pénal zou in Nederland in 1886 vervangen worden door een geheel herschreven *Wetboek van Strafrecht*. Juridisch gezien was de journalistiek in de negentiende eeuw een moeilijk begaanbaar terrein, zowel voor de magistraten als voor de dagbladschrijvers en de

98 Russel, *Coterie* (1866): 26.

99 Hoofdstuk 3, 'Negentiende-eeuwse Nederlandse strafwetgeving inzake belediging (Code Pénal)' in: Alfred Janssens, *Strafbare belediging* (Amsterdam 1998): 23-34.

100 *Staatsblad*, resp. 16 mei 1829, no 34 en 1 juni 1830, no 14. Publicatie in de *Nederlandsche Staatscourant*, resp. 1 juni 1829, no 128 en 8 juni 1830, nr. 133.

drukker-uitgevers. Russel-Regout en Hollman-Pijls *cum suis* kritiseerden elkaar hevig in hun kolommen. De grenzen van het toelaatbare werden daarbij gewoonlijk verkend en vaak overschreden. Al tijdens de eerste jaargang van de *Ami* waren de redacteur van het *Venloosch weekblad* de artikelen in de *Ami* en de *Courrier* opgevallen, ‘doorspekt met hatelijke aantijgingen en venijnige insinuaties. Het is een lust [...] om te zien, hoe deze twee heeren [Russel en Hollman] zich als kwajongens bemorsen en onderling door ’t slijk draaijen.’¹⁰¹

6.5 Politiek en maatschappelijk geëngageerd

Met een eigen krant, kort daarop zelfs een eigen drukpers, kon Jos Russel niet alleen verslag doen van de politieke gebeurtenissen op lokaal en landelijk niveau, maar ook (en soms vooral) daarin interveniëren. Russel gaf Petrus Regout alle gelegenheid zijn bezwaren tegen de lokale en de landelijke politiek uiteen te zetten in de *Ami*, alsook zich te verdedigen tegen de agressie die de liberale bladen uitstortten over zijn persoon en zijn ideeën. De aandacht van de glas- en aardewerkfabrikant werd in de jaren 1863-1865 opgeëist door onder meer de Maaskwestie (België onttrok zoveel water aan de Maas dat de scheepvaart dus het handelsverkeer stroomafwaarts gevaar liep), de kwesties van de onteigening van land ten behoeve van de aanleg van een voedingskanaal van de Maas naar de Zuid-Willemsvaart bij Maastricht en ten behoeve van spoorwegverbindingen vanuit Maastricht noordwaarts, alsook de herziening van de accijnzen en het belastingstelsel. De regering, vooral de minister van binnenlandse zaken, Thorbecke, werd een inadequaat poli-

tiek beleid verweten. Regout ontvouwde dit alles in de *Ami*, uiteraard. Maar hij bestookte eveneens de landelijke bladen, de beide kamers en het ministerie met bezwaarschriften, adressen en rekestes, pamfletten en brochures. Boekjes als *Het bezoek van den heer Thorbecke aan het Hertogdom Limburg* en *De opening van den Limburgschen Staats-spoorweg* golden voor de lokale en de landelijke pers als het woord van Regout en werden dus als zodanig besproken.¹⁰² Maar Jos Russel had ze geschreven: zijn auteursnaam figureerde niet op het titelblad maar op de laatste pagina. Bij brochures over het voedingskanaal en de spoorweg had hij kadastraal kaarten in kleurendruk gevoegd.

Russel en Regout streefden dezelfde politieke doelen na; Russel droeg daar het zijne toe bij. Eigenhandig verspreidde hij in november 1864 een bezwaarschrift tegen de door de regering ingediende belastingvoorstellen in een vergadering van de Provinciale Staten van Limburg. De brochure *Wat heeft Limburg voor den heer Thorbecke en de heer Thorbecke voor Limburg gedaan?* werd door Regout geschreven, wellicht met de hulp van Russel, door deze gedrukt (1864) en in december 1864 in de Tweede Kamer rondgedeeld. In oktober 1865 werd aan de leden van de Tweede Kamer *La visite de M. Thorbecke* uitgedeeld, waarin Russel de grieven opsomde van Limburg onder meer tegen het ministerie van financiën, in het bijzonder tegen minister Gerard Henri Betz. Deze was in 1864 middelpunt van de zogenoemde ‘brievenaffaire’. Een publicatie van Russel zou leiden tot de ontslagname van Betz. De minister had namelijk vanaf het begin van de jaren 1860 bedreigd de grondbelastingen in Limburg te verhogen. De verhogingen zouden aanmer-

¹⁰¹ *Venloosch weekblad* 11 maart 1865.

¹⁰² Russel, Jos, *Het bezoek van den heer Thorbecke aan het Hertogdom Limburg* (Maastricht 1865c); idem, *De opening van den Limburgschen Staats-spoorweg* (Maastricht 1865d); besprekingen o.a. in *Venloosch weekblad*, 16 september 1865, *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 28 september 1865.

kelijk zijn: zo'n vijftig tot zestig procent. De plannen ondervonden dus veel weerstand in Limburg. In 1864 hadden Kamerverkiezingen plaats. In een brief aan Pijls beloofde de minister min of meer dat als in Limburg de liberale kandidaat gekozen zou worden, hij, Betz, de verhoging van de grondbelastingen zou terugtrekken. Daarover door de dagbladers ondervraagd, ontkende Pijls in alle toonaarden een dergelijke ministeriële brief ontvangen te hebben. Russel publiceerde op 18 november 1864 een brief van Betz aan Paul van der Maesen (het liberale Limburgse kamerlid dat bij de Kamerverkiezingen gekozen was), waarin Betz schreef een brief van Pijls beantwoord te hebben. Deze publicatie was vernietigend voor Pijls en compromitterend voor Betz en zelfs voor minister-president Thorbecke. Pijls draaide zich eruit met 'woordspelingen, [...] spitsvondigheden en [...] dubbelzinnigheid'.¹⁰³ Betz hield de eer aan zichzelf en trad af. Thorbecke liep politieke beschadiging op.¹⁰⁴

In november 1866 maakte Russel gebruik van zijn recht van petitie. Hij dacht te weten dat bij de Tweede Kamerverkiezingen in Maastricht geknoeid was met de stembriefjes en dat dus de verkeerde kandidaten waren voorgedragen. Hij eiste daarom een hertelling van de stemmen. Onterecht, zou blijken, waarop de onderzoekscommissie 'in het openbaar hare strengste afkeuring [uitte], over de handelwijze van den adressant Russel'.¹⁰⁵ Waar Russel meende onrecht, oneerlijkheid of corruptie te zien, legde hij de vinger op de pijnlijke plek. Zo

publiceerde hij zijn ongezouten kritiek op burgemeester Pijls en zijn kliek in het Maastrichtse stadhuis (*De Limburgsche coterie*, 1866b), op Limburgse afgevaardigden in de Tweede kamer (*Hoe men de kiezers wil verschalken*, 1866c) en op Van der Does de Willebois, de commissaris van de koning in Limburg (*Zolang gaat de kruik te water*, 1867b). Het laatste schreef hij onder pseudoniem, 'Een Waarheidsvriend', en liet hij drukken bij het Typografisch Instituut in Antwerpen.

6.6 Persoonlijke erkenning en zakelijke successen (1864-1871)

Politieke en maatschappelijke betrokkenheid van redacteurs werd soms hoog gewaardeerd en gehonoreerd. Zo werden Charles Hollman en Jos Russel in januari 1864 gedecoreerd door de bei van Tunis voor artikelen in de *Courrier de la Meuse* die berichtten over de gunstige ontwikkelingen in dat land. Beide redacteurs-uitgevers werden lid in de Orde van Nichan Iftakar. In Maastricht ontstond langzaamaan een klein maar select gezelschap van gedecoreerden in deze Orde. Maar onderling was er wel verschil in waardigheid. Jos Russel was ridder (chevalier), Charles Hollman en Alexander Schaepekens waren officier, jhr. mr. Chrétien Pierre Gérard von Geusau (van 1842 tot 1875 raadsheer bij het provinciaal gerechtshof in Maastricht, ook voorzitter van de Maastrichtse vrijmetselaarsloge) was commandeur in die Orde, terwijl Petrus Regout begiftigd was met het groot-officierskruis in de Orde van Nichan Iftakar.¹⁰⁶

103 *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, cit. in: Russel, *Coterie* (1866): 38-48, cit. p. 47.

104 Russel, *Coterie* (1866) 38-48; Maenen, *Regout* (1959) 108; N. Bos, 'Agitatie in Limburg, de verhoging van de grondbelasting in het hertogdom in 1865', in: *De Maasgouw* 108 (1989): 83-86; Verhage, *Katholiek* (2003): 69; Kroeze, *Politieke moraliteit* (2013): 22-74.

105 *Algemeen Handelsblad* 29 november 1866. Zie ook *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 22 november 1866; *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad: algemeen advertentieblad* 18 december 1866.

106 *Le Courrier de la Meuse* 29 januari 1864; Venner, 'Oudheidkundig Genootschap' (2003): 177, 178; Russel en Bongaers, 'Vier onderscheidingen', 2017: 1, 17-25. Zie verder *De Tijd* van 24 oktober 1871 voor Hollman, *De Tijd* van 24 januari 1872 en de *Nederlandsche Staatscourant* van 2 februari voor Von Geusau en *L'Ami du Limbourg* van 29 augustus, de *Courrier de la Meuse* van 30 augustus en *De Tijd* van 6 september 1873 en 7 december 1873 voor Regout.

6.7 Vriendschappelijke betrekkingen tussen Russel en Regout

In 1867 reisden Jos Russel en Petrus Regout naar Parijs. Regout nam deel aan de *Exposition Universelle*, waar hij de beste van zijn nijverheidsproducten exposeerde. Russel bezocht de wereldtentoonstelling als journalist en plande een publicatie daarover in boekvorm. De producten van de glas- en aardewerfabrikant werden beoordeeld en bekroond, echter slechts met bronzen medailles. Dit kwam zijn beroeps-eer te na: brons vond hij uit de toon vallen tussen al het goud en zilver dat hij al vergaard had. Regout weigerde dus de bekroning te aanvaarden. In de vitrinekast die hij huurde bevestigde hij een opschrift met indrukwekkende informatie over zijn bedrijven in Maastricht, de aantallen werknemers, de geroemde kwaliteiten van zijn industriële producten, enzovoorts. Russel plaatste het bericht van de povere bekroning, Regouts weigering van het brons en de tekst van het opschrift in de *Ami* van 9 oktober 1867. In de dagen daaropvolgend werden het artikel, al dan niet met de verklarende tekst, overgenomen door veel landelijke en lokale bladen. Een enkele krant opperde, dat de directie van de Wereldtentoonstelling de Maastrichtse grootindustriële misschien een lesje in nederigheid had willen leren.¹⁰⁷

In juli 1867 kondigde Russel de verschijning aan van *Nederland op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1867*, en nodigde lezers uit daarvoor in te tekenen. De uitgever-drukker bundelde soms informatie die hij belangwekkend vond (en die al dan niet in zijn bladen was verschenen) tot boekjes. Lezers konden daarvoor intekenen. Bij voldoende belangstelling publiceerde Russel

het werkje dan. Zo drukte hij in 1870 *Le régime colonial, lois et règlements, avec explications, qui régissent nos possessions d'outremer* (Het koloniaal bestuur, wetten en regelingen, met toelichting, van kracht in onze overzeese bezittingen). In 1877 publiceerde hij *Gedenkboek van den oorlog in 1877. Geïllustreerde geschiedenis van den Russisch-Turkschen Veldtocht*. Of in 1867 *Nederland op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1867* verschenen is, is onzeker, althans berichten daarover ontbreken.¹⁰⁸

Russel en Regout raakten bevriend. Deze laatste beschouwde de eerstgenoemde als zijn 'secrétaire intime' (vertrouwelijk secretaris) en als 'une personne attachée à la maison' (iemand die tot de familie behoort).¹⁰⁹ Als huisvriend maakte Jos Russel kennis met de vaste gasten op kasteel Vaeshartelt. Hij ontmoette er geestelijken uit de toplagen van de kerkelijke hiërarchie, onder anderen Michaël Willemsen, sinds 1856 kapelaan van de Maastrichtse Sint-Servaaskerk. Ook de pastoor-deken (vanaf 1869) van de Sint-Servaas, Frans-Xavier Rutten, bezocht de Regouts. Tot de graag geziene gasten behoorde ook Franz Bock, kanunnik van het Domkapittel te Aken. Het waren erudiete mannen. Aan de bittertafel bij Petrus Regout zal vaak gesproken zijn over de oudheden van Maastricht, de godshuizen en de antiquiteiten in de schatkamers ervan. Op verzoek van Regout schreven Bock en Willemsen *Die mittelalterlichen Kunst- und Reliquienschatze zu Maestricht* (1872). Russel drukte de Franse vertaling-bewerking van dit werk.¹¹⁰

Pastoor-deken Frans-Xavier Rutten was moraal-professor geweest aan het grootseminarie in Roermond, tot 1869. Daar was hij

107 *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* en het *Utrechts provinciaal en stedelijk dagblad* op 10 oktober, de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en het *Venloosch weekblad* op 12 oktober 1867, enzovoorts. De *Arnhemsche courant* van 14 oktober sprak als eerste blad over een lesje in bescheidenheid voor Petrus Regout.

108 *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 9 juli 1867.

109 Maenen, *Regout* (1956): 106.

110 Maenen, *Regout* (1959): 94. De Franse vertaling-bewerking is getiteld *Le trésor d'objets d'art et de reliques du Moyen Age des Églises de Saint Servais et de Notre Dame à Maestricht: esquisse historique et archéologique*.

Afb. 11 Mgr. prof. dr. Petrus Josephus Hubertus (Peter) Russel (1822-1896), de oudste broer van Jos Russel. Foto Lanaken FAR.

Afb. 12 Woonhuis en drukkerij-uitgeverij van Jos Russel, Boschstraat 1244 (thans Boschstraat 100) in Maastricht. Foto Monique Dickhaut.

collega-professor geweest van de priester-broer van Jos Russel, Peter Joseph Hubert, die vanaf 1861 kerkelijk recht doceerde.¹¹¹ (afb. 11).

In Maastricht had Rutten in 1869 de restauratie van de Sint-Servaaskerk krachtdadig ter hand genomen. De verantwoordelijke architect was Pierre Cuypers. Maar deze delegerde de feitelijke werkzaamheden al gauw aan de jonge architect Johannes Kayser, die zich in 1868 vanuit Roermond in de provinciehoofdstad ves-

tigde. Hun nauwe en vruchtbare samenwerking duurde voort tot na Kayser's vertrek uit Maastricht naar Venlo in 1873. Via de geestelijken van de Sint-Servaaskerk zal Jos Russel Johannes Kayser gekend hebben. Deze begrootte in maart 1873 het te bouwen kerkje in Banholt; het godshuis zou 10 à 12.000 gulden gaan kosten. Het zou met de daadkrachtige hulp van Jos Russel gebouwd worden – tegen de uitdrukkelijke wens van de bisschop van Roermond.

111 Peter Joseph Hubert Russel (1822-1896) was het oudste kind in het gezin. Priester gewijd in 1845, studeerde hij theologie in Leuven, waar hij in 1849 het licentiaat behaalde. Vervolgens werd hij kapelaan aan de Onze-Lieve-Vrouwenkerk in Maastricht. In 1861 werd hij professor kerkelijk recht aan het grootseminarie in Roermond. Hij was een goed docent, die open stond voor de moderne ecclesiologie. Na het Vaticaans concilie gaf hij uitleg over de kerkstructuur conform Vaticanum I. In 1874 werd hij als oudste der professoren benoemd tot theologiaal kanunnik van het kathedraal kapittel te Roermond. Mgr. prof. dr. Petrus Russel was dus de rechterhand van bisschop Joannes Augustinus Paredis van Roermond.

6.8 Bloei van de drukkerij en uitgeverij

Ondanks de geregelde rechtszaken tegen Russel, waarbij de geldboetes torenhoog opliepen,¹¹² bloeide zijn drukkerij en uitgeverij. Vanaf oktober 1867 drukte hij *L'Ami du Limbourg* dagelijks behalve op zondag. Op 2 augustus 1869 verhuisden het gezin en het bedrijf naar de Boschstraat nr. 1244 (afb. 12).¹¹³ Per januari 1870 ging hij de *Ami* drukken op groot formaat. Zowel het aantal abonnees als de inkomsten uit advertenties namen toe. In 1873 werd Jos Russel eigenaar van *De Nieuwsbode*, waarvan het eerste nummer verscheen in januari 1874. Als drukker-uitgever nam Russel deel aan internationale exposities waaraan beoordelingen waren verbonden. De hoge kwaliteit van zijn drukwerk, met name van zijn nieuwsbladen, werd in november 1872 bekroond met de bronzen medaille op de Exposition Universelle d'Économie Domestique te Parijs, onderdeel Typographie.¹¹⁴

In de jaren 1872-1874 coachte Russel een beginnend schrijver, Richard Quaedvlieg (1849-1913), zoon van de uit Valkenburg afkomstige kunstschilder Charles Quaedvlieg (1823-1874). Quaedvlieg schreef in Russels bladen gedichtjes en woordspelletjes onder het pseudoniem Richard de Floremont en Emile de la Roche. Als Richard de Floremont publiceerde hij enkele toneelwerkjes: *Mille briques: comédie en un acte* (1873) en *Un réfugié Français en 1870: comédie en deux actes* (1874). Russel drukte de teksten. Uit een kranten-

advertentie is bekend dat in ieder geval *Mille briques* is opgevoerd.¹¹⁵ Ook publiceerde Quaedvlieg een stedenbeschrijving over Valkenburg.¹¹⁶ Het boekje draagt de kenmerken van Russels thematische aanpak in geschiedkundig perspectief.

Voor *L'Ami* vertaalde Quaedvlieg aanvankelijk feuilletonromans. Begin 1873 startte in die krant het vervolghet verhaal 'La Place de Grève de la Tour de Londres', een historische vertelling door William Benton Arrow, uit het Engels in het Frans vertaald door Richard Quaedvlieg, hier Emile de la Roche. Het verhaal werd na afloop door Russel als boekje uitgegeven. In april 1873 berichtte Russel zijn collegae-krantenuitgevers dat hij voor Emile de la Roche het alleenrecht had verworven voor de Franse vertaling van de (toen) beroemde roman *Ralph the heir* (Ralph l'héritier, Ralf de erfgenaam), van Anthony Trollope. Waarschijnlijk zou *L'héritier* als feuilleton in *L'Ami* worden afgedrukt. Gaande de voorbereidingen besloten krantenuitgever en vertaler echter dat Quaedvlieg zelf een vervolghet verhaal zou schrijven, nu als Richard de Floremont. Het verhaal verscheen in augustus 1873, onder de titel *Le parricide de Meerssen* (de vadermoord of de vadermoordenaar van Meerssen). Na afloop publiceerde Russel het in boekvorm. Het verhaal leek niet alleen wat de titel betreft op het toenmaals bekende werk *De vadermoorder van Stein* van Pieter Ecrevisse. Beide verhalen bevatten dezelfde elementen die literatuurhistorici als kenmerken van het grie-

112 Van der Bruggen, *Kobus en Poet* (2019b): 21-22. Emile Demartea, uitgever van *De Nieuwsbode*, *weekblad van Sittard*, in dezen te vergelijken met Jos Russel, vergaarde in 1869-1870 een maand eenzame cellulaire opsluiting plus fl. 2547,50 boete, bij wanbetaling te vervangen door 133 dagen gevangenisstraf, plus de kosten van het geding in de meeste van die zaken tegen hem.

113 Maastricht, Bevolkingsregister 1860, bladnr. 253.

114 Russel en Bongaers, 'Vier onderscheidingen', (2017); *Nieuwsblad voor den boekhandel, dag- en weekbladen*, 39 (1872): de Exposition Universelle d'Économie Domestique, formele vestigingsplaats Parijs, exposeerde in deze jaren het ingezonden werk gewoonlijk in Londen. Daarheen zond de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels in 1872 de Nederlandse dag- en weekbladen. Er zijn helaas geen oplagecijfers bekend waaruit het belang van de *Ami* en de *Courrier* valt af te lezen. De prijs van beide bladen was dezelfde: f 3,- / f 4,- per kwartaal.

115 *L'Ami du Limbourg* 9 november 1873: eerste opvoering van *Mille briques* op 11 november 1873.

116 Quaedvlieg, Richard, *Les ruines et les promenades de Fauquemont* (Valkenburg 1873, herzien in 1884, 1885).

zilverhaal (de *gothic novel*) hebben aange-merkt.¹¹⁷ Het lijkt erop dat Quaedvlieg zijn literaire loopbaan is begonnen – en heeft vervolgd, gezien zijn volgende werken¹¹⁸ – in het spoor van Ecrevisse. Men mag vermoeden dat Russel, zijn mentor, Quaedvlieg op weg heeft geholpen.

6.9 Russels inzet voor militairen tijdens en na de Frans-Duitse oorlog

Tijdens de Frans-Duitse oorlog drukte Russel de *Kroniek van den Dag, Nieuws- en Advertentieblad*. Het blad verscheen dagelijks behalve op zondag. Die oorlog begon op 19 juli 1870 en eindigde op 10 mei 1871 met de vrede van Frankfurt. De 284.000 Franse krijgsgevangenen in Duitsland werden vrijgelaten. Zij keerden te voet naar Frankrijk terug. Een deel van hen passeerde Maastricht; velen waren gewond, ziek, uitgeput of uitgehongerd. Op initiatief van Russel werd geld ingezameld. Onder meer organiseerde hij benefietconcerten, waarvoor hij breed adverteerde. Met de opbrengsten werden de ergste noden gelenigd. Voor zijn verdiensten ontving Jos Russel het Bronzen Kruis met Diploma van de ‘Société Française de secours aux blessés militaires des armées de terre et de mer’ (Frans genootschap voor hulp aan militaire gewonden van de land- en de zee-macht). Het Franse Ministerie van Buitenlandse zaken zond hem een dankbetuiging (21 september 1871). In het Familiearchief Russel in Lanaken berusten talrijke dankbrieven, door Franse militairen na thuiskomst of door familieleden geschreven.¹¹⁹

6.10 De Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen

Na zijn deelname aan het achtste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, in Rotterdam 1865, bereidde Jos Russel zich voor op deelname aan het negende congres, dat gehouden werd in Gent van 19 tot 21 augustus 1867. In overleg met het organiserend comité zou zijn voordracht handelen over de ‘Oorsprong en verwantschap in de Nederlandsche taal’. Hij zou niet alle dagen aanwezig zijn, bij voorkeur hield hij zijn lezing op de dinsdag. Tot slot verzocht hij om het tijdig toesturen van zijn deelnemerskaart, waarmee hij korting op zijn treinkaartje zou krijgen.¹²⁰ Het programma bevat wel de aankondiging van Russels optreden, maar uit de *Handelingen* blijkt dat hij afwezig was.¹²¹

In hetzelfde jaar 1867 werd Russel met enkele collega-letterkundigen voorgedragen als lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Maar zijn lidmaatschap en dat van enkele anderen werd afgewezen. De katholieke kandidaten waren ‘gewogen – en te ligt bevonden’.¹²²

Het tiende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres werd gehouden in 1868 in 's Gravenhage. Russel had niet ingetekend voor dit congres. Wel meldde hij zich aan voor die in 1869 (in Leuven) en in 1872 (in Middelburg). Ook voor deze congressen werd hij als spreker in het programma opgenomen. Hij moet zijn interventies hebben voorbereid, of minstens had hij de teksten van zijn lezingen gereed.

117 Van Bork, G.J., D. Delabastita, H. van Gorp, P.J. Verkruisje en G.J. Vis, ‘Gothic novel’, in: *Algemeen letterkundig lexicon* (2012-...) (2012). http://www.dbnl.org/tekst/geraadpleegd_juni_2018/; R. Harris ‘Elements of the gothic novel’. <https://www.virtualsalt.com/gothic.htm>, geraadpleegd juni 2018.

118 Richard Quaedvlieg publiceerde in dezelfde trant *Le bandit de Heerlen* (1878), *La dame de fer* (1879, in 1880 in het Nederlands verschenen onder de titel *De IJzeren dame te Maastricht: eene geschiedenis uit den tachtigjarigen oorlog*) en *La justice d'une folle* (1881).

119 Russel en Bongaers, ‘Vier onderscheidingen’ (2017): 17-25. Zie ook het *Leidsche dagblad* 15 september, en het *Venloosch weekblad* 16 september 1871.

120 Lanaken, FAR. Correspondentie van Jos Russel met J. Vuylsteke en M. Rooses 25 mei 1867 en 19 juni 1867.

121 Nieuwe Rotterdamsche Courant, 9 augustus 1867 en andere kranten; *Handelingen van het negende Nederlandsch taal- en letterkundig congres gehouden te Gent den 19den en 21sten August, 1867* (Gent 1867).

122 *De Noord-Brabanter* 29 juni 1867.

Maar evenals in 1867 was hij ook op de congressen van 1869 en 1872 afwezig. Wel publiceerde hij zijn voorgenomen voordrachten van 1867, 1869 en 1872 als aparte brochures.¹²³ De redenen van Russels afwezigheid op de congressen zijn onbekend, dat wil zeggen bij die in 1867 en 1872. In 1869 moest hij verstek laten gaan om niet alledaagse redenen (zie hieronder).

7. Botsingen en aanvaringen (1869-1874)

7.1 Botsingen met de kerkelijke overheden

Jos was opgegroeid in een traditioneel katholiek gezin. De oudste jongen werd priester en bekleedde belangrijke functies in het bisdom, hun zus Maria Theresia Antoinetta (1833-1892) trad in bij de Karmelietessen op Sint-Pieter bij Maastricht. Zij werd er subpriorin (1861) en priorin (1866) en werd vervolgens benoemd tot overste van een klooster in Geleen dat diende tot opvang van door de Kulturkampf uit Aken uitgewezen religieuzen. Broer Frans Karel Joseph werd medestichter van de kerk in Lutterade-Krawinkel, zoals eerder vermeld. Tegen 1870 moet de bisschop van Roermond Joannes Augustinus Paredis met welgevallen hebben neergezien op het echtpaar Russel-Lemmens. Maar zoon Joseph deelde niet in die waardering. Hij was degene die in 1854-1857 in Mheer de malversaties van de dorpspastoor aanhangig had gemaakt. Russel was de drukker-uitgever van de krant *L'Ami* die het confessionele tegengeluid liet horen tegen de liberale *Courrier*, maar in het Roermondse bisschopshuis moet bekend zijn geweest dat de broer van professor Russel geregeld gerechtelijk vervolgd werd. Bij de tweede-Kamerverkiezingen in 1869, waarbij de confessioneel Jan Hendrik

Arnoldts (burgemeester van Sittard) en de liberaal Willem Hubert Pijls de belangrijkste kandidaten in het kiesdistrict Roermond waren, verklaarden de katholieke bladen zich voor Arnoldts, terwijl de *Courrier*, de *Maas- en Roerbode* en bisschop Paredis de kandidatuur van Pijls steunden. Regout trachtte Paredis op zijn dwaalweg te doen terugkomen, maar de bisschop kapittelde de industrieel en de directeur van de *Ami* voor hun steun aan Arnoldts en hun kritiek op Pijls. De 'pamphletschrijvers tegen den heer Pijls' hadden hem werkelijk geërgerd. 'Ons arm Limburg wordt moraliter bedorven!' ¹²⁴ Pijls werd gekozen. Waarom overigens de gereputeerd antiliberaal bisschop van Roermond bij deze verkiezingen de liberale kandidaat steunde, is nooit afdoende verklaard.¹²⁵ Mgr. Paredis en Jos Russel waren nu elkaars politieke tegenstanders.

In de winter van 1872-1873 besloten het gehucht Banholt en de buurtschap Terhorst, deel uitmakende van de gemeente en de parochie Mheer, een eigen kerk te bouwen, bediend door een eigen geestelijke. Zij vroegen en verkregen daarbij de hulp van Jos Russel. Na diens verhuizing uit Mheer naar Munstergeleen was hij altijd bevriend gebleven met Banholtenaren en Terhorstenaren. Vanwege zijn betrokkenheid bij de stichting van de kerk in Lutterade-Krawinkel was hij goed op de hoogte van administratieve, wettelijke en ook materieel-organisatorische kanten van het stichten van een kerk. Russel werd in Banholt penvoerder, raadsman en strateeg bij de kerkbouw. De voortrekkers ondervonden al gauw de hevige tegenwerking van alle burgerlijke en kerkelijke autoriteiten. De onenigheden tussen de gelovigen en hun overheden zouden bijna tien jaar duren. Zij ontaardden in een ware kerkstrijd die uitliep

123 Russel, Jos, *Oorsprong en verwantschap in de Nederlandsche taal* (Maastricht 1867); idem, *Bijdrage tot de kennis der naamafleidingen van meerdere Limburgsche plaatsen* (Maastricht 1869); idem, *De vlugt der Limburgsche pers in de laatste jaren* (Maastricht 1872).

124 Brief van bisschop J.A. Paredis aan deken F.A.H. Boermans in Weert 11 juni 1969. Cit. in: Verhage, *Katholieken* (2003): 86.

125 Verhage, *Katholieken* (2003): 72-74, 76, 85.

op het 'schisma van Banholt'.¹²⁶ De toorn van de geestelijkheid, vooral van de bisschop, richtte zich op de voortrekkers, maar in het bijzonder op de penvoerder, raadsman en strateeg. Paredis hield de 'dwarsdrijvers' (zoals hij de kerkbeijveraars noemde) voor dat hun kerk al lang gereed en ingewijd was geweest, als zij zijn raad hadden opgevolgd, in plaats van die van Russel, hun 'slechte raadsman', die 'hoofd-drijver' en 'vrijdenker' (volgens de bisschop).¹²⁷ In april 1876 zochten Banholt en Terhorst morele en daadwerkelijke steun bij hun oudpastoor Vinckenbosch, die in deze jaren een rustig leven leidde bij zijn broer, jeneverstoker in Hasselt. De oudpastoor stelde vast dat de kerkbouwactie geleid werd door zijn voormalige tesorier, die hem in Mheer de voet had dwars gezet. Vinckenbosch veroordeelde de kerkwens streng en bezwoer zijn oud-parochianen zich te distantiëren van de 'werktuigen van satan'.¹²⁸

Jos Russel zette zich volledig in voor de kerk in Banholt, waarbij hij de inwoners stimuleerde alleen legale wegen te bewandelen. Hijzelf was en bleef gekant tegen alle initiatieven die indruisten tegen het kerkelijke gezag. Toen de kerk op eigen kosten en met eigen middelen en mankracht gebouwd was, maar de bisschop van Roermond pertinent bleef weigeren een bedienaar aan te stellen, namen de gelovigen een 'afvallige' priester in dienst, een volgeling van de afgescheiden bisschop Reinkens in Bonn. Jos Russel distantiëerde zich van deze ingreep en trok zich terug uit de kerkaffaire (tot na de ingebruikname van de kerk in maart 1881). Zijn

dochter Julie herinnerde zich veel later dat haar 'aan de kerkelijke Overheid steeds onderworpen vader' de komst van de schismatieke geestelijke afkeurde.¹²⁹ Hij was een traditioneel goed katholiek, die zijn kinderen opvoedde in de beste Rooms-katholieke tradities. Zijn oudste dochter, Maria Theresia Jacoba Aloisia, trad in bij de Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (Onder de Bogen) in Maastricht.¹³⁰

7.2 Aanvaringen met het gerecht

In oktober 1868 verscheen in de *Ami* een smadelijk artikel tegen burgemeester Pijls. Het ging over een oude zaak, die Russel al in *De Limburgsche coterie* had beschreven: de zeepziedersaffaire.¹³¹ Pijls en zijn moeder, de weduwe Antoinetta Pijls-Voncken, hadden illegaal zeep gefabriceerd, waarbij de hand was gelicht met de zeepaccijnzen. Tegen Willem Hubert en zijn moeder was om deze reden dertig keer proces-verbaal opgemaakt. Het bedoelde dagbladartikel was niet door Russel geschreven. Bij zijn dagvaarding noemde Russel de naam van de schrijver. Ook overlegde hij een ondertekend exemplaar van de tekst, met daarbij het verzoek van de auteur het te publiceren in de *Ami*. Tijdens de zitting memoreerde Russel twee soortgelijke gevallen waarbij, toen de namen der auteurs bekend werden gemaakt, deze werden veroordeeld en de drukker-uitgevers werden vrijgesproken. De rechtbank ging hier echter niet in mee, maar wees Russel op de specifieke verantwoordelijkheden van de uitgever en veroordeelde hem tot twee weken hechtenis. De zaak werd tot voor het hoogste

126 Van der Bruggen, 'Kerkstrijd in Banholt' (2021): 6-10.

127 Maastricht, HCL. 30.006 Parochiearchief Mheer (PAM), inv.nr. 68A Correspondentie over nieuwbouw kerk Mheer en problematiek met Banholt inzake bouw kerk aldaar, 1874-1895, brief van Mgr. Paredis aan pastoor Hillen van Mheer, 31 december 1876; Parochiearchief Banholt (PABH), collectie Hounjet, brief van Mgr. Paredis aan burgemeester H.A. Ernon en gemeentebestuurders van Mheer, 4 maart 1876.

128 Maastricht, HCL, PAM. Correspondentie [enz.], brief van Hendrik Bastings aan oudpastoor L.F. Vinckenbosch, 22 april 1876; Banholt, PABH. Collectie Hounjet, brief van oudpastoor L.F. Vinckenbosch aan H. Bastings, 26 april 1876.

129 Banholt, PABH, collectie Bastings, brief van Jos Russel aan Nicolaas Bastings, z.d. waarschijnlijk zomer 1877; Van der Lans-Russel, J., Van der Lans-Russel, J., 'De kerkstrijd te Banholt (Naschrift van de redactie)' in: *De Maasgouw*, 67 (1948): 16.

130 Inkleding van Zuster Aloisia in 1882, professie in 1884.

131 Russel, *Coterie* (1866): 7-15.

gerechtshof uitgevochten. De Hooge Raad der Nederlanden bevestigde op 30 juni 1869 de veroordeling van Jos Russel tot vijftien dagen eenzame opsluiting en 25 gulden boete, plus een genoegdoening van vijftienhonderd gulden te betalen aan de heer Pijs, plus ten slotte betaling van de kosten aan alle geïnvolveerde gerechts-hoven.¹³²

De zaak trok landelijke belangstelling want ging over de rechten en plichten, verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden in de toenmalige journalistiek. De Kamer van Strafzaken kwam eraan te pas. Het gerecht oordeelde uiteindelijk dat in deze zaak 'de aansprakelijkheid van den drukker niet ophoudt'. Russel moest vijftien dagen naar het gevang.¹³³

Russel zat zijn gevangenisstraf uit in 's-Hertogenbosch, waar hij zich op 18 september 1869 meldde. Aan het begin van zijn detentie werd hem een voorstel gedaan dat Russel hevig choqueerde. Als hij het hoofd zou buigen voor een niet met name genoemd kopstuk onder zijn politieke tegenstanders, zo werd hem voorgesteld, zou de Koning genegen zijn hem gratie te verlenen. Toen vervolgens gerechtelijke autoriteiten ongunstige rapporten over Russel uitbrachten, besliste de minister van justitie dat de Koning die gratie niet zou verlenen. Wat Russels verontwaardiging wekte, was dat derden beslisten of de Koning al dan niet gratie zou verlenen, en onder welke voorwaarden, terwijl het recht van gratie verlenen een prerogatief, een onvervreemdbaar recht van de vorst was. Hij weigerde dus aan die vertoning mee te werken.¹³⁴ Jos Russel was een man van principes. Wat in zijn ogen recht en rechtvaardig was, stelde hij boven persoonlijk aanzien en gewin.

Russels gevangenisstraf en de voorbereidin-

gen daarop verhinderden hem deel te nemen aan het elfde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in Leuven op 6 tot 8 september 1869, waarbij hij een van de sprekers zou zijn. Hij bleef geïnteresseerd in de Taal- en Letterkundige Congressen. Ook voor het twaalfde Congres, in Middelburg in september 1872, had hij zich als spreker aangemeld. Zijn toespraak was getiteld 'De vlugt der Limburgsche pers in de laatste jaren'. Helaas moest Russel 'wegens familiezaken' verstek laten gaan. Op het aangegeven uur van de voordracht ontstond 'een belangwekkende discussie' tussen congresgangers. Zij verschilden onderling hevig van mening over 'de vlugt'. Eén der deelnemers betoogde dat de Limburgsche pers 'een vlugt naar omlaag' aan het maken was.¹³⁵ Het zou niet lang duren voordat Jos Russel dit volmondig moest beamen...

Het gerechtelijke vonnis in 1869 had Russel hevig gechoqueerd. Het druiste in tegen zijn gevoelens van rechtvaardigheid en zijn kennis omtrent de jurisprudentie. Toen hij benaderd werd door Jan Matthias Klaessen met het verzoek een schotschrift tegen de Commissaris van de Koning in Limburg te publiceren, heeft Jos Russel niet lang gearzeld. Klaessen, uit zijn ambt gezet als burgemeester in Vlodrop en Posterholt, wilde een brochure uitgeven over *P.J.A.M. van der Does de Willebois, Commissaris des Konings in Limburg, ontmaskerd in zijne daden en handelingen door een ontslagen burgemeester*. Begin december 1872 liet Russel via de *Ami* weten dat hij een brochure met deze titel op de markt ging brengen.

De gerechtelijke procedures startten in mei 1873 met een huiszoeking en inbeslagname van enkele exemplaren van de brochure. Russel liet

132 *De Noord-Brabanter: staat- en letterkundig dagblad* 24 juni 1869; *Venloosch weekblad* 3 juli 1869.

133 *Nieuwsblad van den boekhandel* 12 september 1869; Van der Bruggen, *Kobus en Poet* (2019b): 19-21.

134 *L'Ami du Limbourg* 7 oktober 1869. Dit nieuwsbericht verscheen op 7 oktober 1869 met hoofdredactioneel commentaar in het *Utrechts provinciaal en stedelijk dagblad*, en het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*.

135 *Handelingen van het XIde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Middelburg den 3, 4 en 5 september 1872* (Middelburg 1873): 295-308; *De Volksvriend* 11 september 1872 berichtte uitgebreid uit het gestenografeerde verslag.

de gerechtsdienaren even hun gang gaan, maar noemde toch vrij snel de schrijver van de tekst. Klaessen bekende de feiten schriftelijk en nam alle verantwoordelijkheid op zich. In de zomer van 1873 werden zowel de schrijver als de drukker-uitgever van de brochure gedagvaard. Klaessen had zijn dagvaarding niet afgewacht en was met de noorderzon vertrokken. Jos Russel voerde zijn eigen verdediging en wees de rechtbank op eerdere uitspraken, waarbij, zodra de schrijver van een smaadschrift bekend was, de drukker-uitgever vrijuit was gegaan. Weer legde de rechter deze verklaringen naast zich neer. Russel werd veroordeeld tot drie maanden cellulaire opsluiting, vijfhonderd gulden boete en de kosten van het geding. Hij volgde de juridische stappen die hij gewend was bij gerechtelijke vervolging en die hem brachten voor steeds hoger hoven. Op 23 februari 1874 verklaarde de Hoge Raad, Kamer van Strafzaken, zijn beroep in cassatie ten aanzien van het vonnis niet-ontvankelijk en verwierp zij het beroep ingesteld tegen het arrest. Het vonnis werd hiermee bevestigd. Russel werd tevens veroordeeld tot de kosten in cassatie gevallen.¹³⁶ Er bleef hem nu niets anders over dan de drie maanden cellulaire opsluiting te ondergaan en de opgelegde geldboete en alle onkosten te betalen. Jos Russel weigerde deze straffen te ondergaan. De Russels besloten te verhuizen naar Smeermaas, gemeente Lanaken (België).

7.3 Jos Russel als 'politieke balling'

Op 28 maart 1874 trok de familie Russel de deur aan de Maastrichtse Boschstraat nummer 1244 voor de laatste keer achter zich dicht. Op 27 maart en 1 april becommentarieerde Jos Russel zijn veroordeling in hoofdartikelen in de *Ami* en verklaarde hij de reden voor zijn vertrek. Indien hij als redacteur-uitgever gedurende drie maanden gescheiden was geweest

van zijn gezin en van zijn zaak en verhinderd om de directie en redactie van *L'Ami du Limbourg* te voeren, dan had dit onvermijdelijk geleid tot opheffing van het blad en sluiting van het bedrijf. Dan hadden de vijanden van de krant – en van alles waar deze voor stond: opkomen voor recht en eerlijkheid en voor de belangen van allen – hun zin gekregen. Maar bovendien wilde Russel naar zijn zeggen niet 'boeten omdat hij sedert jaren, met onverdroten ijver, met opoffering van tijd, fortuin en kunde, zich aan Limburgsch welvaren [had] gewijd.' Jos Russel begreep niet waarom de Nederlandse pers niet massaal tegen dit vonnis in het geweer kwam. 'Het bewijst op nieuw, hoe weinig bij haar het algemeen belang geldt, waarvoor onze uitgever alleen in de bres sprong, terwijl hij, niet opziende tegen de groote kosten, de kwestie tot in laatste resort deed uitspreken'. Russel had daarvoor 'niet de minste bijval in de pers' geogost, 'geen greintje dank'. Jos Russel was zwaar teleurgesteld en voelde zich verraden. Van een 'vlugt der Limburgsche pers in de laatste jaren' was nu geen sprake.

Met zijn verhuizing onttrok Russel zich aan de Nederlandse rechtsvervolging. De officier van justitie in Maastricht gelaste eind april 1874 de opsporing en aanhouding van Jos Russel. Landelijke bladen namen het bericht over uit het *Politieblad*. Jos' vrouw Elisa diende

Afb. 13 Russel ontkende zelf om gratie te hebben gevraagd. Advertentie in het *Venloosch* weekblad 18 juli 1874.

¹³⁶ Russel, Jos, *Een drukpersproces. Inlichtingen en wenken voor drukkers en uitgevers in Nederland* (Maastricht 1874). De landelijke en provinciale bladen volgden de verschillende fasen van het proces van nabij.

Afb. 14 Het huis van het gezin Russel in Smeermaas, Kanaalstraat 18, thans Brugstraat 71. Foto Frieda Schlusmans. Referentie <https://id.erfgoed.net/afbeeldingen/257256>.

een gratieverzoek in, waardoor het aanhoudingsbevel werd opgeschort. Maar dit strookte niet met Russels eergevoel. Door middel van advertenties rond half juli 1874 zette hij de situatie recht: hij had ZELF niet om gratie gevraagd (afb. 13). Het verzoek om gratie werd afgewezen; de gerechtelijke pogingen Russel in hechtenis te nemen werden hervat.

Het gezin betrok het allereerste woonhuis over de Nederlands-Belgische grens, Kanaalstraat nummer 18 (afb. 14). Het lukte Jos Russel zijn drukkerij in Maastricht operationeel te houden en zijn nieuwsbladen ononderbroken te produceren. Het bedrijf werd draaiende gehouden doordat zijn huisgenoten en het personeel van de uitgeverij pendelden tussen Maastricht en Smeermaas. Zo ontstond ook een koerierdienst tussen Smeermaas en Banholt-Terhorst, waar Russel zijn belangrijke functie bleef vervullen bij de stichting van het kerkje (afb. 15).¹³⁷ Jos Russel zelf was voorzichtig in zijn verplaatsin-

gen, maar niet overdreven. Hij spotte een beetje met het bevel van zijn opsporing en aanhouding: ‘Wat die last van *opsporing* en *aanhouding* beteekent, van iemand, wiens verblijf men perfect kent, zullen wij niet bespreken.’¹³⁸ Buiten Maastricht, bijvoorbeeld in het Heuvelland, kon hij zich tamelijk ongehinderd bewegen – wat hij deed als nieuwsgaarder voor zijn rubriek ‘Zamenspraak tusschen Kobus en Poet’ in *De Nieuwsbode* (afb. 16).¹³⁹ Van burgemeester Ernon en zijn veldwachter (en andere plaatselijke autoriteiten in en rond Banholt-Mheer) had Russel niets te vrezen.

8. Jos Russel als actief en gewaardeerd burger van Smeermaas (1874-1888)

De integratie van Jos Russel – de ‘politieke balling’, zoals de inwoners van dit grensdorp Russel noemden¹⁴⁰ – in Smeermaas verliep voorspoedig. Russel maakte kennis met een gastvrije bevolking, waarover hij met bewonde-

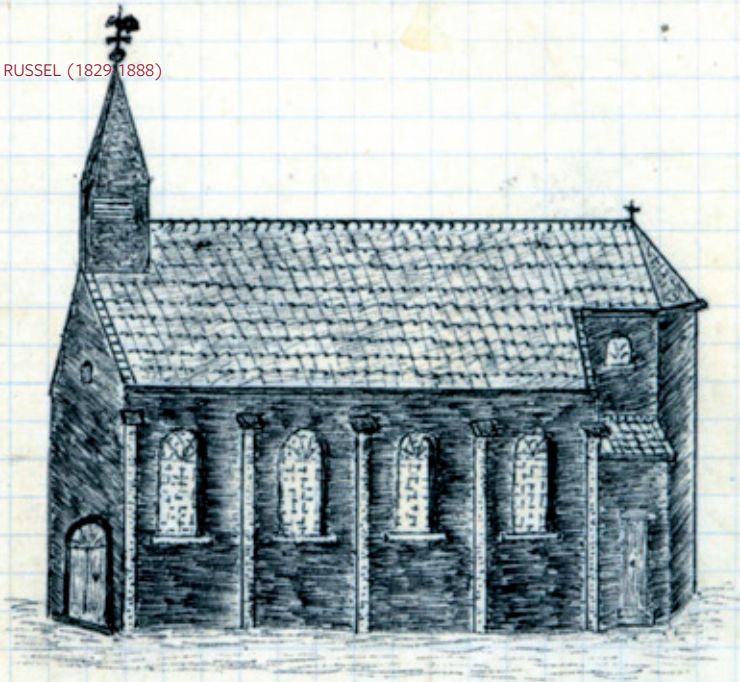
137 Van der Bruggen, ‘Kerkstrijd in Banholt’ (2021): 6-10.

138 *L’Ami du Limbourg* 29 juli 1874.

139 Van der Bruggen, *Kobus en Poet* (2019b).

140 *De Nieuwsbode* 11 april 1874.

JOS RUSSEL (1829-1888)

Kerk te Banholt.

Met bouwen der kerk werd in Mei 1874 begonnen, en in November 1875 was het kerkgebouw voltooid.

▲ **Afb. 15** Het kerkje van Banholt zoals het werd gebouwd in 1874. Pentekening door A.P. (Pierre) Roijen (1892-1970). Archief Roijen, Banholt. Foto Jean Roijen (Senden).

◀ **Afb. 16** Gebruikelijke afbeelding bij de populaire rubriek 'Zamenspraak tusschen Kobus en Poet' in *De Nieuwsbode*. In dialogen tussen de beer Poet en zijn oppasser Kobus becommentarieerde Russel grote en kleine regionale nieuwsfeiten.

ring en erkentelijkheid schreef. ‘De gulheid, de broederlijkheid, de eendragt en de vriendschap die ik daar aantrof, zou ik te vergeefs in en elders om Maastricht, met de lantaarn van Diogenes opsporen.’ Ook beleefde hij een cultuurschok: ‘Onze voormalige broeders, thans goede naburen, de Belgen’ bleken liefhebbers van ‘gebraden patatten’.¹⁴¹

In Smeermaas stelde Jos Russel zijn talenten in dienst van de gemeenschap. Zo trad hij toe tot de commissie die ijverde voor de bouw van een kerk aldaar. Met deze commissie verzorgde hij de eerstesteenlegging op 22 april 1875.¹⁴² Rond deze tijd organiseerde hij ook een tombola, ter financiering van de kerkbouw. Mensen konden nieuwe of gebruikte goederen afstaan, die dan verlost zouden worden. Verzamel punten van die goederen waren een adres in Smeermaas en Russels bedrijf in Maastricht. Veel inwoners van Maastricht stonden goederen af. Russel was onder de indruk van de ‘rijke geschenken van weldadige gevers uit deze stad, waardoor Maastricht opnieuw het bewijs levert dat godsdienstzin en weldoen, hoofdtrekken zijn van de burgerij, die gaarne hulp verstrekt aan ondernemingen wier nut onbetwistbaar is’.¹⁴³

8.1 Het veertiende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, Maastricht augustus 1875

Na een jarenlange lobby was het in de zomer van 1875 toch eindelijk zover: Maastricht mocht het veertiende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres organiseren. Op het twaalfde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in Middelburg was gepleit voor Maastricht als

volgende vergaderplaats, maar het werd toen Antwerpen. Daar werd in 1873 stevig gelobbyd voor Maastricht, met name door de Maastrichtse gemeenteburgemeester Guillaume Désiré Franquinet die tot dit doel naar Antwerpen was afgevaardigd.¹⁴⁴ Het werd Leiden. De Leidse Regelingscommissie gaf in mei 1874 de opdracht terug aan het stadsbestuur. Nu kwam Maastricht in het vizier. Hier werd het verzoek tot de organisatie van het veertiende Congres graag aanvaard.

Jos Russel, die in 1865 taal- en letterkundig Noord- en Zuid-Nederland gastvrij voor een Congres in Maastricht had uitgenodigd, werd, nu het zover was, op geen enkele wijze bij die gebeurtenis betrokken. Vanaf de overzijde van de Zuid-Willemsvaart moest hij ervaren hoe zijn kennis en expertise onbenut bleven. Incidenteel becommentarieerde hij de voorbereidingen. In Maastricht waren ‘evenmin voldoende lokalen voor het houden van het letterkundig congres, als gezonde elementen voor eene regelingscommissie te vinden,’ verzekerde hij via de *Ami* op 7 juli 1874.¹⁴⁵ Maar het Maastrichtse stadsbestuur ging voortvarend te werk. Op 26 januari 1875 werd de samenstelling van de Regelingscommissie bekend gemaakt. De Commissie werd officieel ingesteld op 1 april ’75. Erevoorzitters waren E.J.C.M. de Kuijper, commissaris van de koning in Limburg, en burgemeester Pijls. Tot president werd G.D. Franquinet benoemd, tot vicepresidenten A.J.T.H. van den Bergh en W. Everts, tot secretarissen J.G. de Sain en L.J. Suringar.

Russel betwijfelde nog half april 1875 of het Taal- en Letterkundig Congres wel kans van

141 Ibidem.

142 Lanaken, FAR, ‘Smeermaas 1870 op weg naar parochiewording’, in: *Uit alle delen van Groot Lanaken*. Zonder jaartal.

143 *De Nieuwsbode* 13 maart 1875.

144 *Handelingen van het XIIIe Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Antwerpen, den 18n, 19n en 20n Augusti 1873* (Antwerpen 1875) 51; *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* 23 augustus 1873; Spronck, Lou, ‘Limburg en de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen. Bijdragen uit de periferie 1849-1912’, in: *PSHAL* 156, (2020) 159-207, verwijzing 174-176.

145 *L'Ami du Limbourg* 7 juli 1874.

slagen had. Waar zou Maastricht zo'n twee- à driehonderd geleerden herbergen? Waar vond men voldoende en geschikte lokalen voor die vele en diverse bijeenkomsten? Waar haalde de stad enige duizenden gulden vandaan 'voor feesten, banketten, vuurwerk, enz.?'¹⁴⁶ Op eigen initiatief drukte hij een informatieve brochure over de congresstad. Russel had in 1870 zijn *Notice sur la ville de Maestricht* gepubliceerd. In 1875 drukte hij een geactualiseerde versie, in een groter, aangenamer lettertype, met toeristische tips voor de bezoekers van buiten de stad en de provincie en praktische informatie zoals de middelen van vervoer en de reistijden van en naar Maastricht. Daarbij had Russel de tijd en de moeite genomen, annonces te werven. Zijn brochure telde zestig bladzijden waarvan tien gevuld met advertenties van 41 Maastrichtse ondernemingen, die dus de aandacht der vreemdelingen op hun nering trachtten te vestigen maar ook de publiciteit van Jos Russel steunden. Russels brochure werd (uiteraard) niet opgenomen in het congres-scenario. Franquinet en Suringar vervaardigden half augustus 1875 de officiële congres-brochure, *Maastricht. Geschiedenis, merkwaardigheden en omstreken*. Het werkje, zeventig bladzijden, werd bij de openingsceremonie gratis aan de deelnemers uitgereikt.¹⁴⁷

De aankomst en de ontvangst van de congresgangers, op het Maastrichtse station op 23 augustus, was hartelijk en feestelijk. De Koninklijke Harmonie speelde Wien Neêrlands Bloed en de Brabançonne. Voorafgegaan door de muziek begaf men zich door de versierde

straten, en 'onder het vuur van duizend mooie oogen',¹⁴⁸ in optocht naar het statige raadhuis op de Markt, waar de vlaggen wapperden. De ontvangsthuis was smaakvol versierd. Burgemeester Pijls sprak een hartelijk welkomstwoord, dat door verschillende gerenommeerde gasten werd beantwoord. Alle woorden van lof, van wensen en verwachtingen werden bezegeld door een dronk, 'waarbij de bokalen met het tintelend nat der onvergetelijke weduwe Cliquot werden aangeboden' [de weduwe Cliquot: een goed merk champagne].¹⁴⁹ Ten slotte werd een Congreslied gezongen op tekst van Michael Smiets, priester-leraar aan het Bisschoppelijk College in Roermond, en op muziek van Hub Braham. Het lied bestaande uit vijf strofen werd gezongen door het Maastrichtse mannenkoor Polyhymnia, dat onder leiding stond van Braham, een muziekdocent die behalve Polyhymnia ook het zangkoor van de Maastrichtse St.-Mathiaskerk onder zijn hoede had.

Na drie dagen van lezingen, discussies, netwerken, culturele evenementen en ontspanning,¹⁵⁰ ging het congres uiteen op donderdag 27 augustus, na een copieus banket met een stortregen aan toespraken.¹⁵¹

8.2 Benefietconcert ten behoeve van de kerk van Smeermaas

Jos Russel en zijn bouwcommissie organiseerden op zaterdag 29 augustus 1875, twee dagen na het einde van het congres, een groot concert ten bate van de kerkbouw. Veel Maastrichtenaren kwamen naar Smeermaas om het initiatief van

146 *L'Ami du Limbourg* 10 april 1875.

147 Franquinet, G.D. met medewerking van L.J. Suringar, *Maastricht. Geschiedenis, merkwaardigheden en omstreken*. (Maastricht 1875); *Handelingen van het XIV Nederlandsch taal- en letterkundig congres, gehouden te Maastricht den 24, 25 en 26 augustus 1875* (Maastricht 1876) 44.

148 *Algemeen Handelsblad* 26 augustus 1875.

149 *Algemeen Handelsblad* 28 augustus 1875; *Handelingen van het XIV Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres* (Maastricht 1876). De belangrijkste bladen, opgenomen in Delpheer, informeerden het publiek geregeld in aanloop naar het congres en dagelijks in de maand augustus.

150 Spronck, 'Limburg en de NTL-sen', (2020) 174-176.

151 *Het Vaderland* 30 augustus 1875.

QUONIAM.

FEESTCANTATE.

Congres van 22 Augustus 1875.

Hoe jubelt toch deez' kalme stad?
 Waarom 't geschal aan Mosa's boorden?
 Hoe leeft 't alom, op 't plein op 't pad
 In deze steeds zoo rustige oorden?
 De driekleur wappert overal,
 De vreugde straalt op aller konen
 'T is feest in Limburgs Mosadal
 Wat moet dit al toch wel vertoonen?

Waar rust, waareendragt heerscht, waar vrede voort mogt
 bloeien,
 Waar letteren en kunst, met lust te zamen roeien,
 Daar zetelt thans de kern, van Neerlands beste zonen.
 Om 't oude 't rajectum, hun hulde te betoonen.

Juich Maastricht thans uit volle borst,
 'T congres geeft nu waar gij naar dorst
 Roep luid: welkom geleerderschaar
 Voor U trilt onze eêlste snaar.

Ja. heil in 't vaderland
 Waar door den hechtsten band
 Met telgen nauw verbonden,
 Deze eendragt is gevonden.
 Voor Noord met Zuid, dit edle paar
 Dat God nog lang dit g'luk bewaar.

J. R.

Gemengde Berigten.

Afb. 17 Feestcantate door Jos Russel bij gelegenheid van het Veertiende Nederlandsch taal- en letterkundig congres in Maastricht op 24-26 augustus 1875. *De Nieuwsbode* zaterdag 28 augustus 1875.

Russel te steunen. Het Maastrichtse zangkoor Polyhymnia, dat bij het Congres het lied van Smiets had gezongen, nam deel aan het concert in Smeermaas. Ook werd deelgenomen door het Maastrichtse zangkoor Orphée en door veel Maastrichtse amateurs. Uit het verloop van de tombola, uit de advertenties in Russels congresbrochure en nu uit de deelname aan het concert in Smeermaas bleek dat Russel kon blijven rekenen op belangstelling en steun vanuit de Limburgse provinciehoofdstad.

Het concert begon om vier uur en duurde tot ongeveer acht uur 's avonds. Vocale en instrumentale werken wisselden elkaar af. Hoogtepunt in de tweede helft van het concert was de Cantate ter ere van de kerk in aanbouw, die Russel had geschreven in samenwerking met Hub Braham. Na de muziekuitvoering kon men de kerk in schitterende belichting bewonderen en waren ook de oevers van de Maas feestelijk verlicht. Er was een fakkeloptocht; het geheel werd afgesloten met een vuurwerk.¹⁵² Op deze zelfde zaterdag publiceerde Jos Russel in *De Nieuwsbode* de tekst van zijn Feestcantate ter ere van het Taal- en Letterkundig Congres (afb. 17). Was dit alles – de Feestcantate, de dubbele koorbezetting onder leiding van Braham, de vele Maastrichtse aanwezigen, de feestverlichting, de fakkeloptocht, het vuurwerk – misschien een gebaar van Russel naar de Maastrichtse Regelingscommissie: namelijk van een Russel die zich gepasseerd en miskend had gevoeld?

9. Jos Russels creatieve jaren in Smeermaas (1875-1888)

De jaren in Smeermaas waren, journalistiek en letterkundig gezien, jaren van betrekkelijke rust. Op het gebied van de politiek, zowel de Maastrichtse, de Limburgse als de Nederlandse

politiek, had Jos Russel geen invloed meer. Schotschriften werden niet meer geschreven. In deze jaren schreef, althans publiceerde hij vier toneelstukken. Men kan vermoeden dat hij daar een publiek voor vond, al werd (nog?) geen informatie gevonden over opvoering van de stukken, toneelgezelschappen of schouwburgpubliek. De vier werken (zie bijlage) zijn alle vier toneelstukken in een historisch kader. Russel putte daarbij uit zijn rijke geschiedkundige kennis over diverse personages in verschillende tijdperiodes.

9.1 Bokkenrijders

In 1877-1878 verschenen drie publicaties van Russel, in verschillende literaire genres, maar over dezelfde onderwerpen, althans gedeeltelijk. *De rooverbenden in de Landen van Overmaas, Brabant, Holland en aan den Rijn, in de vorige, en in het begin der tegenwoordige eeuw* (1877a) is een historische studie van misdadigersbenden. Een hoofdstuk gaat over de Bokkenrijders van rooverhoofdman Schinderhannes. Het toneelstuk *Schinderhannes de rooverhoofdman* (1877b) is een bewerking van dat hoofdstuk voor toneel. Het derde werk is *De Driekoningenkoek* (1878a). Dit gaat over *Limburgsche gebruiken en misbruiken*, zoals de ondertitel op de kaft luidt. Het beschrijft inderdaad folkloristische gebruiken bij kerkelijke feesten, Nieuwjaar en kermissen die konden ontaarden in wreedheden onderling of begaan op dieren. De ondertitel op het titelblad luidt *Geschiedkundige schets in romantisch kleed*. Het boek is gedeeltelijk autobiografisch: het verhaalt gebeurtenissen uit Jos' kinderjaren die hij doorbracht bij zijn grootouders Corten. Russel vertelt over het optreden van zijn grootvader, de drossaard Reinier Corten, tegen de Bokkenrijders, over veroordelingen en bestraffingen van benedeleden en de

152 *De Nieuwsbode* 21 augustus 1875.

wraakneming van familieleden van de misdadigers op familieleden van de drossaard, dus op Jos' eigen familie. In 1877-1878 heeft Jos Russel na jarenlang verzamelen een laatste hand gelegd aan zijn gegevensverzameling over de Bokkenrijders en andere misdadigersbenden.

Een van de verhalen van zijn voorkeur was dat over de Juffrouwen Gadée. Al in zijn eerste publicatie, over Geleen, introduceerde hij de twee ongehuwde, samenwonende gezusters Gadée en jonkheer Willem Gavarelle, hun huisvriend, die roverhoofdman bleek te zijn. In *De Auvermannetjes* betrok Russel dit verhaal in de avontuurlijke tochten van zijn held ridder Thijs Vos. In een donkere nacht op een griezelige plek stuitte deze op twee boeven die, zo zou blijken, hadden deelgenomen aan de inval bij de dames Gadée. Ook bleken zij betrokken geweest bij de beruchte misdaden in Daniëlswaerd en Windraak, waarbij een bejaard echtpaar werd overvallen, gemarteld, bestolen van alles wat hun dierbaar was en in de schoorsteen opgehangen. Het verhaal van de gezusters Ida en Thereeske Gadée vertelde Russel uitgebreid in *De Driekoningenkoek*. Zij hadden hun adellijke huisvriend een flinke som geld geleend. Deze had het bedrag terugbezorgd maar was 's nachts, vermomd, in het gezelschap van een adellijke kompaan, Jan Wijnand Depreez (of De Pré) en met een dievenbende komen inbreken. Zij hadden de juffrouwen geweld aangedaan, het terugbezorgde geld weer in beslag genomen en verder alles gestolen wat zij mee konden nemen. De dametjes hadden echter Gavarelle en Depreez en enkele

bendeleden herkend en hadden dit ook laten blijken. Waarop de huisvriend en zijn maat met de noorderzon vertrokken. In *De rooverbenden* ten slotte wordt de geschiedenis van de dames, hier 'de jufvrouwen Garden' genoemd, in het begin van de uiteenzetting kort gememo-reerd.¹⁵³

Dit verhaal had Russels voorkeur omdat hij daarmee een stukje familiegeschiedenis vertelde. De Juffrouwen Gadée waren schoonzussen van drossaard Corten die met een van hun zussen, Petronella, was getrouwd. Zij waren dus oudtantes van Jos Russel. Het verhaal zal vaak en lang en breed verteld zijn in de families Corten, Lemmens en Russel. De geschiedenis was ook buiten de familie bekend; Willem de Gavarelle werd onderwerp van geschiedkundige studie.¹⁵⁴ Joseph Russel had veel informatie over bendes uit de eerste hand. Welke indruk dat alles op het kinderlijk gemoed kan hebben gemaakt, laat zich raden.

De rooverbenden in de Landen van Overmaas, Brabant, Holland en aan den Rijn was opgezet als historische studie. Russel beschreef uitvoerig hoe de genoemde streken rond de wisseling van achttiende naar negentiende eeuw door verschillende bendes geteisterd werden. Van al die groeperingen met hun aftakkingen gaf hij namenlijsten, noemde hij hun leiders, beschreef hij hun misdadige praktijken, rapporteerde hij over de strafprocessen en vermeldde hij de opgelegde straffen. *De rooverbenden* werd aanvankelijk en vervolgens decennialang beschouwd als naslagwerk. Jos Habets verwees ernaar als gezaghebbend.¹⁵⁵ Louis Augustus

153 Russel, *Geleen* (1860): 44, 71, 77, 81; idem, *Auvermannetjes* (1863): 39-41, 55-62; idem, *Driekoningenkoek* (1878): 31-34; idem, *Rooverbenden* (1877): 12-13.

154 Verzijl, Jan, 'Jonker Willem de Gavarelle en zijn familie', in: *De Limburgse leeuw; orgaan tot bevordering van de studie der genealogie en heraldiek in Limburg* 10 (1962) nr. 9: 93-98. Verwijzing naar Russel *De Rooversbenden*: 1.

155 Habets, Jos, 'Een liedeken van de Bokkenrijders uit het jaar 1743', in: *De Maasgouw* 8 (1886) nr. 13: 49-51, cit. p. 49.

Afb. 18 Russel verzorgde een uitgave van *De Bokkenrijders in het Land van Valkenburg* van P. Ecrevisse in december 1878. Advertentie in *De Nieuwsbode* 28 december 1878.

citeerde Habets met instemming.¹⁵⁶ *De roovertbenden* was een van Russels boeken die in de jaren 1970 opnieuw werden uitgegeven.¹⁵⁷ Nog in 1981 werd 'dat werk van Russel zeer benut-tigd'.¹⁵⁸ Maar door voortschrijdend Bokkenrijdersonderzoek is het boek als historisch betrouwbare bron achterhaald. Tegenwoordig wordt *De roovertbenden* gewaardeerd als de eerste geschiedkundige benadering van het verschijn-sel Bokkenrijders. Nadat over de benden decen-nialang in romantische stijl was verhaald, met aandacht voor angstaanjagende, lugubere maar onwerkelijke details als het pact tussen

Bokkenrijders en de duivel, was Russel de eer-ste die 'de ware geschiedenissen' (cursief Jos Russel)¹⁵⁹ van de rovers en hun benden vertel-de.¹⁶⁰ Russel maakte bij het schrijven van zijn boek ruimschoots gebruik van bestaande litera-tuur over de Bokkenrijders, zoals van de publi-catie van Sleinada en die van B. Becker.¹⁶¹ Zelf zegt hij de 'criminele protocollen van die tijden' geraadpleegd te hebben,¹⁶² – wat niet onmogelijk is voor de zoon van een vrederech-ter uit Sittard en Kerkrade en de nazaat van een betrokken drossaard. Ten slotte had hij tevens zijn oor te luisteren gelegd bij 'ouden van jaren'

156 Augustus, Louis, 'Twee bokkenrijders verhalen opgetekend door Jos Habets', in: *Het land van Herle* 3 (1993): 73-76.

157 Herdrukt in de jaren 1970 werden *De heerlijkheid Geleen* [...] (1860, 1974), *De roovertbenden* [...] (1877, 1979), en *Geschied- en oudheidkundige schets der stad Maastricht* (1883-1884, 1974). *De Auvermannetjes* uit 1863 had een tweede druk in 1878.

158 Melchior, J.J., *De Bokkenrijders*, (Maasbree 1981 2de druk): 1.

159 Russel, *Roovertbenden* (1877): 3.

160 Augustus, 'Twee bokkenrijders verhalen'; Van der Kuil, Tamar, *Beschrijvingen van de Bokkenrijdersbenden. Een discoursanalyse van geschriften over de Bokkenrijders uit de 18e, 19e en 20e eeuw* (Utrecht 2014).

161 Sleinada (anagram van Jan Arnold Daniels, pastoor van Scheijdt), *Oorsprong, oorzaeke, bewys en ontdekkinge van een godlooze bezwoorne bende, nagtdieven en knevelaers, binnen de lande van overmaeze en aenpaelende landstreeken ontdekt, met nauwkeurig getal der geexecuteerde en vlugtelingen* (1779); B. Becker (eigenlijk Johannes Nicolaus Becker), *Actenmäßige Geschichte der Räuberbanden an den beyden Ufern des Rheins. Zweyter Theil: Enthaltend die Geschichte der Brabäntischen, Holländischen, Mersener, Crevelder, Reußler, Neuwieder und Westphälischen Räubetbande; aus Criminal-Protokollen und geheime Notizen* (1804).

162 Russel, *Roovertbenden*, (1877): 8.

en enkele mondeling overgeleverde verhalen opgenomen.¹⁶³ Als hij een overlevering niet kon bevestigen (uit een geschreven bron), voegde Russel die opmerking toe aan het verhaal.

Russels drie publicaties geheel of gedeeltelijk gewijd aan de Bokkenrijders verschenen in 1877-1878. In 1878 verzorgde hij tevens een heruitgave van *De Bokkenrijders van Valkenburg*, het boek van Pieter Ecrevisse dat Russel in Rotterdam 1865 had aangemerkt als teken van het herlevend Nederlands in Limburg (afb. 18).

9.2 Misdaad en straf

Als journalist en hoofdredacteur, als beoefenaar van taal- en letterkunde blijkt Jos Russel breed geïnteresseerd. Een van de onderwerpen waarnaar zijn bijzondere belangstelling lijkt uit te gaan, was het thema misdaad en straf. Russel wijdde enkele publicaties aan rechtszaken, behalve aan die waarbij hij zelf betrokken was (*Een drukpersproces*, 1874) ook aan de zaak Pierre Janssen, Jeanne Rutten en Catharina Koolen (*Compte-rendu des séances de la Cour Provinciale du Duché de Limbourg* enz., 1865f) en *De zaak Hubert Alofs: moord en diefstal gepleegd in Smeermaas, den 20/21 maart 1881* (1881) (zie bijlage). Ook in zijn bladen ruimde hij veel plaats in voor de rechtbankverslagen. Recht, rechtvaardigheid, gerechtigheid had Jos Russel zelf hoog in het vaandel – zoals hij dat verwoordde bij crisismomenten: zijn veroordelingen, zijn internering in 1869 en zijn emigratie naar België in 1874.

Maar Russels belangstelling voor misdaad en bestraffing ging verder dan alleen de toepassing van het wetboek van strafrecht. Zo plaatste hij in de *Ami* van 29 januari 1870 bij gelegenheid van de executie van een misdadiger een artikel over een doodstraf zo'n twintig jaar eerder voltrokken door middel van de guillotine.

De veroordeelde, een grote, sterke man die onvoldoende geketend of geboeid was, zag kans de beul onder het mes te duwen en de hendel over te halen. De bijl hakte een stuk van het achterhoofd af, van de kruin tot de zesde halswervel. De gerechtsdienaar stierf niet, hij werd krankzinnig. Toen daarna de misdadiger onder de valbijl werd gehouden, verzette hij zich zodanig dat het mes hem slechts ernstig verwondde. Met man en macht werd de veroordeelde nu in de juiste positie gehouden, zodat uiteindelijk het hoofd van de romp kon worden gescheiden.¹⁶⁴

Jos Russel had belangstelling voor de spectaculaire, zelfs de lugubere kanten van lijfstraffen en executies, waarvan hij de aspecten gedetailleerd beschreef. Ook in zijn fictieverhaal *De Auvermannetjes* had hij de zware straffen die ridder Vos ten deel vielen gedetailleerd beschreven en er de krantenlezers in dagelijkse afleveringen mee geconfronteerd. In *De rooverbenden* beschreef Russel gedetailleerd de lijfstraffen en terechtstellingen van de misdadigers, echter nadat hij tot in gruwelijke details ook hun misdaden had beschreven. Bijvoorbeeld: 'Zoo zag men dat jonge vrouwen naakt werden uitgekleeft, dat men aan anderen de vingers afsneed om de ringen te bemeeisteren, dat jonge meisjes met gloeiende ijzers gebrand werden, en dat aan kleine, weenende kinderen de ooren werden afgesneden, terwijl oude mensen in den schoorsteen werden opgehangen, en man en vrouw aaneengebonden, gezamenlijk met slagen verscheurd werden.' Na een zekere molenaar neergeslagen, getrapt en aan de haren door de verschillende vertrekken van zijn molen gesleurd te hebben, sleepten zij hem 'weerom naar beneden, waar zij hem uitkleedden en gedurende een kwartier

¹⁶³ Ibidem 47.

¹⁶⁴ *L'Ami du Limbourg* 29 januari 1870. Het artikel is ondertekend met de initialen V.L. Dit betekende niet dat Jos Russel niet de auteur zou zijn. In ieder geval plaatste hij, als hoofdredacteur, deze gruwelijke feiten van twintig jaar eerder (die niets met de actualiteit te maken hadden) als hoofdartikel in zijn krant.

uurs met kaarsen den linkerarm brandden, zoodanig dat hij in onmacht viel, om hem geld te doen verschaffen. In dezen toestand sprong een roover den op den grond liggende moleenaar met voeten op de borst, een ander wierp hem jenever in het aangezicht om hem tot bewustzijn te brengen. [...] Daarna sleepten zij hem andermaal in de kamer, brandden den armen man opnieuw met kaarsen onder den arm, wierpen hem een koord om den hals, en trokken hem aan een nagel in de hoogte. De nagel brak echter, en de ongelukkige viel neder [...]' ¹⁶⁵ Zo gaat het maar door met de meest barbaarse wreedheden, bladzijde na bladzijde. De bijzondere belangstelling voor de wrede details en de gedetailleerde beschrijvingen daarvan verwijzen misschien naar hardvochtige, morbide trekken in het karakter van Jos Russel.

9.3 Het antisemitisme van Jos Russel

De wreedheden waarvan in *De rooverbenden in de Landen van Overmaas, Brabant, Holland en aan den Rijn* zo overvloedig sprake is, worden door de schrijver op drie manieren met joden in verband gebracht. Volgens Russels bronnen waren de joden de wreedste van alle misdadigers. Zij zouden het leiderschap bekleden van de meeste rooversbenden van de Zuiderzee tot aan de Donau. Zij zouden betrokken zijn bij negenhonderdvijftig van de duizend diefstallen in deze landstreken. ¹⁶⁶ Maar ook worden de joden beschreven als de 'aanbrengers', 'die als marskramers in de huizen slopen, alles nakeken, en dan den roof aanbragten, waarvoor zij een aanzienlijk aandeel in de buit, zooveel namelijk als de aanvoerder, genoten. Zij waren zeer dikwijls schuld dat de bestolenen mishandeld werden, daar zij grooten ophef maakten van de rijk-

dommen der slachtoffers die zij aanwezen.' ¹⁶⁷

Maar ook werden de joden beschreven als de voornaamste slachtoffers van de rooverbendes. De plunderingen en pijnigingen die zij moesten ondergaan, waren zo mogelijk nog gruwzamer dan die van de medeburgers. In bepaalde streken was het zo erg 'dat de joden afgevaardigden bij Schinderhannes zonden, om met hem te onderhandelen.' ¹⁶⁸ Joden werden dan 'schatplichtig' gemaakt: gedwongen om op vastgestelde data bepaalde bedragen of goederen af te staan. Zij werden geïntimideerd, afgeperst, gehanteerd en geridiculiseerd. Vooral in het hoofdstuk over Schinderhannes vertelt Russel daar anekdoten over. Deze maken een belangrijk deel uit van het 'blijspel in vier bedrijven met zang' over Schinderhannes, dat hij ook in 1877 in druk liet verschijnen. Alle personages en scènes en aktes in het stuk zijn rechtstreeks ontleend aan het geschiedkundig werk *De rooverbenden*.

In *De rooverbenden* en *Schinderhannes* komen dus antisemitische uitlatingen en taferelen voor. Hoe antisemitisch was Jos Russel? In het dagelijkse leven zocht Russel niet de controversen met zijn joodse medeburgers. In zijn *Kroniek [...] der stad [...] Sittard* beschreef hij in enkele alinea's de situatie van de Israëlieten in Sittard, alsook die van de protestanten. Hij hechtte eraan te vermelden 'dat de Sittardsche Israëlieten en protestanten zich steeds als rustige en vreedzame inwoners hebben gekenmerkt, en dat tusschen hen en de katholieke bewoners geene de minste oneenigheid of uitsluitingsgeest heerscht, maar altijd broederlijkheid en eendragt in den volsten zin bestaat en voortduurt.' ¹⁶⁹

In Russels Maastrichtse jaren had hij aanvragen met een man van joodse origine, Samuel

¹⁶⁵ Russel, *Rooverbenden* (1877): 67, 158-160.

¹⁶⁶ Ibidem: 69.

¹⁶⁷ Ibidem: 193.

¹⁶⁸ Ibidem: 152.

¹⁶⁹ Russel, *Sittard* (1862): 134.

Marckx, niet vanwege diens jood-zijn maar als een lid van de 'klik' rond Pijls die hem in augustus 1866 had weggestemd als secretaris van het Oudheidkundig Genootschap. De zure woordenwisselingen, via de voorzitter, tussen Russel en Marckx in ledenvergaderingen gingen over procedurele punten en interpretaties van de statuten.¹⁷⁰ In zijn verslaglegging in *L'Ami du Limbourg* voerde Russel zijn tegenstander op als Mozes Marckx, kennelijk om 'het gewiekste karakter van Marckx (te) onderstrepen'.¹⁷¹ In november 1866 meldde de *Ami* dat de politieke kandidaten die de stem kregen van de *Courrier*, gesteund werden door iemand wiens naam hij niet vermeldde maar die hij omschreef als 'un marranne [een gedoopte jood] die door zijn eigen familie was verstoten, veracht door wie met hem te maken kreeg en geminacht door wie zich van hem bedienden om hun doelen te bereiken.' Marckx herkende zich in die beschrijving en diende een klacht in tegen Russel.¹⁷²

De hoofdredacteur-drukker-uitgever van *L'Ami du Limbourg* wist zich in het politiek-ideologisch debat doorgaans gesteund door zijn collega van *Het Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*. In hun kolommen wuifden Jos Russel en de jood Izaak Jacob Lion elkaar vriendschappelijke complimenten toe.

Toen Russel in 1873 *De Nieuwsbode* overnam van Demarteau, schrapte hij daaruit de rubriek 'Lijp en Saartje', waarin een joods echtpaar de nieuwsfeiten becommentarieerde op een manier die de toenmalige lezer blijkbaar interpreteerde als eigen aan joden.¹⁷³ Jos Russel was niet in principe tegen Joden gekant.

Het antisemitisme waarvan Russel blijk gaf in *De rooverbenden* en *Schinderhannes*, bediende zich van stereotypen, vooral van twee basale,

eeuwenoude typen: de geldbeluste jood en de wrede jood. Het waren stereotypen die in de westerse cultuur waren ontstaan en door de eeuwen heen door brede bevolkingslagen werden gedragen. Deze negatieve stereotypen hadden hun positieve tegenhangers zoals de wijze en eerbiedwaardige, de intelligente, de verdraagzame en filantropische jood. In hun 'slechte' alsook in hun 'goede' gedaante verschenen de joden in de West-Europese literatuur, globaal genomen vanaf de middeleeuwen. Bekende representanten van de 'slechte' jood waren Barabbas uit *Jew of Malta* van Marlow en Shylock uit *The merchant of Venice* van Shakespeare. Lessing stelde daar *Nathan der Weise* als de 'goede' jood tegenover.¹⁷⁴

Nederlandse letterkundigen in de negentiende eeuw huldigden allen bepaalde opvattingen over de joden, variërend van welwillendheid tot notoir antisemitisme. In de christelijke kringen herkenden Bilderdijk en zijn geniale leerling, de tot het Christendom bekeerde jood Isaac da Costa, in de joden hun 'broeders in de Messiasverwachting'. Maar eveneens in christelijke kringen schreef een groep dichtende predikanten, onder wie Johannes van der Palm, Nicolaas Beets, Johannes Hasebroek, Jan Jacob Lodewijk ten Kate en Johannes van Vloten, over de val en de verworpenheid van het joodse volk, terwijl zij zichzelf beschouwden als 'de nieuwe uitverkorenen'. In katholieke kringen was de houding minstens even afwijzend, met name tegenover de geëmancipeerde en geassimileerde joden die, volgens katholieke auteurs, het christelijke Europa ondermijnden. De verhalen over hostieschennis, kindermoorden en bronnenvergiftiging deden hier nog de ronde. Joseph Alberdingk Thijm geloofde erin als his-

170 Venner, 'Oudheidkundig Genootschap' (2003): 184-185, 187.

171 Ibidem: 200.

172 *L'Ami du Limbourg* 17 november en 8 december 1866.

173 Van der Bruggen, *Kobus en Poet* (2019b): 17-18, 24-25.

174 Weijtens, Martinus Johannes Petrus Maria, *Nathan en Shylock in de Lage Landen; de Jood in het werk van de Nederlandse letterkundigen in de negentiende eeuw* (Groningen 1971).

torische feiten. Ook vrijdenkers als Jan ten Brink worstelden met het Jodenvraagstuk en konden zich niet of nauwelijks ontworstelen aan het negatief-stereotype beeld van de jood. Geleerde en integere sprekers op het Taal- en Letterkundig Congres in Maastricht, als Beets, Hasebroek, Ten Kate, Van Vloten, Alberdingk Thijm en Ten Brink waren antisemiet of hingen antisemitische theorieën aan. Hun meningen over de joden en het 'Jodenvraagstuk' waren vermoedelijk veel uiteenlopende dan die omtrent kwesties van taal- en letterkunde.

9.4 De drukkerij-uitgeverij annex winkel van Jos Russel in Maastricht na 1874

Na Russels emigratie naar Smeermaas verhuisde zijn bedrijf in Maastricht eerst naar de Grote Staat nr. 1829, vervolgens naar de Spilstraat nr. 1166. Russel hield de *Ami du Limbourg* operationeel, zijn recent overgenomen *Nieuwsbode* zette hij goed op de rails en bracht hij tot een relatieve bloei die enkele jaren aanhield.¹⁷⁵ De bladen in het politiek zwaar gepolariseerde Maastricht van de jaren 1860-begin jaren 1870 waren aan veranderingen onderhevig. Tot 1870 kon de *Ami* zich verheugen in een toenemend aantal advertenties en abonnees; per januari 1870 werd het in een groter formaat uitgegeven. Vanaf begin 1873 verscheen het dagblad gedeeltelijk, vanaf 28 september 1873 geheel in het Nederlands. De *Courrier de la Meuse* was vanaf 1872 veranderd van eigenaar en in handen gekomen van Henri Bogaerts, die ook de *Katholieke Illustratie* en het *Dompertje van den ouden Valentijn* uitgaf, zodat het voormalige Thorbeckiaanse blad nu een zuiver klerikaal geluid liet horen. Daarmee was 'dit machtige wapen uit Pijls'

handen geslagen'.¹⁷⁶ Het *Venloosch weekblad* constateerde begin 1872 de fundamentele koerswijziging van de *Courrier*, zodanig dat daarmee het bestaan van *L'Ami* nu geheel overbodig was geworden.¹⁷⁷ *L'Ami du Limbourg* verdween half juli 1881 uit het bladenlandschap. Russels *De Nieuwsbode. Weekblad voor Limburg* vegeteerde voort van juli 1881 tot maart 1889 met als tweede ondertitel *Tevens vervangende L'Ami du Limbourg*.

Nog in de Boschstraat was hij naast zijn eigen pennenvruchten ook werken van andere auteurs gaan verkopen. Op zijn nieuwe Maastrichtse werkadressen drukte en verkocht hij onder meer ook werk van Richard Quaedvlieg, de jonge letterkundige die hij in deze periode onder zijn hoede had. In de loop der jaren namen godsdienstig getinte uitgaven toe. Zo publiceerde hij de *Catechismus of Christelijke leerling voor de Catholieke jeugd*, en *Krachtige gebeden om deugdzaam te leven en zalig te sterven*, voorts *De Christelijke Moeder* alsook *De Christelijke Huisvader* en andere. *Scherpenheuvel en het heiligdom van O.L.V. aldaar, verrijkt met gebeden en geestelijke oefeningen ten dienste der bezoekers aan het genade-beeld*, uit 1885 was een boekje uit eigen koker.

Naast schrijfbehoeften, zoals diverse kwaliteiten papier, schriften, enveloppen en zegellak, verkocht hij ook een 'toover-inktoker, waaruit men gedurende 100 jaar schrijven kan, mits bijvoeging van een weinig water'. Ook verkocht hij geschenken voor communicanderen: kerkboeken, rozenkransen, 'gekleede en gekleurde beeldjes'. In zijn advertenties berichtte hij de H.H. Geestelijken dat de wierook die hij als alleen-gerechtigde namens de Franse fabrikant in Nederland mocht verkopen, niet alleen van prima kwaliteit was, maar ook dat hij tien

¹⁷⁵ Van der Bruggen, *Kobus en Poet* (2019b): 17-18, 24-25.

¹⁷⁶ Maenen, *Regout* (1959): 109.

¹⁷⁷ *Venloosch weekblad* 11 januari 1873.

procent van de opbrengst afstond aan het bisdom ten gunste van de Sint-Pieterspenning.¹⁷⁸

9.5 Jos Russels laatste activiteiten

In 1878 verzorgde Jos Russel een heruitgave van *De Bokkenrijders in het land van Valkenburg* van Ecrevisse.¹⁷⁹ In 1883-1884 publiceerde Russel zijn tweedelige werk *Geschied- en Oudheidkundige schetsen der stad Maastricht*. Het was het laatste omvangrijke boek dat hij zou voltooien.¹⁸⁰ Het deed Russel goed dat hij bij het klimmen der jaren erkenning kreeg. In juni 1884 kreeg hij de titel der 'Avvocati di San Pietro' (Advocaten van Sint Pieter).¹⁸¹ Dit was een genootschap van juristen, canoniek erkend bij breve van Paus Leo XIII gedateerd 5 juli 1878, met als belangrijkste doelstelling de verdediging van de Heilige Stoel en zijn rechten en voorrechten in zowel geestelijke als wereldlijke zaken. Zij legden zich toe op rechtskundige bijstand bij de verdediging van die rechten en privileges voor burgerlijke rechtbanken. Meer in het algemeen verzetten zij zich tegen laster van vijanden van de Kerk en tegen leugens en verdraaiingen van de geschiedenis, de rechtspraak en de geloofswaarheden van de Kerk. De gewone leden waren juristen, maar het genootschap accepteerde als leden of ereleden ook priesters en leken die zich bijzonder onderscheidden in het nastreven van de doelstellingen van het genootschap. De Avvocati di San Pietro moeten in Jos

Russel een toegewijd medestander van hun streven herkend hebben.

Kort daarop verscheen een nieuw blad, de *Katholieke Kronijk*, 'onder toezicht en met medewerking van meerdere heeren geestelijken'. Het zou alles publiceren wat voor katholieken van belang was: pauselijke en bisschoppelijke brieven, kerkelijke benoemingen, toelichtingen omtrent geloof en zeden, enzovoort. Het blad, dat zesmaal per maand verscheen, stond onder hoofdredacteurschap van Jos Russel. Het verscheen van 1 oktober 1884 tot 25 september 1885.¹⁸²

Toen bij werkzaamheden aan de Zuid-Willemsvaart in mei 1888 een mammoetslagtand van drie meter lang werd opgegraven, werd 'de heer Russel, letterkundige te Lanaken', door de Belgische regering verzocht maatregelen te nemen ter conservering van deze kostbare vondst en tot vervoer ervan naar het Koninklijk Museum in Brussel.¹⁸³

Op 9 november 1888 overleed Jos Russel tamelijk plotseling na een kortdurende ziekte. Hij werd begraven op 12 november, op het kerkhof in Lanaken. Niemand sprak bij het graf. Grote kranten gaven er geen kennis van; het *Venloosch weekblad* signaleerde het overlijden een week na dato. Jos Habets schreef een slordig 'Doodsbericht'.¹⁸⁴ Russels doodsprentje memoreerde hem als 'Advokaat van den H. Petrus' en 'Ridder van de Orde van Nichan'

178 *L'Ami du Limbourg* 15 maart 1875; *De Nieuwsbode* 24 februari 1877; *De Nieuwsbode* 8 september 1877; *De Nieuwsbode* 9 februari 1878. De Sint-Pieterpenning was een wereldwijde geldinzamelingsactie tot financiële en morele steun van de paus.

179 *De Nieuwsbode* 28 december 1878.

180 *Geschied- en Oudheidkundige schetsen der stad Maastricht* was een van de boeken van Jos Russel die in de jaren 1970 opnieuw zouden worden uitgegeven.

181 *Tilburgsche Courant* 19 juni 1884; *Maas en Roerbode* 21 juni 1884; Russel en Bongaers, 'Vier onderscheidingen' (2017).

182 Flament, 'Maastrichter kranten' (1887); *Venloosch weekblad* 27 september 1884; *De Tijd* 1 december 1884; Russel en Bongaers, 'Vier onderscheidingen' (2017).

183 *Le Courrier de la Meuse* 24 mei 1888, de *Haagsche courant* 26 mei 1888, de *Maas en Roerbode* 16 juni 1888 en het *Venloosch weekblad* 16 juni 1888.

184 *Venloosch weekblad* 17 november 1888. Jos Habets 'Doodsbericht' (1888).

Afb. 19 Doodsprentje voor- en achterzijde bij het overlijden van Jos Russel, 9 november 1888. Lanaken FAR.

(afb. 19). Wonderwel had op zijn grafsteen kunnen staan wat Jos Russel zelf in 1863 al op de zerk van zijn ridder Thijs Vos had geschreven: 'Hier ligt begraven ridder Thijs Vos, die zijne roekeloosheid duur moest boeten, doch op 't einde zijns leven alhier rust vond. Deugden en dapperheid bezielde zijn goed hart.'

Conclusie

Toen Jos Russel in september 1865 bij het achtste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in Rotterdam zijn lezing hield over 'de herleving der letterkunde in het Hertogdom Limburg', presenteerde hij zich als de 'jonge Limburger' die zich 'vermetel en onbezonnen' voelde in aanwezigheid van 'de geleerde vergadering'. Voor menig toehoorder was Russel een bekende maar controversiële Maastrichtenaar. De tegenwoordige lezer beschikte niet meer over voldoende informatie om zich een beeld te

vormen van Jos Russel. De spaarzame gegevens betroffen onsamenhangende aspecten van diens leven en werken en bleken niet zelden foutief. De belangrijkste onderzoeksvraag luidde daarom: Wie was deze Limburgse letterkundige en politiek en maatschappelijk betrokken krantenman?

Jeugdervaringen blijken belangrijk in het leven van menigeen, zo ook van Jos Russel. De kleine Jos bracht zijn kinderjaren niet door met zijn ouders en het gezin in Sittard, maar met de grootouders van moederskant in Geleen. Grootmoeder Maria Theresia Corten was een dochter van Reinier Corten, de vroegere drossaard van Geleen. Het waren gelukkige kinderjaren. Jos Russel schreef zijn eerste boek over Geleen. Hij droeg het op aan een nazaat van zijn overgrootvaders vroegere werkgever, de Prince de Ligne. Een van Jos' lievelingsboeken had Geleen als herkenbare achtergrond: *Het*

Meilief van Geleen. Russels eigen fictieverhaal *De Auvermannetjes* speelde zich eveneens af in Geleen. Drossaard Corten had de Bokkenrijders bestreden. Joseph heeft, zo werd hierboven beredeneerd, die verhalen vaak horen vertellen. Hij herhaalde ze of verwees ernaar in verschillende van zijn eigen werken. Jos Russels andere lievelingsboek was een Bokkenrijders-geschiedenis, *De Bokkenrijders in het land van Valkenburg*. Enkele van zijn werken hadden geheel of gedeeltelijk de Bokkenrijders tot onderwerp. *Het Meilief* en *De Bokkenrijders* van Pieter Ecrivisse moeten hebben bijgedragen aan Russels vorming tot letterkundige.

Als letterkundige bewoog Jos Russel zich op een breed terrein van letterkundige genres: de archeologie en de geschiedenis, de topografie en de toponymie, volkskunde, de essayistiek en de journalistiek. Daarnaast schreef Russel fictie en schreef hij voor het toneel. Hij was breed georiënteerd; als mens was Russel veelkleurig.

Jos Russel was bewonderaar van de schrijver Pieter Ecrivisse. In Rotterdam had hij *De Bokkenrijders* en *Het Meilief* genoemd als tekenen van de herleving van het Nederlands in Limburg: 'limburgsche taferelen [...] door een limburgers geschreven'. Russel moet Ecrivisses literaire uitgangspunten onderschreven hebben. Volgens deze laatste moest een schrijver putten uit de roemruchte geschiedenis van het eigen gewest of de eigen stad. Door die lectuur moesten bij de lezer gevoelens van trots op en liefde voor de eigen streek toenemen. Die gevoelens zouden bijdragen aan de nationale cohesie. Tegelijkertijd moesten de voorvaderlijke deugden, waarden en normen gepromoot worden. Literatuur met deze beide kenmerken zou een tegenkracht bieden tegen de zedeloze, de nationale gevoelens ondermijnende literatuur van 'republikeinse franschen en Belgische fransquillons'. In veel werken van Ecrivisse worden bepaalde herkenbare streken of plekken met liefde en toewijding beschreven, terwijl deugdzaamheid beloond en moreel verwerpelijk gedrag gestraft wordt. Deze beide

kenmerken zijn herkenbaar in Russels fictieverhaal *De Auvermannetjes*, en meer nog in *Le Parricide de Meerssen* van Russels leerling-werknemer Richard Quaedvlieg. De bewondering van Russel voor Ecrivisse, met name voor *De Bokkenrijders in het land van Valkenburg*, blijkt ten slotte uit Russels heruitgave van dit boek in 1878.

In sommige van zijn werken lijkt Russel nieuwe wegen in te slaan. De geschiedkundige studie *De roovertenden in de Landen van Overmaas, Brabant, Holland en aan den Rijn, in de vorige, en in het begin der tegenwoordige eeuw* is verouderd als bron bij Bokkenrijdersonderzoek. Maar het heeft een zekere reputatie behouden, namelijk als eerste boek dat het fenomeen Bokkenrijders geschiedkundig benaderde. Ongeveer hetzelfde geldt voor zijn stedenbeschrijvingen in historisch perspectief. Russel was de eerste die afstapte van de literaire, interessante of spannende vertelling, maar die geschiedenis wilde schrijven en daarbij putte uit primaire bronnen. Zijn nieuwe benadering in de topografie (vanuit historisch perspectief) werd hierboven gemeld naar aanleiding van Russels eerste werk in dit genre, *De heerlijkheid Geleen, hare voormalige heeren, geregt, gebruiken, enz.* Maar de vernieuwing zette zich voort met zijn volgende steden- of plaatsbeschrijvingen. Zowel bij *De roovertenden* als bij *Geleen* bleek Jos Russel nieuwe wegen in te slaan.

Hoewel Russel niet een groot vernieuwer was, niet op letterkundig noch op politiek en maatschappelijk gebied, was het verkennen van nieuwe wegen hem niet vreemd. Zijn nieuwe procedé voor het fabriceren van kalk (in Mheer 1856-1857) werd baanbrekend genoemd. Zijn project tot steenkolenwinning kende een gunstige start. Zijn initiatief tot de oprichting van het Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg heeft geresulteerd in het huidige Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Het *Jaarboek* van dit Genootschap gaat terug tot in de jaren 1863, toen onder anderen Russel vastlegde dat jaarlijks een boekwerk

van vierhonderd bladzijden uitgegeven zou worden, en tot 1865, toen Russel het (hernieuwde) bestuur uitdaagde zich aan die afspraken te houden. Misschien kan of moet zelfs Russels pleidooi voor de 'herleving van de Nederlandse taal in Limburg' in Rotterdam 1865 gezien worden als een initiatief tot veranderen en verbeteren. In dat geval moet het Russels persoonlijke project zijn geweest. Zijn handreiking aan de verzamelde geleerden in Rotterdam en de invitatie tot een congres in Maastricht waren dan van Russel persoonlijk uitgegaan, niet namens een Maastrichtse of Limburgse achterban. De jonge Jos Russel had in 1865 nogal pretenties gehad...!

Bovenal was Jos Russel krantenman. In de Maastrichtse politiek van de jaren 1860-1875, waarin de klerikalen en de liberalen lijnrecht tegenover elkaar stonden en elkaar zozeggd te vuur en te zwaard bestreden, was ook de journalistiek zwaar gepolariseerd. De politieke en journalistieke tegenstellingen waren overigens evenzeer zichtbaar op provinciaal en landelijk niveau. In de Maastrichtse journalistiek bemande Jos Russel de klerikaal-ultramontaanse stellingen, gesteund door de grootindustriële Petrus Regout en jurist en politicus Edmond van Widdershoven. Russels nieuwsblad *L'Ami des intérêts Limbourgeois*, vervolgens *L'Ami du Limbourg* geheten, en het weekblad *De Nieuwsbode* vormden geduchte concurrenten voor het dagblad *Le Courrier de la Meuse* en het weekblad *De Limburger* die door Charles Hollman werden uitgegeven en feitelijk de spreekbuis waren van de Thorbeckiaans-liberale burgemeester Willem Hubert Pijls en zijn aanhang op het stadhuis. De bladen van Hollman waren ouder dan die van Russel, eerstgenoemde had een langere staat van dienst als hoofdredacteur-drukker-uitgever. De *Courrier* en de *Limburger* genoten daarenboven de protectie van 'het stadhuis'. Maar journalistiek werden *L'Ami* en de *Courrier* als gelijk en evenwaardig aan elkaar beschouwd. Ook door de provinciale en

de landelijke bladen werden de *Ami* en de *Courrier* gezien als de representanten van en de woordvoerders voor de twee politiek-ideologische kampen in de Limburgse provinciehoofdstad. Het is Russels verdienste als krantenman, dat hij in Maastricht in korte tijd een klerikaal-ultramontaanse pers heeft kunnen oprichten als volwaardige tegenhanger van de oudere, meer ervaren en gereputeerde liberaal-ultramontaanse pers van de liberale stedelijke elite.

Als politiek en maatschappelijk geëngageerd journalist toonde Russel zich een gedreven activist en bedreven pamfletist. Bestuurders van een andere politieke signatuur dan de zijne bestookte hij met kritiek. Kritiek, verwijten en verkapte of zelfs openlijke beschuldigingen richtte hij aan het adres van de burgemeester van Maastricht en zijn bestuurdersklok (*De Limburgsche coterie*, 1866), provinciale bestuurders en Kamerleden (*Hoe men de kiezers wil verschalken*, 1866), de commissaris van de koning in Limburg (*Zoo lang gaat de kruik te water tot ze eindelijk berst*, 1867) en minister Thorbecke (*De opening van den Limburgsche Staats-spoorweg*, 1865; *Het bezoek van den heer Thorbecke aan het Hertogdom Limburg*, 1865). Zijn militante proza is nog steeds aangenaam om te lezen. Aan de scherpe pen van Jos Russel is menige vileine alinea te danken. Maar in die tijd waarin assertieve burgers elkaar voor een insinuatie of een scheldwoord voor de rechter daagden, hebben Russels politieke pamfletten nooit rechtstreeks tot rechtszaken geleid. Wel oogste Russel menige gerechtelijke aanklacht en vervolging vanwege hoon, smaad of laster in zijn bladen tegen de liberalen. Maar met die hatelijkheden betaalde hij Hollman slechts met gelijke munt. Ook wat de scheldkanonnades in hun bladen aan elkaars adres betrof, waren de *Ami* en de *Courrier* aan elkaar gewaagd.

In het journalistieke mijnenveld van zijn tijd heeft Jos Russel zich niet altijd met de nodige voorzichtigheid bewogen. Met de 'stoutmoedigheid' waarvoor hij zich in Rotterdam had geëxcuseerd, kwam hij tot beslissingen en

maatregelen die zijn politieke tegenstanders benutten tot Russels maatschappelijke nadeel.

Met zijn dag- en weekbladen, zijn schotschriften en pamfletten streefde Jos Russel naar 'recht en eerlijkheid en de belangen van iedereen'. Zo karakteriseerde Russel zelf zijn streven. De krant die hij uitgaf in het najaar van 1872 heette *Maastricht, Limburg en Nederland*, en droeg als ondertitel *Weekblad gewijd aan de belangen van iedereen*. De titel van het blad impliceerde dat hij met 'iedereen' niemand uitzonderde in Maastricht, Limburg en Nederland. In de afleveringen van de *Ami* en de *Nieuwsbode* van direct na zijn emigratie naar België benadrukte Russel zijn dienstbaarheid aan 'recht, eerlijkheid en de belangen van iedereen'. Zijn politiek activisme was daarop gericht. Maar tevens zette hij zich in bij grote noden zoals die van de repatrianten na de Frans-Duitse oorlog. Ook ondersteunde hij op verzoek projecten als de kerkenbouw in Banholt en Smeermaas. Nooit deed een hulpbehoevende tevergeefs een beroep op haar vader, volgens Julie van der Lans-Russel.

Russels opvattingen over 'recht en eerlijkheid' lijken afgemeten aan formele wet- en regelgeving en aan wat hijzelf politiek en maatschappelijk wenselijk achtte. Veel conflicten waar Russel in zijn bewogen carrière bij betrokken is geweest, lijken gerelateerd aan (feitelijke dan wel vermeende) inbreuken op regels, verwachtingen of overeenkomsten. In Mheer had pastoor Vinckenbosch de hand gelicht met het keizerlijk decreet; de baron-burgemeester verbrak het arbeidscontract met Russel. In Munstergeleen was een leverancier van hop zijn handelscontract niet nagekomen. In Maastricht legden bestuursleden van het Oudheidkundig Genootschap bepaalde statutaire afspraken als 'vrome wens' naast zich neer. Bij bepaalde Tweede Kamerverkiezingen vermoedde Russel een inbreuk op het kiesreglement. In Banholt probeerde hij de kerkbijvervaarders binnen kerkelijke wetten en wensen te laten opereren. Bij al deze en dergelijke

inbreuken op wet- en regelgeving betoonde Russel zich rechtzinnig, zelfs rigide. Waar het recht, het prerogatief van de regerend vorst gerespecteerd moest worden (het recht tot gratieverlening), ging Russel tot het uiterste: hij verkoos twee weken detentie boven meewerken aan ongerechtigheid.

Als Russel zaken 'recht' en 'eerlijk' vond, was hij niet of moeilijk van zijn standpunt af te brengen. Met rechtlijnige, soms ongenueanceerde standpunten kon hij vriend en vijand tegen de haren in strijken. Zijn principiële stellingnamen leidden daarenboven tot de al genoemde vele rechtszaken en veroordelingen; de torenhoge bedragen aan boetes, genoegdoeningen en andere schulden werden hierboven aangestipt. Het echtelijke en het gezinsleven moeten onder dit alles geleden hebben. Met zijn uit principe geweigerde gratie in 1869, dus met zijn afwezigheid uit gezin en bedrijf, benadeelde hij zowel het ene als het andere. Bij zijn veroordeling in 1874 trok hij vrouw en kinderen met zich mee in zijn zelfgekozen ballingschap. Halsstarrig weigerde hij om gratie te vragen. Toen zijn echtgenote een gratieverzoek indiende, desavoueerde Russel haar openlijk door middel van krantenadvertenties.

Daarenboven gaf Jos Russel blijk van morbide karaktertrekken. In het verlengde van zijn nadruk op het rigoureuus handhaven van wetten, regels, contracten en afspraken, lag zijn belangstelling voor straffen en sancties. Russel had een opmerkelijke belangstelling voor rechtspraak, veroordeling en bestraffing. In zijn letterkundig werk (de journalistiek, het fictieverhaal, de volkskundige en de geschiedkundige studie, het toneelwerk) beschreef hij lijfstraffen en executies met aandacht voor de fysieke en de morele details. Vanuit zekere gevoelens van antisemitisme, waarvan veel *upper-class* negentiende-eeuwers blijk gaven, beschreef hij joden zowel als daders alsook als slachtoffers van gruwelijke wreedheden.

Voor zijn streven naar ‘recht en eerlijkheid’ in het gedrukte woord en in de maatschappelijke interventie, verlangde en verwachtte Russel uiteindelijk erkenning en dankbaarheid. Na zijn strenge veroordeling in 1874, en bij de zwaarwegende consequenties die daar het gevolg van waren, had Russel verwacht dat ‘iedereen’, of ten minste de hele krantenwereld, partij voor hem zou kiezen en zijn zaak zou steunen. Maar de pers hield zich stil. Dit kwetste Russel het meest in het hele delict: dat hij, niet opziende tegen de hoge kosten, alleen in de bres was gesprongen om de kwestie (over de verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid van de drukker-uitgever) ten principale te laten uitzoeken, maar daarvoor in de pers ‘niet de minste bijval’ had geoogst, ‘geen greintje dank’. Jos Russel voelde zich verraden.

Jaren later mijmerde Jos Russel over zijn leven. Het leidde tot nostalgische bladzijden over zijn jeugd in *De Driekoningenkoek*. Hij haalde herinneringen op aan zijn geliefde Geleen en zijn geëerde grootouders. Hij vertelde over huiselijke feesten gevierd in het grootouderlijk gezin, feesten waarvan hij zich treffende details wist te herinneren, die hij met liefde en dankbaarheid beschreef. Maar toen hij die regels schreef, realiseerde Russel zich dat hij ‘weldra vijf kruisjes achter zijn naam’ zou moeten plaatsen. Na het verloop van zijn gelukkige jeugdijaren waren zorg, onrust, kwelling, valsheid en ondank zijn deel geweest.¹⁸⁵ Verderop in het boek verzucht hij over het gewest waar hij zijn mooiste jaren geleefd had: ‘Limburg dat ik vaarwel gezegd heb, om haat, nijd en wrok geene voldoening te schenken.’

185 Russel, *Driekoningenkoek* (1878): 6, 56.

Bijlage

De voornaamste werken van Jos Russel; naar categorieën

Tenzij anders vermeld, zijn de werken door Jos Russel in Maastricht gedrukt en uitgegeven.

1. Stedenbeschrijvingen in historisch perspectief

- **1860** *De heerlijkheid Geleen, hare voormalige heeren, inwoners, gerecht, gebruiken, enz.* Vanaf blz. 120 ‘Aantekeningen over de voormalige Heerlijkheid Mheer en haar bezitters’ Sittard: J.K. Alberts. Hierbij behoren ‘Aanhangsels en aantekeningen in handschrift bij De heerlijkheid enz.’. Deze kunnen worden geraadpleegd in de bibliotheek Centre Céramique in Maastricht, nr. SB Br LE 670 (zie noot 59).
- **1862** *Kroniek of geschiedkundige beschrijving der stad en voormalige heerlijkheid Sittard: met aanhangsel over koning Zwentibold en de heerlijkheid Born.* Maastricht: A. van den Hoeven.
- **1870a** *De kerk van Houthem in het land van Valkenburg.*
- **1870b** *Notice sur la ville de Maestricht: ses monuments, environs, etc.*
- **1875** *Nouveau guide à Maestricht, contenant un abrégé de l’histoire de la ville et de ses monuments*
- **1883-1884** *Geschied- en oudheidkundige schets der stad Maastricht.* 2 dl. Heruitgave 1974
- Z.j. *Een bladzijde uit de geschiedenis van Rechheim.*

2. Oudheid- en geschiedkundige studies

- **1863a** ‘Recherches sur Atuatuca et Coriovallum’. In: *Publications de la Société d’histoire et d’archéologie du Limbourg (PSHAL)*, 1 (1863): 38-48.
- **1863b** ‘Notice historique sur l’ancienne seigneurie et ammanie de Millen’, in: *PSHAL* 1 (1863): 118-134.
- **1865a** *Recherches sur l’origine des premiers habitants des Pays-Bas.*
- **1865b** *Recherches sur l’origine des noms de quelques endroits du Duché de Limbourg et Autres.*
- **1866a** *Geschiedkundige aantekeningen over de voormalige stad Susteren en het adellijke Maagdensticht aldaar.* Bevat tevens Aantekeningen over het veerschip te Stockheim.

- **1867a** *Notice historique sur le feld-maréchal Claude t'Serclaes de Tilly, général en chef des armées de Leurs Hautes Puissances, les États des provinces unies hollandaises.*
- **1877a** *De rooverbenden in de Landen van Overmaas, Brabant, Holland en aan den Rijn, in de vorige, en in het begin der tegenwoordige eeuw.*
- **1878a** *De Driekoningenkoek: geschiedkundige schets in romantisch kleeid. Op de kaft: De Driekoningenkoek en Limburgsche gebruiken en misbruiken.*

3. Politieke pamfletten

- **1865c** *De opening van den Limburgschen Staats-spoorweg op den 6 November 1865*
- **1865d** *Het bezoek van den heer Thorbecke aan het Hertogdom Limburg, in 1861: aan mijne Limburgsche medeburgers. (Ook in het Frans: La visite de M. Thorbecke au duché de Limbourg en Octobre 1861, à nos compatriotes Limbourgeois).*
- **1866b** *De Limburgsche coterie. Bijdrage tot de geschiedenis der politieke moraliteit in onze dagen – Een hartelijk woord aan de Maastrichtenaren.*
- **1866c** *Hoe men de kiezers wil verschalken.*
- **1867b** *Zoo lang gaat de kruik te water dat ze eindelijk berst: een woord tot onderrigting aan de Limburgers. De auteur was Een Waarheidsvriend, pseud. van Jos Russel. Uitgever: het Typografisch Instituut te Antwerpen.*
- **1874** *Een drukpersproces: Inlichtingen en wenken voor drukkers en uitgevers in Nederland.*

4. Taalkundige studies en belletrise

- **1863c** *De Auvermannetjes, historisch-romantisch verhaal uit de XVIIde eeuw. Maastricht: Hollman. Tweede druk 1878 Antwerpen: Schuermans.*
- **1865e** *'Vermetel en onbezonnen... Over de herleving van de letterkunde in het hertogdom Limburg'. Rotterdam 11-13 september. Tekst in: Handelingen van het Achtste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres. Rotterdam: Wijt, blz. 112-114.*

- **1867c** *'Oorsprong en verwantschap in de Nederlandsche taal'. Voorgenomen bijdrage aan het Negende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in Gent op 19-21 augustus 1867.*
- **1869** *'Bijdrage tot de kennis der naam-afleidingen van meerdere Limburgsche Plaatsen'. Voorgenomen bijdrage aan het Elfde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in Leuven 6-8 september 1869.*
- **1872a** *'De vlugt der Limburgsche pers in de laatste jaren'. Voorgenomen bijdrage aan het Twaalfde Taal- en Letterkundig Congres in Middelburg 3-5 september 1872.*
- **1877b** *Schinderhannes de rooverhoofdman: blijspel in 4 bedrijven met zang.*
- **1878b** *Chlodowig de Frankenkoning: melodrama in 4 bedrijven.*
- **1878c** *Van Dijk aan 't Hof van Engeland: lustspel in 4 bedrijven.*
- **1884** *Eene bladzijde uit de geschiedenis der stad en heerlijkheid Stockhem in de vorige eeuw: drama in 3 bedrijven.*

5. Criminologie

- **1865f** *Compte-rendu des séances de la Cour Provinciale du Duché de Limbourg dans l'affaire de Pierre Janssen, Jeanne Rutten et Catharine Koolen, ve. Th. Rutten, de Roggel, accusé de meurtre ou de complicité sur la personne de Théodore Rutten, père et mari de 2e et 3e accusés. Liège: Thiers et Lovinfosse.*
- **1881** *De zaak Hubert Alofs: moord en diefstal gepleegd in Smeermaas, den 20/21 maart 1881. Tongeren: ...?*

6. Overige

- **1872b** *Histoire de l'Ordre du Saint Sépulcre: son origine, son but et sa destination, avec appendices relatifs à la fondation de l'Ordre et sa réorganisation par S.S. le Pape Pie IX. Par Lessurios. D'après la 2me édition de l'ouvrage allemand sur l'ordre.*
- **1878d** *Petrus Regout: korte levensbeschrijving.*
- **1885** *Scherpenheuvel en het heiligdom van O.L.V. aldaar, verrijkt met gebeden en geestelijke oefeningen ten dienste der bezoekers van het genaden-beeld.*

ABSTRACT

Jos Russel (1829-1888)

Man of letters and committed pressman

Working as a man of letters in 1860 to 1888, Jos Russel (1829-1888) cultivated a broad range of literary genres. He was known for a number of historically well-documented topographies. He published archeologist and historical as well as linguistic studies. He was a novelist and a play-writer. As a novelist, Jos Russel appeared an adept of the literary man Pieter Ecrevisse (1804-1879), sharing his ambitions of restauration and renewal of the Dutch literature in Limbourg after decades of foreign domination.

Before all, Jos Russel was a pressman. He was the editor and printer of his own newspapers and magazines, besides his own studies and literary works. In the highly politically polarized Maastricht and Limbourg society of his days, Russel was apprehended for his trenchant newspaper-articles. He was a dreaded pamphleteer as well as a tenacious political activist.

Finally, Jos Russel continuously explored, from a legal perspective, the limits of the responsibilities and the latitudes of his profession as a newspaper-editor. He repeatedly transgressed these limits. He gathered great amounts of convictions. When the financial loads were increasingly weighing upon Russel, and when he had been sentenced to prolonged periods of imprisonment, Jos Russel emigrated to Smeermaas, Belgium, the neighboring village of Maastricht. Here he lived as a 'political refugee', however continuing his work as a man of letters.

Limburgse landschappen en identiteiten

Habetslezing

Hans Renes

Graag wil ik beginnen met het uitspreken van mijn dank aan het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap voor de uitnodiging om deze lezing te geven. In de afgelopen 35 jaar is het Limburgse landschap een rode lijn door mijn loopbaan geweest. Regelmatig heb ik daarbij gebruik gemaakt van publicaties van Jozef Habets (1829-1893) en daarbij heb ik een grote bewondering gekregen voor deze pionier van het regionale historische en archeologische onderzoek. Het is dan ook voor mij een grote eer en een voorrecht om vandaag deze Habetslezing te mogen houden.¹

In de tijd van Habets werd al uitvoerig gepraat over wat het bijzondere karakter van een land of een provincie vormde. De negentiende eeuw was bij uitstek de periode waarin de moderne natiestaten tot stand kwamen en poogden de harten en zielen van de inwoners voor de gemeenschappelijke zaak te winnen. Onderwijs, geschiedschrijving en symbolen zoals volksliederen en vlaggen werden ingezet om bewoners te binden aan de vaak nieuwgevormde staatkundige eenheden. Tegelijk speelde zich eenzelfde proces af in regio's die zich juist tegen de nationale staten wilden afzetten. De term 'identiteit' werd toen nog niet gebruikt, maar is sindsdien wel de meest gebruikte term geworden in dergelijke discussies. In deze voordracht wil ik dat begrip wat nader bekijken voor de Nederlandse provincie Limburg en daarbij vooral kijken naar de rol die het landschap hierbij speelde. Daarbij zullen we zien dat Limburg zelf geen eenheid was. Voor het gemak deel ik het gebied in tweeën, namelijk Noord- en Zuid-Limburg, met de grens ergens rond Susteren.

De begrippen landschap en identiteit

De relatie tussen landschap en identiteit wordt zeker in Zuid-Limburg vaak gelegd, maar zelden geïnterpreteerd en is nog nooit diepgaand beschreven. De belangrijkste publicatie over de identiteit van Limburg is de verzamelbundel die verscheen bij het zestigjarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, onder de titel *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit*.² De term landschap komen we echter ook in dit boek nauwelijks tegen.

Maar laat ik eerst de belangrijkste begrippen kort uitleggen. De term 'landschap' duidt, net als 'waterschap', van oorsprong op een gebied, samen met het beheer en de organisaties die verantwoordelijk zijn voor dat beheer. Toen schilders tijdens de Renaissance hun afbeeldingen van de omgeving gingen aanduiden als 'landschappen' kreeg de term ook een visuele betekenis. Tegenwoordig denken de meeste mensen bij de term landschap als eerste aan beelden. Toch is onze waardering voor het landschap nooit alleen esthetisch en zeker niet alleen tweedimensionaal. We nemen het landschap waar met al onze zintuigen: we horen een waterval of een verkeersweg, we ruiken bloemen en varkens en we voelen bomen en schrikdraad. Landschappen hebben altijd een derde, ruimtelijke dimensie. Niet alleen zien we het landschap in drie dimensies, ook kunnen de openheid of beslotenheid van landschappen, zichtlijnen, geluidscontouren en stankcirkels allemaal op kaarten worden weergegeven. Er is bijna altijd zelfs een vierde dimensie, die van de tijd. Het landschap bewaart onze herinneringen, het is een bron van verhalen, draagt de sporen van onze activiteiten en we gebruiken het, meer dan we ons

1 Deze bijdrage vormt een bewerking van de Habetslezing die de auteur op 8 juni 2021 mocht verzorgen voor het LGOG. Wegens de maatregelen tegen Covid-19 vond de lezing online plaats.

2 Knotter, Ad, 'Inleiding', in: Knotter, Ad (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit* (Zwolle 2009) 9-20.

meestal realiseren, om anderen te vertellen waar we vandaan komen en wie we zijn.

Waar natuur gaat over wat zichzelf in stand houdt en reproduceert, is de term 'landschap' dus per definitie gekoppeld aan mensen. En waar *land* vaak privébezit is, is het *landschap* van ons allemaal: het is een collectief goed, dat continu wordt waargenomen, geïnterpreteerd en gebruikt door bewoners, bestuurders, gebruikers en bezoekers.

De combinatie van die verschillende betekenissen maakt landschap tot een centraal begrip in de zorg voor onze leefomgeving. Landschapskwaliteit gaat zowel over een goede inrichting die recht doet aan verschillende belangen, als over een aantrekkelijke omgeving. De betrokkenheid van velen bij het landschap zien we in de kranten, waarin bijna wekelijks opiniestukken verschijnen die oproepen om er meer aandacht aan te geven. Steeds vaker wordt daarbij ook gesteld dat weliswaar de gemeenten verantwoordelijk zijn, maar dat een grotere regie van provincies en Rijk nodig is.

Dan de term 'identiteit'. Identiteit van mensen gaat over wat een persoon onderscheidt

van anderen. Die identiteit wordt opgebouwd uit aangeboren eigenschappen, maar ook uit wat iemand heeft meegemaakt. En om het bijzondere te kunnen onderscheiden is ook altijd de ander nodig. Identiteit is dynamisch: het is niet wat iemand is, maar wat iemand doet. Meer dan wat we zijn is onze identiteit misschien wat we willen zijn.³ Dat betekent ook dat iemands identiteit continu verandert: we zijn niet wie we tien jaar geleden waren.

Precies zo gaat het bij de identiteit van een regio of een landschap. Daarbij is de identiteit van het landschap in de Nederlandse geografie lange tijd nogal beperkt geïnterpreteerd als een synoniem voor de fysieke kenmerken van dat landschap.⁴ Dat leidt ertoe dat identiteit vaak, te vaak, wordt omschreven in termen van een stabiel verleden en daardoor in termen van verlies.

Ik wil het begrip vandaag benaderen vanuit de relatie tussen mensen en hun omgeving. Dan zijn de kenmerken van het landschap, zowel de natuurlijke processen als de resultaten van een lange geschiedenis onder menselijke invloed, nog altijd van belang. Maar de identi-

Afb. 1 De waardering voor vakwerk is in de loop van de tijd gegroeid. Werde het vroeger weggepleisterd, tegenwoordig wordt het hout geaccentueerd: Cottessen 5 Vaals in 1970 en 1977. Bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, nrs. 134218 en 189829.

3 Tiemeijer, W., *Project Nederland. Van feitelijke naar gewenste nationale identiteit* (Verkenningen WRR, Den Haag 2021).

4 Boerwinkel, H., 'Identiteit in de landschapsplanning; een begrip in identiteitscrisis', *Landschap* 11 (1994), 33-42.

teit van een regio of een landschap wordt dan wel bepaald en gedefinieerd door de bewoners en verandert net als die bewoners zelf voortdurend. De relatie van mensen met hun omgeving, en de wijze waarop ze zich met hun omgeving identificeren, wordt voor een deel bepaald door hun activiteiten, door wat ze doen. De Engelse antropoloog Tim Ingold noemt dat *taskscape*s oftewel 'taakschappen'.⁵ In veel beperktere zin zien we dat aan mensen die zich in hun vrije tijd met landschapsbeheer of met landschapsonderzoek bezighouden en daarmee een betrokkenheid met hun omgeving opbouwen. Geografe Patricia Braaksma deed enkele jaren geleden onderzoek naar dergelijke 'landschapspraktijken', waarbij ze een groot aantal betrokkenen interviewde.⁶ Maar we kunnen ook denken aan burgers die zich politiek inzetten voor het landschap of die bijdragen aan landschapsonderzoek. Ik kom hier aan het eind van mijn betoog op terug.

Voor de waardering van het landschap is opnieuw de 'ander' belangrijk: pas in relatie tot andere gebieden wordt het bijzondere van de eigen omgeving duidelijk. Bijzondere regio-kenmerken worden vaak het eerst opgemerkt, 'ontdekt', door mensen van elders. Soms worden die stereotyperingen vervolgens geïnternaliseerd, overgenomen door mensen uit de streek zelf.⁷ Een mooi voorbeeld biedt de omgang met vakwerk in Zuid-Limburg. Dat werd in de streek zelf, in ieder geval in de negentiende eeuw, geassocieerd met armoede, maar mensen 'van buiten' vonden het prachtig. Werd

het lange tijd zoveel mogelijk weggewerkt achter pleisterwerk, tegenwoordig wordt het hout juist geaccentueerd door het zwart te teren. Dat heeft te maken met verduurzaming, maar de gegroeide waardering voor vakwerk heeft hier zeker een aandeel in gehad.⁸

Hierop voortbouwend kunnen we drie soorten identiteitsvorming onderscheiden, die elk op een eigen manier bijdragen aan het debat over de inrichting van de omgeving.⁹ De eerste soort gaat over de normen en waarden van de mensen die in de streek geboren en getogen zijn. Omdat ze er al zo lang wonen, denken ze het beste te weten wat typisch voor hun streek is. Stedelingen die recent naar het platteland zijn verhuisd zullen dit sentiment herkennen. De tweede soort kijkt juist vanuit het perspectief van de buitenstaander, die opvalt wat er anders en opmerkelijk is aan een plek. Die buitenstaanders wijzen iconen aan (zoals het vakwerk), die vervolgens ook bij de bewoners meer waardering krijgen. De derde vorm verbindt die twee - we noemen zulke samenwerkingen tegenwoordig co-creatie - en biedt de spelregels die maken dat nieuwkomers erbij kunnen gaan horen. In haar recente adviesrapport *Project Nederland* (2021) over de Nederlandse identiteit noemde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid het zorgdragen voor de omgeving als een van de onderwerpen waar verschillende groepen bewoners samen aan kunnen werken en waarmee ze elkaar beter kunnen leren begrijpen.¹⁰

Als ik het dus wil hebben over de relatie tussen landschap en identiteit, gaat het vooral om

5 Ingold, Tim, 'The temporality of the landscape', *World Archaeology* 25 (1993), 152-174, hierin 157.

6 Braaksma, Patricia, *Erfgoedconstructies in landschapspraktijken van burgers* (Wageningen 2017).

7 Ik geef hier een vrije interpretatie van een indeling die cultuurhistoricus Gerard Rooijackers enkele jaren geleden presenteerde: Gemeente Zaanstad, *Het spel met de Zaanse identiteiten. Verslag werkateliers 'Zicht op Zaanstad' 8 maart 2018*. [https://files.m18.mailplus.nl/user318000065/3299/brochure-zaans-zooitje-digitaal%20\(2\).pdf](https://files.m18.mailplus.nl/user318000065/3299/brochure-zaans-zooitje-digitaal%20(2).pdf), geraadpleegd 12-5-2021, p. 10.

8 Eggen, C., *Vakwerkbouw. 600 jaar bouwen met hout en leem in Zuid-Limburg en omstreken* (Nijmegen 2016), 23, 27, 233-235. Het is overigens nog wel iets ingewikkelder: in het begin van de twintigste eeuw werd carbolineum gebruikt, dat eerder bruine, groene of blauwe tinten gaf dan zwarte. Tegenwoordig is teer gebruikelijk en zijn de zwart-witte vakwerkhuzen de norm geworden. Volgens Eggen (p. 235) is dat mogelijk een invloed uit de Eifel.

9 Gemeente Zaanstad, *Het spel*, 10.

10 Tiemeijer, *Project Nederland*.

de manier waarop mensen zich verhouden tot hun omgeving. Mensen identificeren zich met het landschap. Ze waarderen het, beheren het en passen het aan. Mensen en groepen gebruiken het landschap bovendien, om met de Engelse geograaf Denis Cosgrove te spreken, als 'podium voor representatie': om aan anderen te laten zien wie ze zijn.

Limburg tegenover de rest

De ander is voor Limburg meestal Noord-Nederland, voor het gemak liefst samengevat onder de naam Holland. Daarbij beschrijven Limburgers zichzelf vaak als Bourgondisch, wat al laat zien hoe vervormd het beeld van de geschiedenis vaak is. Het laatmiddeleeuwse Bourgondië omvatte namelijk slechts delen van Limburg maar heel Holland.

Wel heeft Limburg de laatste eeuwen een eigen staatkundige ontwikkeling doorgemaakt, met in de negentiende eeuw een late en langzame integratie in Nederland. De staatkundige versnippering heeft in Limburg langer geduurd dan in andere delen van Nederland, waar de huidige provincies in grote lijnen wel tot in de zeventiende eeuw of zelfs verder terug te volgen zijn. Limburg werd pas in de Franse tijd een eenheid, kreeg in het nieuwe Nederlandse koninkrijk de naam van een historisch hertogdom dat grotendeels ergens anders lag, werd vervolgens met de Belgische afscheiding (1839) nog eens in tweeën geknipt en had daarna nog decennialang een eigen positie in het Nederlandse staatsbestel.¹¹ Dit alles gaf allemaal weinig gemeenschappelijke referentiepunten in de geschiedenis.

Vanuit andere delen van Nederland wordt Limburg wél als een eenheid gezien, al denken

de meeste mensen bij de naam Limburg vooral aan het heuvelland van Zuid-Limburg dat, zeker in landschappelijk opzicht, vaak wordt aangeduid als 'on-Nederlands': in dit geval een positieve kwalificatie. Noord-Limburg is voor vele 'noorderlingen' nog altijd weinig meer dan een gebied waar men doorheen reist op weg naar Zuid-Limburg.

Het Zuid-Limburgse landschap werd in de negentiende eeuw 'ontdekt' als reisdoel. Het was, samen met de grote steden, de Veluwe, de Achterhoek en de Noordzeekust, een van de favoriete bestemmingen voor vroege toeristen. Vooral Valkenburg had zich al vroeg in de negentiende eeuw ontwikkeld tot een echte pleisterplaats, met een beeldbepalend station als visitekaartje (1855) en met de eerste VVV in Nederland (1885). Was Valkenburg in het midden van de negentiende eeuw vanuit Utrecht nog nauwelijks in een dag te bereiken, door de uitbreiding van het spoorwegennet daalde de reistijd naar vijf uur in 1865 en naar twee uur en een kwartier in 1913. Het aantal toeristen in Valkenburg steeg van 800 in 1885 tot ongeveer het tienvoudige in de beginjaren van de twintigste eeuw.¹²

Die toeristen zochten een landschap dat 'anders' was en daarmee wezen ze ook de bevolking van Limburg op dat anders-zijn. Tegelijk reisden mensen uit Limburg naar andere delen van Nederland. De contacten met andere delen van Nederland maakten dat gaandeweg een beeld ontstond van een typisch 'Limburgs' landschap, dat een eigen plek innam binnen de Nederlandse landschappen. Als we kijken naar de activiteiten van negentiende-eeuwse landschapsschilders, krijgen we een indruk van wat als kenmerkende Nederlandse

11 Leerssen, Joep, 'De Limburgse identiteit', in: Tummers, Paul e.a. (red.), *Limburg, een geschiedenis, deel 3: vanaf 1800* (Maastricht 2015), 303-322; Koten, J.W., 'Limburg 115 jaar provincie van Nederland', *De Maasgouw* 140 (2021), 64-68.

12 Phillips, R., 'Eeuweest VVV Het Geuldal. Mijlpaal van volhoudend pionierswerk', *Geulrand-Extra* (1985), 2-15; Knippenberg, H. & B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 37; Renes, J., "'Een zuiver cultuurlandschap, beschaafd en aangenaam voor het oog"; het landschap van het Geuldal in de twintigste eeuw', in: *Bewogen tijd, aspecten van de Zuid-Limburgse geschiedenis in de twintigste eeuw; Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal* 10 (2000) 125-144.

Afb. 2 Het station van Valkenburg is gebouwd in 1855 en vormt een architecturaal tegenpunt voor de kasteelruïne aan de andere kant van het stadje. De foto toont het station in 1963. Foto Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, nr. 082427.

landschappen werd gezien: de kust met de duinen, de reliëfrijke zandgebieden van het Gooi en de Veluwezoom, de bedijkte laagland-rivieren, de polderlandschappen en de Hollandse steden.¹³ Het paste in een meer algemeen beeld van een land dat zich in de loop van de negentiende eeuw steeds meer ging definiëren als ‘groot-Holland’: een door Protestanten bewoond laagland dat leefde van handel en scheepvaart en dat de strijd tegen het water als oorsprongsmythe koos.

Het Limburgse landschap werd ervaren als anders. Als ik dan probeer om dat andere te definiëren kom ik op vier onderwerpen. Twee

daarvan, de Maas en het katholicisme, gelden voor Limburg als geheel en dragen bij aan de beleving van enige samenhang binnen het Limburgse landschap. De andere twee, de steenkolenmijnbouw en het Heuvelland, zijn specifiek voor Zuid-Limburg. Die maken juist dat het Limburgse landschap in twee delen uiteenvalt, namelijk Zuid-Limburg en de rest, die ik in deze voordracht samenvat met de term Noord-Limburg.

De Maas

De Maas vormt een verbindend element in de provincie¹⁴, dat in het landschap in Noord-

Afb. 3 Bakenbomen bij Cuijk. Deze bakenbomen boden oriëntatie aan schippers als de rivier buiten haar oevers was getreden. Foto Henk van Blijderveen (GPS-fietsroutes Nederland).

¹³ Zie bijvoorbeeld de tentoonstellingscatalogus *Holland op z'n mooist* (Dordrecht/Den Haag 2015).

¹⁴ Zo verscheen rond 1980 enkele malen een jaarboek onder de titel *Limburg van Mook tot Eijsden*.

Limburg nog eens extra gemarkeerd wordt door een rij bomen op de oevers, ook wel bakenbomen genoemd. Ze zijn een eeuw geleden aangeplant om bij hoog water de vaargeul te markeren.¹⁵ De afbeelding toont de rij bomen bij Cuijk, op het traject waar de Maas de grens vormt tussen Brabant en Limburg.

De Maas ontspringt in Noord-Frankrijk. Het Limburgse deel ervan vormt een deel van de middenloop, waarin de rivier door een tamelijk vlak landschap stroomt, al een zekere omvang heeft en zowel erodeert (zich insnijdt) als sedimenteert (materiaal afzet). In het grootste deel van Limburg hebben de Maas en haar zijrivieren zich in een aantal stadia ingesneden in oudere bodemlagen, wat resulteerde in een reeks van terrassen. Binnen Limburg bestaan nog wel verschillen. In de richting zuid-oost-noordwest loopt een aantal breuken in de aardkorst, die nog altijd bewegen en die bijvoorbeeld in 1992 nog een stevige aardbeving veroorzaakten. De belangrijkste zijn de Peelrandbreuk en de Feldbiss, waartussen het dalingsgebied van de Roerdalslenk ligt. Aan de noordzijde van de Peelrandbreuk ligt het stijgingsgebied van de Peelhorst, waarin de rivier een smal en tamelijk diep dal heeft ingesneden. De Peelrandbreuk belemmerde de Maas, die in de Roerdalslenk breed uitwaaiert, hevig meandert en grote hoeveelheden grind heeft afgezet. Veel van de grind is in de afgelopen eeuw weggebaggerd en dit deel van het Maasdal wordt tegenwoordig gekenmerkt door enorme grindplassen.

Bij Mook verlaat de Maas niet alleen Limburg, maar ligt ook de overgang naar een rivier die zelf oeverwallen, en daarmee het landschap, opbouwt. De meeste rivieren maken

die overgang door, maar voor de Rijn ligt de overgang ergens bij Bonn. Het Limburgse deel van de Maas is daarmee voor Nederland bijzonder. Landschapsindelingen duiden het Limburgse Maasgebied aan als ‘terrassenlandschap’.¹⁶ De Maas is bovendien een andere rivier dan de Rijn: waar de Rijn deels gevoerd wordt door gletsjers, is de Maas een regenrivier. Dat leidt tot veel sterkere fluctuaties bij de Maas, die soms doorwaadbaar is en op andere momenten onbeheersbare hoeveelheden water voert. Overigens zal het verdwijnen van de gletsjers in de Alpen ertoe leiden dat de Rijn steeds meer op de Maas zal gaan lijken.

Ik vind het lastig om greep te krijgen op de plek van de Maas in de Limburgse identiteit. Laten we daarom eens gaan kijken naar historische gegevens die iets zeggen over de rol die de Maas in het leven van mensen had.

Het Limburgs Museum had onlangs een tentoonstelling over de Maas, waarin de rivier werd beschreven als Machtige Maas, als Muze (voor kunstenaars), als Monster (overstromingen), als Moordenaar (dat gaat over vervuiling) en tenslotte als Moeder Maas die beschermt en bewaart. Dat laatste was jaren geleden ook al de titel van een film die in het museum werd vertoond. De Maas verenigt Limburg, maar bedreigt ook. Er is dan ook in de loop van de tijd, maar vooral in de twintigste eeuw, veel aan de Maas gesleuteld. Zo werd de Maas tussen 1915 en 1925 gekanaliseerd voor de afwatering en de scheepvaart, volgde een nieuwe ronde van bochtafsnijdingen en andere maatregelen na het hoge water van 1926 en werd de rivier opnieuw grootschalig aangepakt na de hoge waterstanden van 1993 en 1995.¹⁷

15 Aertsen, J., J. van der Kooi en J. de Pagter, *Koers voor de bakenbomen. Bakenbomenstrategie* (Den Bosch 2019).

16 Barends, S., H.G. Baas, M.J. de Harde, J. Renes, R. Rutte, T. Stol, J.C. van Triest, R.J. de Vries & F.J. van Woudenberg (red.), *Het Nederlandse landschap; een historisch-geografische benadering* (Utrecht 2010, 10^e druk).

17 Ven, G.P. van de, *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Utrecht 2003, 5^e druk) 363-364.

Al transportader verbond de Maas verschillende delen van Limburg met elkaar en met de buitenwereld. De Maas bood al in de Romeinse tijd een transportroute voor de graan-producerende landgoederen op de lössgronden. In latere eeuwen werd onder meer kalk uit het Mergelland over de Maas vervoerd naar Midden-Limburg om de arme zandbodems te bemesten.¹⁸ Dorpen en steden aan de Maas boden woon- en pleisterplaatsen voor schippers en markten en stapelplaatsen voor goederen. De graslanden in het Maasdal waren goede wei- en hoilandten voor vee van boeren in de omgeving.

Een indruk van de betekenis van het Maasdal voor de omgeving kunnen we krijgen door te kijken naar de wegen die ernaar toelopen. Bijna alle Romeinse plaatsnamen die we in Limburg kennen, hebben te maken met wegen en vooral met plekken waar de Maas of zijbeken werden overgestoken.¹⁹ Dit wijst erop dat die plekken door de eeuwen heen betekenis hebben gehouden, vergelijkbaar met de Alpenpassen die iedere vakantieganger kent.

Ze laten zien dat de Maas de gebieden aan weerszijden niet zozeer van elkaar scheidde, maar juist verbond. De bewoners van de nederzettingen aan de Maas hadden intensief contact met de overzijde. Ook in latere eeuwen was dat het geval. In de Karolingische tijd waren de belangrijkste territoria — gouwen zoals de Maasgouw — gedefinieerd door een centrale rivier. Tot in de twintigste eeuw was ieder dorp aan de Maas door een veer verbonden met de overzijde. De belangrijke landschappelijke scheidingen waren de grote heidevelden en veengebieden, waar maar weinig wegen doorheen liepen. Pas in de twintigste eeuw werden

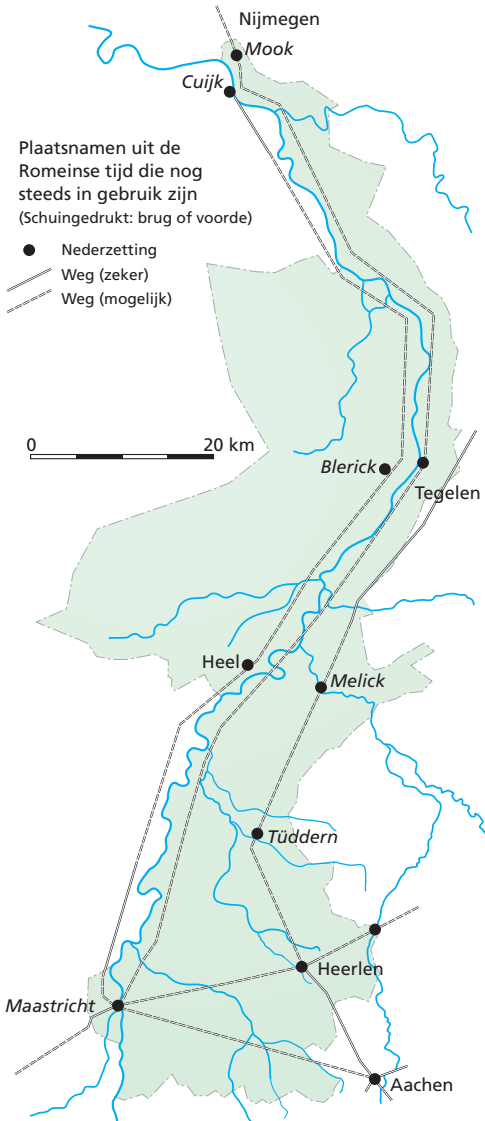
die laatste gebieden ontsloten, terwijl tegelijk veel veerverbindingen werden vervangen door een veel kleiner aantal bruggen. Lagen er in Limburg in 1925 vijf bruggen en veertig veren (waarvan 22 voetveren) over de Maas, tegenwoordig zijn er zestien bruggen (waarvan zes in autosnelwegen, die ongeschikt zijn als lokale verbindingen) en veertien veren. De Maas wordt nu meer dan ooit ervaren als scheiding, maar dat mogen we niet terug projecteren op vroegere eeuwen.

Maar de Maas is ook vaak een bedreiging geweest. De rivier is onvoorspelbaar en heeft soms te veel en soms te weinig water. De bewoners van de Maasdorpen hebben zich verdedigd tegen het hoge water door middel van 'leidijken', die binnen Nederland uniek waren. Het waren haakvormige dijken die aansloten bij de hogere gronden en dwars op de rivier lagen boven een dorp. Voorbij het dorp boog de dijk af naar het noorden en hield dan ergens op. Het is een typisch patroon voor rivierdalen met een sterk verhang, waar water niet vanuit de lage zijde het dorp bedreigt. Daarbij maakt de doorlatende grindondergrond dat een ringdijk een slechte oplossing vormt: die vormt een badkuip die volloopt en juist een gevaarlijke situatie schept. In het gebied van de benedenrivieren waren dergelijke dijkringen wel zinvol en zijn vanaf de twaalfde eeuw doorlopende dijken langs de rivieren aangelegd die rondom gebieden als de Betuwe en het Land van Maas en Waal lopen.

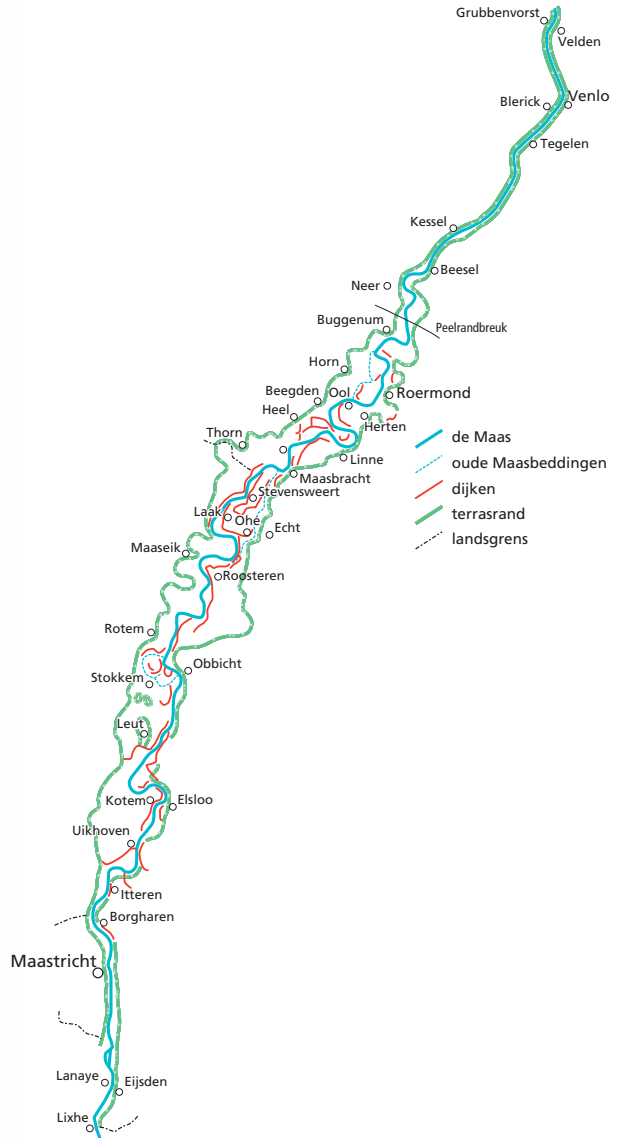
Na het hoge water van de jaren 1990 zijn de meeste van die oude leidijken verdwenen onder het grote geweld van nieuwe dijk aanleg naar het model van de Gelderse ringdijken. Bij hoogwater blijken nu inderdaad pompen nodig om

18 Renes, J., *Landschappen van Maas en Peel; een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg* (Leeuwarden 1999) 146-147.

19 In het geval van Maastricht en Cuijk gaat het om bruggen. In Venlo is een Romeinse brug niet uitgesloten: Haye, R. de la, *De Maas over. 2000 jaar vaste oeververbindingen in Maastricht* (Maastricht 1984); Mioulet, J. en C. Barten (1994). *De Romeinse brug tussen Cuijk en Middelaar. Van ontdekking tot reconstructie* (Utrecht 1994); Seinen, P. & J. van den Besselaar (2011). *Een Romeinse brugverbinding tussen Venlo en Blerick? Rapport Romeinse brug-Venlo*. MiM, Z.pl. (MiM-Rapport-Venlo-05-2011-1)

Afb. 4 Plaatsnamen in Limburg met Romeinse wortels. Cartografie: Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

Afb. 5 Dijken in Midden-Limburg volgens de Rivierenkaart (1849). Cartografie: Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

de 'badkuipen' leeg te krijgen. Intussen weten we van het kenmerkende Limburgse dijkenlandschap nog maar erg weinig.²⁰ Om daar meer inzicht in te krijgen moeten archeologische, historische en landschappelijke bronnen worden gecombineerd. Verder moet de Limburgse Maas niet worden vergeleken met andere Nederlandse rivieren maar met middelen van rivieren elders in Europa.²¹

De omgang met het dijkenlandschap toont het algemene onvermogen en de onwil van nationale instellingen, zoals Rijkswaterstaat, om zich te verdiepen in lokale tradities en lokale kennis. Nadat Limburgers hun landschap hebben laten afgraven en uitbaggeren voor grondstoffenwinning is dit een volgende stap die het Maasdal los heeft gemaakt van de regionale geschiedenis.

Daar is nog een derde proces aan toegevoegd. Na de grindwinning volgde de aanleg van nieuwe natuur, die algemeen als een succesverhaal wordt gezien, zodanig dat wel eens wordt vergeten dat de aanleiding grind was en niet natuur. De plannen werden gemaakt in een korte periode in de jaren 1990 waarin een groep harde ecologen de ruimte kreeg voor een buitengewoon eenzijdige aanpak, vanuit de calvinistische basishouding dat de mens van nature slecht was en geneigd tot het kwade. Echte natuur kon alleen tot stand komen door alle sporen van menselijke invloed te verwijderen. In dat ecologische geweld konden zelfs kenmerkende objecten als de bakenbomen, die immers waren aangeplant, maar nauwelijks worden gered.²²

Voor de ecologie heeft dat zeker winst opgeleverd, maar tegelijk is het landschap zijn historische dimensie kwijtgeraakt. Ik begrijp ook wel dat behoud van historisch landschap lastig is als je het land eerst meters diep afgraaft, maar er hadden belangrijke plekken kunnen worden gespaard en er had zorg kunnen worden besteed aan de relatie met het omringende landschap, bijvoorbeeld door routes van dorpen naar de oude weidegebieden betekenis te geven, door aanzetten tot de oude dijken te handhaven, enzovoort. Nadat de bewoners van de aangrenzende hogere gronden gedurende duizenden jaren een relatie tot de Maas en het Maasdal hebben opgebouwd, moeten ze nu weer bij nul beginnen. Uiteraard zullen wel weer nieuwe verhoudingen ontstaan, maar die hebben geen enkele historische diepgang.

Het Roomse Limburg

De nationale en regionale identiteiten die vooral in de afgelopen twee eeuwen zijn geformuleerd, leggen meestal de nadruk op taal en godsdienst. In Limburg bood de taal weinig aanknopingspunten. Enerzijds viel Limburg uiteen in een groot aantal dialectgebieden, anderzijds behoorde heel Limburg tot het Nederlandse taalgebied, sinds de voorganger van de beide provincies Limburg, het Franse Departement van de Nedermaas, als zuidgrens al ongeveer de taalgrens had aangehouden.²³ Met religie komen we een stuk verder, hoewel ook de aangrenzende provincie Noord-Brabant grotendeels katholiek was. Toch is het katholicisme in Limburg wel een belangrijke identiteitsvormer geweest, mede door de strakke

20 Renes, J., 'Dijken langs de Limburgse Maas', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 13 (1995) 18. Ook in recente literatuur treffen we nog altijd de opvatting aan dat er vóór de grote overstromingen van 1993 en 1995 nauwelijks dijken in het Limburgse Maasdal lagen: Asselman, N., H. Barneveld, F. Klijn en A. van Winden, *Het verhaal van de Maas. De Maas uit balans?* (z.j. [2019]) 12. <https://www.helpdeskwater.nl/onderwerpen/waterveiligheid/programma-projecten/rivierkennis/verhaal-maas/> [3-6-2021].

21 Onlangs gaven twee vooraanstaande Limburgse landschapshistorici, Lita Wiggers en Rob Paulussen, aan een dergelijk onderzoek aan te willen pakken.

22 Deurloo, P., 'Waarom Rijkswaterstaat de bakenbomen toch laat staan', *De Gelderlander* 21 augustus 2018.

23 Leerssen, 'De Limburgse identiteit', 304.

Afb. 6 Wegkruis bij Reijmerstok (1981). Vaak staan kruisen op markante plekken in het landschap, zoals bij wegsplitsingen, en worden ze nog extra gemarkeerd door een boom. Foto Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, nr. 228198.

organisatie: Limburg was in 1853 het enige gebied waar de bisdomgrens samenviel met de provinciegrens.²⁴ Het katholicisme was het belangrijkste – en volgens sommigen vrijwel het enige element – dat heel Limburg gemeenschappelijk had.²⁵ Juist in de negentiende eeuw maakte dat katholicisme een opleving door, deels onder invloed van de gelijkberechtiging die de Franse tijd had gebracht en die in 1853 werd gevolgd door herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Nadien namen het zelfvertrouwen en de zichtbaarheid van de katholieken snel toe. Tegelijk was het katholicisme ook een bruikbaar uitgangspunt om het eigene van

Limburg te benadrukken binnen een Nederlandse staat die zichzelf juist in de negentiende eeuw steeds meer als een centrale staat met een protestantse identiteit neerzette.

Het katholicisme was bijzonder sterk zichtbaar in het landschap – zelfs anders en meer dan in Noord-Brabant. Dat gold zowel voor de steden – de wandelende dominee Jacobus Craandijk²⁶ schreef bijvoorbeeld dat Roermond ‘zich allerwege kenbaar [maakt] als een Rooms-Catholieke stad’ – als voor het landelijk gebied. Als er elders in Nederland aan kloosters werd gedacht, gingen de gedachten nog eerder naar Limburg dan naar Brabant.²⁷

24 Leerssen, ‘De Limburgse identiteit’.

25 Nissen, P., ‘Constructie en deconstructie van het katholieke Limburg’, *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 45 (2000) 79-95.

26 Craandijk, J., *Wandelingen door Nederland. Limburg* (Zaltbommel 1968, oorspr. uitg. 1882 en 1890) 36.

27 In een eerdere Habetslezing verwees Nissen onder meer naar een creatie van Wim Sonneveld, frater Venantius uit Schin op Geul die daar intussen zelfs een standbeeld heeft gekregen. Nissen, Peter, ‘“Morgen zal het beter zijn”’. Over de betekenis van kloosteringen in Limburg in de negentiende en twintigste eeuw’, *PSHAL* jrg. 153 (2017), 297-316, hierin 298.

In het landschap manifesteerde het katholiecisme zich vooral in de overal zichtbare weg- en veldkruisen. Godfried Egelie schatte het totale aantal in Limburg op duizend.²⁸ De oudste, natuurstenen, kruisen stammen uit de middeleeuwen en verwijzen vaak naar bijzondere gebeurtenissen. Het overgrote deel van de kruisen is echter pas na 1850 neergezet. Ook in de huizen werden kruisbeeldjes pas in het midden van de negentiende eeuw gemeengoed. Vooral de massaproductie van gietijzeren wegkruisen in de tweede helft van de negentiende eeuw heeft het landschap katholieker gemaakt.²⁹ Nog in de wederopbouwperiode werden nieuwe wegkruisen geplaatst, soms in moderne vormen.³⁰

Hier zien we het gebruik van het landschap voor representatie in optima forma. Nergens staan zo veel wegkruisen en -kapellen als in Limburg. In de late middeleeuwen kwamen ze waarschijnlijk in kleine aantallen verspreid over het hele huidige Nederland voor. In de zeventiende eeuw werden ze in de gebieden waar de protestanten het voor het zeggen hadden, gezien als katholieke symbolen en heftig bestreden. Zo werd uitdrukkelijk verboden om nog kruisen aan de wegen, in de akkers of tegen de huizenteplaatsen. Ook in de Generaliteitslanden gebeurde dat, hoewel de bevolking daar in meerderheid katholiek bleef. In Noord-Brabant haalde slechts een enkel kruis, zoals het nog altijd bestaande hagelkruis in Aarle-Rixtel, de Franse tijd.³¹ Maar in Limburg was de positie van de noordelijke provincies mede door de territoriale versnippering veel zwakker en bleven wegkruisen en kapellen bestaan.

Ook in de kerkenbouw bestonden verschillen tussen Brabant en Limburg. In Brabant werden alle kerken in 1648 overgedragen aan de protestanten en mochten de katholieken alleen samenkomen in gedoogde 'schuurkerken'. In de negentiende eeuw besloten veel Brabantse parochies om die middeleeuwse kerken, die intussen vaak zwaar waren verwaarloosd en die bovendien in veel gevallen excentrisch waren komen te liggen, niet meer in gebruik te nemen. In plaats ervan bouwden ze bij een van de schuurkerken, die meer de actuele spreiding van de bevolking weergaven, een nieuwe kerk. De neogotische kerken met hun hoge torens en steile spitsen werden een kenmerk van het Brabantse land.

In Limburg bleven de middeleeuwse dorpskerken katholiek en bleven ze daarmee de centra van de dorpen, in ieder geval totdat de Tweede Wereldoorlog in het noorden van de provincie een einde maakte aan veel van die oude kerkgebouwen. Minder dan in Brabant werd het landschap in Limburg dan ook gedomineerd door neogotische kerktorens, al waren die er wel. Craandijk, als doopsgezinde predikant weinig enthousiast voor luxe, hoopte dat de middeleeuwse kerktoren in Herten bleef staan, want 'er zijn sierlijke nieuw-gotische en romaansche en byzantijnsche torens genoeg in Limburg verzezen door den wedijver van kerk- en gemeentebesturen'. Overigens had Craandijk zijn hiel en nog niet gelicht of de kerk van Herten werd afgebroken waarna de toren door de bliksem werd getroffen en instortte.³²

Zelfs het kloosterlandschap verschilde. In Brabant overleefden weinig kloosters de

28 Egelie, Godfried C.M., *Gietijzeren wegkruisen in Limburg. Een inventarisatie en aanzet tot interpretatie van de thematiek* (Zutphen 1983) 16.

29 Renes, J., 'Kruisen in het landschap', in: P. Nissen en K. Swinkels (red.), *Monumenten van vroomheid; kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg* (Zutphen 2004) 159-165, 258.

30 Pouls, Jos, "'Artistieke' veldkruisen in Limburg. De moderne impuls van de Wederopbouwperiode', *De Maasgouw* 140 (2021) 3, 90-95.

31 Rooijackers, Gerard, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994) 585-587.

32 Craandijk, *Wandelingen Limburg*, 48, 55. De kerk en de toren van Herten verdwenen in 1881. De nieuwe kerk is in de jaren 1881-1883 gebouwd ([https://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Micha%C3%ABlkerk_\(Herten,_1883\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Micha%C3%ABlkerk_(Herten,_1883)), geraadpleegd 10 mei 2021).

Reformatie, in Limburg werden veel kloosters pas in de Franse tijd opgeheven en volgde in de 'Belgische jaren' (1830-1839) al een heropleving die vervolgens in het Nederlandse koninkrijk werd geconsolideerd.³³ Zowel in Brabant als in Limburg werd in de negentiende en de vroege twintigste eeuw een enorm aantal kloosters gebouwd. Brabant en Limburg werden zelfs een toevluchtsoord toen kloosters in Duitsland (Bismarck's *Kulturkampf* in de jaren 1870) en in Frankrijk (1902-1904) onder druk kwamen te staan van de staat. Veel Duitse kloostergemeenschappen die de grens over trokken, werden in Limburg tegen de Duitse grens gebouwd en bleven sterk georiënteerd op Duitsland.³⁴ De verschillen in lokale betekenis tussen de rollen van de kloosters in Brabant en Limburg zijn nog weinig beschreven.

Limburg was dus in religieus opzicht niet alleen anders dan de noordelijke provincies, maar ook anders dan de andere katholieke gebieden, waartoe we naast Brabant ook delen van Twente, Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en kleine gebieden elders moeten rekenen. Limburg was in het midden van de negentiende eeuw de provincie met het meest katholieke landschap. Dat werd nadien nog versterkt door de enorme groei van het aantal wegkruisen. De laatste jaren is dit katholieke landschap in ontbinding, aangezien veel kerken worden gesloten en in het algemeen de rol van de kerk in de samenleving minder wordt. Tegelijk lijken de

vele wegkruisen en -kapellen, nu ze hun vanzelfsprekendheid hebben verloren, juist meer gekoesterd te worden. De kruisen blijven verbonden met de identiteit van het landschap, maar hun betekenis is meer cultuurhistorisch dan religieus.

Zuid-Limburg

Op veel andere terreinen was Limburg echter zeker geen eenheid en het landschap is daar wel een heel zichtbare uiting van. Noord-Limburg verschilt op veel manieren van Zuid-Limburg.³⁵ Beide landschappen maakten en maken deel uit van west-oost lopende zones. De zandgebieden van Noord-Limburg vertonen veel overeenkomsten met die in de Brabantse Kempen, Oost-Nederland en delen van Noordwest-Duitsland. Binnen Nederland maken de zandgebieden ongeveer de helft van het land uit. Het Zuid-Limburgse heuvelland met lössbedekking, gekenmerkt door grootschalige graanteelt, dicht bebouwde dorpen en gesloten hoeven, loopt in westelijke richting door in Belgisch-Limburg en de Haspengouw en in oostelijke richting Duitsland in.³⁶

Maar in vergelijking met de rest van Nederland is juist het reliëfrijke landschap onderscheidend. Als Limburg wordt beschreven als een binnenlands stukje buitenland³⁷ gaat dat, met uitzondering van de ingewikkelde staatkundige ontwikkeling in de negentiende eeuw, toch vooral over het Zuid-Limburgse

33 Nissen (2017), 307.

34 Nissen (2017), 313 noemt, op basis van het onderzoek van F.Q. Hoebens, 45 Duitse en 53 Franse kloostergemeenschappen die zich in Limburg hebben gevestigd. Coninck, P. de, 'De Kulturkampf in Nederland. Over de invloed van een Duits conflict, 1870-1880', *De Negentiende Eeuw* 27 (2003), 173-189.

35 Rutten, Willibrord, 'De tijd van de overlevingslandbouw', in: Tummers, Paul e.a. (red.). *Limburg, een geschiedenis, deel 2: 1500-1800* (Maastricht 2015), 267-283, hierin 269.

36 Haartsen, A.J., A.P. de Klerk, J.A.J. Vervloet & G.J. Borger, *Levend verleden; een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap* ('s-Gravenhage 1989). De auteurs presenteerden een waardering van de Nederlandse landschapstypen in nationaal en in internationaal verband, waarbij zeldzaamheid een belangrijk criterium was. Toen de beide waarderingen in een totaaloverzicht werden samengevat bleek de zwakte van het systeem: bijna alle landschapstypen kwamen gemiddeld uit. Zo scoorden de zandgebieden binnen Nederland laag, maar internationaal redelijk hoog. Het Zuid-Limburgse heuvelland scoorde juist binnen Nederland erg hoog, maar internationaal laag.

37 Bijvoorbeeld Leerssen, Joep, 'Een beetje buitenland: Nederlandse natievorming en Limburgs regionalisme', *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 52 (2007), 47-66.

Afb. 7 De ruïne van Valkenburg in 1974. De kasteelruïne, hoog boven het stadje, biedt voor Nederland een zeldzaam beeld. Het werd in de negentiende eeuw een populaire plek voor bezoekers. Foto Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, nr. 163824.

heuvelland. Als toeristengebied is Zuid-Limburg ontdekt door bezoekers uit de rest van Nederland, mensen die zich geen buitenlandse reizen konden veroorloven en hier hun eigen stukje buitenland vonden. Zoals historicus Joep Leerssen een paar jaar geleden treffend schreef: “De Nederlandse toerist houdt van exotische oorden, als ze maar voorspelbaar zijn en goede sanitaire voorzieningen hebben”.³⁸ Het overgrote deel van de toeristen kwam uit Nederland.

Het verhaal van het Zuid-Limburgse landschap bestaat in hoofdzaak uit twee delen: de Mijnstreek en het Heuvelland.

De Mijnstreek

De steenkolenmijnbouw begon al in de middeleeuwen in het dal van de Worm en heeft zich in het gebied rond Kerkrade geleidelijk ontwikkeld. De afzetmarkt was vooral regionaal, met de stad Aken als belangrijke afnemer. De onder-

38 Leerssen, Joep, ‘Voorwoord’, in: Jacobs, A. en H. Leenders, *Limburg door vreemde ogen. Reisverhalen uit de 19de eeuw* (Heerlen 2017) 7-10, hierin 8.

Afb. 8 De mijnen bij Kerkrade op de manuscript topografische kaart 1:25.000, ca. 1840. Met een rode lijn is het tracé van de geplande spoorlijn van Maastricht naar Aken aangegeven.

nemingen kwamen uit de regio, waarbij de abdij Kloosterrade zich gaandeweg ontwikkelde tot een grote speler.

In de jaren 1890 begon een spectaculaire ontwikkeling in de omgeving van Heerlen. Mogelijk gemaakt door nieuwe boortechnieken, de aanleg van spoorlijnen en een groeiende vraag naar steenkool ontstond de Oostelijke Mijnstreek. Tussen 1899 en 1915 kwamen acht mijnzetels tot stand, in de jaren 1920 nog eens drie waaronder ook de Staatsmijn Maurits in de Westelijke Mijnstreek. De bouw leidde tot een snelle verstedelijking en een ingrijpende verandering van het landschap. De mijnen gebruikten het landschap ook voor representatie. De Oranje-Nassaumijnen bouwden hun eerste schachtgebouwen in de vorm van middeleeuwse kastelen, wat verschillende boodschappen kon uitstralen: van ‘er is niets nieuws onder de zon’ tot een feodale mentaliteit. Dat staat in stevig contrast met het robuuste modernisme van De Staatsmijnen, dat vooral geloof in de toekomst toonde.

De relatie met de omgeving was ingewikkeld. De mijnbouw in de Oostelijke en Westelijke Mijnstreek was een initiatief van buiten, waarbij achter de particuliere mijnen Duits, Waals en Frans kapitaal schuilging. Het was de dreigende afhankelijkheid van het buitenland die de Nederlandse staat er in 1901 toe bracht ook zelf mijnen te gaan exploiteren.

De snelle verstedelijking en industrialisatie werden door de regionale elite gezien als een inbreuk op de rurale, katholieke idylle. Dit is het duidelijkst verwoord in een klassiek artikel uit 1974 van de architect en politicus Nic. Tummers over carboonkolonisatie in het onvolprezen tijdschrift *Wonen-TA/Bk*, een tijdschrift met doorwrochte en goed gedocumenteerde artikelen over architectuur en ruimtelijke ordening, dat nog altijd een leemte achterlaat. Het artikel van Tummers bood een zeer kritische kijk op het landschap van de mijnbouw in de periode dat dit landschap grondig werd afgebroken.³⁹ Ik las dat artikel al tijdens mijn studie en het heeft mijn beeld bepaald van een gebied dat ik toen nog nauwelijks kende. Ik heb later

39 Tummers, Nic. H.M., ‘Carboonkolonisatie’, *Wonen TA/Bk* (nr. 11, juni 1974) 5-28.

gemerkt dat het artikel in Limburg zelf nogal wat weerstand opriep. Nog weer later, toen we samen in een provinciale commissie voor cultureel erfgoed zaten, heb ik Tummers leren kennen als een bevoegen monumentenzorger.

In zijn artikel beschrijft Tummers de mijnbouw heel mooi als een koloniale expeditie, waarbij economische machten van buiten grondstoffen exploiteerden en daarvoor de nodige infrastructuur aanlegden. De Mijnstreek werd een multiculturele samenleving, met immigranten uit heel Europa die overigens in veel gevallen wel katholiek waren. Dat gold niet voor veel van de arbeiders die uit Noord-Nederland werden aangetrokken. De regionale elite, onder aanvoering van de katholieke geestelijkheid, verzette zich tegen grootschalige verstedelijking, wat leidde tot een dorpse maar niettemin stedelijke ontwikkeling. Dit verhaal doet denken aan de ontwikkeling in Brabant, zoals die door Joks Janssen is beschreven. Ook daar leidde de angst voor stadsvorming tot een zeer verspreide ontwikkeling, die uiteindelijk een aaneengesloten stedelijke brij tot gevolg had.⁴⁰

De verstedelijking in de Mijnstreek was ook om andere redenen versnipperd. De bebouwing was geconcentreerd rond de mijnzetels die zelf midden in hun concessiegebieden en daardoor verspreid in het landschap lagen. Rond iedere mijn ontstonden nederzettingen, waarbij vooral de sterke hiërarchie opvalt. Hoe hoger iemand zat in de organisatie, hoe minder afstand hij hoefde af te leggen tussen huis en werk. Dat droeg bij aan een landschap waarin sociale verschillen werden geaccentueerd.

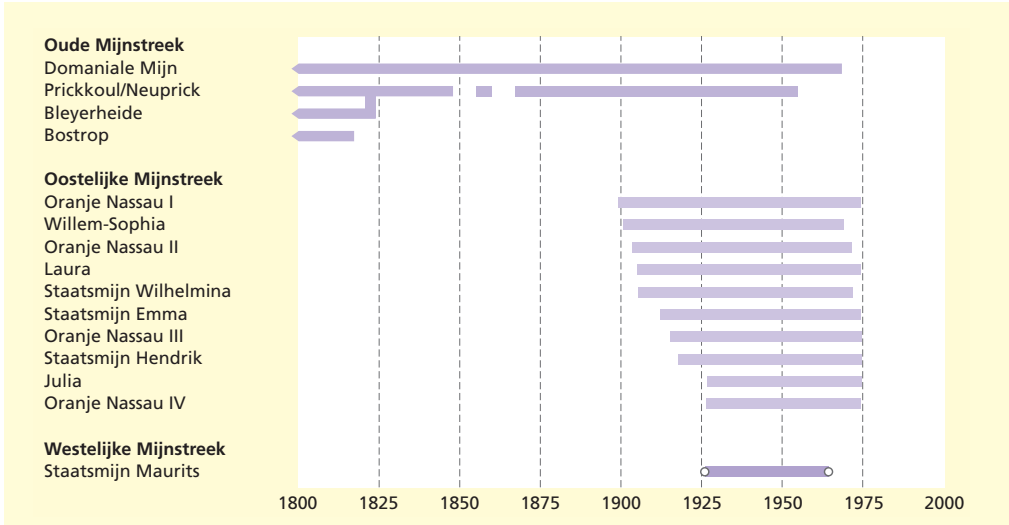
De sterke spreiding werd verder versterkt doordat liefst grote stukken land werden gekocht, wat maakte dat de situering van mijnkoloniën mooi het oude grootgrondbezit weerspiegelde. Een voorbeeld is de mijnkolonie

Molenberg in Heerlen (afb 11). De kolonie Versiliënbosch in Heerlerheide (1919) is gebouwd op het kavel dat op het kadastrale verzamelpun uit 1822 nog staat aangegeven als een hakhoutperceel, eigendom van Jan Baptist d'Ansembourg te Amstenrade. Zelfs de naoorlogse kolonie Nieuwdorp bij Geleen is nog gebouwd op grootgrondbezit, namelijk de Steinder Kamp, die behoorde tot kasteel Stein. Op die manier zien we het oude agrarische landschap als een palimpsest terug in de huidige stedelijke gebieden.

Boodschappen kunnen we ook lezen in de architectuur van de huizen voor de mijnwerkers. Bij de Oranje-Nassaumijnen zien we in de eerste periode de invloed van de Duitse eigenaren terug; onder andere in het oudste deel van de kolonie Leenhof bij Schaesberg, waarvan de architectuur overeenkomt met die in nabije Duitse mijnkoloniën. Nadat het bedrijf was overgenomen door het Franse De Wendel concern bouwde het bedrijf de opvallend gedecoreerde 'Lotharingse' huizen. Grote aantallen huizen werden gebouwd door de Woningbouwvereniging Ons Limburg, in veel gevallen ontworpen door architect Jan Stuyt. Het zijn huizen die een traditionele uitstraling hebben, in overeenstemming met het bijna dorpse gemeenschapsgevoel dat werd nagestreefd. De foto toont de kolonie Slakhorst in Hoensbroek, die vanaf 1913 als het eerste project van Ons Limburg werd gebouwd (vandaar 'De 1^e stap'), naar een ontwerp van Stuyt. Het wordt momenteel bedreigd met sloop.

De stedenbouw in de Mijnstreek toont de invloed van de internationale tuinstadbeweging. Het waren mooie dorpen, met veel groen, maar tegelijk waren het ook hiërarchische landschappen. De tuinen dienden om enige mate van zelfvoorziening mogelijk te maken en zo

40 Janssen, Joks, *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000* (Tilburg 2006).

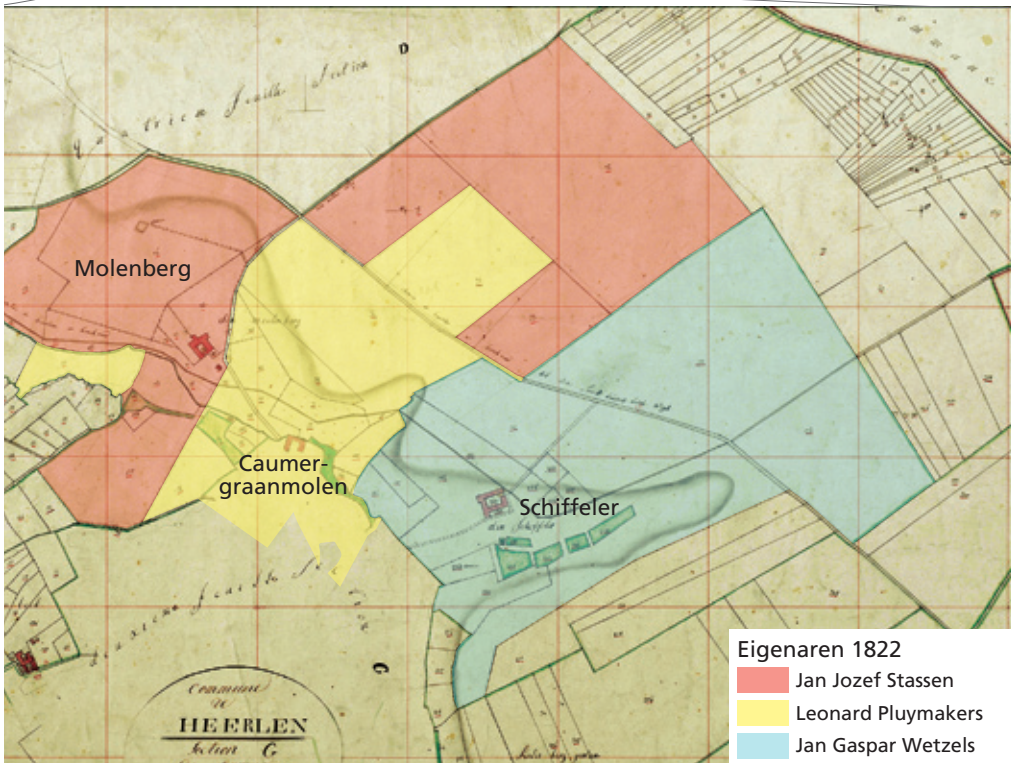
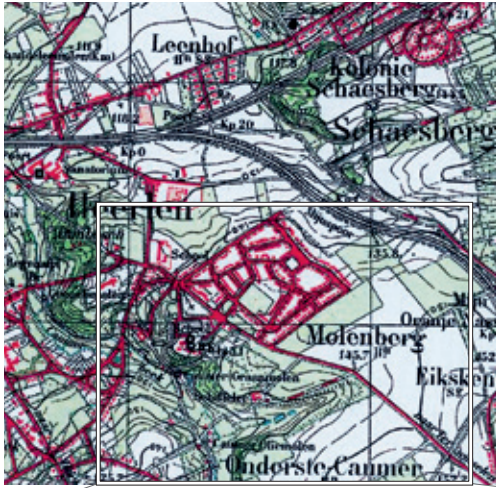

Afb. 9 Tijdlijn van de periode van 1800 tot heden met de periode waarin de mijnen in Zuid-Limburg in bedrijf zijn geweest. Opvallend is de lange mijnbouwgeschiedenis rond Kerkrade en de zeer snelle opbouw en nog snellere afbouw rond 1970. Cartografie: Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

Afb. 10 Bebouwing rond Oranje-Nassau 1. Basis: Topografische kaart 1935. © Topografische Dienst Kadaster, Apeldoorn. Cartografie: Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

- ← Mijnskolonie Beersdal
- ← Mijnskolonie Musschemig
- ← Mijnskolonie Grasbroek
- ← Beambtenwoningen
- ← Opzichterswoningen
- ← Hoofdopzichterswoningen
- ← Ingenieurswoningen
- ← Directeurswoning

Afb. 11 De contouren van de mijnkolonie Molenberg (Heerlen, vanaf 1919) weerspiegelen het oude grootgrondbezit. Boven: De mijnkolonie Molenberg, gebouwd vanaf 1919, op de topografische kaart uit 1935. © Topografische Dienst Kadaster, Apeldoorn. Onder: Kadastraal minuutplan Heerlen, sectie G1 (1822), met daarop aangegeven het bezit van enkele landeigenaren in 1822. Cartografie: Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

Afb. 12 Mijnkolonie De 1^e stap, Hoensbroek. Collectie Rijkzhey, fotonr. 13893. Fotograaf J. Cohnen.

Afb. 13 De sloop van de bovengrondse gebouwen van de mijn Oranje-Nassau I in 1977. De beide kasteelachtige gebouwen bleven gespaard. Het rechter gebouw is nu mijnmuseum. Foto: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, nr. 192021.

de lonen lager te houden, en als een mijnwerker staakte kon hij met zijn baan ook zijn huis kwijtraken. Voor de bewoners zaten er dan ook twee kanten aan hun relatie met de koloniën. In de mijnstreek van Belgisch Limburg zagen we dan ook direct na de verkoop van de huizen aan de bewoners dat deze zich gingen onderscheiden door wanstaltige maar wel zelfgekozen verbouwingen.

Na het stoppen van de mijnbouw zijn de bovengrondse resten in hoog tempo afgebroken. De Operatie Sanering Mijnterreinen was ‘het grootste industriële afbraakproject dat Nederland ooit kende’.⁴¹ Voor de grootschalige sloop bestonden economische argumenten, zoals de wens van gemeenten om terreinen aan te kunnen bieden aan de verwachte nieuwe bedrijven.⁴² Maar er zit zeker ook een ideologische kant aan. Om opnieuw Tummers aan te halen: de koloniale expeditie heeft haar sporen gewist.⁴³ Daarnaast was de regionale elite nooit echt verzoend met de industrie en stadsontwikkeling en was er een wens om terug te keren naar een pre-industriële rurale idylle, wat uiteraard onmogelijk was. We zien dat aan de slogan ‘van zwart naar groen’ en aan de naamsverandering van de Oostelijke Mijnstreek in Parkstad Limburg. De gewenste nieuwe identiteit van het gebied was gekoppeld aan een proces van ‘actief vergeten’.⁴⁴

De opkomende belangstelling voor industrieel erfgoed in de jaren 1970 ging grotendeels aan Zuid-Limburg voorbij. Al met al concludeerde de Inventarisatie Mijnonumenten in

1978 dat er toen, slechts vier jaar nadat de laatste mijn gesloten was, al geen enkel terrein meer was dat een representatief beeld gaf van het mijnbouwverleden.⁴⁵ Nadien hebben overheden zelfs tot diep in de jaren 1980 nog, deels illegaal, objecten afgebroken.⁴⁶

Voor de mijnwerkers lag het ingewikkelder. Die keken positief terug op de kameraadschap ondergronds, maar voelden zich veel minder verbonden met de mijnbedrijven en met het bovengrondse mijnbouwlandschap. Het lijkt dat er daarom in de eerste fase na de mijnsluitingen brede steun bestond voor de grootschalige sloop. Geleidelijk is dit veranderd. Het verwijderen van de bovengrondse sporen van de mijnen heeft van de Mijnstreek een onbegrijpelijk stedelijk conglomeraat gemaakt, zonder herkenningpunten die als oriëntatie zouden kunnen dienen. Vooral Heerlen werd een verzameling dorpen op zoek naar een stad. Daarbij kwamen veel vroegere mijnwerkers er langzaam achter dat er geen plekken waren waar ze hun verhaal konden vertellen. De waardering voor – en de betrokkenheid bij – de sporen van de mijnbouw is dan ook langzaam gekomen.

Het Heuvelland

Een totaal ander verhaal dan de Mijnstreek vertelt het Heuvelland. De twee lijken volledig los van elkaar te staan. We zien dat al bij de bekende onderwijzer en natuurbeschermer Eli Heimans, die lyrisch schreef over de lagen uit het carboon die hij in groeves zag dagzomen, maar die nergens vertelde dat verwante lagen een paar kilometer verderop tot een compleet nieuw

41 Linssen, G.C.P., ‘Groeïende waardering voor het industrieel erfgoed’, in: *Regionale geschiedenis zonder grenzen. Opstellen aangeboden aan prof. Dr J.C.G.M. Jansen* (Maastricht 1998) 197-233, hierin 228.

42 Geest, Joosje van, *Heerlen. Architectuur en stedenbouw 1850-1940* (Zwolle 2003) 102.

43 Tummers, ‘Carboonkolonisatie’.

44 Veldhoven, Felix van, ‘Post-industrial coal-mining landscapes and the evolution of mining memory’, in: Jan Kolen, Hans Renes en Rita Hermans (red.), *Biographies of landscape; geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes*. (Amsterdam 2015) 327-343. Van Veldhoven spreekt van ‘formative forgetting’.

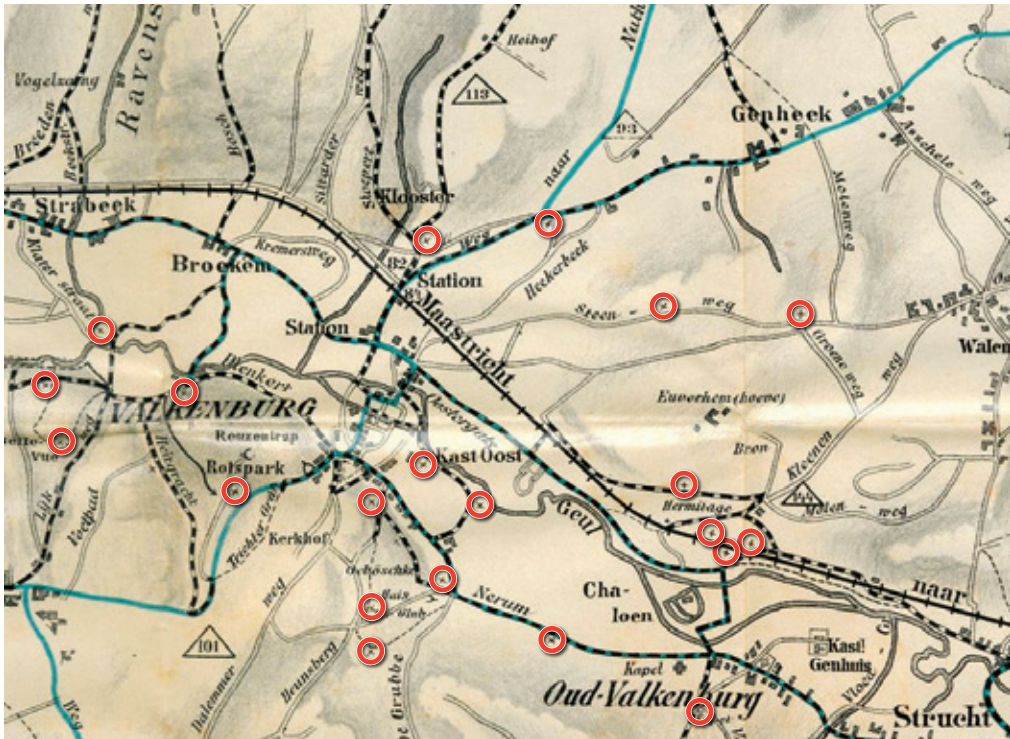
45 Werkgroep Inventarisatie Mijnonumenten, *Rapport inventarisatie mijnonumenten* (Maastricht 1978).

46 Philips, J.F.R., ‘Op zoek naar wat eens een mijnstreek was... Welke monumenten herinneren ons nog aan de Nederlandse mijnindustrie?’ *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 38 (1993), 1-43, hierin 9.

landschap leidden.⁴⁷ We zien het nog steeds, bijvoorbeeld waar Heerlen iedere zoveel jaar een nieuwe randweg aanlegt om de stad zo scherp mogelijk te scheiden van het buitengebied. Toeristen meden de Mijnstreek en richtten al hun belangstelling op het rurale Heuvelland.

Hoewel er in dat laatste gebied een lange traditie bestaat van natuuronderzoek, met opvallend grote inbreng van katholieke geestelijken, is het Heuvelland toch vooral ontdekt door anderen. Het was een Nederlands stukje

buitenland, het Zwitserland voor de middenklasse. Om met de in Breda geboren oud-notaris Willem Leo Leclercq te spreken: 'Hoe verder naar het zuiden, hoe schoner land'.⁴⁸ Er zijn maar liefst vijf plekken in Zuid-Limburg die naar Zwitserland genoemd zijn: twee buitenplaatsen van Petrus Regout bij Limmel, een gebouw in Slenaken en de plaatsen Bemelen en Valkenburg die respectievelijk Klein Zwitserland en Nederlands Zwitserland zijn genoemd.⁴⁹ De al genoemde Heimans schreef al over de lokale

Afb. 14 Wandelpaden en zitbanken. De zitbanken staan op de kaart maar zijn hier extra gemarkeerd. Ze geven een beeld van het gebruik van de paden door vroege toeristen. Basis: Toeristische kaart behorend bij de wandelgids *Ons Geuldal* (1895). Cartografie: Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

47 Heimans, Eli, *Uit ons Krijtland* (Amsterdam 1911).

48 Leclercq, W.L., *Limburg reisboek* (Wormerveer z.j. [ca 1950]) 298.

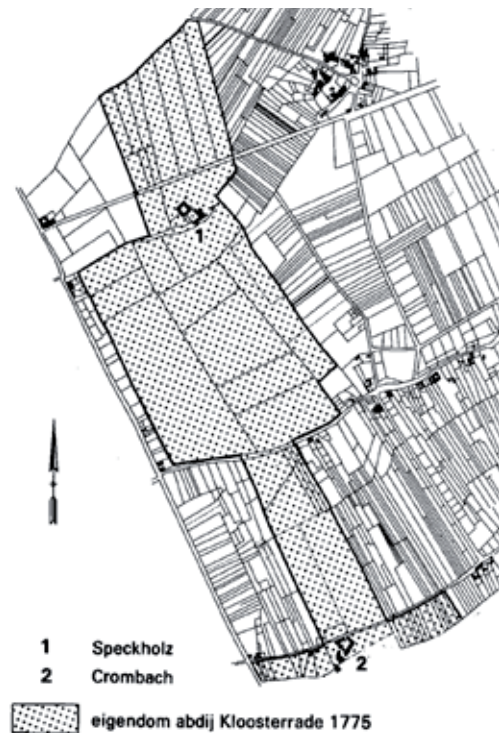
49 Rentenaar, Robert, *Vernoemingsnamen; een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponymie* (Amsterdam 1984) 356-357. Rentenaar noemt in totaal 31 'Zwitserlands' in Nederland, de meeste in combinatie met Klein. Het grootste deel ligt in reliëf- en soms bosrijke gebieden, zoals de duinen (4x) en de Midden-Nederlandse stuwwallen (5x). In enkele gevallen gaat het om hotels of uitspanningen, wat net als in Zuid-Limburg wijst op een verband met toerisme. Bij sommige voorbeelden in vlakke gebieden is de naam mogelijk ironisch bedoeld.

bevolking: ‘Zij kunnen niet weten dat zij in een streek wonen, zoo mooi en zoo belangwekkend voor natuurvrienden, als er geen tweede is in ons land’.⁵⁰ Hij stelde in 1911, toen er in Epen nog maar zo’n honderd toeristen per jaar kwamen, al voor om het gebied rond die plaats tot Nationaal Park te maken.⁵¹

De combinatie van intensief gebruik van het overgrote deel van het land als bouwland en de enorme bezitsversnippering leidde tot een uitzonderlijk dicht net van onverharde wegen en paden. Die werden al snel door toeristen ontdekt als de basis voor een wandellandschap zoals Nederland dat buiten de grote bos- en heidegebieden nergens bezat. Dit is een zeldzame kwaliteit, die bovendien juist die toeristen ten goede komt die men het liefst wil zien: wandelaars met belangstelling voor natuur en landschap. Door het intensieve wandeltoerisme heeft dat padennetwerk zelfs de ruilverkaveling overleefd. Mede daardoor is Zuid-Limburg mijn favoriete wandelgebied. Als je tenminste niet van het pad gedrukt wordt door groepen in felgekleurd plastic geklede lieden op bergfietzen. Het is wel een kwaliteit die moet worden gekoesterd, want nog altijd worden er voetpaden bedreigd.⁵²

De bijgaande oude wandelkaart van het Geuldal geeft niet alleen de paden maar ook de zitbanken weer. Daarmee krijgen we een onverwacht beeld van waar toeristen kwamen. Het laat zien dat ze afwisseling zochten en dat ze naast het beschutte Geuldal ook de grootse vergezichten van het plateau waardeerden.

Toch was het landschap in Zuid-Limburg niet zo statisch en ook niet zo harmonisch als vaak wordt gedacht. In feite hebben we hier ook weer te maken met een geïdealiseerd verleden. Het was een landschap met grote standsverschillen. We zien hier, net als in de geschied-

Afb. 15 Groot en klein grondbezit bij Speckholz naar het kadastrale minuutplan van 1823. Het land bij de twee voormalige boerderijen van de abdi Kloosterrade is herkenbaar aan de grootschalige indeling en contrasteert met het landschap van de kleine boeren in de gehuchten Speckholzerheide en Gracht.

schrijving van de Mijnstreek, een zekere corporatistische traditie in de Limburgse geschiedschrijving, met als uitgangspunt dat er heren en knechten waren en dat die allemaal het meest gelukkig waren in hun eigen rol. Sociale verschillen worden gebagatelliseerd. De oudste kadastrale gegevens van Zuid-Limburg tonen echter een duidelijke tweedeling. Enerzijds waren er de kleine eigenerfde boeren, die hoogstens een paar hectare land in eigendom

50 Heimans, *Uit ons Krijtland*, 211-212.

51 Heimans, *Uit ons Krijtland*, 211-212.

52 ‘Oud kerkenpad plots weg’, *Limburger, Regio Heuvelland* 24 maart 2011.

hadden. Om te kunnen bestaan moesten ze land bijpachten of bijverdiensten zoeken. Deze groep past goed in wat historicus Willibrord Rutten in *Limburg. Een geschiedenis* aanduidde als ‘overlevingslandbouw’.⁵³ Aan de andere kant van de schaal was er het grootgrondbezit van kloosters en van adellijke en later burgerlijke eigenaren die deels elders woonden. Dat bezit werd beheerd door pachtboeren, die in ruil voor de helft van de opbrengst de beschikking hadden over tientallen hectares.⁵⁴ Ze namen in de dorpen een vooraanstaande positie in, maar hadden tegelijk een zwakke positie tegenover de verpachter: bij conflicten werd de pacht opgezegd of niet verlengd en stonden ze op straat.

Het landschap was bovendien niet statisch. We vergeten wel eens dat het landschap dat Heimans beschreef volop in verandering was. Terwijl iedereen keek naar de bouw van de mijnen, vond in het landelijk gebied een enorme groei van de fruitteelt plaats. In de omgeving van Vaals gingen de boeren zich in deze tijd specialiseren in veehouderij, wat leidde tot de vorming van een heggenlandschap — hoewel Heimans rond 1910 ook al onder het nieuwe prikkeldraad moest doorkruipen. Het waren veranderingen die tamelijk weinig werden opgemerkt, maar die positief werden beoordeeld. Beide ontwikkelingen werden gestimuleerd door de grote landbouwcrisis van de jaren 1880, maar ook door veranderende marktom-

standigheden, zoals de groeiende vraag naar zuivel en fruit in de Mijnstreek en in Aken. Ook het sterk verstedelijkte Engeland was een belangrijke markt voor Limburgse fruit.⁵⁵

Het contrast tussen het rurale en gekoesterde landschap van het krijtland en de stedelijke ontwikkeling van de Mijnstreek is enorm en we kunnen ons afvragen of die twee elkaar hebben beïnvloed. Er zijn een paar aanwijzingen dat dit wel is gebeurd. Zo woonden mijnwerkers niet alleen in de eigenlijke mijnstreek, maar ook in de dorpen daarbuiten. Daar combineerde een aanzienlijke groep – in ieder geval in de eerste helft van de twintigste eeuw – het werk in de mijn met een landbouwbedrijf. Daarnaast waren er landarbeiders die mijnwerker waren geworden maar wel in hun oude dorp bleven wonen.⁵⁶

Er waren ook directe invloeden op het landschap, zoals de aanleg van wegen, spoorlijnen en het Julianakanaal. Voor de afvoer van grote hoeveelheden mijnwater werden de beken die van de Mijnstreek naar de Maas liepen gekanaliseerd.⁵⁷ In 1932 leidden plannen van de Staatsmijnen voor stuwdammen in het Geuldal tot scherpe reacties vanuit de natuurbeschermingswereld. Dit vormde de aanleiding tot de oprichting van de Contact-Commissie inzake Natuurbescherming (vanaf 1941 Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming), een samenwerking tussen biologen en planologen die ondanks haar kleine

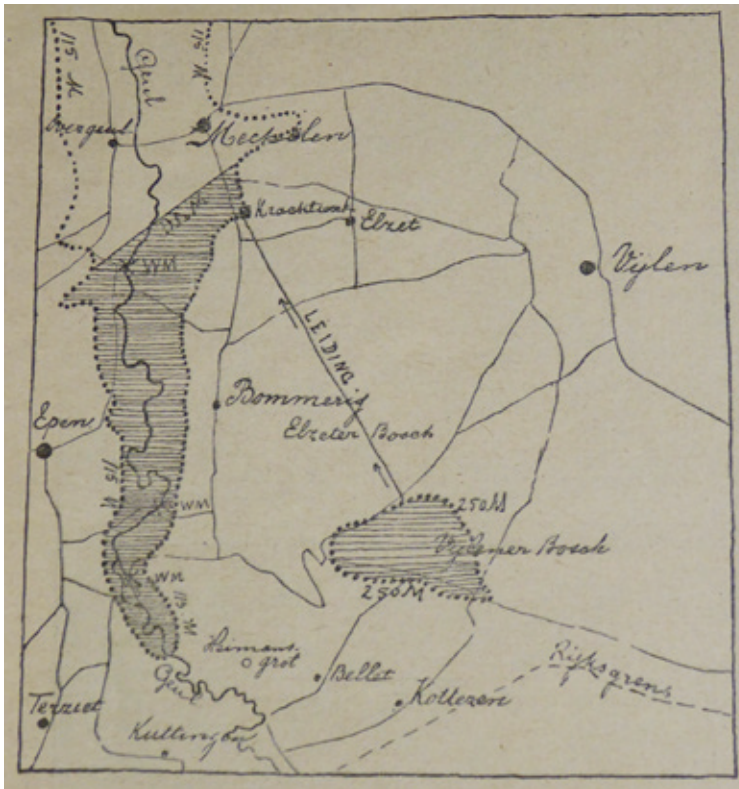
53 Rutten, ‘De tijd van de overlevingslandbouw’, in: *Limburg. Een geschiedenis. Deel 2: 1500-1800*.

54 Zogenaamde halfwinning. Het systeem bestond in Zuid-Limburg al in de late middeleeuwen, maar is soms ook veel later ingevoerd. Jansen beschrijft hoe het systeem op een aantal boerderijen rond Maastricht in de zeventiende eeuw werd ingevoerd om de risico’s eerlijker te verdelen, nadat inruil van de pacht in moeilijke perioden problematisch bleek. Jansen, J.C.G.M., ‘Landbouw rond Maastricht (1610-1865). Een analyse van de exploitatie-uitkomsten van enige lössbedrijven in halfwinning’, *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 13 (1968), 1-98, hierin 21.

55 Segers, Yves, ‘Globalisering, staatscontrole en kennisnetwerken. De fruitteelt in Limburg, 1850-1940’, in: Tummers, Paul e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis. Deel 3: vanaf 1800* (Maastricht 2015) 397-416, hierin 408

56 Al voor de opkomst van de mijnen waren de kleinste boeren al afhankelijk van neveninkomsten. Aan het eind van de negentiende eeuw trokken velen als seizoenarbeider naar de steenbakkerijen in het Ruhrgebied. Knotter, Ad (2020). ‘De mijnwerkers van Geulle. Over de invloed van de mijnbouw op het Zuid-Limburgse platteland, 1900-1940’, *Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg. Jaarboek 2020*, 46-75.

57 Bergh, J.E. van de, ‘Het verweer tegen de vervuiling der beken tussen 1925 en 1948’, *Historisch Jaarboek van het Land van Zwentibold* 16 (1995), 137-154.

Afb. 16 Een plan voor stuwdammen in het Geuldal. Uit: Purmer, 2018.

omvang een belangrijke speler is geweest in de Nederlandse natuurbescherming en onder meer uitgever was van het onvolprezen tijdschrift *Natuur en Landschap*.⁵⁸ De Contact-Commissie was in 1972 een van de oprichters van de Stichting Natuur en Milieu, die echter dat deel van haar achtergrond sindsdien steeds meer is gaan verwaarlozen.

We zien hieraan hoezeer het Zuid-Limburgse landschap een speciale plaats innam in Nederland. Dat bleek opnieuw in 1977, toen Natuurmonumenten en Het Limburgs Land-

schap de Actie Geuldal voerden, een van de eerste acties voor de bescherming van een agrarisch cultuurlandschap. Juist het bijzondere van het Zuid-Limburgse landschap maakte dat deze actie in heel Nederland weerklink vond en een groot succes werd.

Verschillende keren leidden acties voor behoud van delen van het Zuid-Limburgse landschap tot publiciteit in de landelijke pers. Er werden ook successen geboekt, zoals het stopzetten van de afgraving van het Plateau van Margraten voor de winning van mergel.⁵⁹

58 Dekker, Jos, *De ontdekking van het cultuurlandschap. De bijdrage van de Werkgroep voor de Cultuurlandschappen van de Contact-commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming 1944-1950. Een voorstudie* (Utrecht 1993); Purmer, Michiel, *Het landschap bewaard. Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten* (Hilversum 2018) 283.

59 Hovens, Frank, 'De SHCL-archieven en -documentatie. Een selectie'. *Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Jaarboek 2021*, 58-253 (208-209).

De landschappen van Noord en Zuid

Dat brengt mij op mijn laatste punt: de verschillen tussen Noord en Zuid-Limburg. Ik vertel niets nieuws als ik zeg dat het landschap van Zuid-Limburg anders en vooral hoger gewaardeerd wordt dan dat in Noord-Limburg. Op basis van de ontwikkelingen in het landschap sinds de negentiende eeuw is het misschien mogelijk die verschillen wat nader te duiden. De kern is volgens mij dat sinds de negentiende eeuw Zuid-Limburg werd gekoesterd en Noord-Limburg werd ontwikkeld.

Zuid-Limburg was in de negentiende eeuw een oud cultuurlandschap, dat al in de late middeleeuwen vrijwel volledig was ingericht. Het landschap was ‘af’. Daarentegen bestond Noord-Limburg aan het eind van de negentiende eeuw nog voor de helft uit bos, heide en moerasgebieden – deels zelfs vrijwel ontoegankelijk.⁶⁰ Pas nadien zijn deze gebieden voor een groot deel omgezet in landbouwgrond. Noord-Limburg was een gebied in ontwikkeling.

We zien dat verschil in waardering in oude beschrijvingen. De vakbondsman en politicus Henri Polak schreef in 1930 lyrisch over het landschap en de flora van het Heuvelland, maar zegt nauwelijks iets over de rest van de provincie.⁶¹ Een halve eeuw eerder reisde Jacobus Craandijk, ik noemde hem al, door Limburg. Zonder uitzondering was hij positief over het Heuvelland. Hij roemde het rijke land en de mooie uitzichten en had zelfs geen problemen met de ‘schaduwlooze velden’.⁶² ‘Wat is het hier

schoon’, riep hij bij Valkenburg uit.⁶³ In Noord-Limburg vond hij de dorpen en het cultuurland eromheen mooi en sprak hij soms ook positief over heidevelden, bijvoorbeeld rond Swalmen.⁶⁴ De veengebieden van de Peel, waar hij met de trein doorheen reed, vond hij echter een ‘doodsche en eentonige landstreek’.⁶⁵ Over het Land van Kessel schreef hij dat het ‘met de woeste turfgronden van de Peel [...], met al het zand en veen en de uitgestrekte moerassige bosschen, waaruit het grotendeels bestond, [...] toch een arm en treurig land’ was.⁶⁶ Vanouds bestond in Noord-Limburg wel een onderscheid tussen de wat welvarender Maaskant en de armere Heikant, met de bewoners van het Peelgebied als extremen. Geograaf Hendrik Blink beschreef nog in 1929 de Peelbewoners als ‘voorposten der georganiseerde menschheid’.⁶⁷

Typisch voor die afgelegen en slecht ontsloten gebieden zijn de exotische namen, zoals America, dat afgelegen, ver ten westen van Horst lag. We vinden meer van dat soort opmerkelijke namen in heideontginningen, zoals Californië bij Grubbenvorst en Siberië bij Maasbree.⁶⁸ Bieden America en Californië nog hoop op mogelijkheden voor landarbeiders die een bestaan wilden opbouwen op een eigen stukje land, de naam Siberië biedt alleen associaties met verbanning. Het zal geen toeval zijn dat Californië en Siberië rond de laatste eeuwwisseling door de provincie zijn aangewezen als gebieden waar de glastuinbouw zich mag ontwikkelen; een activiteit die we liefst ver van de bewoonde wereld zien.⁶⁹

60 Van der Woud, Auke, *Het landschap. De mensen. Nederland 1850-1940* (Amsterdam 2020) 41-42.

61 Polak, Henri, *Het kleine land en zijn groote schoonheid* (Amsterdam 1930, 2^e druk) 106-109.

62 Craandijk, *Wandelingen Limburg*, 125.

63 Craandijk, *Wandelingen Limburg*, 93.

64 Craandijk, *Wandelingen Limburg*, 185.

65 Craandijk, *Wandelingen Limburg*, 2.

66 Craandijk, *Wandelingen Limburg*, 4.

67 Blink, H., *Woeste gronden, ontginning en bebossching in Nederland voormaals en thans*. (’s-Gravenhage 1929) 126-127.

68 Californië wordt vermeld in 1899, Siberië in 1895; Berkel, G. van, *Limburgse plaatsnamen verklaard* (Amstelveen 2016).

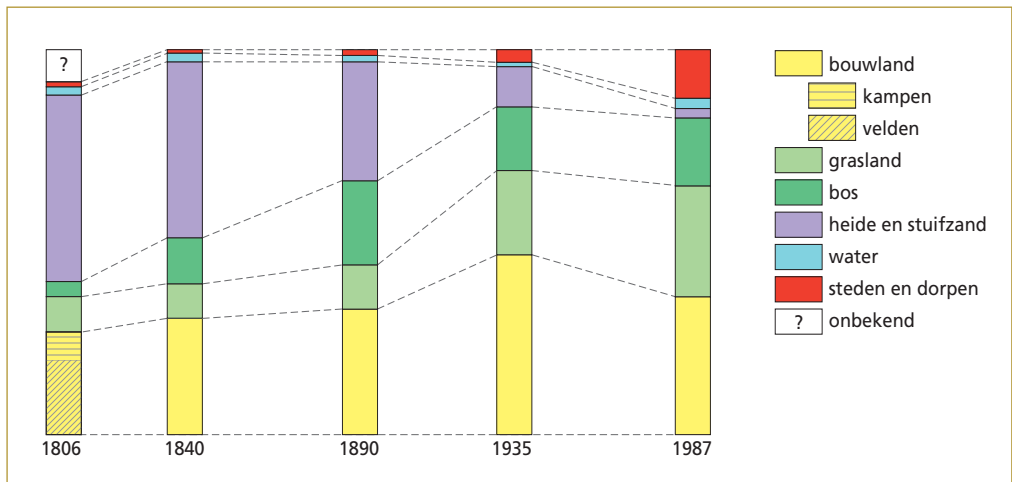
69 *Provinciaal Omgevingsplan Limburg* (Maastricht 2001), par. 5.6.6.

Het Noord-Limburgse landschap vertoonde een enorme dynamiek. In het midden van de negentiende eeuw begon de grootschalige turfwinning in de Peel, wat het beeld van het armoedige Noord-Limburg nog eens versterkte. De heidevelden verloren gaandeweg hun belang voor de landbouw en werden in hoog tempo bebost. De goedkope heidegrond trok de belangstelling van rijke stedelingen uit het noorden, die er landgoederen stichtten. Grote naaldbossen werden aangeplant om hout te leveren voor de bouw van de mijnen.

Rond 1900 kwam op grote schaal kunstmatig beschikbaar, die de ontginning van heidevelden en bossen mogelijk maakte. De druk vanuit de landbouw werd nu zo groot dat de aanplant van bos in de Nederlandse zandgebieden stagneerde. Dat leidde tot de oprichting van Staatsbosbeheer, dat aanvankelijk vooral als taak kreeg om de binnenlandse houtproductie op peil te brengen. Deze oprichting van Staatsbosbeheer in 1899, net als die van de

Staatsmijnen in 1901 en de komst van de Woningwet in 1901, toont een enorme omslag. Net als op dit moment zien we een periode van doorgeslagen liberalisme gevolgd worden door een terugkeer van de staat als hoeder van het algemeen belang.

In de eerste helft van de twintigste eeuw werd in Noord-Limburg op ongekende schaal land ontgonnen tot landbouwgrond.⁷⁰ Daarmee verdwenen jaarlijks grote stukken van de half-natuurlijke landschappen, te weten de moerassen en de heidevelden. De enkele keer dat we juichende verhalen over natuur en landschap in Noord-Limburg horen, ging het om dergelijke landschappen: de Boshuizer-bergen, de Maasduinen, de Meinweg en het Leudal, waarover de in Maastricht geboren schrijver, onderwijzer en natuurbeschermer J.P. Thijsse erg enthousiast schreef.⁷¹ De natuurbescherming richtte zich in Noord-Limburg op deze half-natuurlijke landschappen, die overigens in de rest van Nederland weinig bekend waren.

Afb. 17 Veranderingen in landgebruik in Noord-Limburg tussen 1806 en 1987. Bron: Topografische kaarten. Tekening: Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

70 Blink, *Woeste gronden*; Drosen, W.J., *De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning. Eene geschied- en huishoudkundige studie* (Roermond 1927).

71 Lemaire, Ton, 'Inleiding', in: Ton Lemaire (red.), *Het Leudal. Beeld van een Midden-Limburgs beekdal* (Haalen 1973) 9-25. Zie ook brief van Thijsse aan Willem Leclercq: Coesèl, Marga, *Wanhoop nooit aan vooruitgang. Brieven van Jac.P. Thijsse* (Amsterdam 2012) 81.

Afb. 18 De kanalisatie van de Haelense Beek in 1935-1936. De beek is in 2016 weer in meanders gelegd. Glasdia Nationaal Archief, Fotocollectie Nederlandse Heidemaatschappij, nr. 193-1141.

Terwijl de half-natuurlijke landschappen werden ontgonnen, vonden ook in de cultuurlandschappen veranderingen plaats. De vele beekkanalisaties en de eerste kleinschalige ruilverkavelingen droegen in de jaren 1920 en 1930 verder bij aan de enorme dynamiek van het Noord-Limburgse landschap.

Waar keuzes moesten worden gemaakt, werd toch meestal gekozen voor het behoud van landbouwgrond boven de meer natuurlijke landschappen. Dorpen die op de grens van bouwland en heide lagen, breidden in de eerste helft van de twintigste eeuw liefst uit op de heide, die zowel economisch als esthetisch minder waardevol werd geacht dan het cultuurland

en die bovendien nog niet als schaars werd gezien. In Zuid-Limburg werd de Staatsmijn Maurits op een laatste restant van de Graetheide gebouwd.

In de tweede helft van de twintigste eeuw zien we opnieuw een verschillende ontwikkeling in noord en zuid. In Noord-Limburg kwam een eind aan de ontginningen. De Troonrede van 1960 markeerde het stopzetten van de ontginningen van heidevelden en bossen tot landbouwgrond, met als argument dat er meer behoefte was aan natuur en recreatiegebieden dan aan meer landbouwgrond.⁷² De overgebleven half-natuurlijke landschappen werden gaandeweg 'veiliggesteld', terwijl de dorpen

72 Renes, Hans, 'Het Nederlandse landschap in de twintigste eeuw', in C. Boissevain, M. Bosboom & H. Renes, *Typisch Hollands! De verandering van het Nederlandse landschap en de Collectie Knecht-Drenth, 1900-heden* (Zutphen 2018) 51-120.

juist gingen uitbreiden op de akkers. De agrarische landschappen werden nu het grote strijdtoneel. Een tweede ronde van beekkanalisaties vond plaats en tussen 1950 en 1990 werd een groot deel van de provincie ruilverkaveld. In Noord-Limburg en ook in de noordelijke helft van Zuid-Limburg waren dat veelal utilitaire, armoedig ogende projecten, die opvallen door de geringe zorg voor het landschap. Dat maakte juist dat er in het zuiden van Zuid-Limburg door natuur- en landschapsbeschermers met veel argwaan werd gekeken naar de plannen voor ruilverkaveling in het Mergelland. Dat werd nog eens versterkt door de mislukte ruilverkaveling in het Ransdalerveld, die vanaf 1959 was uitgevoerd en bedoeld was als een vingeroefening voor grotere projecten in het Heuvelland, maar die leidde tot een uitgekleed landschap en een onbeheersbare erosie.⁷³ Uiteindelijk vonden de ruilverkavelingen in het Mergelland wel plaats, maar onder zeer strikte voorwaarden⁷⁴ en bovendien in een tijdperk waarin meer rekening gehouden werd met andere belangen dan die van de weinige resterende grote landbouwbedrijven.

Achteraf kunnen we stellen dat die ruilverkavelingen niet echt nodig geweest waren. De enorme schaalvergroting in de landbouw, een proces waarin de meeste boeren hun bedrijf opgaven, maakt dat de weinige overgebleven boeren ook zonder ruilverkavelingen wel grotere percelen zouden hebben gekregen. Dat zou dan op een meer organische manier zijn gegaan, door aankoop, verkoop en ruil van percelen, waarbij veel meer landschapselementen en -structuren zouden zijn gespaard.

We zien de verschillen tussen Noord en Zuid-Limburg terug in het beleid voor natuur en landschap, bijvoorbeeld in de aanwijzing van beschermde gebieden. In de lijst van 'landschappen die zoveel mogelijk bewaard dienen te blijven' uit 1947 staat in Noord-Limburg een gebied bij Venray en Helden aangeduid als 'urgent' en is het Roerdal aangemerkt als 'nader te bekijken'. In Zuid-Limburg zijn het Maasdal tussen Bunde en Geulle en een groot deel van het Heuvelland aangewezen als 'urgent'.⁷⁵

Nadien heeft in Noord-Limburg de nadruk volledig gelegen op de bescherming van half-natuurlijke landschappen, terwijl in Zuid-Limburg juist het cultuurlandschap met de daarbij horende natuurwaarden centraal bleef staan. Tegenwoordig kent Noord-Limburg een aantal Nationale Parken, die vooral werden aangewezen om hun natuurwaarden: de Maasduinen, de Grote Peel en de Meinweg. Zuid-Limburg is daarentegen iedere keer in beeld als er wordt geprobeerd om cultuurlandschappen te beschermen, zoals de Nationale Landschaps-parken van 1975 en de Nationale Landschappen van 2004. Het gaat daarbij om pogingen die iedere keer werden getorpedeerd zodra het beleidsveld in handen kwam van CDA-bewindslieden met een uitzonderlijk scherp oog voor de kortetermijnbelangen van de georganiseerde landbouw (Gerrit Braks in 1983, Henk Bleker in 2010). Zij gaven daarmee blijk van een nogal eenzijdige en ook wel naïeve kijk op de toekomst van de landbouw.

In de tussentijd is er noch op nationaal noch op provinciaal niveau veel belangstelling geweest voor het landschap. De versterkte

73 Vermeer, Hans, 'Strijd om het hart van Zuid-Limburg, 50 jaar ruilverkaveling Ransdalerveld', *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal* 21 (2011) 232-272; Vermeer, Hans, 'Het Limburgse landschap tussen modernisering en behoud in de eerste helft van de twintigste eeuw', *De Maasgouw* 137 (2018) 51-55.

74 Groeneveld, Jan, *Veranderend platteland. Een halve eeuw ontwikkelingen op het platteland* (Maastricht/Brussel 1985) 183.

75 De 'Urgentie-lijst van landschappen, die zoveel mogelijk behouden dienen te blijven' is in 1946-1947 samengesteld door de Werkgroep voor de Cultuurlandschappen van de Contact-commissie voor Natuur- en landschapsbescherming. De lijst is gepubliceerd in het proefschrift van Jos Dekker: Dekker, J., *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* (Utrecht 2002) 276-280.

positie van de ecologen in de jaren 1990 heeft ook slecht uitgekapt voor het landschap. Landbouw en natuur verdeelden het land onder elkaar, zowel in de landbouwgebieden als in de (nog altijd veel kleinere) nieuwe natuurgebieden was weinig ruimte voor landschap. Landschap valt niet in hectares uit te drukken en moet als een kwaliteit over het andere beleid heen gelegd worden.

We zien de eenzijdige sectorale benadering ook recent nog in de vele pogingen die in de laatste decennia worden ondernomen om de beekkanalisaties uit de vorige eeuw deels ongedaan te maken. Die leidden tot verdroging en watertekorten, die de laatste jaren een groter probleem zijn gaan vormen dan de vroegere natte omstandigheden. Door beken weer in bochten te leggen, poogt men het water langer vast te houden. De maatregelen worden echter nogal sectoraal vanuit een ecologisch perspectief ontworpen. De beken worden in bochten gelegd en het land erlangs in natuur omgezet. Vanuit een landschapsperspectief zouden deze plannen meer in kunnen spelen op de oude afwisseling in beeklopen en beekdalen en op de samenhang tussen beekdalen en andere delen van het cultuurlandschap.

Het zijn nog nabranders van een visie op een strikte scheiding tussen natuur en cultuurlandschap, die echter intussen niet meer voldoet. Het Nationaal Natuur Netwerk, vroeger bekend als de Ecologische Hoofdstructuur, heeft voor de natuur veel gebracht, maar is niet meer genoeg om de voortgaande achteruitgang van de biodiversiteit te stoppen en het land klimaatbestendig te maken. De uitdaging van de komende tijd is om de natuurwaarden van de agrarische en de stedelijke gebieden te vergroten. Voor mij zou het Heuvelland daarvoor als eerste een omslag moeten maken. Daar is achter het nog altijd mooie en interes-

sante landschap een groeiende ecologische armoede zichtbaar. Meer biologische landbouw en een zekere extensivering van de bedrijfsvoering zouden hier al een enorm verschil kunnen maken.

Slotwoord

Ik kom tot een afsluiting. De identiteit van het Limburgse landschap zoals die meestal wordt omschreven, is vooral een zaak van het verleden. Het katholieke landschap is in hoofdlijnen opgebouwd tussen 1850 en 1950 en is sindsdien in verval. De Mijnstreek is, met uitzondering van de oude mijnstreek bij Kerkrade, opgebouwd tussen 1890 en 1960, en is nadien afgebroken en op zoek naar een nieuw verhaal. In Noord-Limburg kunnen we van de ontginningen nog zeggen dat die breed gedragen werden in de dorpsgemeenschappen. De ruilverkavelingen waren echter van bovenaf georganiseerde ingrepen, waar maar een kleine groep van heeft geprofiteerd. De Maas tenslotte is, ook door de sterk sectorale en technocratische aanpak van de grindwinning en de natuurontwikkeling, los gemaakt van de gemeenschappen in de omgeving.

Het Heuvelland is het enige gebied waar tegenwoordig nog een brede betrokkenheid bij het landschap lijkt te bestaan, omdat het landschap hier een basis vormt voor de belangrijkste inkomstenbron, de recreatie, maar misschien ook wel omdat de ontwikkelingen hier meer geleidelijk zijn verlopen. In de andere gebieden is de betrokkenheid bij het landschap grotendeels beperkt gebleven tot de historische elementen en de reservaatgebieden. De belangstelling voor de sporen van de mijnbouw, maar ook voor wegkruisen en kapellen, is de laatste jaren gegroeid, maar het is een historisch landschap.⁷⁶ Daar is niets op tegen. Geschiedenis kan ons helpen om onze plek in een veranderende

⁷⁶ Egelie, *Gietijzeren wegkruisen*, 14, vermeldt dat nog rond 1975 een oud stenen wegkruis bij Tungeleij werd gebruikt als wegverharding.

rende wereld te vinden en erfgoed voegt verhalen en kwaliteit toe aan onze omgeving en kan de basis vormen voor een grotere betrokkenheid. Een landschap dat trager verandert dan andere sectoren van de maatschappij kan houvast bieden en is ook ecologisch belangrijk.

Tegelijk – en dat klinkt misschien vreemd uit de mond van iemand die vooral historisch onderzoek heeft gedaan – mag de identiteit van een landschap niet blijven hangen in het verleden. Het verleden heeft gezorgd voor het boeiende landschap dat we nu kennen, vol met historische elementen en verhalen. Maar zoals iedere generatie heeft ook de onze de taak om het landschap aan te passen aan nieuwe behoeften. Zowel de historische resten in het landschap als inzicht in historische processen kan ons helpen om de toekomst van onze omgeving te vormen.

Het landschap en de identiteit van het landschap veranderen mee met de samenleving. Die identiteit wordt vormgegeven door de mensen die er wonen, die erin werken, die het bezoeken en, laat ik niet vergeten, die het onderzoeken. Het officiële beleid is erop gericht burgers meer zeggenschap te geven in de inrichting van hun omgeving. Dat is deels nogal naïef. De enorme krachten die op het landschap inwerken, zoals de bouw van windmolens en zonneparken, de verdozing rond de snelwegen, de stadsuitbreidingen, de ontwikkelingen in de landbouw: het zijn allemaal zaken waar gemeenten noch burgers tegen opgewassen zijn. De gemeenten hebben steeds meer taken gekregen, maar zijn tegelijk steeds verder uitgediend.

Toch kunnen burgers en erfgoed zeker een rol spelen in de vormgeving van de toekomstige omgeving. Een voorbeeld hiervan is het

waterbeheer. De klimaatverandering zal in de toekomst kunnen leiden tot groeiende wateroverlast. In het Heuvelland is wateroverlast gekoppeld aan erosie. De combinatie van de twee leidt tot modder en tot het wegspoelen van vruchtbare grond. De sectorale technocratische aanpak van de erosieproblematiek heeft de laatste decennia vooral geleid tot de aanleg van opvangbekkens, met een vreemde term ‘waterbuffers’ genoemd: een ultieme vorm van symptoombestrijding omdat het probleem niet bij de bron maar bij het putje wordt aangepakt.⁷⁷ Bestrijding van wateroverlast vraagt om een veel bredere en meer landschappelijke aanpak. De landbouw kan hieraan bijdragen door kleinschalig landgebruik, aanleg van grasstroken en aanleg en herstel van graften op kwetsbare plekken.⁷⁸ Gemeenten kunnen bijvoorbeeld verharding van wegen op hellingen terugdraaien. En individuele burgers kunnen hun betegelde tuinen vergroenen. Daarmee wordt de aanpak een zaak van iedereen.

Er zijn meer hoopvolle ontwikkelingen. Op lokaal niveau kunnen groepen burgers wel degelijk invloed uitoefenen. Ik noemde het al eerder, gezamenlijk werken aan de omgeving is zelfs een manier om verschillende groepen mensen bij elkaar te brengen. De belangstelling voor natuur en landschap is groot en er zijn ontwikkelingen om burgers bij beheer en zelfs bij het onderzoek en in kaart brengen van hun omgeving te betrekken. Recent heb ik interessante projecten gezien in Horst aan de Maas en in Maasband. Mijn indruk is dat een behoorlijk aantal burgers een eigen inbreng wil en kan hebben in het beheer van de eigen omgeving.

Ik wil mijn betoog eindigen met een persoonlijke opmerking. Voor mij is historisch

77 Baas, Henk, ‘Het regent waterbuffers. Over de omgang met modderstromen in het oude cultuurlandschap van Zuid-Limburg’, in: Jaap Evert Abrahamse et al. (red.), *Het landschap beschreven* (Hilversum 2021), 117-123.

78 Herstel van graften is overigens niet hetzelfde als een stuk grond afgraven en een steilrand aanleggen. Het gaat hierbij om herstel van het systeem. Door een heg aan te leggen op een kwetsbare plek wordt materiaal dat van de helling komt vastgehouden. Omdat aan de onderzijde materiaal wegspoelt, ontstaat zo een steilrand. De heg is echter het wezenlijke onderdeel.

Afb. 19 Burgers in het landschap. Een groep actieve inwoners van Maasband bekijkt de Scheveleerskoelendijk ten oosten van Maasband. De dijk dateert zeker van vóór 1656 en heeft zowel landschapsecologische als historische betekenis. Met de aanleg van een nieuwe nevengeul zal de dijk worden verstevigd en daardoor radicaal van uiterlijk veranderen. Foto: Ingrid Lohuis (Werkgroep Maasbandproject).

onderzoek altijd een manier geweest om een landschap beter te begrijpen, om het te leren kennen. Dat ging altijd samen met een groeiende betrokkenheid bij zo'n landschap. In de loop van de afgelopen 35 jaar heb ik een aantal onderzoeken in Limburg gedaan. Ik heb er het een en ander over geschreven en ik heb er graag over verteld, zowel binnen als buiten Limburg. Het Limburgse landschap is mij dierbaar geworden. Ik hoop dat ik iets van die betrokkenheid heb kunnen overdragen.

ABSTRACT

Landscapes and identities in the Dutch province of Limburg

This paper is based on the Habets Memorial Lecture 2021. The identity of Limburg is constantly written and rewritten and landscapes are part of this process. The identity of Limburg is heavily based on its projection as being different from other parts of the Netherlands and its landscape, is often seen as an important contribution to this identity. The river Meuse is the only main eroding river in the Netherlands and at the same time connects all parts of Limburg. Another unifying feature is Catholicism, that in Limburg was more outspoken and visible than elsewhere in the Netherlands and that was used as a unifying concept within the province. However, the landscape of Limburg also showed a marked contrast between north and south. The northern part was for centuries characterized by large commons, that were mostly reclaimed during the 19th and early 20th centuries. The southern part consisted of a hilly landscape that was since the High Middle Ages dominated by villages and open fields. Part of South-Limburg urbanized during the 20th century by the booming coal-mining industry. Rural South-Limburg was discovered during the 19th century as a popular tourist destination and as 'the Netherlands own foreign country'. One might say that during the last century, South-Limburg was cherished, whereas North-Limburg was developed.

Boekrecensies

Jacques van Rensch

Jac Lemmens

Jos Perry

De vergeten prinsessen van Thorn (1700-1794)

Joost Welten

Sterck & De Vreese, 1e druk 2019/2e druk 2021, 520 pagina's,
ISBN 978 905615528 5, €39,90

Maria Cunegonde van Saksen (1740-1826) zal nooit hebben kunnen bevroeden dat haar portret nog eens, zo'n 250 jaar na haar aantreden als vorstin-abdis van het hoogadelijk damesstift Thorn, prominent zou prijken op de omslag van een prestigieus boek over de vergeten prinsessen van Thorn. Haar beeltenis werd ook veelvuldig gebruikt in de publiciteit rond de tentoonstelling over die prinsessen in het Limburgs Museum in Venlo van oktober 2021 tot en met april 2022. Het boek is niet zozeer de catalogus, maar wel de onderlegger geweest voor die tentoonstelling, waarvan de auteur, Joost Welten, de gastcurator was. De expositie gaf met uit alle windrichtingen samengebrachte objecten een interessant beeld van de rijke milieus waaruit de dames van Thorn afkomstig waren. Maar schijn bedriegt ook, want zijden japonnen, juwelen, zilver en kostbare snuisterijen garandeerden beslist geen goed gevulde portemonnee. In de studie van Welten wordt duidelijk dat heel wat dames gebukt gingen onder chronisch geldgebrek.

Kostbaarheden behoorden tot het privévermogen, vererfd dus, vielen slechts mondjesmaat toe aan de abdis of het stift, en bleven niet in Thorn. Daar komt bij dat na de vlucht van de dames voor de Franse troepen naar Essen in juli 1794 de meeste voorwerpen van waarde weg waren. Vervolgens viel het grootste deel van de abdijgebouwen ten prooi aan de slopershamer.

In deze bijdrage wordt echter niet de tentoonstelling, maar het boek besproken. Het gaat daarbij om 520 bladzijden fraai opgemaakte tekst, goed leesbaar, verlucht met talrijke relevante kleurenfoto's en voorzien van een literatuurlijst, register en genealogische tabellen. Kortom: een boek met een uitstraling passend bij het onderwerp. De auteur beschikt over een vlotte pen, maar zijn voorkeur voor het veelvuldig opnemen van lange, 'hertaalde' citaten uit correspondentie deel ik persoonlijk niet. Het is een begrijpelijke poging schrijfters en schrijvers zelf te laten spreken, maar voor een ongeduldige lezer uit de 21^e eeuw duurt het lezen daardoor te lang.

Voor liefhebbers van (Duitse) adelsgeschiedenis is het boek een ware *Fundgrube*. Van de iets minder goed ingevoerde lezer wordt grote oplettendheid gevraagd in een doolhof van meervoudig samengestelde adellijke voor- en achternamen. Natuurlijk kon de auteur moeilijk anders, maar het is bijna een verademing om in het hoofdstuk over Gabriele van Salm nog eens te lezen over iemand die heel eenvoudig als 'oudtante Christine' wordt aangeduid. Gelukkig zorgen enkele genealogieën voor een verheldering van familieverhoudingen. Die stambomen illustreren ook treffend de betekenis van het stift in een netwerk van de hoge Europese, vooral Duitse adel, een van de rode draden in het boek.

Voor zijn onderzoek heeft de schrijver, naast de Thornse archieven in het Historisch Centrum Limburg in Maastricht, uitgebreid correspondentie in enkele adellijke huis- en familiearchieven doorgenomen. Deze brieven van stiftsdames geven niet alleen meer zicht op de persoonlijke dimensies van het leven in een stift, ze onderstrepen ook de aanvullende waarde van dit soort bronnen ten opzichte van archieven van instellingen. Daarbij zijn de door Welten gebruikte adelsarchieven beslist niet de enige die voor de bestudering van de geschiedenis van Thorn in aanmerking komen.

De auteur heeft het boek ingedeeld in tien hoofdstukken, voorafgegaan door een uitgebreide inleiding met een verantwoording van de opzet, en eindigend met een korte epiloog en bijlagen. De jaartallen 1700-1794 op de titelpagina suggereren dat de hele achttiende eeuw wordt behandeld. In werkelijkheid gaat het echter primair om vorstin-abdis Maria Cunegonde

van Saksen en haar tijdgenoten oftewel de periode tussen ruwweg 1760 en 1794, de laatste fase van het stift. De argeloze lezer mag daaruit niet concluderen dat de bevindingen van Welten automatisch maatgevend zijn voor de acht eeuwen geschiedenis van het stift.

In de inleiding schetst de auteur de functie en betekenis van een hoogadellijk damesstift in een historiografisch kader. Ter aanvulling en toelichting voor de misschien niet direct in de materie ingevoerde lezer: kapittels of stiften waren van oorsprong gemeenschappen van veelal adellijke ongehuwde mannen of vrouwen die verbonden waren aan een kathedraal of een belangrijke kerk. Zij hadden zich te voegen naar geschreven en ongeschreven leefregels. Een van hun belangrijkste taken was de dagelijkse zorg voor het koorgebed en het bijwonen van diensten in de kerk, ook al verwaterden die verplichtingen in de loop der eeuwen. Aan het lidmaatschap waren inkomsten verbonden, een zogenaemde prebende. Er gold geen gelofte van armoede en het verblijf hoefde niet levenslang te zijn. Sterker nog: een stift als Thorn kende een flinke doorstroming. Men spreekt daarom ook wel, om het verschil met kloosters te accentueren, van seculiere of (vrij)-wereldlijke stiften. Binnen deze stiften werden overigens benamingen gebruikt ontleend aan een kerkelijke organisatie, zoals 'abdij', 'abdis' en 'kanunnik'.

Stiften en kapittels fungeerden vaak als instituten waar jongens een opleiding kregen als clericus en meisjes werden gevormd tot geschikte huwelijkspartners. Kandidaten voor een damesstift – dat gold eveneens voor mannen bij de grote kathedrale kapittels zoals die in

Keulen en Straatsburg – moesten een stamboom overleggen met een vlekkeloze adellijke afstamming gedurende meerdere generaties. Daarvoor werd een fijnmazige classificatie van rangen en standen binnen de adel van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie ontwikkeld. Nauwkeurig werd onderzocht welke families in welke stiften van oudsher werden erkend, of het ging om ‘oude’ of ‘jonge’ adel, ‘rijksadel’ of ‘landadel’ en ‘regerende’ (dat wil zeggen landsheerlijke) of ‘niet-regerende’ families. Zogenaemde seculiere damesstiften evolueerden op deze manier tot exclusieve instituten waar hoogadellijke vrouwen, voorzien van een redelijk inkomen, in een veilige omgeving onder erkende standsgenoten konden verkeren. De plicht om ter plaatse te resideren was beperkt en dikwijls werden prebendes in verschillende stiften gecumuleerd om het totaal aan inkomsten te verhogen. Meisjes werden tijdens hun verblijf in het stift voorbereid op een huwelijk met een *ebenbürtige* echtgenoot, terwijl dames die op de huwelijksmarkt overbleven hier een leven overeenkomstig hun stand konden leiden.

In de inleiding van zijn studie maakt Welten duidelijk wat zijn invalshoek is: ‘In dit boek bekijken we het leven van de stiftdames in Thorn vanuit het perspectief dat zij zelf hantieren: de leefwereld van een hoogadellijke familie. Deze sociale benadering impliceert dat we de institutionele geschiedenis van het stift links laten liggen. In plaats daarvan proberen we de

vrouwen zo dicht mogelijk op de huid te zitten’.¹ In de huidige tijd met de nodige belangstelling voor vrouwen- en emancipatiegeschiedenis bestaat de neiging te zoeken naar aansprekende voorbeelden uit een ver verleden die het traditionele rollenpatroon doorbraken. Ook met betrekking tot het stift Thorn leeft nog steeds het romantische idee van een door vrouwen geregeerd staatsje. ‘Autonome vrouwen die hun tijd ver vooruit waren’, meldde de folder van de tentoonstelling in het Limburgs Museum. De hoogste ambten binnen het stift, zoals die van abdis en dekanes, werden zeker bekleed door vrouwen, en de stiftdames behoorden tot de hoge adel, maar tegelijkertijd maakten mannen deel uit van het kapittel, fungeerden mannen als adviseur of biechtvader, en zorgden mannen voor het zakelijk beheer van het stift. Daarom verdient het beeld van progressieve, autonome prinsessen als rolmodel nuancering.

Belangrijk en ook vernieuwend is Welten’s opvatting dat hij de bestudering van een damesstift zoals Thorn ziet als een aparte en in Nederland onbekende eigen tak van vrouwen-geschiedenis.² Het gaat hier immers om vrouwen behorend tot een zeer kleine groep en binnen een heel specifieke sociale context. Zij probeerden met meer of minder succes, op hun eigen manier, zonder huwelijk, invulling te geven aan hun leven. In dat licht past het in boek aangehaalde citaat van Felicitas van Merode: ‘Ik vind de vrijheid een groot voor-

1 Welten, *Vergeten prinsessen van Thorn*, 19.

2 *Ibidem*, 25-28.

deel. Wanneer men is getrouwd is men genoodzaakt om onderworpen te zijn, want men heeft een meester gekozen. Het is aangener om zelf meester te zijn'.³

Bepalend voor zulke vrijheid was het al dan niet gehuwd zijn. Voorbeelden van slechte huwelijken in adellijke kringen en pogingen daaraan te ontsnappen waren er ruimschoots. Maar vrijheid betekende geenszins dat de stift-dames niet gebonden waren aan de strikte en meestal uiterst conservatieve conventies van hun stand, wilde men althans de familie niet te schande maken en financiële steun van verwanten verliezen. Met hedendaagse progressiviteit heeft het een en ander bij nader inzien dus weinig van doen.

Dat de auteur zijn onderzoek heeft afgebakend was verstandig met het oog op de complexiteit van het onderwerp. Maar gepaard met een te sterke nadruk op bepaalde facetten gaat het risico van vertekening in een andere richting. Dat geldt mijns inziens bijvoorbeeld voor de reeds aangestipte aankondiging in de inleiding van het boek om de institutionele geschiedenis van het stift 'links [te] laten liggen'. Stiftten waren traditioneel ingestelde instituten met intern nauwkeurig vastgelegde rollen, bevoegdheden en rechten. Dit bepaalde niet alleen het functioneren van de organisatie, maar ook de speelruimte van de personen die er verbleven, en moet eigenlijk dus wel degelijk worden meegewogen in de analyse. Is de leefwereld van hoogadellijke dames wel zo gemakkelijk te scheiden van het instituut? Het antwoord op

deze vraag moet ontkennend luiden. Zo kende Thorn in de achttiende eeuw lange tijd grote spanningen tussen de abdis, het kapittel en de staten. En ook in een verder verleden werd het stift lange tijd geplaagd door interne conflicten. Competentiegeschillen moeten van invloed zijn geweest op de sfeer en onderlinge verhoudingen. Welten blijkt in de praktijk overigens minder strikt dan hij aankondigt. Zo wijst hij bij de verkiezing in 1775 van Maria Cunegonde tot abdis-coadjutor onder meer op de nadrukkelijke voorwaarde dat de geschillen met het kapittel en de staten van Thorn zo snel mogelijk moeten worden bijgelegd. Onderbelicht blijft verder de vertegenwoordiging van de vorstin-abdis binnen de Nederrijns-Westfaalse Kreits en de Rijksdag van het Heilige Roomse Rijk. Dit waren gremia waarin het politieke gewicht miniem was (bij de Rijksdag 1/19 deel van één stem), maar op zich verschaftte alleen al de toelating tot dergelijke gezelschappen de abdis erkenning als rijksstand.

Na de inleiding zijn de hoofdstukken 1 tot en met 6 geconcentreerd rond Maria Cunegonde van Saksen, in de tekst meestentijds Cunegonde genoemd. Zij werd in 1740 geboren als het veertiende en laatste kind van Frederik August II, keurvorst van Saksen en koning van Polen. In hoofdstuk 1 worden de muzikale talenten van de jonge prinses beschreven. Daarna volgt het begin van haar carrière als 'grande dame' in Koblenz aan het (ook muzikale) hof van haar broer Clemens Wenceslaus, keurvorst van Trier.

3 Ibidem, 387.

In hoofdstuk 2 komt de betekenis van de jacht als vorm van vermaak in het adellijk leven, ook voor vrouwen, aan bod. Cunegonde is sportief ingesteld, wandelt en jaagt graag, houdt van het buitenleven en van paardrijden. Later, in Thorn, blijkt de jacht haar bijzondere belangstelling te hebben behouden.

In hoofdstuk 3 krijgen de huwelijksplannen de aandacht. Cunegonde werd in het algemeen niet als knap gezien en het verlies van de Poolse koningskroon voor het keurvorstelijk huis van Saksen in 1763 maakte het niet gemakkelijker een passende kandidaat voor haar te vinden. Het is trouwens de vraag of Cunegonde trouwlustig was. De kennismaking met Jozef II, de zoon van keizerin Maria Theresia, werd in ieder geval geen succes. Maar de keizerin hield er een zwak voor Cunegonda aan over en hielp haar later bij haar carrière.

Hoofdstuk 4 behandelt de verkiezingsstrijd in Thorn. Na eerst een heleboel gekonkel om Cunegonde tot abdis van het stift Munsterbilzen te laten kiezen, houdt zij daar uiteindelijk de eer aan zichzelf. Er duikt echter een nieuwe mogelijkheid op: coadjutor in Essen en Thorn met recht van opvolging van de inmiddels bejaarde vorstin-abdis Francisca Christina van Pfalz-Sulzbach. Essen gold in het Duitse Rijk als de meest prestigieuze plaats voor de abdis van een vrijwereldlijk stift. Met hulp van het keizerlijk hof in Wenen en de nodige steekpenningen werd Cunegonde in 1775 gekozen in Essen.

Daarna begon in Thorn een vergelijkbare lobby. Dat kostte geld en er moesten plooiën uit het verleden worden gladgestreken. Maar uiteindelijk werd Cunegonde op 23 oktober 1775 gekozen tot coadjutor van Francisca Christina. De oude vorstin-abdis overleed op 16 juli 1776 en Cunegonde volgde haar op.

De nieuwe vorstin-abdis pakte de zaken in Thorn voortvarend aan. In hoofdstuk 5 beschrijft Welten de diverse grote verbouwingen die Cunegonde liet uitvoeren aan het paleis in Thorn naar ontwerpen van de architecten en aannemers Matthias Jacobus Soiron uit Maastricht en François-Joseph Dukers uit Luik. Ronduit boeiend zijn de in het boek opgenomen afbeeldingen met digitale reconstructies van de nu grotendeels verdwenen gebouwen en de inrichting ervan.

Hoofdstuk 6 heeft betrekking op rituelen en representatie rond Cunegonda als vorstin-abdis. Welten benadrukt terecht de grote waarde die aan ceremonieel en ritueel werd gehecht: ‘Haar Blijde Intocht is geen inhoudsloze ceremonie die slechts onderstreept wat allang bekend is, maar is een constituerend element van haar heerschappij. Macht dient zichtbaar te zijn om erkend te worden’.⁴ Aandacht voor ceremonieel was in de wereld van de vorstelijke adel zelfs een aparte tak van de juridische wetenschap.⁵ Interessant zijn de beschrijvingen van de hofhouding rond Cunegonde, de gebruiken rond de aanname van een nieuwe

4 Ibidem, 214.

5 M. Vec, *Zeremonialwissenschaft im Fürstenstaat. Studien zur juristischen und politischen Theorie absolutistischer Herrschaftsrepräsentation* (Ius Commune. Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Europäische Rechtsgeschichte Frankfurt am Main, Sonderhefte, Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 106, Frankfurt am Main 1998).

stiftsdame, de betekenis van geschilderde portretten als vorm van representatie en een incognitoreis naar Den Haag.

Begrijpelijk in de opzet van het boek, maar ietwat jammer voor de totale beeldvorming rond Cunegonde is dat Welten zich heeft beperkt tot haar rol in Thorn. De vorstin-abdis was immers ook onderneemster. In Essen nam zij zakelijk deel aan de opkomst van ijzergieterijen. Daarmee stond zij aan de wieg van de industrialisering van het Ruhrgebied.⁶

De hoofdstukken 7, 8 en 9 gaan over de lotgevallen van drie stiftsdames: Gabriella, prinses van Salm-Salm, later dekanes in Thorn (hoofdstuk 7); Anna-Victoria van Rohan Soubise, geboren van Hessen-Rheinfels-Rotenburg (hoofdstuk 8); Felicitas van Merode Westerloo (hoofdstuk 9). Gabrielle en Felicitas waren beiden stiftsdame in Thorn, Anna-Victoria alleen in Essen. Laatstgenoemde is daarmee een buitenbeentje, ook in letterlijke zin. Haar familie was wel goed bekend in Thorn. Anna Victoria huwde met Karel van Rohan-Soubise, maar hun relatie was slecht. Anna Victoria lijkt nogal eigenzinnig te zijn geweest. Zij verliet haar echtgenoot, scheidde niet, en begon een zwerftocht langs adellijke familie en kloosters. Ze is een sprekend voorbeeld van de keuze voor een eigen weg – daarom wordt ze door Welten uitvoerig behandeld – maar een leven op stand en geldgebrek vielen moeilijk te combineren en haar vrijheid herwon ze daarmee niet.

Gabriella en Felicitas waren aanzienlijk bra-

ver. Beiden stamden uit kinderrijke families die veel dames aan stiften leverden. Welten laat zien hoe dit systeem werkte en hoe voortdurend met prebendes werd geschoven. Beide dames kenden chronisch financiële problemen. Daarnaast was Gabriella een tijdlang het zwarte schaap van haar familie vanwege een relatie met een man van lagere adel. Dit laat nog maar eens zien dat het niet zo eenvoudig was te ontsnappen aan de heersende conventies binnen het eigen milieu. Interessant bij Felicitas is de verkoop van haar prebende aan Leopoldine van Arenberg voor een jaarlijkse uitkering. Het verschafte haar in combinatie met andere inkomsten de middelen voor een teruggetrokken en rustig bestaan door kamers te huren in kastelen van haar familie.

In hoofdstuk 10 ten slotte geeft Welten een synthese van het leven als stiftsdame. Hij vat dit aldus samen: ‘De zelfbewuste stiftsdames opereren niet binnen een kerkelijk kader, maar in het kader van de hoogadellijke families waartoe zij behoren. De grootste aantrekkelijkheid van het stift is waarschijnlijk het sociale leven waaraan deze aristocratische vrouwen daar kunnen deelnemen’.⁷

Het leven in het stift had zeker plezierige kanten met gezelschapsspelen, dans, muziek, bezoek van toneel, het lezen van (Franse) literatuur, handwerken en belangstelling voor tuin-kunst. Dat waren vaardigheden om later als echtgenote of hofdame in een hoogadellijk milieu te kunnen functioneren. Interessant zijn

6 Ute Küppers-Braun, *Macht in Frauenhand. 1000 Jahre Herrschaft adeliger Frauen in Essen* (Essen 2003) 110-112.

7 Welten, *Vergeeten prinsessen van Thorn*, 402-403.

daarbij de parallellen die de schrijver trekt tussen stiftsdames en het leven als hofdame.⁸ Een hofdame verdiende minder, moest er altijd chique uitzien en verkeerde in een grote kring van mogelijke aanbidders. Een stiftsdame was vrijer en verdiende meer, maar prinses op het witte paard waren in een stift toch zeldzamer.

Welten zwakt de betekenis van het stift als kerkelijke instelling sterk af. Dat past in zijn sociale benadering. Al direct in de inleiding van het boek rekt hij – terecht – af met het idee van het stift als een door vrome vrouwen bevolkt klooster. Maar daarna slaat de balans soms door naar een andere kant. De vergelijking tussen een stift en een vorstelijk hof is pas-sabel. De vergelijking tussen een stift en een kuuroord als ontmoetingsplek tussen de hoge adel gaat echter mank.⁹ Want hoe men het tussen alle aangenaamheden van het leven keert of draait, het stift kende voor de dames wel degelijk, zij het zeer lichte, kerkelijke verplichtingen. Dat kerkbezoek gepaard ging met enig vertoon en dat hiervoor werd betaald, zegt weinig over religiositeit. De dames verkeerden binnen het stift in het gezelschap van kanunniken en andere mannelijke geestelijken. Het stift was bovendien onderworpen aan (plooibare) regels van canoniek recht. Zelfs rekening houdend met de grote sociale kloof tussen de hoogadelijke vrouwen en clerus, is het nauwelijks denk-

baar dat dergelijk milieu geen invloed zou hebben gehad op de vorming van de dames. Welten besteedt er aandacht aan, maar werkt dit niet nader uit.¹⁰ Misschien heeft het te maken met het feit dat dit soort relaties minder traceerbaar zijn in correspondentie.

Samenvattend: na de in 1997 verschenen studie van Ute Küppers-Braun over Essen en van Hartwig Kersken over de eerste eeuwen van het stift Thorn heeft Welten boeiende aspecten van de geschiedenis van het stift Thorn in de laatste fase van zijn bestaan belicht.¹¹ De combinatie met een aansprekende tentoonstelling in het Limburgs Museum in Venlo vormde daarbij een uitgelezen kans om Thorn bij een breed publiek voor het voetlicht te brengen. Dat de auteur door de beperkingen die hij zichzelf heeft opgelegd soms neigt tot een wat eenzijdige benadering, doet uiteindelijk geen afbreuk aan het resultaat. Het kan alleen maar een dingende aansporing zijn voor verder en breder onderzoek naar dit binnen de Nederlandse geschiedenis unieke instituut.

Th.J. van Rensch

8 Ibidem, 409-412.

9 Ibidem, 320.

10 Ibidem, 418.

11 Ute Küppers-Braun, *Frauen des hohen Adels im kaiserlich-freiweltlichen Damenstift Essen (1605-1803). Eine Verfassungs- und sozialgeschichtliche Studie, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Stifte Thorn, Elten, Vreden und St. Ursula in Köln* (Münster 1997); Hartwig Kersken, *Zwischen Glaube und Welt. Studien zur Geschichte der religiösen Frauengemeinschaft Thorn von der Gründung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts* (= Maaslandse Monografieën 81, Hilversum 2016).

ASPECTEN VAN
JOODS LEVEN
IN ROERMOND EN
MIDDEN-LIMBURG
1275-2018

HEIN VAN DER BRUGGEN

Aspecten van Joods leven in Midden-Limburg, 1275-2018

Hein van der Bruggen

Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2021, 373 pagina's, ISBN9789087049645, € 35,00

Deze dissertatie van voormalig advocaat Hein van der Bruggen (1949) is een monument voor de stad Roermond en haar omgeving. Toen hij in 2005 zijn eerste artikel over Joods Roermond schreef, was er nog maar weinig bekend over de thematiek. In de volgende jaren heeft hij de ter beschikking staande archieven, collecties en kranten diepgaand onderzocht. Ook heeft hij interviews gehouden met nog levende familieleden en is begonnen met het leggen van Stolpersteine (struikelstenen) voor de gedeporteerde en vermoorde joden van Roermond. Zo heeft hij overtuigend laten zien dat geschiedenis bij de eigen voordeur begint. Hij heeft de doden tot leven gewekt. Door hen weer een 'gezicht te geven', heeft hij het drama van de Holocaust in Roermond en Midden-Limburg tastbaar gemaakt. Zijn portretten van vermoorde joodse families zijn buitengewoon indringend en goed beschreven.

Volgens promotor Ernestine van der Wall, als hoogleraar in de cultuur en de geschiedenis van het christendom verbonden aan de Universiteit Leiden, staat de dissertatie van Van der Bruggen in de onderzoekstraditie van het werk van historici als Fred Cammaert (*Het verborgen front*, 1994) en Herman en Annelies van Rens (*Vervolgd in Limburg*, 2013). Dat klopt voor de periode van de Tweede Wereldoorlog, maar het proefschrift als geheel sluit eigenlijk meer aan bij mijn eigen boek *Joods leven in Maastricht* (1990). Beide studies gaan terug tot het middeleeuwse verleden. Maastricht en Roermond hadden al een joodse bewoning vanaf 1250-1275. In Roermond is er enkel de vermelding van ene Yacobus de Ruremonde, terwijl er in Maastricht sprake was van een gemeenschap met een eigen synagoge. Toen de pestpogroms vanaf 1350 de joden verdreven uit West-Europa, kwam er rond 1650 weer een nieuwe, inciden-

tele aanwezigheid. In feite hielden beide steden hun poorten gesloten tot de komst van de Fransen in 1794. Pas daarna konden joden zich ongehinderd vestigen in zowel Maastricht als Roermond. De staatkundige verandering van 1794-1796 was bepalend voor het lot van de joden in Limburg. Door de komst van de Fransen en de annexatie bij het Franse keizerrijk kregen zij gelijke rechten en moesten ze een vaste familienaam aannemen.

Dit alles bepaalde de opzet van de dissertatie. Het boek valt grofweg uiteen in twee delen. Het eerste deel beslaat de periode van de late dertiende eeuw tot aan de late achttiende eeuw. Als direct gevolg van een gebrek aan primaire bronnen is dit deel noodgedwongen globaal van opzet en ook enigszins fragmentarisch van karakter. Het tweede deel beslaat de periode vanaf de Franse overheersing tot de vroege eenentwintigste eeuw. Deze periode wordt door van der Bruggen onderverdeeld in vijf tijdvakken: 1794-1839 (gelijkberechtiging en emancipatie), 1839-1918 (integratie, assimilatie en jodenhaat), 1918-1940 (het interbellum), 1940-1945 (vervolging en een vergelijkend perspectief) en 1945-2018 (zonder toekomst in Roermond). Sinds 1987 is er alleen in Maastricht nog een synagoge voor de eredienst, die gebruikt wordt door de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge Limburg. De synagoge in Roermond wordt als monument beheerd door de Stichting Rura. Net als bij de synagoge in Meerssen is er historisch besef aanwezig bij de

gemeente, maar ontbreken de middelen om de synagoge uit te bouwen tot een educatief centrum.

Het diachronisch perspectief – het onderzoek door de tijd heen – dat in deze dissertatie wordt toegepast is instructief. Het laat ons de constante, maar ook wisselende factoren zien in het leven van de joodse gemeenschap, die zich omringd wist door een overweldigende katholieke meerderheid. Antisemitisme, zo blijkt, heeft primair te maken met ontwikkelingen binnen deze meerderheidsgroep in plaats van het doen en laten van de joden zelf. Er is wél een verschil in de onderzoeks aanpak van de dissertatie en mijn boek uit 1990. Ik heb me toentertijd vooral gebaseerd op joodse bronnen en Van der Bruggen baseert zich vooral op niet-joodse bronnen. Hierdoor kon ik iets meer van ‘binnenuit’ het verhaal vertellen, terwijl Van der Bruggens verhaal meer het wij-zij-perspectief hanteert bij gebrek aan specifiek joods archiefmateriaal uit Roermond.

Hoe zagen de verhoudingen tussen de katholieke en de joodse gemeenschappen in Roermond eruit gedurende de eeuwen? Het samenleven tussen katholieken en joden is een aaneenschakeling van welkom heten, profiteren, isoleren en verstoten. Uiteindelijk zelfs van vervolgen en vermoorden ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Over de middeleeuwse periode kunnen we enkele kanttekeningen maken, want Van de Bruggen mist belangrijke

werken zoals de *Germania Judaica* (1987-2003), dat gegevens bevat over het Gelders territorium, en het recentere boek van Christoph Cluse (*Studien zur Geschichte der Juden in mittelalterlichen Niederlanden*, 2000). In beide boeken wordt duidelijk gemaakt dat de aanduiding 'Jude' of 'Jodenstraat' niet altijd betekent dat er joden woonachtig zijn geweest. Die aanduiding werd immers ook meer in het algemeen gebruikt voor vreemdelingen.

Joodse aanwezigheid in Roermond bleef tot 1817 spaarzaam. Dat had alles te maken een edict van Alva uit 1570, waarin vestiging van joden verboden werd in het Spaanse en later Oostenrijkse Overkwartier. Dat is een groot verschil met de Gulikse gebieden van Limburg, waar joden zich vanaf 1580 onder voorwaarden met een verblijfsvergunning (Geleitbrief) konden vestigen. In een Geleitbrief die overgeleverd is, die van Izack Juden zu Urmundt (Oud-Urmond) uit 1688, wordt uitgebreid beschreven wat joden mochten doen en vooral ook wat ze moesten laten. In 1693 kregen vijf gezinnen in Sittard en een in Oud-Urmond een vergelijkbare instructie. Navrant is het om in de dissertatie van Van der Bruggen te lezen dat joodse handelaren in Ool in 1770 als vee werden behandeld als ze de veerpont gebruikten over de Maas. Zelfs in de Franse tijd werden in Roermond twee joodse handelaren, vader Moyses en zijn zoon Bernard Hertz dahl uit Sittard, valselijk beschuldigd van handel in goud en zilver, terwijl zij handelaren in laken

waren (marchand de draperie). Er waren vier rechtszaken nodig om hen vrij te pleiten. Van een gelijkwaardige behandeling van joden en niet-joden was in Roermond nog geen sprake.

De komst van de slager Charles (of Lazerus) Valck (of Falck) en diens vrouw Sara Combrich met hun kinderen Antoinette en Levij in oktober 1817 leidde eindelijk tot de eerste blijvende vestiging van joden in Roermond. In 1827 werd ter stede een zelfstandige joodse gemeente gevestigd, die in 1830 29 leden telde. Uiteindelijk zou de joodse gemeente Roermond, met inbegrip van enkele joden die elders in Midden-Limburg woonden, uitgroeien tot ruim 140 leden in het midden van de negentiende eeuw. De relatief gunstige ligging van Roermond aan rivier- en landwegen, met binnen een straal van 25 kilometer geen concurrerend streekcentrum, bood volop kansen aan personen die werkten in de detailhandel, een sector waar juist de joodse inbreng van belang was. In 1833 vestigden zich vanuit Lommel Samuel Goudsmit, geboren in Veghel, met zijn vrouw Bruintje Lehman. Zij zijn de stamouders van een geslacht dat generatie op generatie prominent in Roermond aanwezig is geweest. Andere joodse families uit Roermond zijn Goldstein, Neuman, Bloemendal, Cohen, Horn, Stern, Straus, Silverberg, Voorzanger, Leviticus, Goedhart, Hertzberger en Hiegentlich. In 1853 kreeg de joodse gemeente een volwaardige synagoge in de Hamstraat. Dit bouwinitiatief werd gesteund door de provinciale overheid en

door bijdragen van het koningshuis, maar vooral ook door giften van de eigen leden. In kwantitatief opzicht was het aandeel van joden in Limburg als geheel behoorlijk in de negentiende eeuw: Maastricht telde ongeveer 400 joodse ingezetenen, Sittard bijna 200, Roermond 140, Venlo 135, Meerssen 125, Eijsden meer dan 100, Gulpen 80, Heerlen ruim 60, Beek ruim 30, Gennep 30 en Grevenbicht 12. Joden in Roermond waren destijds meestal kleine middenstanders, maar ook wevers en naaisters.

Aan het begin van de twintigste eeuw was de joodse gemeente Roermond in omvang gekrompen, maar diegenen die gebleven waren, waren uitgegroeid tot gevestigde burgers van de stad. Ze werden over het algemeen met respect behandeld en deden mee aan het sociale verkeer in de stad. De schrijver Jacob Hiegentlich, geboren in 1907, volgde onderwijs op het Bisschoppelijk College Roermond. Het opgroeien in deze overwegend katholieke omgeving zou hem er later toe brengen om te spreken van 'een verwarrend mêlé van rooms en joods gebeuren'. Ondanks tevredenheid en aanpassing bleef er bij de meeste joden toch altijd ook een vaag onbestemd en onaangenaam gevoel. In zijn boeiende roman *Schipbreuk te Luik*, verschenen in 1938, schreef Hiegentlich dat in zijn geboortestad Roermond de overwinning van de klerikaal-katholieken op de liberale beweging in de tweede helft van de negentiende eeuw tot een herleving van de 'oude reactie' had geleid. Onder die oude reactie ver-

stond hij kennelijk het antisemitisme dat sommige conservatieve katholieken eigen is. De katholieke kerk had geen antwoord geboden op de opkomst van moderne ideologische stromingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw, het socialisme en het liberalisme. Met Marx en Rothschild als symboolfiguren van deze nieuwe bewegingen waren het, zo meenden velen, toch altijd de joden die erachter zaten. Zij werden zo gemakkelijke zondebokken voor alles wat mis kon gaan. Overigens heeft Van der Bruggen bevestigd wat de studies van Cammaert en Van Rens al uitwezen: bisdom en een handvol geestelijken hebben tijdens de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol gespeeld in het verzet door joden te helpen onderduiken en te redden van een wisse dood.

Wat die oorlogsjaren betreft, komt het vergelijkend perspectief met andere Limburgse steden en steden in oosten en noorden van Nederland iets minder uit de verf. In Roermond hadden de joodse burgers tijdens de jaren 1940-1945 weinig steun te verwachten van de zijde van het openbaar bestuur. Ook het bisdom Roermond heeft, ondanks de inzet en het verzet van kerkelijke bestuurders en geestelijken, niet kunnen voorkomen dat hun overlevingskansen gering waren. Van de Roermondse joden is het merendeel omgekomen door de Nazivervolging. Na de oorlog keerden enkelen terug, maar velen verlieten de stad en emigreerden naar het buitenland of vertrokken naar de randstad. In 1987 werd de Joodse Gemeente Roermond opgeheven en samengevoegd met

de Joodse Gemeente Limburg, die de synagoge in Maastricht als godshuis gebruikte. Bij de voormalige synagoge in de Roermondse Hamstraat is in 2007 een monument van de beeldend kunstenaar Appie Drielsma geplaatst waarmee 133 met de stad verbonden slachtoffers worden herdacht.

Is het onderzoek met betrekking tot de geschiedenis van de joden in Roermond en Midden-Limburg nu klaar? Het antwoord op deze vraag is ontkennend. Zo ligt er een aantal 'nieuwe' archieven te wachten op onderzoek. Te denken valt daarbij aan de onlangs vrijgekomen archieven van Nederlands Beheer Instituut en de Verkaufbücher in het Nationaal Archief te Den Haag, het onlangs geïnventariseerde archief van het Militair Gezag in het Historisch Centrum Limburg te Maastricht en natuurlijk de archieven bij het Gemeentearchief Roermond die nog niet volledig zijn doorzocht, zoals het politiearchief en het archief van het gemeentebestuur.

Er zijn dus nieuwe bronnen openbaar geworden, die vragen kunnen beantwoorden met betrekking tot de rol van het gemeentebestuur, de ambtenaren en de politie in Roermond tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ook de rol van de plaatselijke overheid bij de terugkeer en de opvang van joodse overlevenden uit de vernietigingskampen is nooit goed bestudeerd. Denk ook aan de (mogelijke) naheffingen van gemeentelijke belastingen en hoeveel tijd en moeite het heeft gekost om huis en haard,

inboedel en geld terug te krijgen. Bij sommige families hebben de juridische procedures tot 1951 geduurd. Welke steun en compensatie heeft de plaatselijke overheid verleend na de oorlog en wat doet de gemeente Roermond anno 2022 om invulling te geven aan duurzaam gedenken en herdenken, om te voorkomen dat er een herhaling kan optreden van de Holocaust?

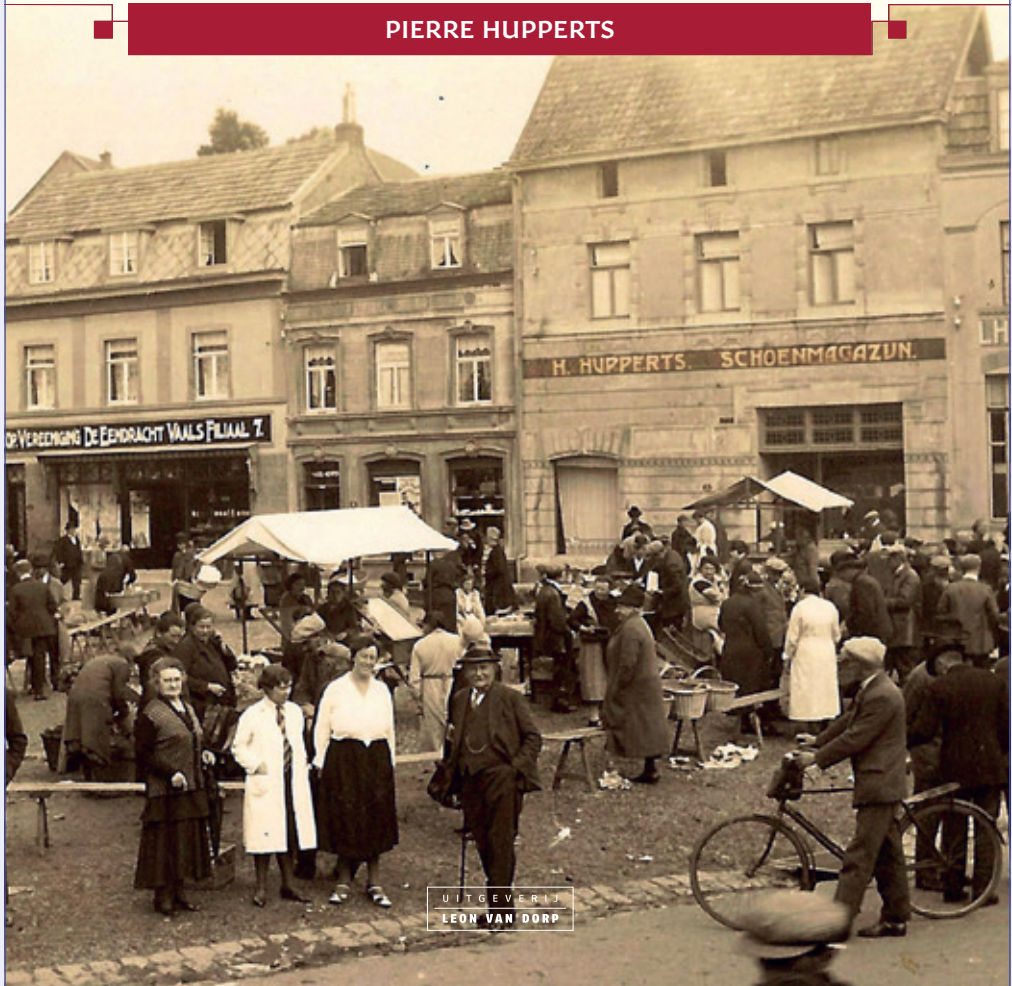
In 2022 wordt er in Roermond een breed extern onderzoek opgestart naar de ont-eigening van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hein van der Bruggen zal zijn kennis ook hier weer gaan inzetten. Roermond is de eerste stad in Limburg die dit onderzoek serieus oppakt en hopelijk volgen andere steden snel, want 77 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog is het de hoogste tijd om recht te doen aan de joodse gemeenschap in Limburg.

Jac Lemmens

HET DORP EN MIJN FAMILIE

Gulpen en de familie Hupperts 1810-2010

PIERRE HUPPERTS

UITGEVERIJ
LEON VAN DORP

Huppertsen en Huppertinnen

Het dorp en mijn familie

Gulpen en de familie Hupperts 1810-2010

Pierre Hupperts

Uitgeverij Leon van Dorp, Heerlen, 2021, 481 pagina's, ISBN 978 9079226 85 6, €29,50

Van je familie kun je levenslang ellende hebben, maar ook plezier. Hetzelfde geldt voor familiegeschiedenis. Het plezier van het verzamelen, bijvoorbeeld: foto's, bidprentjes, anekdotes, verhalen, personalia van zoveel mogelijk mensen met jouw achternaam, door bloedverwantschap met elkaar verbonden. Het houdt je van de straat, het brengt je op een bijzondere manier in contact met het verleden, kortom, het is leuk. Het levert op den duur een goedgevulde kaartenbak op, of een database. Maar niet meteen een boek.

Mik je op een boek, geen telefoonboek, nee, een leesboek — dan is het handig een thema te kiezen, liefst een thema dat verschillende generaties van een familie verbindt. Marian Rijk koos als thema het oer-Hollandse gevecht tussen land en water en schreef daarover het boek *Polderpioniers. Het verhaal van een boeren-*

familie (2016), van alle familiegeschiedenissen van de laatste tien jaar een van de beste. Jos Palm concentreerde zich op het Nederlandse katholicisme in de twintigste eeuw en gaf zijn familiegeschiedenis de titel *Moederkerk. De ondergang van rooms Nederland* (2012). Judith Koelemeijer trok veel lezers met *Het zwijgen van Maria Zachea. Een ware familiegeschiedenis* (2001), waarin twaalf broers en zussen elk hun eigen verhaal vertellen over hun zwijgende moeder. Een genre apart vormen de talrijke in druk verschenen Joodse familiegeschiedenissen die onvermijdelijk cirkelen om hetzelfde thema: holocaust, trauma, overleven.

Pierre Hupperts koos voor zijn tweehonderd jaar omvattende familiegeschiedenis als thema het dorp waar zich een groot deel van die geschiedenis afspeelt: Gulpen. Of was het andersom en heeft hij zijn dorpsgeschiedenis opgehangen aan zijn familie? Hoe dan ook, de

banden tussen familie en dorp staan centraal. En die keus pakt goed uit. Hupperts' boek had weliswaar hier en daar beknopter gekund, maar heeft genoeg te bieden ook voor wie zelf geen Hupperts is. Het verrijkt ons beeld, zowel van de periode als van de streek.

De familie Hupperts leverde Gulpen zangers, muzikanten, dirigenten, toneelspelers, winkeliers, kordate vrouwen, voetballers en priesters. Maar liefst drie Huppertsen werden montfortaan: Jean (1883-1962), zijn jongere broer Matthieu (1885-1974) en hun neef (oomzegger) Jef (1922-2009). Van dit trio was de oudste, Jean, nauw betrokken bij de plaatsing en inwijding van het Mariabeeld op de Gulperberg in 1935. Als het om Mariaverering gingen misten de montfortanen elk gevoel voor maat. Dat lokte zelfs in katholieke kring kritiek uit: kon het niet een tandje minder? Maria was toch geen godin of zo? Behalve een gevierd Maria-prediker was Jean ook de stichter van een para-religieuze congregatie van vrome ongetrouwde vrouwen (geen nonnen) die vrijwilligerswerk deden op het secretariaat van de montfortanen in Leuven, en allengs bekendheid kregen als *Huppertinnen*. Zijn broer Matthieu was als provinciaal overste van de Nederlandse montfortanen nauw betrokken bij de stichting van nieuwe missies, een campagne die achteraf veel weg heeft van 'landjepik' (p. 224). Niet alleen de protestantse zending, ook en vooral concurrerende congregaties moest hij de pas zien af te snijden. Hupperts' hoofdstuk over de montfortanen geeft in een notendop een geschiedenis van

bloei en neergang van deze in Frankrijk ontstane congregatie, maar ook van de katholieke kerk in algemenere zin. Matthieu Hupperts werd oud genoeg om van die neergang het begin mee te maken. Bij zijn uitvaart viel het zijn nicht Mia op hoe sjofel de nog levende paters erbij liepen. 'Die togen leken wel een jaar niet gewassen' (p. 228). Het had iets symbolisch. Jef Hupperts, montfortaan van een jongere generatie, misschien nog meer gedesillusioneerd dan zijn oom Matthieu, bleef weliswaar priester maar wilde op zijn oude dag niet meer deel uitmaken van een gemeenschap.

Een soortgelijk proces van ontluistering en verval beleefde de adel. Ook hier verschaft de dorpsgeschiedenis boeiende inkijkjes in een proces dat zich in Europa als geheel voltrokken heeft. In kasteel Neubourg probeerden leden van de families De Marchant et d'Ansembourg en De Loë verwoed de overgeleverde aristocratische levensstijl overeind te houden. Datzelfde Neubourg was Duits hoofdkwartier in de meidagen van 1940 en Amerikaanse hoofdkwartier vier en een half jaar later; het was een poos jezuïetenhuis en onderduikadres, oorlogsmuseum en hotel-restaurant; het werd in de jaren vijftig en zestig 'een chique plek voor galadiners en modeshows' (p. 298). Ruim een halve eeuw later is daar niets meer van over; gravin Christine die er tot haar dood woonde heeft kasteel Neubourg verkocht en de nieuwe eigenaar laat de boel verloederen.

Een van de aardigste hoofdstukken gaat over de dassenjacht. Die werd in 1948 buiten de

wet gesteld, tot vreugde van dierenvrienden, maar niet van de boeren en evenmin van de Huppertsen. Die gingen er gewoon mee door. Dassen vertonen zich alleen 's nachts; de jacht was een nachtelijk avontuur en, zoals praktisch alle leuke en spannende bezigheden in Gulpen, voorbehouden aan mannen en jongens. Kwamen de dappere jagers diep in de nacht thuis met hun buit (de sterkste Hupperts droeg de gevangen maar nog levende das in een jute zak op zijn rug), dan mochten de vrouwen en meisjes aan de slag: helpen met laarzen uittrekken en schoonmaken. De das werd nog een week bijgevoerd met schillen, korsten en aardappelen: niet uit dierenliefde, maar om het gewicht en daarmee ook het dassenvet te vermeerderen. Dat vet was zeer gewild en overall goed voor, of liever gezegd *tegen*: het zou helpen tegen reuma, luchtwegaandoeningen, wintervoeten, stoflongen... (Het moet zoiets geweest zijn als de in mijn eigen familie zeer gewaardeerde Perry-zalf.)

Hupperts put uit een verscheidenheid aan bronnen. Zelf noemt hij Delpher de belangrijkste. Dat deze digitale zoekmachine die kranten en tijdschriften ontsluit, ook voor beoefenaars van dorps- en familiegeschiedenis een waardevol hulpmiddel is, zal ik niet bestrijden. De verslagjes die je vindt, zijn overigens niet altijd even spannend. Neem bijvoorbeeld het bisschoppelijk bezoek aan Gulpen in 1886. Wat zou een katholiek dagblad in die tijd anders kunnen melden dan dat de toespraak van de bisschop luid toegejuicht werd, dat het vuur-

werk prachtig was, en dat alles in de beste orde verliep (p. 99)? Interessanter dan de kranten zijn de notulenboeken van de Gulpener Harmonie, waarin rond 1900 maar liefst zes familieleden actief waren. Nog boeiender is de informatie die Hupperts ontleent aan interviews. Een van degenen met wie hij sprak is Gerard Kaelen, die samen met zijn vrouw even buiten Gulpen een boerderij dreef. Voor zijn aandeel in het verzet, hulp aan onderduikers en geallieerde piloten, werd hij na de oorlogsjaren onderscheiden. Kaelen maakte niet deel uit van een verzetsgroep; hij komt dus niet voor in het standaardwerk van Fred Cammaert over de georganiseerde illegaliteit in Limburg. Dat Hupperts in zijn dorpsgeschiedenis deze 'boer in het verzet' alsnog de eer geeft die hem toekomt, verdient daarom extra waardering.

Kunnen we dit boek ten voorbeeld stellen aan andere aspirant-schrijvers van familiegeschiedenissen? In veel opzichten wél; in sommige niet. Dat er in een boek van een kleine vijfhonderd pagina's fouten en foutjes sluipen is nauwelijks te vermijden, maar het zijn er te veel. *Mijn ezeltje en ik* van Betsy Perk (Hupperts noemt haar Betty Perk) verscheen niet in 1974, maar in 1874; en het is geen autobiografie zoals Hupperts meent, maar een verslag van haar verblijf in Valkenburg. 'SDAP'er Kol' moet zijn Van Kol. De gezongen mis die Hupperts eerst aan Kuijpers en even later aan Kuypers toeschrijft (p. 126), was vermoedelijk het werk van de componist Hubert Cuypers (1873-1960). Het boek over de

Gulpener deken Frans Hennissen is niet van P. Baars (pp. 353, 366), ook niet van P. van den Baars (p. 463), maar van P.A. van den Baar. Enzo voort.

Ook met data die Hupperts' eigen familie betreffen is er veel misgegaan. Rond 1800 wonen er volgens hem 84 Huppertsen in Zuid-Limburg (p. 26); maar tel ik door hem vermelde aantallen per plaats op, dan kom ik op 91. Van de derde generatie overlijdt één zoon als hij vier jaar oud is: Jan (p. 57); op pagina 56 heet de zoon die maar vier jaar oud werd Pierre. Jan (lees: Jan Hendrik) werd 'bijna tachtig' (p. 57); maar als de door Hupperts zelf vermelde jaartallen 1854-1918 kloppen, is deze man 63 of 64 jaar oud geworden. 'Bijna tachtig' werd ook zijn zus Maria Catharina, meldt de schrijver; opnieuw raakt de lezer in de war. Maria Catharina? Dat zijn er twee: op de namenlijst op pagina 56 figureert zowel een Maria als een Catharina. Ze werden resp. 73 en 81. Let wel, dit is de oogst van twee bladzijden. Hupperts' overgrootmoeder heet op pagina 78 Johanna Glaesmaekers, op pagina 83 in het onderschrift van de foto Maria Catharina Glaesmaekers, en in het register Johanna Catharina Glaesmaekers. Haar zoon Pierre (1886-1909) overlijdt jong, '26 jaar oud' (p. 85), wat niet klopt met de jaartallen. Op pagina 90 prijkt 'de enige foto van mijn overgrootvader': onjuist, op pagina 85 zien we een tweede foto van deze statige, bebaarde Hupperts. De schrijver van het boek had ons overigens veel gepuzzel kunnen besparen door bij namen die in meer generaties of takken van zijn familie voorkomen, tussen haakjes het geboortjaar te vermelden (zoals in het register) of de betrokkenen te nummeren.

Dat Hupperts zijn familie- en dorpsverhaal wil voorzien van historische context siert hem, maar zijn slordigheid speelt hem ook hier parten. Ten onrechte noemt hij koning Willem I 'een fel tegenstander van religieus onderwijs' (p. 44). Volgens Willem I en zijn ministers en ambtenaren behoorden openbare scholen te zijn geïnspireerd op een christendom boven geloofsverdeeldheid; Hupperts verwacht religieus onderwijs met klerikaal onderwijs. *De Opregte Haarlemsche Courant* (p. 67) was niet protestants, maar neutraal en onafhankelijk. Op pagina 68-69 citeert hij naar eigen zeggen Willem Vliegen, maar de noot bij het citaat noemt een heel andere bron. In de 19e eeuw bezet de Limburgse adel veertig procent van de Limburgse zetels in de Tweede Kamer, lezen we op pagina 71; Hupperts verwijst naar het proefschrift van Eric Lemmens. Maar Lemmens heeft het over veertig procent van de Zuid-Limburgse zetels. In het midden en noorden van de provincie, ligt het percentage veel lager. Sint Pieter was rond 1900 géén 'chique Maastrichtse wijk' (p. 128), maar een zelfstandige gemeente. Düsseldorf ligt niet in het Roergebied (p. 256), maar aan de Rijn.

Misschien dat dergelijke ongerechtigheden de doorsnee lezer niet hinderen. Ze doen echter afbreuk aan de waarde van dit werk, dat met zijn bijlagen, zijn registers, zijn lange lijst van bronnen en literatuur toch kennelijk de pretentie heeft bij te dragen tot de geschiedschrijving. Het boek, door de Heerlense uitgever Leon van Dorp in een mooie jas gestoken, had een zorgvuldiger eindredactie verdiend.

Jos Perry

De Kerkstraat rond 1900. Het huis van Hupperts ligt rechts, net niet zichtbaar.

Over de auteurs

The background of the page is a dark red color. Overlaid on this are several large, overlapping geometric shapes in various shades of red and dark red. These shapes include triangles, quadrilaterals, and curved polygons, creating a complex, layered pattern. The text 'Over de auteurs' is positioned in the upper left quadrant of the page, rendered in a white, bold, sans-serif font.

Mr. drs. Theo Brok (1954) studeerde geschiedenis (1979) en Nederlands Recht (1985) aan de Universiteit van Utrecht en theologie ('radical free church movements') (2008) aan de University of Wales. Hij was ruim veertig jaar als leraar geschiedenis, (con)rector en bestuurder werkzaam in het katholiek onderwijs. Momenteel werkt hij aan een promotieonderzoek naar doperse bisschoppen aan de Benedenrijn in de jaren veertig en vijftig van de zestiende eeuw aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Dr. Harry van der Bruggen (1943) was tot 2008 docent en onderzoeker aan de universiteit Maastricht en is archivaris van de St.-Gerlachuskerk in Banholt. Hij verzorgt de reeks 'De kerk van Banholt'.

Prof. dr. Hans Renes (1954) studeerde sociale geografie met specialisatie historische geografie aan de Universiteit Utrecht en agrarische planologie aan de toenmalige Landbouwhogeschool in Wageningen. Hij werkte lange tijd bij enkele onderzoeksinstituten in Wageningen. Zijn onderzoek naar het landschap in Zuid-Limburg resulteerde in het boek *De geschiedenis van het Zuid-Limburgse cultuurlandschap* (1988). Een vervolgonderzoek resulteerde in het proefschrift *Landschappen van Maas en Peel*; een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg (1999). In de loop van de tijd publiceerde hij nog een aantal rapporten en artikelen over Limburgse landschappen.

Renes was tot zijn pensionering in 2021 als docent/ onderzoeker historische geografie verbonden aan de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht en als hoogleraar Erfgoedstudies aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Vrije Universiteit.

Hij is redactielid van het *Tijdschrift voor Historische Geografie* en het *Journal of European Landscapes* en voorzitter van het Netwerk Historisch Cultuurlandschap.

Drs. Gerard Tichelman (1964) studeerde Klassieke Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2006 is hij werkzaam als senior projectleider bij RAAP Archeologisch Adviesbureau Zuid(-Nederland). Tichelman is gespecialiseerd in de Romeinse tijd in Zuid-Nederland, met name Zuid-Limburg.

Prof. dr. Johan Oosterman (1962) is hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde en programmadirecteur Radboud Erfgoed aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Zijn promotieonderzoek ging over berijmde Middelnederlandse gebeden. Sindsdien hebben gebeden- en getijdenboeken en hun inhoud altijd zijn bijzondere belangstelling gehad. Ook bestudeerde hij de Vlaamse rederij- en literatuur, in het bijzonder Anthonis de Roovere, het Nederlandse lied in de middeleeuwen en de zestiende eeuw, en de literatuur en cultuur van het Nederrijngebied. In 2014 nam hij het initiatief tot een project rond het gebedenboek van Maria van Gelre, dat resulteerde in onderzoek en de tentoon-

stelling *Ik, Maria van Gelre* in Museum Het Valkhof Nijmegen. Hij is als auteur betrokken bij het *Verhaal van Gelderland*, een nieuwe geschiedenis van Gelderland die in 2022 verschijnt.

Jeroen Reyniers (1989) is kunsthistoricus en behaalde in 2013 bijkomend het diploma van Advanced Master in Medieval and Renaissance Studies (KU Leuven). In 2014 werd zijn thesisonderzoek bekroond met de Simon Bergmans prijs, uitgereikt door de Koninklijke Academie voor Oudheidkunde van België. Sinds datzelfde jaar maakt hij als wetenschappelijk medewerker deel uit van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Daarnaast is hij freelance onderzoeker. Zijn onderzoeksveld focust zich voornamelijk op de middeleeuwse paneelschilderkunst van de Lage Landen en de relieken-devotie doorheen de eeuwen in Limburg.

Mathieu Boudin (1974) is doctor in de Toegepaste Biologische Wetenschappen (UGent) en werkt in het radiokoolstofdateringslaborium van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Daar focust hij zich op de ontwikkeling van nieuwe voorbehandelingsmethodes en de goede werking van de deeltjesversneller 'Micadas'. Sinds begin december 2016 heeft hij de leiding over dit laboratorium.

Katrien Houbey (1989) is kunsthistorica en was tot voor kort als project-medewerker religieus en agrarisch erfgoed verbonden aan Erfgoed Haspengouw in Sint-Truiden. Sinds 2019 is ze als coördinator van het Stroopfabriek in Borgloon aan de slag gegaan. Verder doet ze onderzoek naar de mystieke vrouwen uit het voormalige prinsbisdom Luik. Recent legde ze de laatste hand aan een nieuwe bijdrage over de cultus van Relindis en Harlindis in Maaseik.

Ina Vanden Berghe (1969) is verantwoordelijke voor de cel Textielonderzoek van het departement laboratoria van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Als textielingenieur staat ze in voor het materiaal-technisch onderzoek van historisch en archeologisch textiel en manuscripten. Ze specialiseerde zich in het domein van chromatografische technieken voor identificatie- en degradatiestudies van organische bestanddelen in archeologisch textiel. Daarnaast is ze betrokken bij vele nationale en internationale onderzoeksprojecten.

Verslag over 2021 van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Dit verslag* werd opgesteld door erfgoedconsulent Justine Camps met behulp van de Kringen, Secties en Commissies en geredigeerd door Monique Dickhaut, redactiesecretaris *Publications*, en Jacques van Rensch, voorzitter van het genootschapsbestuur.

* Met dank aan allen die ons van de benodigde gegevens hebben voorzien.

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden.

Genootschapsbestuur

Samenstelling van het genootschapsbestuur per 31-12-2021

Mr. dr. Th. J. (Jacques) van Rensch (voorzitter), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen (secretaris), drs. J.H.H. (Jos) Peeters (penningmeester), I.J.J.G. (Ingrid) Buchem-Hermans, J. (Joyce) van Cruchten, dr. M.G.M. (Maurice) Heemels, mr. W.H.G.A. (Wil) Filott MPF en drs. K. (Kris) Förster. Het bestuur wordt bijgestaan door dr. C.F.H.A. (Chris) Dols (adviseur *Publications*), dr. A.P.C. (Antoine) Jacobs (adviseur *De Maasgouw*) en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA (directeur LGOG q.q. adviseur). Prof. dr. Bram van Hofstraeten was agendalid vanwege de bijzondere leerstoel van LGOG.

Ereleden en overig eerbetoon

Ereleden per 31-12-2021

Dr. J. Kremers (1978), A.F. Henrar (1990), drs. J.H.M. Wieland (1991), mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (1994), mgr. F.J.M. Wiertz (1994), dr. H.J.C.G. Vandermeulen (1995), prof. dr. A.Fl. Gehlen (1998), drs. B.G.J.C. Fasol (1999), mw. H. Houben-Bertrand (2001), L.J.P.M. Frissen (2009), drs. Th.J.F.M. Bovens (2012), drs. C.J.J.S. Majoor (2015), H. Reynders (2017), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2018), mgr. drs. H. Smeets (2019), en Commission Royale d'Histoire, Brussel (1934).

Houders van de Habetspenning (leden van het LGOG)

Dr. J. Venner (2001), drs. J.W.M. Schatorjé (2004), dr. G.H.A. Venner (2010), de redactie van Limburg. Een geschiedenis (2015), de redactie van *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2017) en prof. mr. P.L. Nève (2021).

Houders van de zilveren LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Drs. B.G.J.C. Fasol (1999), W.S. van Dinter (2004), drs. P.J.A. van Meegeren (2004) mw. drs. L. Wiggers (2008), M.P.J. van den Brand (2009), mr. dr. Th. J. van Rensch (2009), M.J. Goedmakers (2010), P.A. Linssen (2010), drs. W.J. Moorman (2010), J.H. Stijkers (2011), dr. A.P.J. Jacobs (2013), drs. J.M.P. Ewalds (2013), H. Huijs (2014) en ing. P.H.M.J. Lambriex (2020).

Houders van de gouden LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Door het genootschapsbestuur werd in 2019 een nieuw ereteken ingevoerd: de gouden LGOG-draagspeld. In 2019 werd de gouden draagspeld toegekend aan drs. Frans Hermans, prof. dr. Ad Knotter, Peter Kortten en drs. Jos Schatorjé.

Vrijwilligers

Voor de verzending van onder meer *De Maasgouw*, het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* en de *Publications* kon weer een beroep worden gedaan op een aantal vrijwilligers. Veel dank is verschuldigd aan Leon Vönhögen, Joep Mans en Lucy Willems.

Bureau LGOG

Het Bureau is het hart en het geheugen van de vereniging. De medewerkers ondersteunen het bestuur en de Kringen, Secties en Commissies. Ook onderhouden zij de administratie, de financiële administratie en het archief, houden zij zich bezig met marketing en communicatiewerkzaamheden en werken zij aan verschillende projecten. De vaste medewerkers van het bureau waren in 2021 drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma, directeur, en Justine Camps, erfgoedconsulent.

In februari en maart 2021 liep Hannah Vleugels, Masterstudent Arts and Heritage (Universiteit Maastricht), stage op Bureau LGOG. Zij ging aan de slag met erfgoed-

educatie en bedacht verschillende activiteiten voor het basis-, voorgezet- en hoger onderwijs. Uiteindelijk werkte ze een van haar activiteiten verder uit binnen haar eindschrijftie waarin ze testte of basisschoolkinderen meer leren van omgevingsgericht onderwijs. Zij bestudeerde met hen het Amerikaanse Kerkhof in Margraten en liet de leerlingen vervolgens een brief schrijven naar een van de soldaten. Na de analyse van deze opdracht concludeerde zij dat de geschiedenis door het schrijven van deze persoonlijke brief dichterbij de belevingswereld van de kinderen kwam. In november en december was Hannah actief op Bureau LGOG, nu als administratief ondersteunend medewerker voor twee dagen per week.

In juli 2021 startte Miriam Paloni op Bureau LGOG als ondersteunend werknemer voor een dag per week. Zij hielp, onder andere, met de nieuwsbrief, digitalisering en administratieve werkzaamheden. Miriam is afgestudeerd als kunsthistoricus, werkte bij het Mijnmuseum in Heerlen en hielp als vrijwilliger mee bij de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht.

In september moest het Bureau op zoek naar een nieuwe directeur omdat Henk Boersma had aangegeven toe te zijn aan een nieuwe stap in zijn leven. In november werd zijn opvolger gevonden in de persoon van mr. Dory Emming-Essers. Na haar opleiding rechten werkte zij dertig jaar in diverse rollen en op diverse werkterreinen bij grote, internationale corporate bedrijven als Vodafone en DSM. In 2017 maakte Dory de bewuste keuze om te gaan werken voor kleine, lokale organisaties met maatschappelijke relevantie. Zo is zij achtereenvolgens bij het voormalige Arcus College, Stichting IKL en daarna bij het LGOG terecht gekomen. In november volgden een aantal verkennende bezoeken. Eind 2021 namen we afscheid van Henk en startte zijn welverdiende pensioen.

Bestuursverslag

Net als 2020 was ook 2021 een jaar dat werd gedomineerd door de coronapandemie. Inmiddels heeft LGOG geleerd hier flexibel op in spelen. Zo kon er met behulp van nieuwsbrieven, podcasts en onlinelezingen een (digitaal) programma worden aangeboden aan de in het historisch erfgoed van Limburg geïnteresseerde leden en niet-leden. In het nu volgende zal een aantal hoogtepunten uit dit programma worden benoemd en toegelicht.

Podcasts

Om de coronapandemie in te dammen werden lockdowns ingesteld, de anderhalvemetersamenleving, ingevoerd, beperkingen opgelegd ten aanzien van groepsgroottes en op momenten dat de teugels enigszins konden vieren, bleven mensen voorzichtig. De gebruikelijke fysieke bijeenkomsten waren daardoor gedurende lange periodes onmogelijk. Bureau LGOG is daarom begonnen met het aanbieden van Podcasts om digitaal informatie te kunnen delen.

Er zijn in 2021 zeven afleveringen uitgebracht van de 'LGOG-podcast'. Aan de hand van het thema 'Op pad door de provincie' werden bijzondere projecten op het gebied van erfgoed uitgelicht. De zeven afleveringen kwamen tot stand in samenwerking met het Sociaal Historisch Centrum Limburg (SHCL), het Schutterijmuseum, Gemeente Kerkrade, Hogeschool Zuyd, Maastricht Marketing, het Cuypershuis, De Vondst en Restaura.

Samen met het SHCL werd daarnaast ook een nieuwe podcast opgezet, getiteld 'Limburgs Verleden'. In deze podcast worden langere gesprekken over het 'Limburgs Verleden' gevoerd met auteurs, historici en professionals op het gebied van erfgoed en cultuur.

Een mooi voorbeeld van co-creatie is de serie podcasts onder de titel 'Histrobistro'. Deze serie is tot stand gekomen in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek Maastricht, Historisch Centrum Limburg, Centre

Céramique, Bonnefanten en het Mijnmuseum en specialisten op het gebied van eten, zoals historica Marleen Willebrands, de Veldman Stokerij, Historisch Kookatelier Eetverleden!, Bakkerij Hermans en bakkerij de Bisschopmolen. Uit deze opsomming blijkt al waarom de Histobistro bijzonder is: er is sprake van kruisbestuiving tussen mensen met passie voor cultureel erfgoed en mensen met een passie voor eten en drinken.

YouTube

Eveneens onder invloed van Corona werden via YouTube onlinelezingen aangeboden. Lucie Bastiaens, Antoine Jacobs, Mariëtte Paris Vankan, Elyze Storms-Smeets, Hans Renes, Gert van Kleef (en het Cuypershuis), Martin van der Weerden en Lenn Gorissen hielden met veel succes een onlinelezing. Met de uitzendingen, die via het YouTube van LGOG konden worden bekeken, werden in totaal 53.200 kijkers getrokken. De lezing die de meeste kijkers trok, was die van Antoine Jacobs, getiteld ‘Limburg door vreemde oogen. Reisverhalen uit de 19e eeuw’, die 736 keer werd bekeken

Online aangeboden wandelingen en fietstochten

Eveneens geïnspireerd door de noodzaak activiteiten-op-afstand aan te bieden, zijn de wandelingen en fietstochten die online werden aangeboden. Sommige tochten werden op één bepaald moment gehouden onder fysieke begeleiding van een gids, andere konden worden gedownload en op eigen gelegenheid en een zelfgekozen moment worden gewandeld of gefietst.

Voorbeelden van deze wandelingen en fietstochten zijn de stadwandeling/fietstocht in de Westelijke Mijnstreek, met als titel ‘In het spoor van de wederopbouw’ waaraan 248 wandelaars meededen, een fietstocht door de naoorlogse stadsuitbreiding van Maastricht met 52 deelnemers en een wandeling langs de littekens van

de Tweede Wereldoorlog in Maastricht met 176 wandelaars.

Speciale samenwerkingen

Zoals eerder belicht streeft LGOG naar samenwerking. Enkele speciale samenwerkingen in 2021 zijn:

- Digitale meeting met Martijn van Helvert in samenwerking met Jong KNHG (Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap).
- Online onderwijssymposium over de Canon van Limburg in samenwerking met, onder andere, Kennisnet, Erfgoed Gelderland en het SHCL.
- Activiteiten in het kader van de Maand van de Geschiedenis in oktober in samenwerking met SHCL en L1.
- Lezing over historische kookboeken door Odin Essers van de Universiteitsbibliotheek Maastricht en Justine Camps van LGOG bij Bibliotheek Kerkrade.
- Ook was LGOG actief in de Werkgroep Publieksbereik, de Redactieraad en de werkgroep PR van de Coöperatie Erfgoed Limburg.

ALV

Op zaterdag 25 september vond in het Bonnefanten in Maastricht de Algemene Ledenvergadering van het voor- en najaar plaats. Bij die gelegenheid werd ook de *Publications 2020* gepresenteerd. Chris Dols, voorzitter van de redactie, had de eer het jaarboek 2020 aan te bieden aan gedeputeerde Geert Gabriels (Natuur, Milieu en Erfgoed) van de provincie Limburg. Deze presentatie werd gevolgd door een voordracht van Lou Spronck. Tijdens de ALV mocht Paul Nève de Habetpenning in ontvangst nemen.

De LGOG-organisatie

Naast de ontwikkelingen binnen Bureau LGOG, die in de inleiding van dit jaarverslag zijn opgesomd, vonden in 2021 ook elders bin-

nen de LGOG-organisatie ontwikkelingen plaats. Zo werd een nieuw, enthousiast bestuur voor de sectie Archeologie benoemd, dat meteen van start ging met de organisatie van diverse interessante activiteiten.

Het bestuur en het Bureau danken iedereen die in 2021 een bijdrage heeft geleverd aan de positieve resultaten van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.

Kringen

Kring De Westelijke Mijnstreek

Bestuursmutaties

In 2020 traden Egbert Buchem en Kelly Krijntjes toe tot het bestuur. Deze benoemingen zijn in de algemene ledenvergadering van 7 oktober 2021 geaccordeerd. Tijdens deze jaarvergadering is Patrick Brouwers teruggetreden als bestuurslid.

Bestuurssamenstelling 31-12-2021

Robert Pernot (voorzitter), Helmi van Bergen (secretaris), Paul Mennens (penningmeester), Egbert Buchem, Kelly Krijntjes en Jac Lemmens.

Leden

De Kring telde 232 leden per 31 december 2021 (op 31 december 2020 waren dat er in totaal 231).

Externe communicatie en interne contacten

De Kring heeft zoals gebruikelijk deelgenomen (deels fysiek, deels digitaal) aan de bijeenkomsten van de Federatie Historie Sittard-Geleen-Born, de Vereniging Heemkunde Zonder Grenzen en het Monumentenplatform gemeente Sittard-Geleen. Daarnaast had de deelname aan de activiteiten van de Pater Sangerskring in Maaseik, de Heimatverein Selfkant en een drietal excursies (in samenwerking met Kring Parkstad) moeten plaatsvinden,

maar de covid-19 maatregelen maakten deze activiteiten helaas onmogelijk.

De Kring ontving ook dit jaar een subsidie van de gemeente Sittard-Geleen en een sponsorbijdrage van Laudy Bouw en Ontwikkeling. De verhoogde subsidie van de gemeente Sittard-Geleen is voor vier jaren toegezegd. LGOG Kring De Westelijke Mijnstreek ontving in 2021 van het Gemeentebestuur Sittard-Geleen bovendien een eenmalige subsidie van duizend euro. Dit bedrag was bedoeld om tijdens de coronacrisis de vitaliteit van de vereniging te stimuleren.

In 2021 waren veel activiteiten gepland; de meeste doorgeschoven van 2020 naar 2021. In de eerste helft van 2021 moesten echter wederom alle fysieke activiteiten worden geannuleerd. Op 15 mei 2021 hield Martin van der Weerden wel digitaal zijn lezing 'De komst van de gastarbeider in de mijnindustrie'. Van september tot en met november 2021 vonden twee excursies en drie fysieke lezingen plaats.

Het jaarprogramma werd onder de leden en derden bekend gemaakt door middel van boekenleggers, website en sociale media.

Activiteiten

- **15 mei** Lezing Martin van der Weerden *De komst van de gastarbeider in de mijnindustrie* (digitaal via het YouTube kanaal van het LGOG).
- **1 september** Lezing Hans Sakkers *Begraafplaats Duitse militairen Ysselsteyn* (fysiek).
- **4 september** Dagexcursie Militaire begraafplaats Ysselsteyn. In de middag een bezoek aan Oorlogsmuseum Overloon. Excursie in samenwerking met Kring Parkstad
- **7 oktober** Lezing Karen Jeneson *Via Belgica en de laatste archeologische onderzoeksresultaten* (fysiek).
- **16 oktober** Dagexcursie naar Vogelsang. In de middag een bezoek aan Kriegsgräberstätte Hürtgenwald. Excursie in samenwerking met Kring Parkstad.

- **19 oktober** Lezing Antoine Jacobs *Dochters van de Goddelijke voorzienigheid* in samenwerking met Vereniging Sittards Verleden en de Domijnen (fysiek).
- **29 oktober** Sjef Maas *De Wederopbouw in onze Mijnstreek na de Tweede Wereldoorlog* (fysiek).
- **11 november** Lotte Jensen *De nieuwe geschiedenis canon en de geschiedenis canon van Limburg* (fysiek).

Daarnaast werd een wandel- en fietstocht gelanceerd via het platform Izi.Travel over de wederopbouw in Sittard en Geleen in het kader van de Maand van de Geschiedenis. De invulling hiervan is mogelijk gemaakt door Ingrid Buchem en Justine Camps.

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Mr. Hein van der Bruggen (voorzitter), Peter Meeuws (secretaris) (heeft in augustus 2021 ontslag genomen als bestuurslid), drs. Rob Dückers (penningmeester), Wim Hendriks (vanaf augustus 2021 waarnemend secretaris), Vincent Freriks, René Vroomen.

Leden

De Kring telde 169 leden per 31 december 2021 (op 31 december 2020 waren dat er 177).

Activiteiten

Vanwege de situatie rondom corona konden er in onze kring in 2021 slechts twee lezingen plaatsvinden, beide in november.

- **1 november** Lezing Sander Wassink *De plundertochten van de Gelderse krijgsheer Maarten van Rossem: Roermond als uitvalsbasis van plunderende 'Gelderaers'*. De lezing vond plaats in de Joep Nicolas zaal van de Oranjerie te Roermond (60 deelnemers).
- **2 november** Lezing Jan Blokker *Het wonder van de hbs. Een onderwijshervorming die*

slaagde. De lezing vond plaats in de kloosterzaal van de Oranjerie te Roermond (45 deelnemers).

Jaarvergadering

De kring Roermond heeft zijn jaarvergadering van 2021 vanwege de bekende maatregelen moeten annuleren. Wanneer de omstandigheden het toelaten zal deze jaarvergadering in combinatie met jaarvergadering 2022 worden gehouden.

Kring Valkenburg en Heuvelland

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Afgetreden is ir. G.S.J.A. (Giel) Xhonneux. Toegetroten tot het bestuur zijn dr. L.J.C.H. (Lambert) Jacobs en W.J. (Willem) Ubaghs.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Dr. K. (Kees) Schaapveld (voorzitter), drs. E.J.C.G. (Emile) Thewissen (secretaris), S.H.J. (Simon) Wolfs MEd, MSEN (penningmeester), dr. L.J.C.H. (Lambert) Jacobs, W.J. (Willem) Ubaghs en C.J.L. (Constant) De Maeijer, adviseur van het bestuur.

Leden

De Kring telde 98 leden per 31 december 2021 (op 31 december 2020 waren dat er 97).

Activiteiten

Door de coronacrisis werd een groot aantal activiteiten geannuleerd. De volgende lezingen hebben wel plaatsgevonden:

- **23 september** Lezing drs. ing. Joep Orbons *Archeologisch onderzoek Limburgse vuursteenmijnen*. Lezing in samenwerking met Heemkundevereniging Galopia, Gulpen (30 deelnemers)
- **19 oktober** Lezing prof. dr. Leo Wintgens *Historische taal- en dialectruimten in onze regio: het Karolingisch – Frankisch en daarin het Geullands* (75 deelnemers).

- **2 november** Lezing dr. Harry Weinberg *Vrije Rijksheerlijkheden, waaronder Wijlre*. Lezing in samenwerking met Heemkundevereniging Wielder, Wijlre (35 deelnemers).

Kring Maas en Niers

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Mw. M.H.A. Lam-Jetten (interim-voorzitter), mw. L. Smits (secretaris), E. Rijniers (penningmeester) en mw. C. Gotink.

Leden

De Kring telde per 31 december 2021 83 leden (op 31 december 2020 waren dat er 80).

Activiteiten

In de zomer van 2021 heeft het bestuur aan de leden een cadeaupakket uitgereikt in de vorm van het boek *Perrolles* en een mapje wandel- en fietskaarten, verpakt in een katoenen draagtas met het logo van LGOG erop. Dit ter compensatie van het uitvallen van activiteiten vanwege de coronapandemie. De enige activiteit die wel doorging was:

- **23 september** Jaarvergadering en lezing Ger Frenken *Nooit meer honger; de teloorgang van het gemengde bedrijf, impact voor natuur- en landschap* (26 deelnemers). In verband met de beperkende coronamaatregelen was deze activiteit alleen toegankelijk voor leden van het LGOG.

Kring Maastricht

Bestuursmutaties

Monique Dickhaut trad in de ALV op 4 oktober 2021 af. In diezelfde vergadering traden Odin Essers (bij verstek) en Bart Zweegers toe tot het bestuur van de kring Maastricht.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Drs. L. (Lita) Wiggers (voorzitter), dr. B.C. (Bart) Zweegers (secretaris), L. (Lucie) Bastiaens MA (penningmeester), dr. A. (Annemieke)

Klijn, mr. L.T.M. (Lucy) Willems, drs. O.L.M.J. (Odin) Essers.

Leden

De Kring telde per 31 december 2021 574 leden (op 31 december 2020 waren dat er 580).

Activiteiten

- **1 februari** Onlinelezing Lucie Bastiaens *Van zuigelingensterftebestrijding naar "sociale kinderhygiëne" in Maastricht 1900-1940*
- **1 maart** Onlinelezing Antoine Jacobs *Limburg door vreemde oogen. Reisverhalen uit de 19e eeuw*
- **19 april** Onlinelezing Mariëtte Paris-Vankan Gilles Franssen, *een bijna vergeten glazenier*
- **3 mei** Onlinelezing Elyze Storms-Smeets *Oorlog in Arcadië: Limburgse kastelen en landgoederen in de Tweede Wereldoorlog*
- **11 en 12 september** Gesloten Monumentendagen. Thema: Mijn monument is jouw monument.
- **25 september** Excursie Kijken bij de burenen, een bezoek aan de Sint-Martinuskerk in Wyck, de Sint-Cunibertuskerk in Wahlwiller en de Sint-Catharinakapel in Lemiers.
- **4 oktober** Lezing Dineke Stam en Carla Mohaameth *Mapping Slavery*
- **1 november** Lezing John Laugs *Alles voor de stad*

Het maatschappelijk leven stond grote delen van 2021 stil door toedoen van het coronavirus. Noodgedwongen vonden de meeste lezingen dit jaar dan ook online plaats. De onlinelezingen werden goed bekeken. Voor interactieve onlinebijeenkomsten was beduidend minder animo onder de leden. De behoefte aan onderling contact zonder tussenkomst van een scherm was buitengewoon groot.

We waren dan ook zeer verheugd dat er vanaf september weer voorzichtig meer mogelijk was. Op 11 en 12 september vonden de

Gesloten Monumentendagen plaats. Deelnemers werden deze dagen getraakteerd op bijzondere verhalen over Maastricht. En op 25 september vond de excursie 'Kijken bij de bureu' plaats, met mooie rondleidingen in de Sint-Martinuskerk in Wyck, de Sint-Cunibertuskerk in Wahlwiller en de Sint-Catharinakapel in Lemiers. De laatste twee lezingen van het jaar konden gelukkig weer als vanouds plaatsvinden bij de StayOkay, zij het nog altijd met inachtneming van de toen geldende coronamaatregelen.

Net als vorig jaar werden de *Publications* dit jaar rondgebracht door vrijwilligers, waarvoor de Kring een royale vergoeding van het LGOG ontving. De Kring Maastricht werd in 2021 gesponsord door Team Notarissen. De activiteiten van dit jaar konden plaatvinden dankzij onze sponsor en de belangeloze inzet van vrijwilligers.

Kring Parkstad Limburg

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Martin van der Weerden (voorzitter), Jody Martens (secretaris), Marie-José van der Weerden (penningmeester), Pascal Hamers en Antoine Jacobs. De penningmeester gaat, na jaren trouwe dienst, stoppen. Timo Sipsma en Maarten van Wesel werden als kandidaat-bestuursleden aangenomen. De eerstvolgende jaarvergadering zal hier pas een definitief besluit over kunnen nemen.

Leden

De kring telde 226 leden per 31 december 2021 (op 31 december 2020 waren dat er 221).

Activiteiten

Grote delen van het jaar bleek het praktisch onmogelijk om fysieke activiteiten te ontplooiën vanwege corona. De meeste voorgenomen activiteiten moesten telkens worden uitgesteld.

De twee excursies die wel plaats konden

vinden, waren er niet minder succesvol om. De excursies werden georganiseerd in samenwerking met Kring De Westelijke Mijnstreek. Op zaterdag 4 september 2021 gingen wij met 30 deelnemers naar Ysselstein en Overloon. Het beperkte aantal deelnemers betekende weliswaar een bescheiden verlies, maar wij namen dit voor lief omdat er al zo veel was uitgevallen. De sfeer was uitermate prettig. Op zaterdag 18 oktober 2021 gingen wij naar Kamp Vogelsang en de militaire begraafplaats Hürtgenwald in de Eifel. Ditmaal waren er 44 deelnemers, waaronder een handvol scholieren.

Het bestuur slaagde er wel in om voor 2022 een aansprekend programma te maken. In december zag de boekenlegger met jaarprogramma het licht, in de hoop dat het in 2022 weer gaat lukken om activiteiten te organiseren.

Kring Ter Horst

Bestuursmutaties

In 2021 traden Mien Seuren, voorzitter Marcel van den Munckhof en secretaris Jan Vissers af.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Arie Stas (voorzitter), Ineke Eickmans (secretaris en vicevoorzitter), Peter Jakobs (penningmeester), Pieter Jakobs, Jan Hesens, Arie Snellen en Sjeff Keijzers.

Bijeenkomsten bestuur

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal. Ondanks de coronamaatregelen zijn wij drie keer fysiek bijeen kunnen komen. Eenmaal is er via Teams vergaderd. Ter compensatie van de geannuleerde bestuursvergaderingen is veel via e-mail overlegd. Tijdens de vergaderingen werd aandacht besteed aan de overdracht van taken aan de nieuwe voorzitter en de nieuwe secretaris. Lopende zaken kwamen aan de orde, zoals het al dan niet doorgaan van de activiteiten en de samenstelling van het jaarprogramma 2022; de lezingen en de voor-

bereidingen voor de wintercursus en de excursies. Op de agenda stond de voortgang van het informatieblad *INFO LGOG* en de samenwerking met de redactie.

Ook zijn de contacten met diverse geledingen binnen onze gemeente en met de gemeente zelf aan bod gekomen. Het overleg met de heemkundeverenigingen uit de gemeente Horst aan de Maas kwam regelmatig aan de orde. Helaas is het jaarlijkse overleg met de heemkundeverenigingen uit de regio in eerste instantie uitgesteld en vervolgens niet doorgegaan.

Leden

De kring telde 118 leden per 31 december 2021 (op 31 december 2020 waren dat er 104).

De kring telde dit jaar drie jubilarissen: Hay Schattevoet (40 jaar), Jan Vissers (25 jaar) en Jan Duyf (25 jaar). De jubilarissen hebben tijdens de jaarvergadering of vlak daarna de speld en de bijbehorende attentie ontvangen.

Activiteiten

Alle lezingen tot 15 september zijn vervallen of werden uitgesteld vanwege de coronamaatregelen. Ook de geplande dagexcursie naar Brussel en de decemberexcursie naar de Gereformeerde kerk van Blitterswijk en de wintercursus werden geannuleerd. De activiteiten die wel plaats konden vinden waren:

- **15 september** Jaarvergadering en film *De verdwenen grafkelder* van Arie Stas (43 deelnemers).
- **3 november** 202 Lezing Jos Benders *Betalen en munten in Middeleeuws Horst* (64 deelnemers).

Opmerkelijk is dat het gemiddelde aantal deelnemers per activiteit in 2021 nauwelijks onderdeed voor dat in de voorgaande jaren; dit ondanks de noodzaak om vooraf te reserveren en anderhalve meter afstand te houden. In 2021 namen gemiddeld 51 personen deel aan de activiteiten, tegen 58 in 2020 en 52 in 2019 en 2018.

De zomeravondwandeling

De zomeravondwandeling in juli kon gelukkig doorgaan, ondanks de beperking van anderhalve meter afstand en maximaal 24 deelnemers per avond. We bezochten Huys Kaldenbroek gelegen in een oude Maasarm tussen Grubbenvorst en Lottum. Dit veertiende-eeuwse landhuis is een 'Landmark' in de omgeving. Aandacht ging uit naar de begroeiing, de diverse poelen, een klein moerasbosje en de nabij gelegen 'verborgen schans', die beschutting bood aan dorpelingen bij naderend onheil. De wandelaars werden in drie kleine groepen verdeeld over drie IVN-natuurguiden. De belangstelling was dusdanig groot - het maximale aantal van 48 in totaal - dat de deelnemers over twee avonden (6 en 7 juli) verdeeld moesten worden.

INFO LGOG Kring Ter Horst

Onder redactie van Jos Jenniskens werd in maart nummer 64 van *INFO LGOG Kring Ter Horst* uitgebracht. Halverwege het jaar heeft Jos Jenniskens plaats gemaakt voor de nieuwe hoofdredacteur Bert Clevis. Onder zijn redactie werd het septembernummer 65 gepresenteerd. In de *INFO* zijn standaard opgenomen: de verslagen van de jaarvergadering, het jaarverslag van de Kring Ter Horst, de activiteitenkalender, waarin de geplande lezingen, excursies en andere activiteiten staan vermeld. Naast deze bestuurszaken bevat *INFO* een keur aan interessante artikelen, geschreven door diverse bevoegde auteurs.

Het blad verschijnt in een oplage van 200 exemplaren en wordt gratis verstrekt aan alle leden en enkele geïnteresseerde organisaties. De *INFO* wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

Overleg Gemeente

Zodra de coronamaatregelen het toelaten zal voorzitter Arie Stas de bijeenkomst bijwonen waar de ideeën voor een nieuw op te richten toeristisch platform uiteengezet worden. De

gemeente Horst aan de Maas ziet hierin namelijk een taak weggelegd voor het LGOG. Afhankelijk van de richting die het platform zal inslaan zal de kring hierin participeren. Op verzoek van de gemeente zijn leden van de Kring Ter Horst aanwezig geweest bij twee archeologische onderzoeken die plaatsvonden in Horst.

Historisch Educatief Platform (HEP)

De website van het Historisch Educatief Platform wordt nog steeds veelvuldig geraadpleegd. Deze site bevat veel lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen hebben betrekking op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord. Steeds wordt bekeken of er mogelijkheden zijn om de website te moderniseren en aan te vullen. De archieven van de afgelopen edities van 'De Horster Kwis' zijn in de website opgenomen, met uitzondering van dit jaar omdat de Kwis niet is doorgedaan.

Overleg Heemkundeverenigingen

Jaarlijks wordt een bijeenkomst georganiseerd van het Regionaal Overleg met de Heemkundeverenigingen. Vanwege de coronamaatregelen kon dit overleg in november niet plaatsvinden. De vergadering wordt geïnitieerd door de kring Ter Horst en staat onder leiding van Jacques Kelleners. Met Roel Baas, de nieuwe directeur van Openluchtmuseum de Locht, is een constructief kennismakingsgesprek gevoerd, waarbij samenwerking tussen het LGOG en het museum aan de orde kwam.

Kring Venlo

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Jos Peeters (voorzitter), Hay Clabbers (secretaris), Gerard Driessen (penningmeester), Ans Backhuijs-Ammerlaan, Henk van Dijck en Will Timmermans. In het verslagjaar 2021 vergaderde het bestuur negen keer waarvan vijf keer online.

Leden

De kring telde 204 leden per 31 december 2021 (op 31 december 2020 waren dat er 201).

In de Kring Venlo waren in 2021 zes jubilarissen waarvan vijf leden 40 jaar en een lid 25 jaar lid van het LGOG was. Alle jubilarissen hebben de verenigingsspeld per post ontvangen.

Activiteiten

De uitnodigingen voor de lezingen en de excursies werden naar persdiensten en naar andere bevriende verenigingen gezonden. Niet-leden betaalden voor het bijwonen van een lezing vijf euro. Alle lezingen zijn gehouden in gemeenschapshuis De Bantuin te Venlo. Door de covid-19 maatregelen van de overheid hebben we dit jaar slechts drie activiteiten kunnen organiseren:

- **11 en 12 september** Op beide dagen is er een wandeling door Venlo georganiseerd met als thema de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog (8 deelnemers). Als basis hiervoor diende de App '75 Jaar Bevrijding'. Omdat de grote panelen niet meer op hun plek stonden zijn foto's van de situatie in en meteen na de Tweede Wereldoorlog op A4 geprint en als vergelijkingmateriaal tijdens de wandeling getoond. Dank aan Paul Stevens voor de verkregen informatie.
- **13 september** Lezing Harry Walboomers *Caesar tussen Maas en Rijn* (49 deelnemers).
- **8 november** Lezing Piet Hoebbers *De ontwikkeling van het Maaspark Ooijen-Wanssum* (21 deelnemers).

Aezel Projek

Eind 2011 is op initiatief van Kring Venlo in samenwerking met het Gemeentearchief Venlo een werkgroep gestart met als doel het digitaal ontsluiten van historische kadastrale kaarten en andere gegevens uit het archief van de Gemeente Venlo met behulp van een geografisch informatiesysteem. In andere gemeenten in Limburg worden ondertussen soortgelijke projecten uitgevoerd, allen geïnspireerd door

het “Aezel-project” in Sittard-Geleen. De Kring Venlo van het LGOG is lid van de stuurgroep.

Door de covid-19 maatregelen van de overheid konden de vrijwilligers niet in het Gemeentearchief Venlo terecht om aan dit project te werken. Op beperkte schaal kon wel thuisgewerkt worden.

Er is een begin gemaakt met het digitaliseren van de (kadastrale-)hulpkaarten van Roermond, waarmee de mutaties van de percelen in chronologische volgorde kunnen worden weergegeven.

Van Arno Wilmsen van de Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal, hebben we zeer veel ondersteuning gehad, waarvoor onze dank.

Publicatie

Eind november is het derde nummer verschenen van *Maas en Duin*, het periodiek van de Kring Venlo. Hierin staan bijdragen over de geschiedenis van het gebied dat behoort tot de Kring. Alle leden hebben het periodiek ontvangen. Een deel van de oplage van 350 stuks is voor vijf euro per stuk te koop bij de boekhandels in Venlo en Peel & Maas. Het periodiek is grotendeels in eigen beheer gerealiseerd, met dank aan de redactieleden Jos Feller en Wim Didriëns. De opmaak diende wegens omstandigheden te worden uitbesteed. Er zijn veel positieve reacties ontvangen, zowel over de inhoud als over de uitvoering van het periodiek.

Project 75 jaar bevrijding

Dit in 2020 gerealiseerde herdenkingsproject met een fototentoonstelling in de buitenruimte en interviews door pubers van nu met pubers van toen heeft naast een boek ook een website: www.oorlogsverhalenvlenlo.nl opgeleverd.

Vanwege de coronamaatregelen bleek het in 2020, maar ook in het 1e kwartaal van 2021 helaas niet mogelijk de boeken in een speciale bijeenkomst aan de deelnemende leerlingen van het Valuascollege uit te reiken. De boeken zijn uiteindelijk aan de coördinerende docent

overhandigd, die ervoor gezorgd heeft dat de deelnemende leerlingen hun boek kregen, en ook de boeken voor de mensen die zij geïnterviewd hebben. Van de betreffende docent ontvingen we achteraf nogmaals complimenten voor het project en de dank voor de mogelijkheid hieraan te hebben mogen deelnemen. De website wordt actueel gehouden. Enkele nieuwe verhalen zijn toegevoegd.

We hebben helaas geen externe partners gevonden om de basis van de app om te vormen tot een breed inzetbare app voor toeristische/historische toepassingen. Deze is dus niet meer beschikbaar.

Onderwijs

Er is dit jaar door het onderwijsveld geen beroep gedaan op het bestuur voor ondersteuning bij geschiedenislessen. Ons aanbod hiervoor is nogmaals ander de aandacht van de organisatie Cultuurpad gebracht, hierbij is speciaal de aandacht gevestigd op de website ‘Verhalen langs de grens’. Cultuurpad ondersteunt het primair onderwijs in onze regio op diverse culturele terreinen.

Kring Venray en omgeving

Bestuursmutaties

Teruggetreden is E.J.M.A. (Els) Geurts.

Bestuursamenstelling per 31-12-2021

E.J.H.M. (Ernest) Raedts (voorzitter), J.L. (Jan) Cuijpers (secretaris), F.L. (Frans) Vogelzangs (penningmeester), M.C.M. (Rita) van Gastel.

Leden

De Kring telde 117 leden per 31 december 2021 (op 31 december 2020 waren dat er 124). Lid van verdienste: dhr. J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).

Bestuursvergaderingen

In het verslagjaar kwam het bestuur negen keer (in verband met COVID19 via Skype) in vergadering bijeen.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Het bestuur werd vertegenwoordigd op de voor- en najaars KSC-vergadering (15 april en 22 september 2021), en op de Algemene Ledenvergadering van het LGOG op 25 september 2021.

De Kring neemt deel aan het Regionaal Overleg Heemkundeverenigingen, waarbinnen een groot aantal Noord-Limburgse geschied- en heemkundige verenigingen van gedachten wisselen over elkaars activiteiten. De jaarlijkse bijeenkomst, die in november te Melderslo zou plaatsvinden, werd in verband met COVID19 uitgesteld.

De Kring is aangesloten bij het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van organisaties en instellingen op het gebied van streekgeschiedenis, volkscultuur en cultuurhistorie in Venray.

Activiteiten

In verband met corona heeft in 2021 slechts één lezing plaatsgevonden en een online ledenvergadering. De lezing werd niet zoals gebruikelijk in het Venrays Museum gehouden, maar in Odeon te Venray.

- **18 oktober** Lezing Johan Wagemakers *Leven en gedachtegoed van Titus Brandsma, karmeliet* (41 deelnemers).
- **29 november** Onlineledenvergadering via Skype. De voor 15 november 2021 geplande fysieke ledenvergadering werd afgelast. Op 20 november zijn de jaarrekening 2020 en de begroting 2021 vastgesteld. Daarnaast is afscheid genomen van bestuurslid Els Geurts en werd Rita van Gastel herbenoemd als bestuurslid.

Kring Weert

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

P.J.M. Korten (voorzitter), J.H.P. Lammeretz (secretaris), A.F. Cornelissen (penningmeester), mr. W.H.G.A. Filott en B. Kouters. De leden

van de kascontrolecommissie voor 2020 waren de heer Peters en mevrouw Geuns.

Het bestuur kwam in het verslagjaar 2020 en 2021 driemaal in een online-vergadering bijeen. Er waren geen voor- en najaarsvergaderingen van het LGOG of vergaderingen met de besturen van andere kringen, secties en commissies.

Namens de Kring Weert en de Aldenborgh had P.J.M. Korten zitting in de adviescommissie Roerend erfgoed en beeldende kunst en de heren mr. W.H.G.A. Filott (namens LGOG) en J.H.P. Lammeretz (namens de Stichting De Aldenborgh) in de adviescommissie Cultuurhistorie van de gemeente Weert.

Het bestuur dankt alle leden, vrienden en sympathisanten voor hun geduld tijdens de coronacrisis. Ook de vele organisaties met wie afgelopen jaren zo prettig is samengewerkt danken wij. Ook veel dank aan de stichting De Aldenborgh voor de grote financiële en organisatorische bijdragen aan de kring Weert e.o..

Leden

De kring Weert telde per 31 december 2021 195 leden (op 31 december 2020 waren dat er 224).

Activiteiten

Het coronacrisis beleefde een nieuwe piek in de eerste maanden van 2021. Daardoor hebben we niet de mogelijkheid gehad om een Algemene Ledenvergadering te organiseren en inzicht te geven in alle activiteiten en financiën van de Kring Weert 2021. Helaas hebben we ook het aantal activiteiten drastisch moeten terugschroeven en in veel gevallen zelfs moeten laten vervallen. Tijdens enkele perioden van daling van het aantal coronagevallen dachten we weer te kunnen opstarten om vervolgens weer alle activiteiten te moeten staken. De eeuwenoude Paersmêrrentj, lezingen, een symposium over de industrie en ondernemers in Weert, geplande excursies en het grote project 'Wieërter Oorlogslaave belaeve' werden tot nadere datum uitgesteld.

Activiteiten die wel konden doorgaan zijn:

- **5 april** Vertoning 'Grensgeval' van Peter Crins op L1.
- **4 augustus** Rondleiding opgravingen voorhof kasteel aan de Biest voor college van Burgemeesters en wethouders en raadsleden.
- **6 september** Lezing Jos Wassink *Dagelijks leven in "ontugt"* (145 deelnemers).
- **11 oktober** Lezing Lena Reyners *De verge-ten Prinsessen van Thorn* (200 deelnemers).

Archeologisch onderzoek

Het archeologisch onderzoek op de voorhof van het voormalige kasteel aan de Biest begon in juni 2021. De stadsgidsen en de 'kwartiermaekers en wercklieden' werden door de archeologen geïnformeerd.

Daarna mochten de eerste leerlingen van de bovenbouw van het basisonderwijs mee gaan 'graven'. Een team van wetenschappers ging aan de slag om de verborgen geschiedenis van deze plek naar de oppervlakte te halen. Een unieke en éénmalige kans om met het cultuureducatie-project 'Graven naar de graven' leerlingen te betrekken bij deze bijzondere cultuurhistorie. Ruim 1000 leerlingen waren erbij betrokken. De start van dit erfgoedproject vond namelijk plaats op school. De leerlingen ontvingen een werkmap en maakten vervolgens een graafplan dat ze uiteindelijk presenteerden aan 'hulp-archeologen' bij hun bezoek aan de opgravingen. Na de zomer 2021 ging het project verder en volgden de leerlingen de opbrengst van de opgravingen en wat er gebeurde met alle spullen die werden opgegraven. Ze dachten na over de waarde van bewaren: wat is van onze tijd de moeite waard om te bewaren?

Het project was in het leven geroepen door het samenwerkingsverband culturele organisaties RICK, Munttheater en Museum W onder de vlag van Ku+Cu, in nauwe samenwerking met de scholen, projectleider en archeoloog Fokko Kortlang en de Erfgoedgemeenschap

Weert. Alles onder de bezielende leiding van ons bestuurslid Bouke Kouters.

Welke rol speelde de Aldenborgh in dit project? De Erfgoedgemeenschap Weert (bestaande uit de Aldenborgh, Stichting Stadsgidsen en Stichting Streekarcheologie Peel, Maas en Kempen) hebben onder regie van eerstgenoemde actief druk uitgeoefend op het gemeentebestuur en politiek om maximaal aandacht te geven aan het archeologisch onderzoek op de voorburcht. Mede door deze lobby zijn middelen vrijgemaakt die dit onderzoek mogelijk hebben gemaakt. Als tegenprestatie werd met het gemeentebestuur afgesproken dat de Erfgoedgemeenschap aan de lat zou staan om het publiek te betrekken bij dit historisch moment. Onder penvoering van de Aldenborgh werd een projectplan opgesteld met een breed palet aan activiteiten. De Provincie Limburg en het lokale fonds Provisus werden bereid gevonden dit project te bekostigen. Het project bestond uit de volgende onderdelen:

- Zes infoborden, op Biest geplaatst, met informatie over de geschiedenis van kasteel en bewoners.
- Themawandeling met de Stadsgidsen langs deze borden en op het terrein (ruim 500 deelnemers).
- Aanwezigheid van vrijwilligers om bezoekend publiek te woord te staan (ruim 500 bezoekers).
- Aankleding van en aanwezigheid van vrijwilligers bij het educatieve project 'Graven naar de graven' (1000 leerlingen basisonderwijs).
- Aanwezigheid webcam zodat publiek van thuis uit kon meekijken bij de opgraving. Deze beelden zijn later via timelapse te gebruiken bij publicaties.
- Aflevering op YouTube kanaal 'Expeditie Limburg' van Mosasaurus Film. Een spannende, op tieners gerichte aflevering over de opgraving en kasteel in bredere zin.

- Twaalf weekjournaals waarin de voortgang van de opgraving met het publiek werd gecommuniceerd. Deze zijn samengevoegd tot waardevol tijdsdocument.
- Een glossy magazine (oplage 1000 exemplaren) waarin via beeld en korte artikelen kasteel en opgraving voor een breed publiek toegankelijk werden gemaakt.

Namen en bijnamen

Onder auspiciën van de Aldenborgh werd in 2020 in de reeks ‘Namen en bijnamen’ weer een project gestart: Stramproy. De verwachting is dat er in het najaar van 2022 en fototentoonstelling georganiseerd zal worden.

Publicaties

- *Gebrouwen in Weert – Brouwers uit het heden en verleden.* In dit boek kan de lezer kennis maken met het brouwproces van bier en de geschiedenis van voormalige en hedendaagse brouwers van Weert. Ooit telde de stad niet minder dan 184 brouwers. Gepresenteerd door Bart Maes namens Stichting Weertzzz.
- *De arbeitseinsatz ontvlucht. Twee Limburgse jongens, 1941,* samengesteld door Jo Brunenberg i.s.m. historicus Jan Brauer (verschenen juli 2021).
- Aangemoedigd door de aanhoudend grote vraag naar het succesvolle boek *Weert ‘Parel van de heide’* heeft de Stichting Cultuurhistorische Publicaties voor de regio Weert, onder de vlag van Stichting De Aldenborgh, besloten tot een tweede druk van deze voor een breed publiek toegankelijke, populair-historische uitgave. Het boek beschrijft de (ruime) negentiende eeuw van Weert (en omgeving) en was na eerste verschijning van de eerste druk in maart 2019 in een oogwenk uitverkocht. Op 4 december 2020 werd aan de wethouder van Cultuur van de gemeente Weert, de heer Geert Gabriëls, het eerste exemplaar van de

tweede druk van *Weert ‘Parel van de heide’* uitgereikt.

- In het 2022 zal in ieder geval begonnen worden met de voorbereidingen van weer een nieuw boek over Weert, dat handelt over Weert in de 20ste eeuw. De voorlopige werktitel is: *Weert Vooruit!*.

Spaaractie

Jumbo-klienten in Weert konden in 2021 sparen voor een historisch album van Weert. Vanaf half januari kon men stickers verdienen om ‘Historisch Weert’ compleet te maken. Dankzij de samenwerking van de Kring Weert, Stichting de Aldenborgh en het gemeentearchief is dit initiatief mogelijk geworden. Men moest in totaal 256 stickers verzamelen, die per setje van vier werden uitgegeven. Er ontstond een ware ruilhandel. Wij leverden de verhalen bij de plaatjes.

Aezelproject

AEZEL, Archief voor Erfgoed van Zuid-Nederlandse Eigendommen en Leefgemeenschappen, digitaliseert erfgoed informatie en stelt het laagdrempelig en authentiek visueel beschikbaar voor een groot publiek. In de afgelopen elf jaar hebben in de hele provincie Limburg honderden vrijwilligers miljoenen gegevens voor AEZEL ingevoerd, die inmiddels zijn gebundeld op een nieuwe website. Dankzij onze leden, Tom en Marie-Luciën Geuns-Schroeten en dochter Lian Geuns, zijn Weert en omliggende plaatsen ook opgenomen en uitgewerkt in het project AEZEL. Voor genealogische onderzoek naar eigendommen in 1840 in Weert, kan de website <https://aezel.eu/> geraadpleegd worden.

Onderzoeken

Ondanks de beperkingen zijn veel van onze leden met onderzoek bezig en bereiden publicaties voor. Zo publiceerde ir. Alfons Bruekers uit Nederweert wekelijks een historisch artikel in het weekblad *Via Weert*.

Stadsboerderij

Doordat de gemeenteraad in meerderheid instemde met de wijziging van het bestemmingsplan Beekpoort/Nazarethsteeg zal de daar liggende eeuwenoude stadsboerderij worden gesloopt. Ondanks een door ons ingediende zienswijze en een volkspetitie met 740 ondertekenaars, werd het gemeentebestuur niet op andere gedachten gebracht. De publieke opinie heeft duidelijk laten zien dat de Weertenaren een hart hebben voor het verleden.

Ruiterstandbeeld Filips van Montmorency

Na de eerste presentatie op de kerstmarkt op Schloss Merode in Langerwehe zou het beeld naar de alternatieve paardenmarkt in Weert komen. Door corona bleef het beeld echter noodgedwongen in de opslag. Met veel media-aandacht werd het beeld in augustus 2021 in Deinze, de geboorteplaats van graaf Van Horne, geplaatst. Vervolgens kwam het beeld naar Bocholt waar men de Heer van Bocholt kan aanschouwen nabij de bibliotheek. Op 5 juni 2022 zal het beeld door stichting ruiterstandbeeld Filips van Montmorency worden overgedragen aan de Weerter gemeenschap.

Secties

Sectie Archeologie

Bestuursmutaties en bestuurs-samenstelling per 31-12-2021

In 2021 is het gehele bestuur gewisseld. De bestuurssamenstelling per 31 december 2021 was als volgt: Luk van Goor (voorzitter), Rens Dormans (vice-voorzitter), Marthe Donders (secretaris), Sjoerd Aarts (penningmeester), Wiel Luys.

Leden

Op 31 december 2021 telde de sectie 421 (op 31 december 2020 waren dat er 430).

Activiteiten

- **13 juli** Bestuursvergadering.
- **14 augustus** Bestuursvergadering.
- **24 augustus** Bestuursvergadering.
- **18 september** Algemene Ledenvergadering: introductie nieuwe bestuur.
- **21 september** Bestuursvergadering.
- **3 oktober** Festival Via Belgica: 3D-visualisatie Romeinse villa.
- **6 oktober** Kinderboekenweekmarkt: 'Wat wil je later worden?'
- **8 oktober** Bestuursvergadering.
- **30 oktober** Holy Hill Walk.
- **4 november** Lezing *Foute archeologie. Opgravingen voor het Derde Rijk.*
- **4 december** Bestuursvergadering.
- **14 december** Lezing *Omgaan met AEZEL.*
- **17 december** Bestuursvergadering.
- **19 december** Lezing *Midden-paleolithische vindplaatsen bij Maastricht.*

Vernieuwing

Het jaar 2021 stond voor de sectie archeologie in het teken van twee dingen: enerzijds vond er een gehele bestuurswisseling plaats en anderzijds speelde het coronavirus nog steeds een grote rol. In verband met de coronamaatregelen en de toekomstige bestuurswisseling hebben er van januari tot september 2021 geen activiteiten plaatsgevonden.

Het nieuwe bestuur heeft ervoor gekozen om met de sectie (deels) een andere weg in te gaan. Vernieuwing en verjonging staan hierbij centraal. De sectie zet zich in om een groter platform te worden op social media om zo ook jonge leden aan te trekken. Dit doen we door actief te zijn op Facebook, Instagram en LinkedIn. De bestaande leden willen we uiteraard niet uit het oog verliezen. We zijn daarom hard aan de slag gegaan met het organiseren van vele en diverse activiteiten. Dit heeft erin geresulteerd dat we na de aantreding als bestuur in een korte tijd veel activiteiten hebben kunnen organiseren. In het jaar 2021 is het leden-

aantal van de sectie met 45 leden gestegen.

Ondanks onze grote wil om activiteiten te organiseren werd dit ons moeilijk gemaakt door de nog steeds grote impact van het coronavirus. Hierdoor waren bijeenkomsten met grotere groepen aan het eind van het jaar opnieuw niet mogelijk en moesten lezingen noodgedwongen online doorgaan. Ondanks het feit dat we onze leden liever persoonlijk begroeten, zijn we zeer tevreden over de onlineactiviteiten die we hebben georganiseerd.

Naast activiteiten hebben we onze leden ook van een aantal kortingen kunnen voorzien. Zo konden leden tegen een gereduceerd tarief deelnemen aan een Romeinse kookcursus of het nieuwe boek van Yannick Raczynski-Henk bestellen.

Gezien het geringe aantal activiteiten dat is georganiseerd vóór september 2021 hebben we ervoor gekozen om zoveel mogelijk activiteiten in de rest van het jaar gratis te maken voor onze leden. De kosten voor de activiteiten zien we als een investering. In de komende jaren hopen we gebruik te maken van sponsoring en bijdragen van onze leden om meer activiteiten te kunnen plannen.

Sectie Genealogie

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Ing. H.J. (Bert) van Laer (voorzitter), A.J. (Arno) Coopmans (vice-voorzitter), ing. F.C.A.J. (Fred) Baltus (secretaris en webbeheerder), C.M.W. (Kees) Hessels (penningmeester), mw. E.P.A.M. (Liesbeth) Dirks-Jessen, J. H. (Jan) Hanssen (hoofd- en eindredacteur), R.J.P.M. (René) Vroomen (tevens voorzitter Commissie Heraldiek & Banistiek).

Leden

Op 31 december 2021 telde de sectie 358 leden (op 31 december 2020 waren dat er 373).

Social Media

De sectie is te volgen op Facebook, Twitter (@sglgog) en Instagram (@sglgog). Via de facebook pagina <https://www.facebook.com/groups/sglgog/> is er behoorlijk veel interactie tussen leden en niet leden. De andere facebook-pagina is te vinden op <https://www.facebook.com/SectieGenealogie/>. Via facebook worden ook evenementen gedeeld. In 2020 is er op groups.io, <https://groups.io/g/genealogielimburg/topics>, een nieuwsgroep gestart waar men ook via mail genealogische vragen kan stellen aan de leden van de groep.

Activiteiten

In verband met corona hebben geplande ledenactiviteiten geen doorgang kunnen vinden.

Commissie Heraldiek & Banistiek

Leden: René Vroomen, Régis de la Haye, Jan Hanssen.

René Vroomen is behalve voorzitter van de Commissie Heraldiek & Banistiek ook lid van het College Heraldiek (NGV) en lid van Heraldisch College Vlaanderen. In het verslagjaar is het nieuwe wapen van de gemeente Bergen door de Hoge Raad van Adel goedgekeurd.

Redactie Limburgs Tijdschrift voor Genealogie

Samenstelling van de redactie per 21-12-2021

J.H. (Jan) Hanssen (hoofd- en eindredacteur), ing. H.J. (Bert) van Laer (redactiesecretaris), ing. A.P.J.H. (Ton) van den Berg, A.S.M. (Funs) Patelski en drs. R.J.H. (Ruud) Straatman.

Jaargang 49 van het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* omvatte 132 pagina's. De goede samenwerking met drukkerij Econoom te Beek kon worden voortgezet. Op zeer bescheiden schaal werden advertenties opgenomen. Ook in

2021 kon door de goede redactionele samenwerking met de auteurs en met de drukkerij een hoge kwaliteit van het tijdschrift worden bewerkstelligd. De opmaak van het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* was in handen van Bert van Laer.

In het tijdschrift stonden artikelen van ir. Har Kuijpers, Ger Wagemans, Toon Wagemans, Funs Patelski, Lesley Basten, Marinus Flokstra, drs. Henk Boersma, dr. Mart W.M. Graef, drs. Pierre J.M. Hupperts, drs. J.H.G. (Hans) Bos, ing. H.J. (Bert) van Laer, dr. Régis de la Haye, ir. Hub J.M. Slangen, drs. Jos S.M. Naus en Jan H. Hanssen, Ton van den Berg

Sectie Monumenten

Bestuursmutaties

Afgetreden (jaarvergadering 13 maart 2021): Hubert Hermans (penningmeester). Toegetreden (jaarvergadering 13 maart 2021): Clementine Wintraecken en Rob Ligthart (penningmeester).

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Mevr. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth (voorzitter), Dhr. drs. S.E. Minis (secretaries), Dhr. R. Ligthart (penningmeester) Mevr. C. Wint-raecken, Dhr. A.M.F. Coppes, Dhr. ir. P.H.P. Stevens.

Leden

De Sectie Monumenten telde per 31 december 2021 332 leden (op 31 december 2020 waren dit er 274)

Interne communicatie

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar in totaal vijfmaal. In verband met de beperkingen vanwege Corona heeft het bestuur zijn toevlucht genomen tot videobellen op 1 februari; 22 maart, 10 mei en 5 juli 2021. Op 30 augustus werd in Horn een reguliere vergadering gehouden.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Ten gevolge van de aanhoudende Covid-pandemie zijn de activiteiten van onze Sectie Monumenten ook in 2021 zeer beperkt gebleven. Om onze leden te informeren worden aankondigingen en berichten gedeeld op de Facebookpagina van de sectie. Uitnodigingen voor algemene activiteiten worden ook via de nieuwsbrief van LGOG verspreid.

Activiteiten

- **13 maart** Algemene Ledenvergadering via Teams gecombineerd met een lezing over het 800-jarig bestaan van de Munsterkerk te Roermond door dr. Erik Caris (21 deelnemers).
- **22 mei** Onlinelezing drs. Chris Meys over de wederopbouwarchitectuur en stedenbouwkundige plannen in de periode 1945-1965 in Limburg (8 deelnemers).
- **10 juli** Onlinelezing Gert van Kleef over Cuypers en de mijnstad Geleen.
- **23 oktober** Excursie Roermond met bezoek aan de Munsterkerk onder leiding van Erik Caris en een rondleiding door middeleeuws Roermond met bezoek aan enkele middeleeuwse kelder onder de Markt onder leiding van drs. Birgit Dukers (30 deelnemers).

Commissie Monumenten

De sectie wordt ondersteund door de Commissie Monumenten. Deze commissie is in het verslagjaar niet bijeengevoegd.

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

In oktober 2021 nam de redactie afscheid van dr. Pieter Caljé, die twee termijnen zitting had in de redactie van de *Publications*. In dezelfde vergadering werd dr. Annemieke Klijn benoemd tot redactielid.

Samenstelling redactie per 31-12-2021

De redactie bestond per ultima 2021 derhalve uit dr. Chris Dols (voorzitter), dr. Monique Dickhaut (redactiesecretaris), dr. Peter Bakker, prof. dr. Bram Van Hofstraeten, prof. dr. Ernst Homburg, dr. Annemieke Klijn, dr. Paul Pushman en Hilde Vanneste Lic.

Op zaterdag 25 september, voorafgaand aan de Algemene Ledenvergadering in het Bonnefanten in Maastricht, werd het *Jaarboek 2020* (jaargang 156) gepresenteerd. Het eerste exemplaar werd in aanwezigheid van het hoofdbestuur, de redactie, de auteurs en de aanwezige leden aangeboden aan gedeputeerde van de provincie Limburg Geert Gabriëls (portefeuille Natuur, Milieu en Erfgoed). Gabriëls sprak in gloedvolle bewoordingen zijn waardering uit voor alle activiteiten die, met name ook door LGOG, belangeloos worden ontplooid voor het behoud van en het opwekken van belangstelling voor het (culturele) erfgoed in de provincie.

Zoals altijd is ook in deze editie van de *Publications* gestreefd naar een zo gevarieerd mogelijk palet van wetenschappelijk verantwoorde bijdragen over de geschiedenis van de provincie Limburg van de vroegste tot de recentste geschiedenis aan toe. Daarbij is

gestreefd naar een goede regionale spreiding van de onderwerpen, maar zoals elk jaar was de redactie ook dit jaar weer afhankelijk van het aanbod van publicabele artikelen.

Redactiecommissie de Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie

Samenstelling redactie per 31-12-2021

Dr. Antoine Jacobs (voorzitter), drs. Frits Nies (secretaris), ir. Alfons Bruekers, Silvia Pellemans MA, Nicky Pouw MA, Tim Sijbers MA, drs. Luc Wolters, Henk Boersma MBA (adviseur).

Jaargang

Ondanks de vele praktische hindernissen die corona ook dit jaar weer opwierp, slaagde de redactie erin in 2021 vier volwaardige kwartaalnummers van *De Maasgouw* te produceren.

Er waren in dit verslagjaar geen themanummers. Het interview deed opnieuw opgeld en ook was er weer meer aandeel voor kunst- en cultuurhistorische onderwerpen. Al met al leverde deze jaargang van *De Maasgouw* een rijk gevarieerde bijdrage aan de Limburgse geschiedschrijving.

Commissie Collecties

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Voorzitter (vacant), drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA (secretaris), drs. R. (Rob) Paulussen en drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers.

Activiteiten

Er hebben in 2020 geen activiteiten plaatsgevonden. Wel werd er door Justine Camps vanuit het bureau gewerkt aan het digitaliseren van de Limburgse Iconografie collectie. Zij kreeg daarbij hulp van Celine Huits en prof. dr. Joep Leerssen van het SHCL.

Commissie Educatie

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Voorzitter van de Commissie Educatie van LGOG was evenals in 2020 Maurice Heemels. Leden in 2021 waren, net als in voorgaande jaren: Marie-Jès Boonekamp, Liesbeth Dirks-Jessen, Renske Heisen, Kitty Janssen, Kelly Krijntjes, Peer Boselie, Jack Claessen, Karel Majoor, Harrie Schlechtriem en Justine Camps (adviseur).

Canon 2.0

In 2021 werd door twee werkgroepen, de Werkgroep Digitalisatie (vorm en opzet) o.l.v. Justine Camps en de Werkgroep Herijking (inhoud) o.l.v. Chris Dols, enthousiast gewerkt aan inhoud en opzet van de te herziene Canon van Limburg. Een projectplan werd ingediend bij de provincie, maar in september ook weer ingetrokken omdat de Veldcommissie digitalisering, die de provincie adviseert over digitalisering van erfgoed, een andere kijk op de opzet van de herziene canon had dan de Werkgroep Digitalisatie van LGOG. Ondanks het intrekken van het projectplan en het langere tijd uitblijven van contact met de Veldcommissie digitalisering, die niet antwoordde op een dringend verzoek van de LGOG-voorzitter om in overleg te treden, terwijl de provincie de naweën ondervond van het opstappen van de gouverneur en het voltallige College van Gedeputeerden, werkten de enthousiaste vrijwilligers verder aan de herziening van de canon. Eind 2021 was reeds circa een vierde deel van de canonteksten herzien.

Reizen in de Tijd

In 2021 gingen de penvoerders erfgoededucatie in Zuid-Limburg aan de slag met het opzetten van een programma voor musea en instellingen zodat zij kunnen deelnemen aan Reizen in de Tijd. Reizen in de Tijd is een erfgoededucatieplatform voor het basisonderwijs

waarbij lesaanbod wordt gekoppeld aan scholen. LGOG dacht samen met de penvoerders en Huis voor de Kunsten Limburg mee over het uitvoeren van het plan. Inmiddels zijn meerdere musea en instellingen met hulp van de penvoerders enthousiast aan de slag gegaan met het maken van onderwijsmateriaal. Ook LGOG is van plan hier in de toekomst bij aan te sluiten.

Verdieping samenwerking met het onderwijs en PWS-prijs

De in 2021 voortdurende coronapandemie maakte hernieuwd contact met scholen in Limburg, die kampten met ziek personeel en langdurig digitaal onderwijs moesten verzorgen, uiterst lastig. Wederom werd niet geworven voor inzendingen die konden meedoen aan de PWS-prijs (Profielwerkstukprijs). Kitty Jansen en Harrie Schlechtriem maakten een concept-projectplan om het contact tussen de scholen en de Commissie Educatie nieuw leven in te blazen. Dat plan moet in 2022 ‘definitief’ worden en gaan dienen als basis om de scholen in de provincie actief te benaderen met informatie over de geschiedenis van Limburg en de educatieve mogelijkheden daarvan.

Truuk nao Hoes

Op 16 juni 2021 werd, i.p.v. het symposium ‘Truuk nao hoes’, een goed bezocht webinar georganiseerd rondom de herziening van de Canon van Limburg. De meer dan veertig deelnemers waren positief over het webinar en het thema. Hun inbreng werd dankbaar meegenomen bij de werkzaamheden aan de herziening van de canon. In het najaar werd besloten om, vanwege de nog altijd voortdurende coronaproblematiek, ook in juni 2022 een webinar te organiseren met als thema de didactisering van Limburgse geschiedenis. Met de voorbereidingen daarvan werd in de laatste maanden van 2021 gestart. Hopelijk zal ‘Truuk nao hoes’ in 2024 weer fysiek kunnen plaatsvinden.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs (voorzitter), dr. R.M. (Régis) de la Haye (secretaris), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, drs. P.J.A. (Paul) van Meegeren, drs. K. (Koos) Linders en mr. dr. Maurice van Stiphout.

Activiteiten

In 2021 vonden er vanwege corona geen activiteiten plaats.

Commissie Literatuurgeschiedenis

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

dr. Lucien Custers (voorzitter), drs. Herman van Horen (secretaris), mr. dr. Hein van der Bruggen, dr. Hannie van Hooren-Verhoosel, dr. Ludo Jongen, drs. Ben van Melick, drs. Gyonne Schatorjé, Ine Sijben, drs. Joes Minis, Pia Spaan (namens LCL); als adviseurs treden op prof. dr. Wiel Kusters, prof. dr. Joep Leersen en prof. dr. Peter Nissen.

Activiteiten

Helaas heeft de covid-pandemie het in de eerste helft van 2021 onmogelijk gemaakt om evenementen en activiteiten te organiseren of zelfs maar samen te komen om te vergaderen. Pas in het najaar, om precies te zijn op zaterdag 11 september, is de Commissie Literatuurgeschiedenis voor de eerste en enige keer in 2021 in Roermond bij elkaar gekomen.

Tijdens die bijeenkomst is er overlegd over het te organiseren symposium. Het oorspronkelijke plan om dit in het najaar van 2022 te laten plaatsvinden bleek niet haalbaar; als voorlopige nieuwe datum is zaterdag 11 maart 2023 vastgelegd. Het symposium is ook een eerbetoon aan het op 7 april 2021 overleden commissielid Peter Winkels, die een kenner was van de Nederlandse en Limburgse literatuur uit de

periode na 1880. Daarom zal de Limburgse literatuur uit die periode het onderwerp vormen van de te houden lezingen.

Publicaties

Op zondag 5 september 2021 werden in De Oranjerie in Roermond de eerste twee deeltjes van *De Nachtegaalreeks* gepresenteerd. Het eerste, door Pim Thielen samengestelde, deeltje bevat een keuze uit het oeuvre van de dichter Paul C.H. van der Goor, en is getiteld 'Den duvel van de middig goof os vriej.' *De dichter Paul C.H. van der Goor (1932-1983)*. Het tweede, door Guus Urlings samengestelde, deeltje bevat een bloemlezing uit carnavalsbuten en is getiteld 'Gekheid, mer neet boete de schroom.' *De carnavalsbuut in Limburg*.

Aan de delen drie en vier wordt gewerkt.

De reeks 'Literatuurportretten' werd in 2021 voortgezet met drie nieuwe bijdragen:

- **Maart 2021** *Chaim Levano (1928–2016), musicus in woorden* (door Camiel Hamans).
- **Mei 2021** *André van Hasselt – zijn Maastrichtse jaren* (door Lou Spronck).
- **Oktober 2021** *De dichter Leo Herberghs, 1924-2019* (door Ben van Melick)

De reeks zal in 2022 worden voortgezet.

Commissie Geschiedenis van Ondernemen en het Ondernemen in Limburg

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Prof. Dr. Ernst Homburg (voorzitter), Drs. Marcel Dings, Dr. Ben Gales, Drs. ing. Joep Orbons (Stichting Stimuleren en ArcheoPro), Drs. Jos Peeters en Dr. Joris Roosen (SHCL), die Dr. Willibrord Rutten opvolgde die zijn lidmaatschap beëindigde wegens pensionering. Nieuwe leden zijn van harte welkom. Belangstellenden kunnen zich melden bij de voorzitter (e.homburg@maastrichtuniversity.nl).

Werkzaamheden

COOL beoogt de belangstelling voor de bestudering van Limburgse ondernemers en ondernemingen te bevorderen door contacten met vrijwilligers en door het publiceren van korte biografieën en andere publicaties op de website. Daarnaast wil ze de kennis van ondernemers en ondernemingen verdiepen door systematisch onderzoek te entameren.

De commissie kwam in 2021 vanwege Covid slechts eenmaal bijeen, op 28 september. Daarnaast werd er via mailverkeer onderling overlegd.

De belangrijkste activiteit in 2021 was de organisatie van het jaarlijkse symposium over ondernemers in een Limburgse stad. Het in 2020 wegens Covid uitgestelde symposium zou ditmaal op 10 december in Weert worden gehouden, onder de titel 'Industrie en ondernemerschap in Weert, 1830-heden'. Er was een aantrekkelijk programma samengesteld met vijf sprekers: Theo Schers (Nijver aan water en spoor); John Caris (Drieluik Drukkerij Emmanuel Smeets); Bert van Laer (Brouwerijen in het Weerterland); Jos Engelen (Pijpenfabriek Trumm-Bergmans in Weert en de oven: Industrieel Archeologisch Monument); en Eric van Royen (Bouwonderneming Wilma: het levenswerk van Harrie Maas). Maar opnieuw moest het evenement wegens Covid afgeblazen worden.

Het is de bedoeling het symposium alsnog te houden in 2022.

Publicaties en advies

De voorzitter van COOL gaf adviezen aan Dr. Péjé Knegtman, die bezig is met een biografie van Petrus Regout, en maakte deel uit van de promotiecommissie van Eddy de Beaumont, die promoveerde op *De aanschaf van infanteriegeweren, 1750-1850*; een studie over defensieaanschafprocessen, waarin de Maastrichtse geweermakerij uitvoerig aan bod komt. Commissielid

Marcel Dings werkte aan een boek over pannembakkerij De Valk in Echt.

Website

Aan de website werd in 2021 weinig toegevoegd. Het is de bedoeling om de COOL website op termijn in de LGOG-website te integreren.

Commissie meerdaagse studiereizen

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs (voorzitter), drs. L. (Lita) Wiggers, ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth, drs. B. (Béatrice) de Fraiture, drs. K. (Kris) Förster en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA.

Activiteiten

Als gevolg van corona hebben er geen activiteiten plaatsgevonden.

Commissie bronpublicaties

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Dr. H. van Engen (voorzitter), drs. P. Bakker, drs. F.J. Hermans, drs. A.M.P.P. Janssen, drs. C.J.J.S. Majoor, mr.dr. Th.J. van Rensch, mw. dr. G. Van Synghel en prof. dr. L.H.M. Wessels.

Werkzaamheden

De Commissie Bronpublicaties werd in 2010 opgericht met als taakomschrijving 'het onderzoeken van bronnen die in aanmerking komen om digitaal en/of analoog gepubliceerd te worden, evenals het begeleiden van het uitgeven van deze bronnen. Inmiddels is de inventarisatie ten aanzien van de beoogde oorkonden van vóór 1301 afgerond en is er een plan gemaakt om tot het uitgeven van deze bronnen te komen.

In het kader van de voorgenomen uitgave van de oorkonden van het klooster Sint-Gerlach te Houthem tot 1301 heeft mw. dr. G. Van Synghel

de bewerking van veertig oorkonden afgerond en met de begeleidingscommissie besproken. Van deze Latijnse stukken zijn ook vertalingen gemaakt, die eveneens worden voorgelegd aan de begeleidingscommissie.

Voor de werving van fondsen ten behoeve van deze publicatie is de Stichting Limburgse Oorkonden in het leven geroepen. In overleg met de provincie Limburg is een Pilotprojectplan geschreven getiteld 'Het Oorkondenboek van Limburg: bronnen van onze geschiedenis vóór 1300'.

Commissie Landschapsgeschiedenis

Bestuurssamenstelling per 31-12-2021

Prof. dr. Pieter Caljé (voorzitter), Béatrice de Fraiture (secretaris), Rob Paulussen, Ger Frenken, Hans Vermeer, Lita Wiggers, Benoit Mater en Elyze Storms-Smeets. Maurice Paulussen en Jan Hartmann zijn agendaleden.

Activiteiten

De Commissie was in 2021 actief betrokken bij het Maasbandproject. Zo hielpen zij mee bij verschillende onderzoeken, werden er informatieve bijeenkomsten en jeugdactiviteiten georganiseerd en verschenen er op de website van LGOG meerdere onderzoeken.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2021)

De leden voor de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2021 waren Clementine Wintraecken en ing. Fred Baltus.

Bijzondere leerstoel Rechts- geschiedenis van de Limburgse Territoria

De Bijzondere Leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria bij de Universiteit Maastricht wordt sinds 15 juni 2018 ingevuld door dr. Bram van Hofstraeten. Zijn onderzoeksactiviteiten richten zich in het bijzonder op de ontwikkeling van vroegmoderne vennootschapsvormen in de stad Luik en de rol die deze juridische instrumenten hebben gespeeld bij de doorbraak van de Industriële Revolutie in het Luikse territorium. In het kader van dit VIDE-project begeleidt hij twee promovendi. Van Hofstraeten doceert aan de universiteiten van Maastricht en Hasselt (rechtsgeschiedenis, metajuridica, geschiedenis en recht van rechtvaardigheid). In het derde bachelorjaar aan de UM doceert hij Limburgse rechtsbronnen en -geschiedenis uit de periode 1500-1800 (dit in het kader van de bijzondere leerstoel). Hij is ook lid van de redactie van het Jaarboek van LGOG en van de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis.

Werken van het LGOG

In 1956 verscheen deel 1 in de reeks *Werken* van LGOG. De bedoeling van de reeks is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. Uitgaven in de reeks verschijnen op onregelmatige basis.

In de serie *Werken* verscheen in 2021 deel 26: *'Het leenrecht vergadert...'* Een geschiedenis van de *Keurkeulse Mankamer te Heerlen in de vroegmoderne periode (1469-1795)* door prof. dr. Louis Berkvens. Het boek werd gefinancierd door de Albert Corten Stichting en in november gepresenteerd aan de burgemeester van Heerlen.

Maaslandse Monografieën

Het bestuur van de stichting Maaslandse Monografieën bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en het SHCL. Namens het

LGOG hebben prof. dr. Louis Berkvens en drs. Henk Boersma (penningmeester) zitting in het bestuur.

Sinds 1964 wordt door de Stichting Maaslandse Monografieën de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. Het betreft met name proefschriften die een onderwerp behandelen uit de geschiedenis van Nederlands of Belgisch Limburg. De uitgaven worden aan de leden met korting aangeboden.

In 2021 verscheen er geen nieuw deel in de reeks. Voor 2022 staat er wel een nieuw deel gepland.

Habetslezing

De Habetslezing werd op 22 juni 2021 gepubliceerd op het YouTubekanaal van LGOG. De lezing werd dit jaar gegeven door prof. dr. Hans Renes. Renes sprak tijdens zijn lezing over Limburgse landschappen en identiteiten. In de afgelopen 35 jaar is het Limburgse landschap een rode lijn door zijn loopbaan geweest. Regelmatig heeft hij daarbij ook gebruik gemaakt van publicaties van Habets. Volgens Renes wordt de relatie tussen landschap en identiteit in Limburg vaak genoemd, maar zelden geproblematiseerd of beschreven. Renes wilde in deze lezing dan ook dieper ingaan op de relatie tussen mensen en hun omgeving. De identiteit van een regio of een landschap wordt namelijk bepaald en gedefinieerd door de bewoners ervan en verandert net als die bewoners zelf voortdurend. De relatie van mensen met hun omgeving, en de wijze waarop ze zich met hun omgeving identificeren, wordt voor een deel bepaald door hun activiteiten en door wat ze doen. Hoofdonderwerpen in deze lezing zijn de Maas, de invloed van het katholicisme op het landschap, de mijnstreek en het Heuvelland. De tekst van de Habetslezing is opgenomen in dit Jaarboek.

Stichting vrienden van het LGOG

Het bestuur van de Stichting Vrienden van het LGOG (opgericht in 2009) bestaat uit mr. dr. H.J.J.M. (Hein) van der Bruggen (voorzitter), drs. A.M.J. (Armand) Cremers (vicevoorzitter), drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA (secretaris en penningmeester), prof. mr. A.Fl. (Ton) Gehlen, drs. J.H.H. (Jos) Peeters en drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen.

De Stichting Vrienden van het LGOG heeft ten doel de stimulering en ondersteuning van het werk van het LGOG. De stichting is door de belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Stichting Limburgse Oorkonden

Op 28 februari 2019 werd de Stichting Limburgse Oorkonden opgericht met als doel 'het bevorderen van de kennis van de cultuurgeschiedenis van het territorium en de huidige Nederlandse provincie Limburg en haar regio's en het doen ontstaan van een verbinding tussen Limburgs erfgoed, toerisme, landschap en vrijetijdsbesteding met een groot publieksbereik'.

De activiteiten van de Stichting zijn in de eerste instantie gericht op het verwezenlijken van de ontsluiting van de oudste Limburgse Oorkonden. Het betreft ca. 400 oorkonden van voor 1300. De Stichting zal zich inspannen om fondsen te werven om haar doelstellingen te kunnen verwezenlijken. De fondsenwerving richt zich op drie doelgroepen: gemeentelijke en provinciale overheden en daaraan gelieerde instellingen, cultuurfondsen en bedrijven en particulieren. De Stichting is door de belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Het bestuur van de stichting bestaat uit L.J.O.M. (Léon) Frissen (voorzitter), J. (Jan) Zuidam (secretaris), H.J.L.M. (Henk) Boersma (penningmeester), A.M.J. (Armand) Cremers, C.J.J.S. (Karel) Majoor en T.M.M.A. (Theo) Oberndorff. Het bestuur wordt bijgestaan door adviseurs Geertrui van Syngel en Lita Wiggers.

Nieuwe leden

Kring De Westelijke Mijnstreek

Mevrouw dr. M.C.A. Kessels-van der Heijde
De heer F.P.M. Teeuwisse
De heer M.F.H. Vogten

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Mevrouw C.A.E.M. Ewalds-Hermans
De heer P.R.K.M. Graus
De heer J-P.J.M. Laugs
De heer A.A.H. Leblanc BA.
De heer mr. V.P.M.J. Mostart
Mevrouw C.M.H. Rongen

Kring Maas en Niers

De heer G.P. Verbruggen

Kring Maastricht

De heer drs. S. Aarts
De heer B.J.L. Alberts
Mevrouw L.G.C.E. Bastiaens
Mevrouw N.A.M.J. Berghmans
De heer L.E. Bollen
Mevrouw H. Brounts
De heer dr. S.J.F.J. Claessens
De heer C.W.A.J. Damoiseaux
De heer J.J.C.M. Hofman
De heer Ir. J.M.C. Hüllenkremer
De heer W.M.J. Kneepkens
De heer R.M.F.M. Leclercq
De heer dr. A.C. Mientjes
De heer drs. A.A.J. Ottenheijm
Mevrouw M. Paloni
De heer dr. G.E.M. Panhuysen
De heer D. Pieters
De heer R.E.E. Roggen
De heer P. Semmeling
De heer drs. ing. R.H.M. Theunissen
De heer dr. A.T.M. van Iterson

Kring Parkstad Limburg

De heer F. Bindels
De heer drs. R.G.P. Hagenouw
Mevrouw A.M.G. Hendriks-Stevelmans
De heer P. van Kessel
De heer H.J. Koken
De heer dr. H. Petri
De heer dipl.-ing. W.W.E. Rudolf
De heer P.M.J. Scheepers
De heer H.M.C. Ubachs
De heer J. Voncken
De heer R. Vrouwenraets

Kring Ter Horst

De heer L. Clevis
De heer H.W.M. Dinghs
Mevrouw J.H.C. Janssen-van Stratum
Mevrouw R. Rутten-Clevis
Mevrouw P.H.M. Vullings

Kring Valkenburg en Heuvelland

De heer F.E.A. Dekkers
De heer J.M.H. Heunen
De heer E.H.J.G. Nelissen
Mevrouw E.J.M. Tans-Jongh
Mevrouw H.M.E. Vleugels

Kring Venlo

De heer drs. M.T.R.M. Dolmans
De heer G.H.J. Reehuis
De heer drs. P.L.C.M. Stevens
De heer J. van Gerner

Kring Venray

Mevrouw M.M.J. Verstraelen-Janssen
De heer R. Couwenberg

Kring Weert

De heer F.B.C. Werps
De heer G.A.R.M. van den Dungen
De heer E. Sentjens

**Persoonlijke leden
niet verbonden aan een kring**

De heer J.F. Beckker
Mevrouw A.A.M.J. Bogman MA
De heer mr. R.G.C. Gilles
De heer R.F.M. Keulen
De heer R.G.M. Moors
De heer Ing. G.M. van Kleef
De heer D. Vollmer

**Verenigingen, instellingen,
instituten**

De Nieuwste Pabo, Onderwijscentrum
Graaf Huyn College
Bondefanten College
Bernardinuscollege
Sint-Janscollege Hoensbroek
Scholengemeenschap Sophianum Gulpen

Register van eigen- namen, plaatsen en zaken

Monique Dickhaut

Geïndiceerd zijn de teksten van de redactionele bijdragen, met uitzondering van de noten, de bijschriften en de literatuurlijsten. Middeleeuwse eigennamen zijn op voornaam geïndiceerd.

A

Alberdingk Thijm, Joseph,
dichter, schrijver, kunst-
historicus, -criticus 180, 191
Ami des intérêts Limbourgeois
(later: *L'Ami du Limbourg*),
L', nieuwsblad 176, 182,
195, 198, 226
Amsterdam 137, 138, 143, 146,
148, 149, 150, 151, 153-158,
159, 161, 163-173, 174, 191
Andreas, Heilige 96
Antwerpen 138, 143, 150-151,
153-154, 158, 161-165,
168-169, 171-173, 213
Arnoldts, Jan Hendrik,
burgemeester van Geleen
190-191, 207

B

Banholt (gemeente Mheer)
181, 183, 186, 188, 207, 208,
211, 227
-, kerk(stichting) 179, 181, 189,
204
-, steenkolenmijn 181, 182
Barbara, Heilige 96, 97
Bardes, Willem, schout Amsterdam
156-157, 160, 167, 169, 171
Beckers, J.H., arts en amateur-
archeoloog 12
Betz, Gerard Henri, minister
201-202
Bibliotheca Neerlandica
Manuscripta & Impressa
87, 111

Blesdijk, Nikolaas Meyndertsz.
van, dopers bisschop 151
Blink, Hendrik, auteur 257
Borgloon, Sint-Odulphuskerk
63, 67, 74, 75
Boulogne-sur-Mer 10, 13
Bouwens, Leenaert, dopers
bisschop 147, 148, 150,
151, 153, 169, 170, 173
Braaksma, Patricia, auteur 234
Brandt, Gerard, auteur 141
Brouwers, Jozef, pastoor in
Banholt 181, 182
Bruggen, Hein van der,
auteur 275-279
Busschaert, Hans, dopers
bisschop 141
Buyck, Joost, burgemeester
Amsterdam 167, 172

C

Cammaert, Fred, auteur
275, 278, 283
Catharina Bonen, procuratrix
klooster Maagdendries
86-118 *passim*
Catharina van Bunde (waar-
schijnlijk Catharina Bonen)
89
Cluse, Christoph, auteur 277
Colonia Ulpia Traiana 37
Combrich, Sara, echtgenote
Charles Valck 277
Commodus, Romeinse keizer 50
Constantinus I, Romeinse keizer
30, 51, 52

Coriovallum (Heerlen)
10, 14, 48, 49, 50
Cornillon, Juliana van, mystica
62
Corten, Jan Reinier, drossaard
en grootvader Jos Russel
183, 184, 216-217, 224-225
Corten, Maria Theresia, groot-
moeder Jos Russel 224
Cosgrove, Denis, auteur 235
Courrier de la Meuse, nieuwsblad
176, 183, 191, 192-193,
194, 200, 202, 222, 226
Craandijk, Jacobus, doopsgezinde
predikant 244, 257

D

De Nieuwsbode, nieuwsblad
198, 205, 211, 216, 221, 222
Dircks, Hendrick, burgemeester
Amsterdam 156, 167, 172
Does de Willebois, P.J.A.M.,
van der, gouverneur van
de koning in Limburg
183, 190, 202, 209
Doppler, Pierre, historicus en
archivaris 89, 91

E

Ecrevisse, Pieter, o.a. jurist en
schrijver 177, 192-194, 205,
206, 219, 223, 225, 230
Egberts, Aeltgen, sleutelfiguur
dopers netwerk Amsterdam
163, 169
Egelie, Godfried, auteur 244

- Elisabeth Volcrich, zuster klooster
Maagdendries 91
- Elisabeth van den Daele,
procuratrix klooster
Maagdendries 91, 121
- Elsabeth, zuster (zie Elisabeth
van den Daele) 91
- Elst 30, 47
- Empel 30, 47
- Eppa, Johannes de, broeder 62
- Ermentrude 62
- Essen (Stift) 267, 271-273
- F**
- Forum Hadriani* (Voorburg) 10
- Franquinet, Guillaume Désiré,
gemeentebtenaar
213, 214, 228, 248
- Fye, Gele, spion
157, 167 169, 171-172
- G**
- Geleen 177, 181, 183, 184, 186,
189-190, 193, 194, 195, 207,
217, 224-225
- Germania Judaica, bibliotheek
in Keulen 277
- Giffen, Albert van, archeoloog
12, 48
- Goudriaan, Koen, auteur
86, 87, 99, 104, 110, 111, 114
- Goudsmit, Samuel, stamvader
Joodse familie in Roermond
277
- Gulpen 278, 281-284
- , kasteel Neubourg 282
- Gumbert, J.P., auteur 104, 109
- H**
- Haan, Galenus Abrahamsz., de,
dopers prediker 140,
- Habets, Jos, priester, archivaris,
archeoloog, historicus en
voorzitter LGOG
180, 181, 182, 194, 217, 218,
223, 232, 264
- Halkin, Léon-Ernest, historicus
150
- Harmansdr., Gele Fye, spion
(zie Fye, Gele)
- Hasselt 150, 151, 208
- , Sint-Quintinskathedraal
63, 78-79
- , Tertiariissen 117
- Hasselt, Jan van, sleutelfiguur
dopers netwerk Amsterdam
169-172
- Hastenrath, Theunis van,
dopers bisschop 149, 161
- Heerlen 7, 8- 52 *passim* 56, 247,
252, 253, 278,
- , Molenberg 248
- , Templesplein 10, 12, 13, 15-52
passim, 56
- , Thermenmuseum
10, 12, 13, 15, 21, 23, 24,
27, 40, 46, 47, 56
- Herkenrode, cisterciënzerabdij
63, 74, 78
- Hermans, Eli, onderwijzer en
natuurbeschermer 252
- Heuvelland, het 211, 238, 246,
252-253, 257, 260-261, 262
- Hiegentlich, Jacob, schrijver
277, 278
- Hoei, Onze-Lieve-Vrouwekerk
62
- Hoeven, Adriaan van der, boek-
handelaar 191
- Hoffman, Melchior, lekenprediker
en bontwerker 138, 174
- Hollman, Charles, uitgever
183, 191, 192, 194, 198, 200,
201, 202, 226
- Huldenberghe, Paulus van,
advocaat 140
- Hupperts, Pierre, auteur 281-284
- I**
- Ingold, Tim, antropoloog 234
- J**
- Jansz, Ellert, kleermaker
137, 165
- Joris, David, dopers bisschop
151, 155
- Jülich (D) 52
- K**
- Kaelen, Gerard, boer, actief in
het verzet 283
- Kate, dominee J.J.I. ten
178, 221, 222
- Katharine van Bonne (waar-
schijnlijk Catharina Bonen)
89
- Katrijn van Rade, kopiïste, zuster
klooster Maagdendries
98-101, 108
- Kayser, Johannes, architect 204
- Kerkrade 218, 246, 261

- Kerniel 57-78 *passim*
 -, abdij Mariënlof 63
 -, Sint-Pantaleonkerk 57, 59, 66, 75
 Kersken, Hartwig, auteur 273
 Keulen 60, 61, 62, 73, 74, 91, 96,
 99, 100, 121, 140, 144, 147,
 148, 160, 269
 -, Sint-Gereonkerk 62
 -, Sint-Ursulakerk 60-61
 Keulen, Antonius van, dopers
 bisschop 147, 149, 165
 Kienhorst, Hans, auteur 111
 Koelemeijer, Judith, auteur 181
 Koldewey, Jos, auteur 106-107
 Koninklijk Instituut voor het
 Kunstpatrimonium (KIK)
 in Brussel 59, 67, 70, 73, 75,
 76-78, 84
 Kopïste van Leiden 101, 104
*Kroniek van den Dag. Nieuws- en
 advertentieblad* 198, 206
 Küppers-Braun, Ute, auteur 273
- L**
 Lanaken (B)
 179, 181, 183, 206, 210, 223
 Leclercq, Willem Leo, notaris
 253
 Legenda Aurea 61
 Lehmans, Bruintje, echtgenote
 Samuel Goudsmit 277
 Leiden, Jan van, dopers prediker
 139
 Lemmens, Jan Reinier, advocaat,
 schout-burgemeester van
 Geleen en oom van Jos
 Russel 186, 189
- Lemmens, Maria Theresia
 Petronella, moeder Jos
 Russel 184
 Limburgs Museum (Venlo)
 267, 269, 273
 Loë-Imstenraedt, baron Otto
 Napoleon de, burgemeester
 186, 190
 Loon, Imana van, abdis 62
 Luik 182, 193, 271
 -, bisdom 59, 60-63, 96
 -, kerk van het Heilig Kruis 63
- M**
 Maas, de 148, 149, 201, 216,
 238-242, 255, 261, 277
 Maaseik 89, 111, 128
 -, Sint-Agnesklooster
 (klooster van de Reguliere
 Augustinessen)
 86, 98, 104, 111, 113, 117
 Maastricht 7, 51, 52, 62 89, 96,
 97, 107, 109, 110, 117, 120,
 144-183, 190-216 *passim*,
 22-230, 258, 268, 271,
 275-279, 284
 -, Boschstraat 195, 205, 210, 222
 -, horreum 47
 -, Kleine Gracht 195
 -, kopïste van 101, 104, 107
 -, Lenculenstraat 195
 -, Maagdendries, klooster
 7, 86, 87, 96, 98, 100, 105,
 117, 120, 134
 -, Sint-Servaaskerk
 (de Sint-Servaas) 203, 204
- Marcus Aurelius, Romeinse
 keizer 30, 50
 Margareta, gravin van Vlaanderen
 en Henegouwen 62
 Matthijs, Jan, dopers leken-
 prediker 139, 147
 Mengelers, huizen 46, 47
 Merode Westerloo, Felicitas van,
 stiftsdame van Thorn
 269, 272
 Mheer 181, 186-189, 207, 208,
 211, 225, 227
 Mijnstreek, de
 246-252, 253, 254, 255, 261
 Mijnkolonie
 -, Leenhof (Schaesberg) 248
 -, Molenberg (Heerlen) 248
 -, Nieuwdorp (Geleen) 248
 -, Slakhorst (Hoensbroek) 248
 -, Versiliënbosch (Heerlerheide)
 248
 Moderne Devotie 88, 111, 116
 Monge, Mathilde, auteur
 139, 158, 160, 173
 Mook 239
 Munstergeleen 186, 188-189,
 191, 192, 207, 227
 -, landgoed de Koekamp
 188, 189, 195
- N**
 Naarden, Ruth van, sleutelfiguur
 dopers netwerk Amsterdam
 169, 170
 Nederlandsch Taal- en Letterkun-
 dig Congres, achtste (Rotter-
 dam) 176, 192, 206, 224

Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, veertiende (Maastricht) 213

O

Odilia, Sint 62-63
Oranje-Nassaumijnen 247, 248
Osh, Adrianus Joseph van, koopman en drukker 192
Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg (later LGOG) 194-195, 221, 225, 227

P

Paredis, mgr Johannes Augustinus, bisschop Roermond 207
Palm, Jos, auteur 281
Parkstad Limburg 252
Pastor, Adam, dopers bisschop 141, 145, 147, 148, 151, 153, 161, 165
Peters, Piet, archivaris, amateur-historicus en -archeoloog 39-40
Pfalz-Sulzbach, Francisca Christina van, vorstin-abdis Thorn 271
Philips, Obbe, dopers prediker 138, 146
Philips, Dirk, dopers prediker 138, 139, 141, 145, 148, 150-153, 163, 165, 172, 174
Pijls, Willem Hubert, burgemeester van Maastricht 182, 183, 192, 195, 198, 200, 207, 208, 209, 213, 214, 221, 222, 226

Pijls-Voncken, Antoinetta, moeder van Willem Pijls 208
Polak, Henri, vakbondsman en politicus 257
Prince Eugène de Ligne 184, 190

Q

Quaedvlieg, Richard, schrijver 205-206, 222, 225

R

Rembert, Karl, auteur 142, 143, 145
Rens, Herman van, auteur 182, 275, 278
Rens-Wilms, Annelies van, onderzoeker 275
Regout, Petrus, grootindustrieel 176, 179, 182, 183, 195, 200, 201, 202, 203, 207, 226, 253
Roberts, Emile, drukker 195
Roermond 204, 207, 143, 275-279
-, bisschop 204, 207, 208
-, Bisschoppelijk College 214
Rohan Soubise geboren van Hessen-Rheinfels-Rotenburg, Anna-Victoria van, stiftsdame in Essen 272
Rotterdam 176, 178, 193, 206, 219, 225, 226, 229
Rura, Stichting 276
Russel, Bernard, beheerder familiearchief 181

Russel, Ferdinand Anton Joseph, jongste broer Jos Russel 186
Russel, Frans Erwin Joseph, vader Jos Russel 184, 187
Russel, Frans Karel Joseph, oudere broer Jos Russel 186, 207
Russel, Julie Van der Lans-, dochter Jos Russel 179, 182, 183, 208, 227
Russel, Maria Theresia Antoinetta, zus Jos Russel 207
Russel, Mgr., Peter Joseph Hubert, oudste broer Jos Russel 204
Ryckel, Willem van, abt 62, 74
Rutten, Frans-Xavier, pastoor-deken Sint-Servaaskerk 203, 204
Rutten, Willibrord, auteur 255

S

Saksen, Maria Cunegonda, vorstin-abdis van Thorn 267, 268
Salm-Salm, Gabriella prinses van, stiftsdame in Thorn 268, 272
Salzannes, abdij Val-Saint-George 62
Sax, Elisabeth Antoinetta (Elisa), echtgenote Jos Russel 188
Schönau, Elisabeth van, mystica 61
Seipgens, Emile, schrijver 180, 182, 188, 192-193, 194
Seipgens, Hendrik, bierbrouwer 188

- Servaas, Sint
88, 89, 96, 106, 107, 121
- Simons, Menno, dopers bisschop
137-139, 141, 145, 147,
149-153, 159, 161-163, 165,
172-173, 174
- Sint-Truiden 62
-, abdij van Sint-Trudo 74, 79
-, begijnhofkerk 63
-, Museum de Mindere 66
-, Onze-Lieve-Vrouwekerk 63, 79
- Sittard 176, 181, 183, 184,
190-191, 193, 195, 198, 207,
218, 220, 224, 228, 277, 278
- Smeermaas (B)
182, 189, 210-213, 214-216,
219, 222, 227, 229, 230
- Soest, Hedwige van, zuster 62
- Spalbeek, Elisabeth van, mystica
62
- Staatsmijn Maurits 247, 259
- Stavelot
-, abdij van Floreffé 61
-, Sint-Remaclusabdij 61
- Stekin, Herman, kartuizer
monnik 98, 99
- Stooker, Karl auteur 101, 104
- Stuyt, Jan, architect 248
- T**
- Terhorst (gemeente Mheer)
186, 187, 188, 207, 208, 211
- Thijssse, J.P., onderwijzer, schrijver
en natuurbeschermer 258
- Thorbecke, Johan Rudolph,
liberaal staatsman 190-191,
195, 201-202, 226, 229
- Thorn, stift 267-273
- Tongeren (B) 7, 51, 52
- , begijnhof 63
-, Onze-Lieve-Vrouwebasiliek 63
- Trier 10, 13, 29, 30, 47, 48, 50, 270
- Trip, Willem Simonsz., dopers
prediker 171
- Tummers, Nic, architect en
politicus 247, 248, 252
- U**
- Ulpia Noviomagus (Nijmegen)
10
- Ursula, Heilige 60, 62, 66
- Ursula en de Elfduizend maagden, Heilige 59, 60, 61, 63,
73, 74, 75, 84, 99
- V**
- Valck (of Falck), Charles (of
Lazerus), slager 277
- Valentinianus I, Romeinse keizer
30, 51
- Valkenbosch, Gerrtud van,
echtgenote Gisbert van
Breberen/Gilles van Aken
143
- Valkenburg
177, 193, 194, 205, 219, 223,
225, 228, 235, 253, 257, 283
- Verbeij, Theo, auteur 101, 104
- Verdrag van Malta 10
- Via Belgica 10, 13, 51, 52
- Via Traiana 10, 13, 29, 50
- Vinckenbosch, Lambert Frans,
pastoor Mheer
186-187, 208, 227
- Vitruvius, Romeinse architect 30
- Voragine, Jacobus van, theoloog
en aartsbisschop 61
- Vreeden, Hendrik van, dopers
bisschop 147, 162, 163
- Vos, Karel, doopsgezinde
dominee en amateur-
historicus 140, 141
- W**
- Wael, Aeltgen de, sleutelfiguur
dopers netwerk Amsterdam
163, 169, 171
- Welten, Joost, auteur en gast-
curator 267-273
- Willems, Volckje, sleutelfiguur
dopers netwerk Amsterdam
167
- Wintershoven Edmond van,
advocaat en politicus
183, 192, 198
- Woningbouwvereniging
Ons Limburg 248
- XYZ**
- Xanten
10, 13, 29, 30, 37, 47, 48, 50

